राजपुत्र औरंगजेब.

राज्यारोहण.

जन्म. [२१ जुलै इ. स. १६५८.] मृत्यु.

इ.स. १६१८. इ.स. १७०७.

शहाजहान बादशाहाचे मुलांत गादीविषयीं लागलेल्या
लढाईचा इतिहास

अथवा

औरंगजेब बादशाहाचें चरित्र.

पूर्वभाग.

हा ग्रंथ

चिंतामण गंगाधर गोगटे,
'छत्रपति थोरले शाहूमहाराज यांचें चरित्र' व
'बाळाजी विश्वनाथ पेशवे यांचें चरित्र'
या पुस्तकांचे कर्ते,

यांनीं लिहिला.

तो
पुणें येथें
सदाशिव पेठेंत 'इंदिरा' छापखान्यांत छापिला.

शके १८१७.—सन १८९६.

किंमत ८ आणे.

श्रीमंत राजराजेश्वर

सयाजीराव महाराज गायकवाड,

जी. सी. एस्. आय्., सेनाखासखेल समशेरबहादर,

बडोदें राज्याचे अधिपति,

यांचे,

परम थोर औदार्य, असामान्य गुणग्राहकत्व आणि
विशेषेंकरून आपल्या प्रजेच्या कल्याणाविषयीं
व शिक्षणाविषयीं अश्रांत परिश्रम, व देश-
भाषेच्या उन्नतीकरितां पराकाष्ठेची कळ-
कळ, इत्यादि अनेक सद्गुण मनांत
आणून, त्यांच्या परवानगीनें
हा ग्रंथ,

त्यांचे सेवेशीं परमादरपूर्वक
अर्पण केला असे.

महाराजांचा नम्र सेवक

ग्रंथकर्ता.

प्रस्तावना.

ह्या ग्रंथास **'बरनीर साहेबांचा मोंगलांचे राज्यांतील प्रवास'** नांवाच्या इंग्रजी ग्रंथाचा मुख्य आधार घेतला आहे. **बरनीर** साहेब यांचा धंदा वैद्यकीचा असून **शहाजहान** बादशाहाचे मुलांत गादीविषयीं जेव्हां लढाई सुरू झाली, तेव्हां ते दिल्लीच्या दरबारीं होते. वरील लढाईतील पुष्कळ गोष्टी त्यांनीं प्रत्यक्ष पाहिलेल्या आहेत. यामुळें सदर्हू लढाईचा **कापीखान, ट्राव्हरनियर, काट्रू** वगैरे इतिहासकर्त्यांनीं जो वृत्तांत दिला आहे, त्याच्यापेक्षां **बरनीर** साहेबांचा वृत्तांत ज्यास्त विश्वसनीय मानला पाहिजे. ज्या इतर ग्रंथांतून ज्यास्त माहिती मिळाली, त्यांचाही ठिकठिकाणीं निर्देश केला आहे.

ह्या पुस्तकांत फक्त **शहाजहान** याच्या मुलांच्या आपसांतील लढाईचाच वृत्तांत दिला आहे, व त्यांत प्रधान पात्र **औरंगजेब** असल्यामुळें त्याला **'औरंगजेब बादशाहाचे चरित्र, पूर्वभाग'** असें नांव दिलें आहे. ग्रंथांत मधून मधून **औरंगजे**बाच्या कृत्यांवर जी टीका केली आहे, ती बरीच कडक आहे असें वाटण्याचा संभव आहे. परंतु हा ग्रंथ लक्ष्यपूर्वक वाचून साधारण मानवी कृत्यांशीं त्याच्या कृत्यांची तुलना

केली, तर वरील आक्षेप बहुतेक दूर होईल असें वाटतें. या ग्रंथाचे आरंभीं औरंगजेबाची जी तसबीर दिली आहे, ती त्याच्या सुमारें पसतीस वर्षांच्या वयाच्या वेळची आहे.

ह्या ग्रंथाचा उत्तरभाग काढण्याचा विचार लोकाश्रयावर होता. परंतु श्रीमंत राजराजेश्वर **सयाजीराव महाराज गायकवाड,** जी. सी. एस्. आय्., सेनाखासखेल समशेर बहादर, यांची स्वारी पुणें येथें गेल्या नवंबर महिन्यांत आली होती त्या वेळीं, याचा राहिलेला भाग छापला व त्यांत योग्य वाटल्यास कांहीं भाग घालण्याविषयीं श्रीमंत महाराज सरकार यांनीं सुचविलें, व ते योग्य मनन करून घातले तर आपला उदार आश्रय देण्याचें आश्वासन दिल्यावरून, याचा उत्तरभाग छापण्यास हल्लीं सुरुवात केली आहे.

वरील ग्रंथप्रकाशनाचे वेळीं माझे मित्र रा० रा० हरि कृष्ण दामले यांनीं वेळोवेळीं उपयुक्त सूचना केल्या त्याबद्दल ग्रंथकर्ता त्यांचा फार आभारी आहे.

ग्रंथकर्ता.

अनुक्रमणिका.

---:o:---

पृष्ठें.

औरंगजेब बादशाहाचें चरित्र.

पूर्व भाग.

इराणचा प्रख्यात बादशाहा तैमुरलंग याचा दहावा वंशज दिल्लीचा पराक्रमी बादशाहा शहाजहान यास दारा, सुलतान सुजा, औरंगजेब व मुराद बक्षी असे चार पुत्र व बेगम साहेब व रोषनार बेगम अशा दोन कन्या मिळून सहा अपत्यें होतीं. वर सांगितलेल्या चार राजपुत्रांचे स्वभाव अगदीं भिन्न भिन्न असल्यामुळें त्यांचें एकमेकांशीं अगदीं जुळत नसे व ते नेहमीं एकमेकांस पाण्यांत पहात असत. पुढें त्यांच्यामध्यें गादीविषयीं कसे तंटे लागले, आपल्या महत्त्वाकांक्षेच्या पूर्ततेकरितां त्यांनीं काय काय केलें, ह्या तंट्यांत पुढें प्रत्येकावर काय काय प्रसंग गुजरले, औरंगजेबानें कोणकोणतीं भयंकर कारस्थानें केलीं, त्यानें आपल्या बंधूंची व पित्याची कशी वाट लाविली व त्यांच्या कुटुंबाच्या मनुष्यांची कशी दुर्दशा करून टाकिली, व शेवटीं पादशाही पदावर कसा विराजमान झाला इत्यादि गोष्टींचा साग्र इतिहास या भागांत दिला आहे.

वडील राजपुत्र दारा याचें जन्म इ० स० १६१५ त झालें. त्याचे अंगीं पुष्कळ चांगले गुण वास करीत होते. त्याची बोलण्याची पद्धत मोठी अदबीची असून चटकदार असे. त्याचप्रमाणें तो मोठा सभ्य व उदार होता. परंतु

त्याच्या अंगीं बरेच दुर्गुण असल्यामुळें वर सांगितलेल्या चांगल्या गुणांचा अगदीं लोप होऊन गेला होता. तो अविचारी असून त्याला स्वपराक्रमाची मोठी घमेंड होती, व आपल्याप्रमाणें शहाणा त्रैलोक्यांतही मिळणार नाहीं असा त्यास मोठा गर्व होता. त्याचप्रमाणें स्वतःच्या कल्पनेनें आपण काय पाहिजे तें करूं असें त्यास वाटत असे. तसेंच ज्याच्या उपदेशापासून आपणास यत्किंचित्‌ही फायदा करून घेतां येईल असा प्राणी भूतलावर उत्पन्नच झाला नाहीं अशी त्याची कल्पना झाली होती. त्याला कोणीं कांहीं उपदेश करूं लागलें तर तो त्याची निर्भर्त्सना व तिरस्कार करीत असे. त्यामुळें औरंगजेब आदिकरून त्याच्या तीन बंधूंचीं त्याच्या विरुद्ध जीं निरनिराळीं कारस्थानें चाललेलीं असत तीं त्याच्या मित्रांपैकीं कोणास कळल्यास त्यांची बातमी त्याच्या कानावर घालण्यास कोणासही धीर होत नसे. त्याचा परिणाम शेवटीं असा झाला कीं, त्याच्या जिवलग मित्रांपैकीं पुष्कळ इसम पुढें त्याचे शत्रु झाले. तो मोठा तामसी असून त्याचें बोलणें नेहमीं धमकीचें असे; परंतु त्याचा राग अगदीं क्षणिक असे. भर दरबारांत नीच शब्दांनीं एखाद्या उमरावाची किंवा भल्या मनुष्याची इज्जत कशी घ्यावी याची त्यास बिलकुल शंका वाटत नसे. त्याचें धर्मसंबंधी बाह्य आचरण एखाद्या मोठ्या कडकडीत इमामाप्रमाणें असे; परंतु अंतर्यामीं त्याची मुसलमानी धर्मावर कमी श्रद्धा होती असें म्हटलें तरी चालेल. त्याची व ज्या अन्य धर्माच्या मनुष्याची गांठ पडे त्याच्याशीं तो त्याच्या धर्माप्रमाणें वागे. त्याच्याजवळ नेहमीं हिंदु राजवैद्य असून त्यांना त्यानें मोठमोठीं वर्षासनें करून दिलीं होतीं. हिंदु किंवा मूर्तिपूजक यांच्या धर्माचीं कांहीं तत्त्वें त्यास

मान्य होतीं असा कांहीं मुसलमान लोकांचा त्याच्यावर आरोप होता व अजूनही आहे. तसेंच बुसी नांवाचा एक जेसूईट[1] धर्मोपदेशक त्याच्या पदरीं होता त्याचा उपदेश त्यानें कांहीं दिवसपर्यंत मनापासून ऐकिला होता, त्यामुळें त्याची ख्रिस्ती धर्मावरही श्रद्धा बसत चालली होती असाही कित्येकांचा त्याच्यावर आरोप होता. कोणी असेंही म्हणतात कीं, दारा मोठा धर्मलंड होता, व सर्व धर्मांच्या लोकांशीं सारख्या रीतीनें वागण्यांत व त्यांचीं धर्मसंबंधी मतें ऐकण्यांत त्याचा मुख्य उद्देश असा होता कीं, प्रत्येक धर्माचीं तत्त्वें त्यास कळावीं व तेणेंकरून त्याचें मनरंजनही व्हावें. वरें, कांहीं असेंही म्हणणारे आहेत कीं, तसें वागण्यांत त्याचा मुख्य हेतु असा होता कीं, कोणत्याही प्रसंगीं कोणत्याही धर्माच्या लोकांची त्याला मदत घेणें जरूर पडल्यास ती त्यास सहज मिळून त्यायोगानें त्याचा कार्यभाग व्हावा. परंतु अशा प्रकारच्या धरसोडीच्या वर्तनापासून दाराचा काडीइतकाही फायदा झाला नाहीं इतकेंच नव्हे, तर औरंगजेबानें पुढें तख्तनशीन झाल्यावर ज्या आरोपावर बिचाऱ्या दारास ठार मारिलें, तो आरोप, दारा विधर्मी किंवा काफर होता, हाच होय !

दुसरा राजपुत्र सुलतान सुजा याचें जन्म इ० स० १६१६ त झालें. त्याचा स्वभाव पुष्कळ अंशीं दाराच्या स्वभावाशीं मिळत असे. तथापि तो दारापेक्षां अधिक शहाणा असून अधिक दृढनिश्चयाचा होता. तसेंच त्याची चालचालणूक व आचारविचार दारापेक्षां अधिक चांगले होते. तो मोठा राजकार्यधुरंधर असून

[1] जेसूईट हा ख्रिस्तधर्मी लोकांचा एक पंथ आहे.

दीर्घसूत्री होता व यशवंतसिंग[1] आदिकरून दरबारांतील रजपूत राजांस व दुसऱ्या मुत्सद्दी मंडळीस आंतून मोठमोठ्या देणग्या देऊन त्यानें अनुकूल करून घेतलें होतें. परंतु त्याच्या अंगीं एक दुर्गुण होता, त्याच्यायोगानें त्याच्या वर निर्दिष्ट केलेल्या उत्तम गुणांची माती झाली होती. तो मोठा चैनी होता व त्याचा जनानखानाही फार मोठा होता. तो एकदां आपल्या जनानखान्यांत शिरला म्हणजे नाच, गाणें व दारू यांत त्याचे दिवसांचे दिवस जात असत. तो एखादे वेळीं रंगांत आला म्हणजे आपल्या नाटकशाळांना मोठमोठ्या नेमणुका करून देत असे व एखादे वेळीं त्याची मर्जी खपा झाली म्हणजे त्या एकदम बंद करूनही टाकीत असे. तो अशा प्रकारच्या रंगांत दंग झालेला असला म्हणजे त्या वेळीं त्याच्या जिवलग मित्रालाही त्याच्या विरुद्ध बोलण्याची सक्त मनाई असे. यामुळें सरकारी कामांत त्याच्या हातून पुष्कळ कसूर होत असे, व याच गोष्टीमुळें त्याच्या हाताखालील लोकांचीं मनें बिघडून गेलीं होतीं, व त्यांची त्याच्याविषयींची पूज्यबुद्धि शिथिल झाली होती. जरी त्याचे वाडवडील तुर्की किंवा सुनी[2] पंथाचे होते

१ हा जोधपूरचा राजा. शहाजहानाचे व औरंगजेबाचे कारकीर्दींत त्याच्याकडे ७००० लोकांची सरदारी होती. तो सन १६७८ त काबुलाजवळ मरण पावला.

२ मुसलमान लोकांत सुनी व शिया असे दोन मुख्य पंथ आहेत. सुनी हे कुराण व पुढें निघालेले संप्रदाय या दोहींना प्रमाण मानतात व पैगंबरानंतर झालेले चार खलीफ ह्यांना पूज्य मानतात. अफगाण, तुर्क व रोहिले हे या पंथाचे आहेत. शिया हे कुराण प्रमाण मानतात व पुढें जे संप्रदाय निघाले त्यांवर त्यांची

(पुढें चालू.)

तरी त्यानें इराणी किंवा शिया पंथाचा स्वीकार केला होता. हा पंथ स्वीकारण्यांत त्याचा मुख्य हेतु असा होता कीं, त्या वेळीं दरबारांत शिया पंथाच्या लोकांचें फार वजन असल्यामुळें त्या लोकांची प्रसंगीं आपणांस चांगली मदत मिळेल.

तिसरा राजपुत्र औरंगजेब याचें जन्म इ० स० १६१९ त झालें. तो मोठा आंतल्या गांठीचा असून त्याच्या अंगीं सौजन्य किंवा माणुसकी अगदीं वसत नव्हती, व तो मोकळ्या मनानें कधीं कोणाशीं वागला नाहीं. परंतु त्याची बुद्धि विशाल व तीव्र असून त्याला मनुष्याची पारख फार चांगली होती. प्रसंगीं आपल्या उपयोगीं कोण कसा पडेल हें तो चांगलें जाणत असे, व अशाच लोकांस त्यानें आपले जिवलग स्नेही करून ठेविलें होतें; तसेंच राज्यांतील कोणत्या लोकांस संतुष्ट ठेविलें तर आपला कार्यभाग साधेल हें त्यास माहीत होतें, व त्या लोकांस मोठमोठ्या देणग्या देऊन त्यानें आपल्या पक्षास सामील करून ठेविलें होतें. तो मोठा कावेबाज, पाताळयंत्री, कपटी, महाकारस्थानी, क्रूर व आपमतलबी होता. त्याच्या मनांत दिल्लीची गादी बळकाविण्याचे विचार पूर्वीपासूनच घोळत होते. परंतु ते त्यानें इतक्या गुप्त रीतीनें चालविले होते कीं, बादशाहास किंवा इतर लोकांस आपला संशय येऊं नये म्हणून, तो आग्रा येथें होता त्या वेळीं संसार असार आहे, वैभव शाश्वत नाहीं, इत्यादि पोकळ वेदांताच्या

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

श्रद्धा नाहीं. पैगंबरानंतर जे तीन खलीफ झाले त्यांना हे पूज्य मानीत नाहींत. हे लोक फार करून मक्केची यात्रा न करितां हुसेनाचें मृत्युस्थान करबाला येथें जातात. ते मोहोरमचा उत्सव करितात. सुनी हे ह्यांना पाखंडी म्हणतात. इराणी व बोहोरी या पंथाचे आहेत.

लांब लांब गप्पा ठोकून आपणास ही राज्याची दगदग अगदीं नको म्हणून सांगत असे. त्याला शहाजहान यानें दक्षिणच्या सुभेदारीवर नेमिलें, त्या वेळीं त्यानें बादशाहास असें स्पष्ट बोलून दाखविलें कीं, " आपण मला ही जोखिमेची कामगिरी दिली ती न देतां मला जर आपण फकीर होण्यास अनुमोदन द्याल तर मी आपला फार आभारी होईन. कोठें तरी एकांतवासांत राहून ईश्वरचिंतनांत काळ घालवावा व या नाशवंत देहाचें सार्थक करून घ्यावें, अशी माझी उत्कट इच्छा आहे. " परंतु अंतर्यामीं त्याचे विचार फार निराळे होते. ह्या एवढ्या मोठ्या मोंगल राज्यशकटाचे आपण कसे धुरीण होऊं, आपले खरे शत्रु कोण आहेत, त्यांना फसवून आपल्या वाटेंतून दूर करण्याकरितां काय केलें पाहिजे, आपल्या तिघां बंधूंचे राज्यावरून हक्क उडवून टाकण्याकरितां त्यांचा नाश कोणत्या युक्तीनें करावा, इत्यादि विचारांची त्याचे मनांत एकसारखी लढाई सुरू होती. परंतु हीं त्याचीं अंतर्यामीं चाललेलीं कृष्णकारस्थानें दाराशिवाय दुसऱ्या कोणांसही कळत नसल्यामुळें, औरंगजेब हा एक कित्ता घेण्यासारखा थोर राजपुत्र आहे अशी सर्व उमराव लोकांची समजूत झाली होती. हा त्यांचा भ्रम पुढें लौकरच कसा नाहींसा झाला याचा इतिहास पुढें येईलच. प्रत्यक्ष बादशाहास सुद्धां त्यानें भुरळ पाडलें होतें यामुळें तो औरंगजेबाच्या गुणांची वारंवार तारीफ करीत असे. दारानें ती स्तुति ऐकिली म्हणजे त्याच्या अंगाचा तिळपापड होऊन जाई. कारण औरंगजेबाच्या कपटजालाचे अगदीं सूक्ष्म तंतु देखील त्यास माहीत होते, व त्यामुळें तो औरंगजेबाविषयीं मनांत एकसारखा जळत असे. तो आपल्या स्नेही मंडळींत वारंवार बोलून दाखवी कीं, " ज्याच्या

कारस्थानांची मला फार भीति वाटते असा फकिरी बहाणा करणारा कपटी औरंगजेब आहे, दुसरें कोणी नाहीं!"

चौथा राजपुत्र मुराद बक्षी याचें जन्म इ० स० १६२४ त झालें. तो आपल्या इतर तिघां बंधूप्रमाणें शहाणा नसून दुसऱ्याशीं कसें वागावें हेंही त्यास माहीत नव्हतें. "खाना, पीना, और लढना" याशिवाय इतर व्यवसाय त्याला तुच्छ वाटत असत. तथापि तो मोठा उदार व सभ्य होता. "माझ्यापाशीं गुप्त म्हणून कांहीं नाहीं; दरबारी कारस्थानें व पांचपेंच यांचा मला फार तिरस्कार आहे;" व "स्वतःच्या शौर्यावर व मणगटाच्या जोरावर मी काय पाहिजे तें करीन," असा तो बाणा मिरवीत असे. वास्तविक रीतीनें पाहूं गेलें तर तो मोठा धाडशी होता, व त्या त्याच्या धाडसाला जर शहाणपणाचा जोड मिळाला असता, तर तो एक अद्वितीय योद्धा झाला असता; व आपल्या इतर तिघां बंधूंच्या तोंडास पानें पुसून मोंगलपद पादशाहीवर तोच आरूढ झाला असता.

वडील राजकन्या बेगम साहेब ही फार सुस्वरूप असून तिची वृत्ति नेहमीं आनंदी असे. शहाजहान बादशाहाची तिच्यावर फार प्रीति असून त्याचा तिच्यावर पूर्ण भरंवसा होता. तिचीही आपल्या पित्यावर खरी प्रीति असून त्याच्या जिवाला ती फार जपत असे. फार काय सांगावें? बादशाहास कदाचित् कोणी विषप्रयोग करील या भीतीनें ती त्याच्या भोजनाचे पदार्थ आपल्या देखरेखीखालीं तयार करवीत असे. ती फार हुशार असल्यामुळें व निरंतर बादशाहाच्या मर्जीप्रमाणें वागत असल्यामुळें दरबारांतील प्रत्येक उलाढालींत तो तिचें मत घेत असे. शिवाय कधीं कधीं आपल्या मताप्रमाणें कांहीं कांहीं गोष्टी ती बादशा-

हाकडून करवीत असे. त्यामुळें दरबारांत तिचें महत्त्व फार वाढलें होतें. बादशाहानें तिला फार मोठी नेमणूक करून दिली होती, शिवाय सर्व सरदार, मानकरी व मुत्सद्दी मंडळीकडून तिला वारंवार मोठमोठ्या देणग्या येत असत, त्यामुळें तिच्याजवळ अतिशय संपत्ति जमली होती. दाराची सर्व भिस्त या आपल्या भगिनीवर होती व तिनेंही त्याच्या पक्षास पूर्ण पाठबळ होतें. त्याची बादशाहावर खरी प्रीति नव्हती, परंतु केवळ ह्या थोर राजकन्येची मर्जी संपादन करण्याकरितां तो बाह्यात्कारीं त्याच्यावर फार ममत्व दाखवीत असे. अशा रीतीनें बेगम साहेब हिला निरंतर खूश ठेवण्याकरितां तो तिला आवडेल तसेंच वागत असे. दाराचा पक्ष जो त्या वेळीं अतिशय जोरांत होता त्याचें मुख्य कारण ही राजकन्या होय. तिची मर्जी आपणावर निरंतर सुप्रसन्न रहावी म्हणून " आपण गादीवर बसल्यावर तुझें लग्न करून देऊं " असेंही त्यानें तिला वचन दिलें होतें. ही गोष्ट फार लक्ष्यांत ठेवण्यासारखी आहे. कारण मोंगल बादशाही घराण्याचा पूर्वीपासून असा निर्बंध ठरून गेला होता कीं, त्या घराण्यांत उत्पन्न झालेल्या मुलींचीं लग्नें करावयाचीं नाहींत. याचें कारण असें होतें कीं, आपणांशीं शरीरसंबंध ठेवण्याइतकें उच्च घराणें दुसरें नाहींच, असें त्यांचें मत होतें. शिवाय दुसऱ्या कोणास आपल्या कन्या दिल्या तर त्यांचा पादशाही पदावर हक्क उत्पन्न होऊन विनाकारण राज्यांत बखेडे माजतील असेंही त्यांस वाटत असे.

दुसरी राजकन्या रोषनार बेगम ही आपल्या बहिणीप्रमाणें सुस्वरूप नसून तितकी शहाणीही नव्हती. तथापि ती मोठी उलाढाली बायको होती. तिचा सर्व ओढा औरंगजेबाकडे होता. दारा व बेगम साहेब यांच्याविषयीं आपलें

मन शुद्ध नाहीं असें ती स्पष्टपणें बोलून दाखवीत असे. बादशाहाचीही तिच्यावर प्रीति नसल्यामुळें दरबारांत तिला मुळींच मान नव्हता व तिच्याजवळ पैशाचेंही बळ नव्हतें. परंतु ती जनानखान्यांतच असल्यामुळें तिला बेगमेकडे काय काय कारस्थानें चाललीं आहेत त्याची बातमी गुप्त हेरांकडून कळत असे, व त्याविषयींची सर्व माहिती ती आंतून औरंगजेबास देत असे.

आपलीं मुलें कोणत्या गुणांचीं आहेत ही गोष्ट बादशाहा पूर्णपणें ओळखून होता. आपले चौघे मुलगे एकमेकांवर उठून एकमेकांचे खूनही करण्यास मागें पुढें पाहणार नाहींत अशी त्याची खात्री असल्यामुळें, पुढें होणारे अनर्थ टाळण्याकरतां काय उपाय योजावा तें त्यास कांहींच सुचेना. त्यांचीं लग्नें कार्यें होऊन व त्यांना मुलेंबाळें होऊन ते पूर्ण संसारी बनले होते. ते आंतून एकमेकांचा फार हेवा करीत व अतितम राज्यतृष्णेमुळें एकमेकांविषयींची बंधुप्रीति नाहींशी होऊन त्या ठिकाणीं शत्रुत्वानें आपला पूर्ण पगडा बसविला होता, व त्यामुळें बादशाहाच्या दरबारांतही फाटाफूट होऊन गेली होती. अशा वेळीं बादशाहास स्वतःच्या जीविताचीही मोठी काळजी पडली. आपल्या उच्छृंखल व शिरजोर मुलांस एकदम कैद करून ग्वालेरच्या[१] किल्ल्यांत नेऊन ठेवावें असेंही त्यास वाटलें; परंतु पोक्त विचाराच्या अंतीं त्यानें तो बेत रहित केला. त्याला असें वाटलें कीं, 'ते कांहीं आतां लहान नाहींत, चांगले पोक्तदशेस आले आहेत व आपलें खरें सुखदुःख त्यांना कळूं लागलें आहे. तेव्हां

---

१ ग्वालेरचा किल्ला माळवा प्रांतांत आहे. तो एका उंच सुळक्यावर असून चढण्यास फारच बिकट आहे. तेथें मोंगलांचे अंमलांत राजकीय कैदी ठेवीत असत.

त्यांना कैद करण्याचा आपण प्रयत्न करूं लागलों तर ते आपणावर उलटून पडण्यास अगदीं मागें पुढें पाहणार नाहींत, व आपसांत बखेडे माजवून स्वतःची महत्त्वाकांक्षा पूर्ण करण्याकरतां प्रसंगविशेषीं माझा स्वतःचा बळी घेण्यास ते कधींही कमी करणार नाहींत.' त्यामुळें बादशाहानें तो बेत रहित केला. पुढें पुढें तर त्यांच्यांतील तंटे इतके माजले कीं, प्रसंगीं भरदरबारांत सुद्धां ते एकमेकांचे खून करतील कीं काय अशी बादशाहास मोठी भीति पडली. शेवटीं आजचें मरण उद्यांवर तरी ढकलावें असा बेत करून बादशाहानें आपल्या राज्याचे चार विभाग करून त्यांच्यावर त्यांच्या नेमणुका केल्या, व अशा युक्तीनें त्यांना दरबारांतून बाहेर काढिलें. सुजा यास बंगालचा सुभेदार नेमून तिकडे पाठवून दिलें; औरंगजेबास दक्षिणेची सुभेदारी सांगितली; मुराद यास गुजराथचा सुभा सांगितला व दारा यास मुलतान व काबूल या प्रांतांवर सुभेदार नेमिलें. पुढें थोडक्याच दिवसांत दारा शिवायकरून बाकीचे तिघे आपापल्या सुभेदारीवर निघून गेले, व प्रत्येकजण बादशाहाचे मागें दिल्लीची गादी कशी बळकवावी याचा आपापल्या रीतीनें विचार व तयारी करूं लागला. ते आपापल्या सुभ्यांत वस्तुतः स्वतंत्र रीतीनें अम्मल करूं लागले, व सुभ्याचा सर्व वसूल आपणच खर्च करूं लागले. तसेंच सुभ्याच्या बंदोबस्ताकरितां ज्यास्त फौज ठेवणें जरूर आहे असा बहाणा करून त्यांनीं आपली फौजही वाढविली. दारा सर्वांत वडील असून शहाजहान याचेमागें गादीचा खरा मालक असल्यामुळें आपल्या सुभेदारीवर न जातां बादशाहापाशींच राहिला. बादशाहासही ती गोष्ट अनुमत होती असें दिसतें; कारण त्यानें आपल्या

मयूरासनाच्या खालच्या बाजूस अमीरउमराव बसण्याचे ठिकाणीं दाराकरितां एक छोटें सिंहासन तयार केलें व त्यास लहानसान कामें चालविण्याचा अधिकार दिला. अशा प्रकारची राज्यकारभाराची पद्धत फार अपायकारक असते ही गोष्ट शहाजहानासारख्या अनुभवी बादशाहाच्या लक्ष्यांत येऊं नये ही फार आश्चर्य करण्यासारखी गोष्ट आहे! शेख सादीनें गुलिस्तान नामक ग्रंथांत एके ठिकाणीं म्हटलें आहे कीं, " दहा दरवेशी एका घोंगडीवर निजूं शकतील, परंतु एका राज्याचे दोन अधिकारी किंवा एका मेणांत दोन सुऱ्या कधींही नांदणार नाहींत! " मोंगल घराण्यापैकीं कोणत्याही बादशाहानें यापूर्वीं अशा प्रकारचा अधिकार आपल्या कोणाही मुलास दिला नव्हता. शहाजहान यानें इतकें केलें तरी त्याची खरी प्रीति दारावर नव्हती. दारा आपणास विषप्रयोग करील कीं काय अशी त्यास निरंतर भीति असे. आपल्या सर्व मुलांत आपलें येवढें मोठें विस्तीर्ण राज्य चालविण्यास खरा हुशार असा एक औरंगजेब आहे अशी त्याची पूर्ण खातरी होती, त्यामुळें त्याचा खरा ओढा त्याच्याकडे होता व आंतून त्याच्याशीं त्याचा गुप्त पत्रव्यवहारही सुरू होता. पुढें औरंगजेबानें या पितृप्रेमाची कशी फेड केली तो वृत्तांत्त येईलच.

औरंगजेबानें किंवा प्रस्तुत चाललेल्या कथानकाच्या नायकानें पुढें राज्यप्राप्तीस्तव जो व्यूह रचिला त्याचा पाया त्यानें कसा रचिला व त्या कामीं त्याच्या विशेष उपयोगीं कोण मनुष्य पडला त्याचा इतिहास येथें देणें जरूर आहे. त्या मनुष्याचें नांव मीर[१] जुमला असें होतें. ह्याच मनुष्याच्या

१ याचें मुळचें नांव मीर महंमद सय्यद अरदास्तनी असें होतें.

(पुढें चालू.)

मदतीनें औरंगजेबानें पादशाही पद मिळविलें यांत कांहीं संशय नाहीं. औरंगजेब दक्षिणच्या सुभेदारीवर आला त्या वेळीं मीर जुमला गोवळकोंड्याच्या राजाच्या[1] पदरीं वजिरीचें व सेनापतीचें अशीं दोन कामें पहात होता. त्याच्या शौर्याबद्दल सर्व हिंदुस्थानभर त्याची ख्याति पसरली होती. जरी तो उच्च कुलांतील नव्हता, तरी त्याची बुद्धि फार तीव्र होती. तो मोठा योद्धा असून राज्यकारभारांत फार निपुण होता. त्याच्याजवळ अपार संपत्ति होती. ती त्यानें केवळ गोवळकोंड्याच्या वजिरीवर मिळविली होती असें नाहीं, तर सर्व देशांशीं त्याचा व्यापार मोठ्या जारीनें सुरू होता त्यामुळें, व गोवळकोंडें येथें त्यानें हिऱ्याच्या खाणी शोधून काढल्या होत्या त्यामुळें त्याला मिळाली होती. त्याला ह्या खाणींपासून फार पैसा मिळाला. असें सांगतात कीं, तो आपले हिरे पोत्यांनीं मोजीत असे[2]. गोवळकोंड्याच्या

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

तो इराणांत इस्पाहानच्या नजीक अरादिस्तान येथें जन्मला. प्रथमतः तो गोवळकोंड्याच्या राजाच्या पदरीं वजिरीच्या कामावर होता. नंतर इ० स० १६५६ त तो शहाजहान बादशहाचे आश्रयास येऊन राहिला. औरंगजेब तख्तनशीन झाल्यावर त्यानें त्यास बंगालचा सुभेदार नेमिलें. यालाच पुढें मोअज्जीमखान, खानखानान अशीं दुसरीं नामाभिधानें मिळालीं. आसामच्या स्वारीवरून परत आल्यावर तो कुचबहार प्रांतांत खिजरपूर येथें इ० स० १६६३ त मरण पावला.

१ या वेळीं अबदुल्ला कुतुबशाहा नांवाचा राजा गोवळकोंड्याच्या राज्यावर होता. तो कुतुबशाही घराण्याचा सहावा पुरुष. तो १६७४ त मरण पावला.

२ थीवेनाट नांवाचा ग्रंथकार असें म्हणतो कीं, त्याच्याजवळ २० मण किंवा १ खंडी हिरे नेहमीं असत.

राजाच्या फौजेवर त्याचा मोठा दरारा असून शिवाय त्यानें आपल्या पदरींही पुष्कळ फौज ठेविली होती. तसेंच त्याजपाशीं मोठा तोफखाना असून त्यावर त्यानें खिस्ती अंमलदार नेमिले होते. वरील संपत्तीशिवाय त्यानें करनाटकावर स्वारी करून हिंदु लोकांचीं असंख्य देवालयें लुटून अतिशय संपत्ति मिळविली होती; व अशा रीतीनें मृत्युलोकीं तो एक कुबेरच होऊन बसला होता. जसजशी त्याची भरभराट होत चालली तसतसा गोंवळकोंड्याच्या राजाच्या मनांत त्याच्याविषयीं ज्यास्त मत्सर उत्पन्न होऊं लागला, व आपल्या ह्या जबरदस्त शत्रूचा नाश करण्याविषयीं त्या राजाच्या गुप्त मसलती सुरू झाल्या. त्याच्या सभोंवतालचे बहुतेक लोक मीर जुमला याचे नातेवाईक असल्यामुळें त्यानें आपला बेत फार सावधगिरीनें चालविला होता. पुढें कांहीं दिवसांनीं त्या राजाची मातुश्री व मीर जुमला यांच्यामध्यें कांहीं घोंटाळा आहे अशी कुणकुण जेव्हां राजाचे कानावर आली, तेव्हां तर त्याच्या तळव्याची आग मस्तकास गेली. त्या वेळीं त्यानें आपला त्याच्यावरचा राग व्यक्त करून दाखविला व त्याचीं पाळेंमुळें खणून काढण्याचा निश्चय केला.

मीर जुमला त्या वेळीं करनाटकांत होता. परंतु राजाच्या पदरीं मोठमोठ्या अधिकारावर बहुतेक त्याच्याच वतीचे लोक असल्यामुळें, त्यांनीं त्याच्यावर गुदरणाऱ्या भावी संकटाची अगोदरच त्यास वर्दी दिली होती. तेव्हां प्रथमतः त्यानें, त्याचा एकुलता एक मुलगा मीर महंमद अमीन[१] हा त्या वेळीं राजापाशीं होता त्याला " कांहीं तरी बहाणा करून तूं मुलांमाणसांसह एकदम करनाटकांत निघून ये " म्हणून गुप्त पत्र पाठविलें. परंतु राजाची

१ यास महंमद अमीरखान असेंही म्हणत असत.

त्याच्या कुटुंबावर सक्त देखरेख असल्यामुळें त्याला तसें करतां येईना. आपली युक्ति अशा रीतीनें फसली असें पाहून त्या कावेबाज वजिरानें स्वतःच्या कल्पनेनें एक निराळीच तोड काढली; व त्यामुळें गोवळकोंड्याच्या राजावर पुढें भयंकर प्रसंग येऊन तो केवळ काळाच्या जबड्यांतच पडला होता; परंतु तो मोठ्या शर्तीनें बचावला हें त्याचें महत्भाग्यच समजलें पाहिजे. वास्तविक रीतीनें पाहूं जातां, ज्या राजाला आपले गुप्त विचार राखतां येत नाहींत तो राज्य चालविण्यास अगदीं नालायक असें समजलें पाहिजे. कारण त्या राजानें पूर्वी रागाच्या सपाट्यांत मीर जुमला याच्या विरुद्ध चाललेल्या आपल्या गुप्त कारस्थानांची परिस्फुटता केली नसती तर त्याच्या केंसासही धक्का न लागतां, त्याला मीर जुमला याचा सूड घेतां आला असता. असो. वर सांगितलेली मीर जुमला यानें जी तोड काढिली ती ऐकण्याविषयीं वाचक फार उत्कंठित झाले असतील. तो प्रकार येणेंप्रमाणें:—

औरंगजेब त्या वेळीं दक्षिणेची मोंगलांची राजधानी दौलताबाद[1] येथें होता. त्यास मीर जुमला यानें मोठ्या गौरवानें असें पत्र पाठविलें कीं, "परम थोर व उदार हजरत साहेब! मीं गोवळकोंड्याच्या राज्याच्या उन्नतीकरितां काय काय परिश्रम केले, व त्या संबंधानें हल्लींच्या तेथील राजावर माझे किती उपकार आहेत, ह्या गोष्टीचा मीं स्वमुखानें उच्चार केला पाहिजे असें नाहीं. ती सर्व जगाला मशहूर आहेच. इतकें असून तो कृतघ्न राजा माझा व माझ्या कुटुंबाचा नाश करण्यास प्रवृत्त झाला आहे.

[1] दौलताबादेला पूर्वी देवगड असें म्हणत असत. तें शहर फार प्राचीन कालापासून मुसलमानी राजांचें राजधानीचें शहर होतें.

आतां प्राणत्राणार्थ आपल्या चरणीं लीन झालों आहें, तर आपण मला उदार आश्रय द्याल अशी पूर्ण उमेद बाळगून ही विनंति करीत आहें. आपण मला आश्रय दिल्यास गोवळकोंड्याचें राज्य व राजा अल्पायासानें आपल्या हस्तगत होण्याची युक्ति मीं योजून ठेविली आहे. आपला माझ्यावर पूर्ण विश्वास असेल तर हें काम आपणांस काडी-इतकें जड जाणार नाहीं. पादशाहा शहाजहान याचा वकील लवाजम्यानिशीं कांहीं महत्त्वाच्या कामाची तडजोड करण्याकरितां भागानगरच्या[1] (गोवळकोंड्याच्या) राजाकडे जात आहे, अशी कंडी पिकवून आपण पांच हजार निवडक घोडेस्वारांनिशीं मोठमोठे मुक्काम करीत एकदम गोवळकोंड्याकडे निघून यावें. आपणांस इकडे येण्यास सुमारें १६ दिवस लागतील. राजाची गांठ ज्या डेबिराचे मार्फत घेतली पाहिजे, तो मनुष्य माझ्या पूर्ण विश्वासाचा असून माझा नातलग आहे. त्याचप्रमाणें त्याला त्या योग्यतेस मींच चढविलें आहे. आपण भागानगरच्या वेशीपाशीं आलां तरी शहाजहान बादशाहाकडून येणारा वकील तो हाच अशी लोकांची खातरी होईल व आपणांविषयीं कोणासही

---

१ हें शहर कुतुबशाहा महंमद कुली यानें इ० स० १५८९ त वसविलें व त्याची भागामती नांवाची एक आवडती नाटकशाला होती, तिच्या नांवावरून त्याला भागानगर असें नांव दिलें. पुढें गोवळकोंड्याचें हवापाणी फार वाईट असल्यामुळें त्यानें तेथून आपली गादी काढून भागानगर येथें नेली. भागामती वारल्यावर पुढें कांहीं वर्षांनीं त्याला हैदराबाद असें नांव पडलें. हल्लींच्या निजामाच्या राज्याचें हें राजधानीचें शहर आहे. गोवळकोंडें व भागानगर यांच्यामध्यें ७ मैलांचें अंतर आहे.

२ डबीर म्हणजे परराष्ट्रसंबंधी वकील.

शंका येणार नाहीं अशी व्यवस्था मी पूर्वींच करून ठेवितों. नंतर भेटीच्या वेळीं आपण त्यास कैद करा व पुढें आपण त्याची इच्छेस येईल त्याप्रमाणें व्यवस्था करा. राजा नेहमीं भागानगर येथें राहतो. राजवाड्यास तट किंवा खंदक वगैरे कांहीं नाहीं. ह्या स्वारीखर्चाबद्दल जितके दिवस आपलें लष्कर कामगिरीवर गुंतलें असेल त्या प्रत्येक दिवसाबद्दल मी आपणास पन्नास हजार रुपये देत जाईन.

आधींच उल्हास आणि त्यांत फाल्गुन मास! औरंगजेब म्हणजे महत्त्वाकांक्षेचा प्रत्यक्ष मानवी पुतळा व त्याला स्वभावतःच असल्या भानगडीच्या कामाची फार हौस; त्यांतून तें अयाचित पुढें वाढून आलेलें बडें कारस्थान म्हणजे फायद्याचें केवळ आगर; मग काय विचारतां? त्यानें मीर जुमला याची विनंति मान्य केली व त्यानें लिहिल्याप्रमाणें बरोबर पांच हजार स्वार घेऊन तो गोवळकोंड्याच्या राज्यांत शिरला. मीर जुमला याचें पाठबळ असल्यामुळें त्यानें आपला सर्व बेत अशा युक्तीनें व गुप्त रीतीनें चालविला होता कीं, भागानगराच्या वेशीपर्यंत तो येऊन पोहोंचला तरी त्याच्याविषयीं कोणास संशय आला नाहीं, व आलेला इसम शहाजहान बादशाहाकडून येणारा वकीलच आहे असें सर्वांस वाटत होतें. पुढें गोवळकोंड्याचा राजा त्या वेषधारी वकिलाचें आगतस्वागत करण्याकरतां म्हणून शहरानजीकच्या बागेंत त्याला भेटण्याकरतां निघाला. औरंगजेबास ती बातमी कळतांच त्यानें आपले दहा बारा गुलाम त्याला कैद करण्याकरतां तयार करून ठेविले. त्या राजाला वरील कृष्णकारस्थानाचा कांहींच मागमूस नसल्यामुळें तो त्या मानभावी वकिलास म्हणजे कपटी औरंगजेबास भेटण्याकरतां अगदीं नजीक आला. तो

औरंगजेबाचे पाशांत सांपडलाच होता, परंतु त्याच वेळीं अशी एक चमत्कारिक गोष्ट घडून आली कीं, तेणेंकरून त्या राजावरचा तो भयंकर प्रसंग टळला. त्या वेळीं मीर जुमला याचे कारस्थानामधील एक उमराव राजाबरोबर होता, त्याला, आतां आपल्या राजास औरंगजेब कैद करणार व राजद्रोहासारखें भयंकर पाप आपले माथीं येणार, व आपण आजपर्यंत अशा निंद्य मसलतींत मीर जुमला यास विनाकारण साह्य केलें, इत्यादि गोष्टींचा मोठा पश्चात्ताप होऊन तो मोठ्यानें ओरडून म्हणाला, "हां, महाराज! सावध रहा, पुढें जाऊं नका. आपण याच पावलीं येथून पळ काढून आपला प्राण वांचवा, नाहीं तर आपला घात होईल. आपण ज्याचे भेटीस जात आहां तो शहाजहान बादशाहाचा वकील नसून वकिलाचें ढोंग करून येणारा कपटी औरंगजेब आहे." त्या वेळीं त्या राजाचे मनाची काय स्थिति झाली असेल ती त्याची त्यालाच माहीत! तिची कल्पना देखील करणें फार कठीण आहे! त्यानें आपला लवाजमा टाकून देऊन तेथून एकदम धूम ठोकली व प्रथमतः जो घोडा हातीं लागला त्यावर ताडकर उडी मारून तेथून ३ मैलांवर गोवळकोंड्याचा किल्ला होता तेथें तो पळून गेला. अशा दगाबाजीनें आपला बेत फसला व हातची शिकार पळून गेली तथापि औरंगजेबाला मीर जुमला याचें पूर्ण पाठबळ असल्यामुळें तो मुळाच निराश झाला नाहीं. त्यानें प्रथमतः राजवाडा लुटून फस्त केला; परंतु राजाचे मुलांमाणसांस राजाकडे पाठवून दिलें. मोंगलांचे अमलांत, एखादे राजास जरी कैद केलें किंवा लढाईत जिंकलें, तरी त्याच्या कुटुंबांतील मनुष्यांस कोणताही उपद्रव द्यावयाचा नाहीं अशी पद्धत

होती. **संभाजीस** ठार मारल्यावर त्याच्या कुटुंबांतील मनुष्यांस **औरंगजेबानें** फार चांगल्या रीतीनें वागविलें याचें कारण पुष्कळ अंशीं वरील पद्धतच होय. असो. नंतर **औरंगजेबानें गोवळकोंड्याच्या** किल्ल्यास वेढा दिला. परंतु त्याचेजवळ युद्धोपयोगी सामानाचा पुरवठा नसल्यामुळें दोन महिनेपर्यंत तो किल्ला त्याचे हातीं आला नाहीं. तितक्या मुदतींत किल्ल्यांतील धान्यसामग्री व युद्धसामग्री संपल्यामुळें आंतील लोकांची अन्नान्नदशा आली होती. इतक्यांत " तुम्हीं **गोवळकोंड्याचे** किल्याचा वेढा उठवून एकदम **दक्षिणेंत** निघून यावें " असा **शहाजहान** बादशाहाचा सक्तीचा हुकूम **औरंगजेबास** येऊन पोहोंचला. त्यामुळें नाइलाज होऊन त्याला वेढा उठवून **दक्षिणेंत** परत यावें लागलें; व अशा रीतीनें **गोवळकोंड्याच्या** राजाची त्या संकटांतून मुक्तता झाली. (इ०स० १६५६.)

आपणास परत बोलाविण्याचे कामीं बादशाहानें येवढा जो सक्तीचा हुकूम पाठविला तो केवळ **दारा** व **बेगम साहेब** यांचे सांगण्यावरून पाठविला असावा असा **औरंगजेबानें** तर्क बांधला व तो त्याचा तर्क खरा होता. कारण ज्या वेळीं **औरंगजेब गोवळकोंड्याचे** किल्ल्यास वेढा घालून बसला आहे ही बातमी **दारा** व **बेगम** यांस कळली, तेव्हां त्या दोघांस असें वाटलें कीं, जर या वेळीं **गोवळकोंड्याचें** राज्य **औरंगजेबानें** खालसा केलें, तर तो फार प्रबल होईल व बादशाहाचे मागें कदाचित् लढाईचा प्रसंग आलाच तर त्याला जिंकणें फार कठीण जाईल; तेव्हां त्यांनीं बादशाहास सांगून वर सांगितलेला सक्तीचा हुकूम **औरंगजेबास** पाठविला होता. **औरंगजेबास**

त्या दोघांचा अतिशय राग आला होता, परंतु त्या वेळी तो त्यानें तसाच गिळून टाकला.

पित्याचे आज्ञेप्रमाणें औरंगजेब दक्षिणेंत निघून आला खरा, तथापि परत येतांना त्यानें गोवळकोंड्याच्या राजापासून असा करार करून घेतला कीं, "मीर जुमला यानें आपलें कुटुंब, मालमत्ता व सैन्य यांसह त्याला वाटेल तिकडे निघून जावें, राजानें त्यास कोणत्याही रीतीनें अडथळा करूं नये, व तेथें चालणाऱ्या रुपेरी नाण्यांवर त्यापुढें शहाजहानी शिक्का सुरू करावा." त्याच वेळीं त्यानें त्याचा वडील मुलगा सुलतान महंमद याचें त्या राजाचे मुलीशीं लग्न केलें, व राजाचे मागें तें राज्य महंमदास मिळावें असा त्याच्यापासून दुसरा एक करार करून घेतला. त्या वेळीं मुलीच्या आंदणाबद्दल म्हणून औरंगजेबानें त्या राजापासून रामगिरी[1] व त्याचे आसपासचा मुलूख तोडून घेतला. मीर जुमला यानें या मोहिमेचा सर्व खर्च औरंगजेबास दिला.

मीर जुमला याच वेळीं औरंगजेबास येऊन मिळाला. पुढें दक्षिणेंत परत येत असतां त्या दोघांनीं बेदरच्या किल्ल्यास वेढा घालून तो घेतला, व ते दौलताबादेस येऊन पोहोंचले. ते दोघे त्या ठिकाणीं बरेच दिवस मोठ्या स्नेहभावानें एकत्र राहिले. त्यांनीं पुढील भयंकर उलाढालीचे मनसुबे अगोदरच करून ठेविले होते. ह्या दोन राज्यकारस्थानी पुरुषांचा एकोपा झाला ही गोष्ट औरंगजेबाचे चरित्रांत विशेष ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहे, कारण औरंगजेब पुढें जो तक्तनशीन झाला व वैभवाच्या शिखरास जाऊन पोहोंचला, त्याचें बहुतेक श्रेय मीर जुमला यास देणें रास्त आहे.

---

१ हा किल्ला हैदराबादेच्या वायव्येस ११३ मैलांवर आहे.

पुढें कांहीं दिवसांनीं शहाजहान यानें बोलाविल्यावरून मीर जुमला त्याचे भेटीस गेला. त्यानें जातांना बादशाहाकरितां फार मोठा नजराणा बरोबर घेतला. जगांतील संपूर्ण रत्नांचें सार असा कोहिनूर नामक प्रसिद्ध हिरा याच वेळीं मीर जुमला यानें बादशाहास नजर केला. येवढा मोठा नजराणा बादशाहास देण्यांत मीर जुमला याचा मुख्य उद्देश असा होता कीं, बादशाहानें, विजापूर, गोवळकोंडें व पोर्तुगीज लोक यांस जिंकण्याकरितां त्याच्याबरोबर मोठी फौज द्यावी. गोवळकोंड्याचें राज्य जिंकलें असतां बादशाहास फार मोठा फायदा होईल व त्याचप्रमाणें तेथील मौल्यवान् हिऱ्यांचे खाणींचेंही मोठं उत्पन्न त्याचे हातीं लागेल; कंदाहारासारख्या खडकाळ व ओसाड प्रदेशावर स्वारी करून सैन्य व पैसा यांचा नाश करण्यापेक्षां विजापूर, गोवळकोंडें अशा मातबर प्रदेशावर स्वारी केली असतां त्यापासून अतिशय फायदा होईल, इतकेंच नव्हे, तर बादशाहाचा अंमल काबूलकंदाहारापासून तों थेट कन्याकुमारी केपापर्यंत पोहोंचून संपूर्ण हिंदुस्थानांत मोंगलांचें एकछत्री साम्राज्य होईल, इत्यादि गोष्टी त्यानें बाहशाहाचे मनांत अशा मार्मिक रीतीनें ठसवून दिल्या कीं, बादशाहाचें मन त्यानें लगेच आपणाकडे ओढून घेतलें. त्यानें ताबडतोब एक जंगी फौज उभारून तिचें आधिपत्य मीर जुमला यास दिलें व त्याला वर सांगितलेलीं राज्यें जिंकण्याचा हुकूम दिला. हें सैन्य उभारण्यांत व मीर जुमला यास येवढें वर्चस्व देण्यांत बादशाहाचा दुसरा असा एक गुप्त हेतु होता कीं, दारा त्या वेळीं फार उद्दाम रीतीनें वागूं लागला होता त्याला त्या गोष्टीमुळें चांगली जरब बसावी.

दाराचे मनांत हळूहळू राज्याचा सर्व कारभार आप-

णच चालवावा व बादशाहास ठेवतां येईल तितकें राज्यकारभारापासून अलग ठेवावें, असे विचार घोळूं लागले. शहाजहान मोठा धूर्त असल्यामुळें दाराचा हा अंतस्थ हेतु त्यानें तेव्हांच ताडला, व त्यामुळें त्याची दारावर थोडीशी इतराजी झाली; परंतु पुढें लौकरच दुसरी एक गोष्ट घडून आली तीमुळें तर बादशाहास दाराची फारच चीड आली व तो त्याचे मनांतून पक्का उतरला. तो प्रकार असा: त्या वेळीं सादुल्लाखान नांवाचा एक सरदार बादशाहाच्या वजिरीचें काम पहात होता. तो मोठा हुशार असून त्याचे शहाणपणाची सर्व आशिया खंडभर प्रसिद्धि झाली होती. बादशाहाचा मुख्य इतबार या वजिरावर असे. त्यास दारा यानें विषप्रयोग करून ठार मारिलें. परंतु ठार मारण्यासारखा त्यानें दाराचा कांहीं विशेष अपराध केला होता असें दिसत नाहीं. कदाचित् दाराला असें वाटलें असेल कीं, तो मोठा हुशार असून त्याच्याजवळ फौजफांटाही बराच होता त्यामुळें बादशाहाचे मागें सर्व राज्याचीं सूत्रें त्याचे हातांत अडकून राहतील, व सुलतान सुजाचे बाजूकडे त्याचा कांहींसा ओढा होता यामुळें तो सुजा यास पादशाहा करील; व त्यामुळें त्यानें त्यास ठार मारिलें असावें. कोणी असेंही म्हणतात कीं, सादुल्लाखान मूळचा हिंदु असल्यामुळें दरबारांतील इतर मुसलमान उमरावांस त्याचा उत्कर्ष सहन न होऊन, हा बादशाहाचे मागें आपल्या मुलास किंवा दुसऱ्या कोणा पठाणं जातीच्या सरदारास, मोंगलाई बुडवून गादीवर बसविणार आहे,

१ बाबर यानें मोंगल घराणें हिंदुस्थानांत स्थापन केलें. त्याचे पूर्वी लोदी घराणें राज्य करीत होतें. त्या घराण्यांतील पुरुष पठाण जातीचे असून सादुल्लाखानाची बायको पठाण जातीची होती.

असे खोटेनाटे विचार त्यांनीं दाराचे मनांत भरवून दिले, व त्यामुळें त्यानें त्यास ठार मारिलें. वरील निंद्य गोष्टीमुळें बादशाहास दाराची फार भीति वाटूं लागली व त्याच्या मर्जीतून तो अगदीं उतरला.

मीर जुमला याचे हाताखालीं येवढी मोठी फौज देऊन दक्षिणेंत पाठविणें म्हणजे अन्यपक्षीं तितक्या सैन्यानें औरंगजेबाची शक्ति ज्यास्त वाढविणें होय, असें दारास वाटून त्यानें, तूर्त येवढें मोठें सैन्य दक्षिणेंत आपण पाठवूं नये, म्हणून परोपरीनें बादशाहास सांगितलें. परंतु बादशाहानें त्याच्या बोलण्याकडे मुळींच लक्ष्य दिलें नाहीं. शेवटीं त्यानें बादशाहास अशी विनंति केली कीं, " आपणास हें सैन्य दक्षिणेंत पाठविणेंच असेल तर निदान या मोहिमेंत औरंगजेबानें तरी कांहीं ढवळाढवळ करूं नये अशी कांहीं तरी अट ठेवावी." बादशाहानें तें त्याचें बोलणें मान्य करून असा ठराव केला कीं, " या स्वारींत औरंगजेबानें कोणतीही ढवळाढवळ करूं नये, त्यानें दौलताबाद सोडून कोठेंही जाऊं नये, त्यानें फक्त दक्षिणेच्या सुभ्याचें काम पहावें, ह्या मोहिमेची सर्व व्यवस्था एकट्या मीर जुमला यानेंच करावी व त्यानें आपले इमानीपणाबद्दल आपलें कुटुंब आग्रा येथें ओलीस ठेवावें. या शेवटच्या अटीमुळें मीर जुमला यास मोठी चीड आली. परंतु "केवळ दाराचें थोडक्या गोष्टीकरतां मन मोडूं नये एवढ्या करितांच मीं ही अट घातली आहे, वस्तुतः तींत विशेष तथ्यांश आहे असें नाहीं, तुमचे मागें तुमचीं मनुष्यें मी लौकरच पाठवून देईन, " इत्यादि गोष्टी सांगून बादशाहानें त्याचा राग शांत केला. नंतर मीर जुमला बादशाहाची जंगी फौज बरोबर घेऊन दक्षिणेंत आला व प्रथमतः

विजापुरचे राज्यांत शिरून त्यानें कल्याण नांवाच्या एका शहरास वेढा दिला.

अशा रीतीनें मीर जुमला विजापुरचे राज्यांत धामधूम करीत असतां, व बादशाहाचे चौघेही पुत्र आपापल्या सुभ्यांत दिल्लीच्या गादीविषयीं होणाऱ्या भावी तंट्यांसंबंधानें आपापला पक्ष जोरांत आणण्याचा प्रयत्न करीत असतां, शहाजहान अकस्मात् आजारी पडला. तारीख १ सपटेंबर सन १६५७ रोजीं त्यास अपस्मार वायूचा झटका झाला. मग काय विचारतां ? वायुवेगाप्रमाणें ती बातमी संपूर्ण राज्यांत हां हां म्हणतां पसरली. त्या वेळीं राज्यांतील संपूर्ण प्रजा हवालदील झाली; त्यांच्या चित्ताची शांतता नाहींशी झाली व त्यांना वित्ताची व जीविताची मोठी भीति वाटूं लागली; आणि संपूर्ण मोंगल बादशाहींत राज्याच्या उलाढालीच्या चळवळी सुरू झाल्या. दारा यानें आग्रा व दिल्ली येथें मोठी जंगी फौज गोळा केली; सुजा यानें दाराशीं सामना देण्याकरतां बंगाल्यांत मोठी कडेकोट तयारी चालविली; तसेंच दक्षिणेंत औरंगजेब व गुजराथेंत मुराद हेही आपापल्या पदरीं ज्यास्त फौजेचा भरणा करूं लागले. सुजा, औरंगजेब, व मुराद यांचीं पत्रें दरबारी मंडळींत खेळूं लागलीं, त्यामुळें दरबारी मंडळींतही फाटाफूट होऊन सर्व राज्यांत खेळखंडोबा सुरू झाला. वर सांगितलेल्या पत्रांपैकीं कांहीं पत्रें दाराचे हातीं पडलीं. तेव्हां तर त्याला आपल्या तिघां बंधूंचा फारच राग आला. त्यानें लगेच तीं पत्रें बादशाहास नेऊन दाखविलीं, व त्या तिघांस बादशाहानें कांहीं तरी चांगलें शासन करावें, अशाविषयीं त्यानें त्याचें मन वळविण्याचा प्रयत्न केला. बादशाहाची अतिशय आवडती कन्या बेगम साहेब इनेंही त्या तिघांच्या

त्याच्या क्रोधाग्नींत बाकीच्या तिघांच्या, त्यांच्या कुटुंबांतील मनुष्यांच्या, व त्यांच्या पक्षांच्या मंडळीच्या खात्रीनें आहुति पडणार असें ज्याला त्याला वाटूं लागलें.

चौघां बंधूंपैकीं प्रथमतः सुजा लढाईची मोठी कडेकोट तयारी करून बंगाल्यांतून निघाला. त्यानें बंगाल्यांत लहान लहान संस्थानें व राज्यें मोडून टाकून, व पुष्कळ संस्थानें लुटून, अतोनात संपत्ति मिळविली होती. तिच्या जोरावर त्यानें आपल्या पदरीं फार मोठी फौज ठेविली होती. त्यानें आपल्या सैन्यांत अशी कंडी पिकविली कीं, "दारा यानें बादशाहास विषप्रयोग करून त्याचा खून केला आहे, याकरितां आपल्या पित्याच्या भयंकर खुनाचा सूड मला घेतलाच पाहिजे." अशा रीतीनें तो आग्रा शहरावर चाल करून आला. दारा यानें बादशाहास या एकंदर हकीकतीची वर्दी दिली, तेव्हां त्यानें मी अद्याप जिवंत असून औषधी उपचारांनीं माझी प्रकृति हल्लीं बरीच सुधारत चालली आहे, इत्यादि गोष्टी लोकांच्या मनाचा गैरसमज दूर करण्याकरितां प्रसिद्धपणें जाहीर केल्या. त्याचप्रमाणें सुजा यासही त्यानें ती गोष्ट कळविली, व "तुम्हीं पुढें न येतां एकदम बंगाल्यांत निघून जावें," म्हणून त्यास आज्ञापत्र पाठविलें. परंतु बादशाहाचें दुखणें असाध्य आहे असें दरबारांतील त्याच्या पक्षाच्या मंडळीनें त्यास अगोदरच कळविलें होतें, त्यामुळें मागें न फिरतां तो तसाच पुढें चाल करून येऊं लागला. तो आपल्या लोकांस असें सांगूं लागला कीं, "बादशाहा जिवंत आहे, ही गोष्ट खरी नसून मीं बंगाल्यांत परत जावें, एवढ्याच हेतूनें ती दारानें उठविली आहे. बरें, कदाचित् बादशाहा जिवंत असलाच तर एवढ्या लांबीच्या पल्ल्यावर येऊन आतां तो आसन्न-

3

मरण झाला आहे, अशा वेळीं त्याला न भेटतां परत जाणें ही गोष्ट पुत्रधर्मास अतिशय लांछनास्पद आहे. " असो. अशा रीतीनें मागें न फिरतां तो आग्र्याच्या अगदीं नजीक येऊन ठेपला.

सुजा यानें बंगाल्यांत दाराबरोबर लढाई करण्याकरितां तयारी केली, त्याच वेळीं दक्षिणेंत औरंगजेबानेंही तशीच तयारी चालविली होती. परंतु तो मोठा दूरदृष्टि असल्यामुळें सुजाप्रमाणें एकदम हातघाईस न येतां त्यानें आपली तयारी मोठ्या धिमेपणानें चालविली होती. सुजा यास बादशाहानें जसें पत्र पाठविलें होतें, तसेंच त्यानें औरंगजेबासही एक पाठविलें. ह्या पत्रावर बादशाहाची सही असून शिवाय दाराचीही सही होती. त्यांत बादशाहानें त्याला असें निक्षून लिहिलें होतें कीं, " तुम्हीं कोणच्याही सबबीवर दक्षिण सोडून उत्तर-हिंदुस्थानांत येऊं नये; आल्यास तुम्हांस मोठी कडक शिक्षा होईल. " परंतु तो कावेबाज औरंगजेब अशा पोकळ डरकावणीस भिणारा पुरुष नव्हता. त्यानेंही सुजाप्रमाणेंच " सदरहू पत्र खुद्द बादशाहाचें नसून दारानें बनावट केलेलें आहे, " असें स्पष्टपणें आपल्या मित्रमंडळींत बोलून दाखविलें. त्यानें लढाईची मोठ्या ज्यारीनें तयारी चालविली. आपण कितीही फौज वाढविली, तरी दारा, सुजा, व मुराद यांच्याशीं पृथक् पृथक् लढून आपला निभाव लागणार नाहीं ही गोष्ट तो पूर्णपणें ओळखून होता. तेव्हां त्यानें प्रथमतः आपलें कपटजाल पसरून त्याच्या योगानें आपला बहुतेक कार्यभाग उरकून घेण्याचा प्रयत्न केला, व तो त्याचा प्रयत्न चांगल्या रीतीनें शेवटास गेला. त्याचा प्रकार येणें प्रमाणें:—

त्यानें मनांत असा विचार केला कीं, आपल्या सर्व बंधूंत

शूर, धाडशी, परंतु मूर्ख असा आपला कनिष्ट बंधु मुराद हा आहे; त्याच्यावर आपल्या पूर्वीच्या फकिरी बाण्यानें मोहिनीमंत्राचा प्रयोग केला, तर तो आपणास तेव्हांच वश होईल व तसें झालें म्हणजे, आपला एक शत्रु आपल्या मुठींत आल्याप्रमाणें होईल. त्यानें मुराद यास मोठ्या गौरवानें असें पत्र लिहिलें कीं, "मुराद साहेब! मला राज्याच्या दगदगीचा किती कंटाळा आहे, ही गोष्ट मीं स्वमुखानें वारंवार बोलून दाखवावी असें नाहीं. ती आपणास व सर्व जगास पूर्वीपासून महशूर आहेच. त्यामुळें, जरी या वेळीं **दारा** व **सुजा** हे सख्खे बंधू परंतु पक्के हाडवैरी बनून राज्यप्राप्तीकरितां एकमेकांचे प्राणही घेण्यास उद्युक्त झाले आहेत, व जरी माझा वडिलांच्या गादीवर त्यांच्या इतकाच हक्क आहे, तरी आपण त्या भानगडींत न पडतां फकिरी दीक्षा घेऊन देशांतरास निघून जावें, व या नाशवंत देहाचें सार्थक्य करून घ्यावें, असें माझे मनांत येतें. परंतु माझें लक्ष्य तुमच्याकडे गेलें, व लहानपणापासून माझा तुमच्यावर जो लोभ आहे तो मनांत आला, म्हणजे माझी चित्तवृत्ति चंचल होते, व जरी मीं माझा स्वतःच्या राज्यावरचा हक्क सोडून दिला आहे, तरी तें राज्य तुम्हांस मिळवून देईपर्यंत मला फकीर बनतां येत नाहीं. **दारा** व **सुजा** हे राज्यपदाला अगदीं नालायक मनुष्य आहेत; कारण **दारा** निर्बुद्ध असून धर्मलंड आहे. मुसलमानी धर्माचा त्याला बिलकूल अभिमान नाहीं; व मुत्सद्दी व अमीरउमराव लोक त्याचा अतिशय द्वेष करितात, ही गोष्ट मला पक्की माहीत आहे. **सुजा**ही **दारा**प्रमाणेंच पाखंडी असून येवढा मोठा राज्यकारभार चालविण्याचा वकूब त्याचे अंगीं नाहीं. सत्यधर्मास स्मरून मी प्रतिज्ञापूर्वक असें सांगतों कीं, माझ्या सर्व बंधूंत येवढा अवाढव्य

राज्यशकट हाकण्यास सकलगुणगणमंडित असे फक्त आपण आहां. हें केवळ मीच म्हणतों असें नाहीं, तर दरबारांतील थोर थोर मुत्सद्द्यांचेंही असेंच मत आहे. ते आपल्या शौर्याची व अलौकिक पराक्रमाची फारच तारीफ करीत असतात. आपणास राज्यप्राप्ति करून देण्याचे कामीं हा माझा देह खर्ची पडला तरी हरकत नाहीं, परंतु जीवेंभावेंकरून त्या कामीं आपणास मदत करण्याचा मीं निश्चय केला आहे. आपण राज्यपदारूढ झालां म्हणजे माझी एक इच्छा आहे तेवढी मात्र तृप्त करण्याचें आपण मला वचन दिलें पाहिजे. ती एवढीच कीं, परमेश्वराची ध्यानधारणा करून ह्या नाशवंत व मायिक जगाच्या संबंधापासून अलग राहण्याकरितां, जेथें जगाचा उपद्रव काडीइतकाही लागणार नाहीं, अशी एकांतवासाची जागा आपण मला दिली पाहिजे. माझी सर्व फौज व पैसा मीं आपल्या कामीं खर्च करण्याचा निश्चय केला आहे. या पत्रासोबत आपल्या बंधुप्रेमाची खूण म्हणून एक लाख रुपयांचे तोडे पाठविले आहेत, त्यांचा आपण स्वीकार करालअशी आशा आहे. प्रसंग फार बिकट येऊन पोहोंचला आहे, याकरितां आपण प्रथमतः असें करा कीं, सुरतच्या किल्ल्यास वेढा घालून तो घ्या, म्हणजे तेथें आपणास अतिशय द्रव्य सांपडेल व त्याच्या जोरावर आपणास फौजफांटाही ज्यास्त वाढवितां येईल. ”

औरंगजेबाचें वरील पत्र व एक लाख रुपयांचे तोडे मुराद यास येऊन पोहोंचतांच तो बेअक्कल मुराद त्याच्या मोहजालांत अगदीं पक्का गुरफटून गेला. तो पुढील वैभवाचे मनोराज्यांत दंग होऊन त्याच्या मनोवृत्ति तन्मय होऊन गेल्या. त्यानें औरंगजेबाकडून आलेलें पत्र लहान थोर

अमीरउमरावांस व शेटसावकारांस वाचून दाखविलें. तसें करण्यांत त्याचा मुख्य उद्देश असा होता कीं, त्यांनीं त्यास लागेल तितक्या पैशाची मदत करावी व त्याच्या पक्षास सामील व्हावें. तो तेव्हांपासूनच बादशाही थाटानें वागूं लागला, व " पुढें मी आग्र्यास गेल्यावर तुम्हांस मोठमोठ्या देणग्या देईन " अशीं लोकांस भडाभड वचनें देऊं लागला. वरील गोष्टीमुळें त्याला त्या वेळीं बराच पैसा मिळाला व त्यानें आपली फौजही बरीच वाढविली. नंतर त्यानें शाहा अब्बास नांवाच्या आपल्या इमानी व शूर सरदाराच्या हाताखालीं तीन हजार फौज देऊन त्याला सुरतेचा किल्ला घेण्याकरतां पाठवून दिलें.

मुराद यास अशा रीतीनें भुरळ पाडल्यावर त्या कपटपटु औरंगजेबानें आपला मोर्चा मीर जुमला याजकडे फिरविला. जरी त्याचा व मीर जुमला याचा पूर्वीपासून स्नेह होता, तथापि बादशाहानें त्याच्या हाताखालीं मोठें सैन्य देऊन त्यास स्वतंत्र रीतीनें विजापूर व गोवळकोंडें हीं राज्यें जिंकण्याकरितां दक्षिणेंत पाठवून दिलें होतें, तेव्हां तो स्वतःचें काम सोडून आपणास येऊन साह्य करील अशी औरंगजेबास खातरी नव्हती; व त्याला तर मीर जुमल्यासारख्या शूर व हुशार सरदाराची मदत अवश्य पाहिजे होती. त्यानें प्रथमतः आपला वडील पुत्र सुलतान महंमद यास त्याचेकडे पाठवून दिलें, व त्याचेबरोबर असा निरोप पाठविला कीं, " दरबारांतील कांहीं महत्त्वाच्या गोष्टींत आपली सल्ला घेणें आहे, याकरितां मेहेरबानी करून आपण मला दौलताबाद येथें येऊन भेटावें. " मीर जुमला यानें त्या निरोपाचें इंगित तेव्हांच ताडलें व " मला सैन्य सोडून तूर्त आपले भेटीस येतां येत नाहीं " असा

परत निरोप पाठविला. शिवाय त्यानें औरंगजेबास असेंही कळविलें कीं, " मला आग्र्याहून नुक्तेंच पत्र आलें आहे त्यांत बादशाहा अद्याप जिवंत आहे असें लिहिलें आहे. तेव्हां आपण तूर्त विशेष खटपटींत पडूं नये. " मीर जुमला यास औरंगजेबाचे पक्षास या वेळीं मिळतां येईना, याचें मुख्य कारण असें होतें कीं, त्याचें सर्व कुटुंब आग्रा येथें दाराचे ताब्यांत होतें व " आपण त्याचा हाडवैरी औरंगजेब यास जाऊन मिळालों तर तो आपल्या कुटुंबाची वाताहत करण्यास कधींही चुकणार नाहीं, " अशी त्यास मोठी भीति होती. शेवटीं, या गृहकलहाग्नीचा निकाल लागेपर्यंत आपण कोणत्याच पक्षास मिळूं नये, असा मनाचा धडा करून तो स्वस्थ बसला. महंमद यानें पुष्कळ रीतीनें त्याचें मन वळविण्याचा प्रयत्न केला; परंतु त्याचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं. शेवटीं हताश होऊन तो दौलताबादेस परत आला. परंतु औरंगजेब दीर्घोद्योगी असल्यामुळें त्यानें आपला प्रयत्न शिथिल होऊं दिला नाहीं. त्यानें लगेच आपला द्वितीय पुत्र सुलतान माजूम किंवा मोअज्जीम यास मीर जुमला याचेकडे पाठवून दिलें. त्या राजपुत्रानें काय जादू केली असेल ती असो, पण हो ना होतां होतां त्यानें शेवटीं आपला पगडा मीर जुमला याच्यावर बसविला, व तो आपली फौज बरोबर घेऊन दौलताबादेस येण्याकरतां निघाला.

तो दौलताबादेस आल्यावर औरंगजेब लगेच त्याचे भेटीस गेला व त्याचा त्यानें मोठा आदरसत्कार केला. औरंगजेब पुढें त्यास बहुमानपुरःसर ' बाबा ' असें म्हणूं लागला. पुढें एके दिवशीं त्यानें मीर जुमला यास आपले खासगी महालांत नेलें व त्यास सांगितलें कीं, " महंमद याचेबरोबर

' मला तूर्त येतां येत नाहीं ' म्हणून आपण जो निरोप पाठविला त्याचें इंगित मीं ताडलें आहे, व दरबारांत माझे जे शहाणे पुरस्कर्ते आहेत त्यांचेंही असें मत आहे कीं, आपलें कुटुंब आग्रा येथें दाराच्या ताब्यांत असल्यामुळें आपणास उघडपणें माझ्या पक्षास मिळतां येणार नाहीं, इतकेंच नव्हे, तर आपण माझें गुप्त रीतीनें साहाय्य करतां, ही गोष्ट अप्रत्यक्ष रीतीनेंही दारास कळून उपयोगी नाहीं. तथापि कशीही अडचण आली तरी तिच्यावर तोडही असलीच पाहिजे, असा सिद्धांत आहे. ह्या कामीं मला एक युक्ति सुचली आहे; आपणास ती रुचली तर माझें पूर्ण रीतीनें काम होऊन त्या योगानें आपल्या कुटुंबासही तोशीस लागणार नाहीं. सकृद्दर्शनीं माझी युक्ति आपणास फारच चमत्कारिक वाटेल व कदाचित् माझा आपणास राग येऊन आपणास ती मुळींच मानवणार नाहीं. परंतु विचाराअंतीं आपणास ती पसंत पडलीच पाहिजे, अशी माझी खातरी आहे. माझी युक्ति अशी आहे कीं, आपण माझे कैदी, अशा रीतीनें दौलताबादेच्या किल्ल्यावर रहावें व त्या ठिकाणीं आपल्या रखवालीकरितां म्हणून मी आपल्या एका मुलास आपल्याजवळ ठेवितों. यायोगानें आपण माझे शत्रु आहां अशी दाराची पक्की खातरी होईल व तो आपल्या कुटुंबास मुळींच त्रास देणार नाहीं. त्याचप्रमाणें आपणासारख्या बलिष्ठ सरदारास मीं कैदेंत टाकलें, हा पुकार बाहेर झाला म्हणजे लोकांवर माझा चांगला वचक बसून मला ते अनुकूल होतील. आपल्या फौजेपैकीं कांहीं फौज आपण माझे मदतीस द्यावी. तिची आपण सांगाल तशी व्यवस्था मी ठेवितों. तसेंच या कामीं पैशाचीही आपण मला मदत केली पाहिजे. इतक्या सर्व गोष्टी आपण मेहेरबानीनें कबूल

केल्या, तर पुढें होणाऱ्या लढाईंत मला यश येईल अशी माझी पक्की खातरी आहे, व त्याचें खरें श्रेय आपणास मिळेल."

या वेळीं मीर जुमला यानें औरंगजेबास काय उत्तर दिलें असेल तें कळण्यास मार्ग नाहीं. परंतु इतकी गोष्ट खरी आहे कीं, त्यानें त्याच्या सर्व अटी कबूल केल्या; त्यानें आपलें सैन्य त्याच्या ताब्यांत दिलें, तसेंच त्यानें त्यास पैशाचीही मदत दिली व विशेष आश्चर्य मानण्यासारखी गोष्ट ही कीं, त्या शूर सरदारानें औरंगजेबाचा कैदी म्हणून आपणास दौलताबादेच्या किल्ल्यांत नेऊं दिलें. असें वाटतें कीं, मीर जुमला या मानहानीस कबूल झाला तो, औरंगजेब बादशाहा झाल्यावर आपला फार मोठा फायदा होईल अशी आशा उत्पन्न झाल्यामुळें व त्या दोघांमध्यें जो अकृत्रिम स्नेह जडला होता त्यामुळें झाला असावा, नाहींतर तो मानी व शूर पुरुष अशा लांछनास्पद गोष्टीस कधींही कबूल झाला नसता. कोणी असेंही म्हणतात कीं, औरंगजेबानें मीर जुमला यास आपल्या खाजगी दिवाणखान्यांत नेलें तेव्हां त्याच्याजवळ त्याचे पुत्र सुलतान महंमद व सुलतान माजूम हे सशस्त्र होऊन बसले होते. सुलतान महंमद याचा पूर्वीपासून मीर जुमला याच्यावर राग होता, कारण त्याचे म्हणण्यास रुकार देऊन तो त्याचेबरोबर दौलताबादेस आला नव्हता. त्यानें तर आपला हात तरवारीच्या सळावरच ठेविला होता; व सुलतान माजूम हा तर माजूम खाल्लेल्या मनुष्याप्रमाणें डोळे लाल करून त्याच्याजवळच बसला होता. तेव्हां अशा वेळीं "आपण औरंगजेब जसें जसें सांगेल तसें तसें वागलों नाहीं तर हे कृतांत आपला खून करावयास कधींही मागें पुढें पाहणार नाहींत" अशी त्यास भीति उत्पन्न होऊन व प्रसंगास पाठ

देऊन त्यानें त्याच्या सर्व अटी कबूल केल्या असाव्या, व हेंच म्हणणें पुष्कळ अंशीं खरें असावें असें वाटतें.

पुढें मीर जुमला यास औरंगजेबानें कैद केलें, ही गोष्ट त्याच्या सैन्यास कळतांच त्या लोकांनीं मोठा गिल्ला केला, व आमचे सरदारास सोडून द्या, नाहींतर आम्हीं दौलताबादेचा किल्ला फोडून टाकूं असें ते ह्मणूं लागले. परंतु औरंगजेबानें मीर जुमला याचे फौजेंतील मुख्य मुख्य सरदारांस बोलावून आणून त्यांस असें सांगितलें कीं, "मीर जुमला यास खरोखर कैद केलें नसून तो आपखुशीनें किल्ल्यांत जाऊन राहिला आहे. वरील गोष्ट त्याचे आमचे विचारें ठरली असून त्यापासून आम्हांस एक मोठा कार्यभाग साधणें आहे;" व आपल्या बोलण्याप्रमाणें त्यानें त्यांची खातरीही करून दिली. तसेंच त्या सैन्याचा आपणावर ज्यास्त विश्वास बसावा ह्मणून त्यानें त्या सर्व लोकांस तीन महिन्यांचा आगाऊ पगार दिला व त्यांत जे प्रमुख होते त्यांस मोठमोठ्या देणग्या दिल्या. शिवाय "मी तुह्मांस पुढें चांगलें इनाम देईन" इत्यादि गोडीगुलाबीच्या गोष्टी सांगून त्यानें त्या लोकांतील असंतोष काढून टाकून त्यांची प्रीति संपादन केली. वरील दोन गोष्टींवरून औरंगजेब किती कावेबाज व दूरदृष्टि होता हें सहज लक्ष्यांत येण्यासारखें आहे. असो.

वर सांगितल्याप्रमाणें मीर जुमला याची फौज औरंगजेबास मिळाल्यामुळें त्याच्याजवळ बरीच फौज जमली. नंतर तें सर्व सैन्य बरोबर घेऊन तो प्रथमतः सुरतेकडे मुराद याचे मदतीस निघाला. कारण सुरत शहर त्या वेळेपर्यंत मुराद याचे हातीं आलें नव्हतें. परंतु मार्गांतच त्याला तें शहर मुरादाचे हातीं आलें अशी बातमी कळली, त्यावरून

त्यानें आपल्या सैन्याचा मोर्चा लगेच फिरविला व मुराद यास सुरत घेतल्याबद्दल आनंदप्रदर्शित असें एक पत्र पाठविलें. या पत्रांत मीर जुमला याचेविषयींचाही त्रोटक मजकूर लिहून मुराद यास आणखी असें कळविलें कीं, " मीर जुमला याची सर्व फौज आपणांस येऊन मिळाल्यामुळें आपणांजवळ आतां बरीच फौज जमली आहे. तसेंच त्यानें आपणांस पैशाचीही चांगली मदत केली आहे, दरबारांतील बहुतेक मंडळी आपणांस अनुकूल आहे, आतां आग्र्यावर स्वारी करण्यास कांहीं हरकत नाहीं. मी आपल्या लोकांनिशीं निघालों आहे. मी अमुक स्थळीं तुमची वाट पहात बसतों, तर तुम्हीं त्या ठिकाणीं मला त्वरेनें येऊन मिळावें. "

मुराद यास सुरतेस जितका खजिना सांपडेल असें वाटलें होतें तितका सांपडला नाहीं. त्यानें, पुढें आपणास अतिशय संपत्ति मिळणार आहे, या भपकीवर अगोदरच मोठी फौज चाकरीस ठेविली होती. सुरतेच्या लुटींत सरासरी त्या सैन्याचा रोजमुरा भागला; यापेक्षां पैशाच्या बाजूनें त्याचा विशेष फायदा झाला नाहीं. परंतु अन्य तऱ्हेनें त्याचा एक फार मोठा फायदा झाला. तो प्रकार असा कीं, जरी त्या वेळीं सुरत शहराची तटबंदी फारशी मजबूत नव्हती तरी आंतील लोकांनीं बरेच दिवस मुराद यास दाद दिली नाहीं. पुढें त्याच्या पदरीं कांहीं डच कामगार होते त्यांच्या युक्तीनें त्यानें तटास सुरुंग लावून तो पाडून टाकला व तें शहर लुटलें. (जानेवारी इ० स० १६५८). सुरुंग लावण्याची युक्ति त्या वेळपर्यंत हिंदुस्थानांत माहीत नव्हती. वरील नवीन युक्तीमुळें मुराद याच्या युद्धकलाभिज्ञतेची फार ख्याति झाली, व जरी वस्तुतः त्याला तेथें

फारशी संपत्ति मिळाली नाहीं, तरी लोकांमध्यें त्याला तेथें अपार संपत्ति सांपडली अशी अफवा उठली व त्यामुळें पुष्कळ लोक त्याचे पदरीं भडाभड नोकऱ्या पतकरूं लागले. मुरत घेतल्यामुळें त्याच्या शौर्याची झालेली प्रसिद्धि, औरंगजेबाचीं व्याजस्तुतीनें ओतप्रोत भरलेलीं पत्रें, व त्याची अमृतमुख विषकुंभाप्रमाणें गोड गोड भाषासरणी, यांच्या योगानें मुराद अतिशय फुगून गेला व आपला खरा पुरस्कर्ता काय तो औरंगजेब आहे, असें त्यास वाटूं लागलें. मुराद याची या वेळची खरी स्थिति पंचतंत्रांतील " कीलोत्पाटीव वानरः " याच्याप्रमाणें होती, व तो आपल्या मूर्खपणामुळें औरंगजेबानें त्याला तोंडघशी पाडण्याकरतां खोदून ठेवलेल्या खड्ड्याच्या एकएक पाऊल जवळ येत होता. औरंगजेबाचें खरें कपट त्याचा इमानी सरदार शाहा अबास यास ठाऊक होतें. तो त्यास वारंवार सांगे कीं, " खाविंद! औरंगजेब महा ठक आहे. आपण त्याच्यावर काडी इतकाही विश्वास ठेवूं नका. तो आपला खातरीनें दगा करील." एकदां तर त्यानें मुराद यास स्पष्ट बोलून दाखविलें कीं, " हजरत! अद्याप तरी सावध व्हा. मी आपल्या अमहिताची कधींही गोष्ट सांगणार नाहीं. औरंगजेबाच्या पत्रांची भाषा फार गोड असते हें खरें, परंतु त्याचें अंतःकरण कालकूट विषानें भरलें आहे. याकरतां आपणही त्याच्याशीं वरकांती गोड गोड वागत जा, परंतु आपला अंतर्यामींचा भेद त्यास कळूं देऊं नका. बाहेरून आपण पाहिजे तितकी साखर पेरा, परंतु आपल्या सैन्यासह त्यास जाऊन मिळूं नका. त्याला एकव्यालाच आग्रयास जाऊं द्या. आपण धीरे धीरे बादशाहाची खरी स्थिति काय आहे त्याची खातरीलायक चौकशी करूं, व

तोंपर्यंत दुसऱ्या काय काय उलाढाली होतात त्या पाहूं ह्मणजे तदनुसार पुढील वर्तनक्रम ठेवण्यास आपणास ठीक पडेल. प्रथमतः आपण या सुरत शहराचीच तटबंदी चांगली मजबूत करूं या. ह्मणजे जरी आपणास आपला थोर हेतु साध्य करतां आला नाहीं, तरी ह्या गुजराथ सारख्या सुपीक प्रदेशाचा आपणास स्वतंत्र रीतीनें अधिकार चालविण्यास हरकत येणार नाहीं, व पुढें हळू हळू दक्षिणेची किल्ली जें बऱ्हाणपूर शहर तेंही आपल्या हस्तगत होईल." परंतु औरंगजेबानें आपल्या मोहिनीमंत्राच्या योगानें त्यास असें भारून टाकिलें होतें कीं, त्यानें त्या दूरदृष्टि, शूर व इमानी सरदाराच्या हितवचनांकडे बिलकूल लक्ष्य दिलें नाहीं. खरोखर मुराद त्या वेळीं शाहा अबास याच्या सुसेव्य उपदेशाप्रमाणें वागता तर त्याच्यावर पुढें जो भयंकर प्रसंग गुदरला तो न गुदरतां त्याचें अतिशय कल्याण झालें असतें; परंतु तसें झालें असतें तर "युक्तचि मरणाराला हित परिणामीं न सोसवे काढा" या मोरोपंताच्या सिद्धांतास हरताळ लागला नसता काय? असो. शाहा अबास याचा वरील हितोपदेश झुगारून देऊन तो दुर्दैवी मुराद संकेतस्थळीं औरंगजेबास जाऊन मिळण्याकरतां आपल्या फौजेसह निघाला, व थोडकेच दिवसांत त्याची व औरंगजेबाची गांठ पडली.

मुराद याची फौज औरंगजेबास येऊन मिळाली त्या दिवशीं औरंगजेबानें फार मोठा उत्साह केला. तो प्रथमतः मुराद यास कडकडोऊन भेटला, व जेणेंकरून त्यास आपला संशय येणार नाहीं अशा रीतीनें तो त्याच्याशीं वागूं लागला. त्यानें बंधुप्रेमाची अगदीं रेलचेल करून टाकिली होती. तो त्यास वारंवार सांगे कीं, "हजरत!

राज्यपदाची मला मुळींच इच्छा नाहीं. केवळ माझा तुमच्यावर लोभ आहे, म्हणूनच मी तुम्हांस मदत करीत आहें. एकदां आपण तख्तावर बसलां म्हणजे मी आपल्या कामगिरींतून मोकळा झालों." या वेळीं औरंगजेबाची मुराद याजबरोबरची वर्तणूक इतक्या प्रेमाची होती कीं, एकाद्या मोठ्या शहाण्या मनुष्यालाही त्याचा तिळमात्र संशय आला नसता. तो त्याला नेहमीं बहुमानपुरःसर 'हजरत' म्हणून हाक मारीत असे. परंतु पूर्वीं जेव्हां गोवळकोंड्याचें राज्य घेण्याकरितां त्यानें खटपट केली, त्या वेळचे त्याचे दुष्ट हेतु, व त्याच्या अगदीं उलट अशी त्याची हल्लींची साधीभोळी वर्तणूक, या दोन गोष्टी ताडून पाहिल्या तर त्याच्या अंतर्यामींचें कपट एकाद्या यःकश्चित् मनुष्याच्याही लक्ष्यांत आलें असतें. परंतु मुरादसाहेब इतके दीडशहाणे होते कीं, त्यांना त्या गोष्टींचें कांहींच महत्त्व वाटलें नाहीं. मुराद या वेळीं पुढील राज्यप्राप्तीच्या धुंदीनें आपलें देहभान अगदीं विसरून गेला होता. गोवळकोंड्याचें राज्य कपटानें घेऊं पाहणारा महत्त्वाकांक्षी औरंगजेब फकीर होऊन एकांतवासांत काळ घालविणार, ही गोष्ट, 'पूर्वेचा सूर्य पश्चिमेस उगवणें,' या गोष्टी इतकीच असंभाव्य होती. परंतु "बुद्धिः कर्मानुसारिणी"—पुढें आपल्या नशिबीं जसें असेल तशाप्रमाणें बुद्धि व्हावयाची—या प्रसिद्ध उक्तीप्रमाणें पुढें त्या मानभावी फकिराच्या हातून मुराद याचे धिंडवडे व्हावयाचे होते व त्याला अनुसरूनच त्याच्या वर्तनक्रमाची दिशा झुकली होती.

औरंगजेब व मुराद जंगी फौजेनिशीं आग्र्यावर चाल करून येत आहेत, हें वर्तमान दरबारांत कळतांच मोठी गडबड उडून गेली. त्यामुळें दाराचें मन उद्विग्न झालें व

शहाजहान यास मोठी धास्ती उत्पन्न झाली. मुराद याचें विलक्षण शौर्य व धाडस व औरंगजेबाचीं गूढ कारस्थानें व दूरदृष्टि यांचा जोड मिळाल्यावर काय होईल व काय होणार नाहीं, याची त्या वृद्ध बादशाहास कल्पनाच करतां येईना. त्यानें वारंवार औरंगजेब व मुराद यांस निरोप पाठवावे कीं, "माझी प्रकृति आतां दुरुस्त आहे, तर पुढें न येतां तुम्हीं एकदम आपापल्या सुभ्यांवर निघून जावें; तुम्हीं परत गेल्यास तुमचे ह्या वेळेपर्यंत झालेले सर्व अपराध मी माफ करीन." परंतु त्याचा कांहीं एक उपयोग झाला नाहीं. बादशाहाचें दुखणें असाध्य आहे हें त्यांस कळलें होतें, तेव्हां त्यांनीं आपल्या लोकांत अशी अफवा उठविली कीं, "आम्हांस जीं पत्रें येतात तीं बादशाहाच्या सहीचीं नसून दारानें बनावट केलेलीं आहेत. बादशाहा या वेळीं बहुतकरून मृत्यु पावला असेल व कदाचित् तो जिवंत असलाच तर अगदीं आसन्नमरण तरी झाला असेल. बरें, कदाचित् त्याची प्रकृति दुरुस्त असलीच तर आम्हीं त्यास भेटूं व दारानें त्यास आपल्या जरबेंत ठेवून जी त्याची विटंबना मांडली आहे तींतून तरी त्याची मुक्तता करूं;" व अशा बहाण्यावर ते पुढें चाल करून येऊं लागले.

शहाजहान बादशाहाची या वेळीं खरोखर फारच शोचनीय स्थिति होती. तो दुखण्यानें अतिशय गांजून गेल्यामुळें दाराच्या हातांत एकाद्या कैद्याप्रमाणें पडला होता. दारा त्याचें कांहीं चालूं देईना इतकेंच नव्हे, तर प्रसंगीं तो त्याला आपल्या इच्छेप्रमाणें हुकूम द्यावयास भाग पाडी. आपल्या मुलांत आतां खास तंटे होणार, व त्यांच्यांत जो विजयी होईल त्याच्या तरवारीला बाकीच्या पुत्रांचे बळी पडून या वृद्धावस्थेमध्यें तें भयंकर दुःख पाहण्याचें

आपल्या नशिबीं येणार इत्यादि गोष्टी त्याच्या मनांत आल्या म्हणजे त्याचें अंतःकरण पोळून जात असे. अतिश्रमानें मिळविलेल्या आपल्या अपार खजिन्याची या आपसांतील लढाईत राखरांगोळी होणार, हा विचार त्याचे मनांत आला म्हणजे त्याला फार दुःख होई. एके दिवशीं तर दारानें, दरबारांत त्याच्या विरुद्ध जे उमराव व सरदार होते, त्यांना बोलावून आणिलें व "तुम्हीं माझ्या इतर मुलांचा पक्ष सोडून सर्व प्रकारें दाराचें साह्य केलें पाहिजे," अर्थात् "माझ्या इतर तिघां पुत्रांस ठार मारण्याकरितां तयार असलें पाहिजे," असा सक्तीचा हुकूम देण्यास बादशाहास भाग पाडलें. खरोखर असा हुकूम करतांना बादशाहाच्या मनाची काय स्थिति झाली असेल याची कल्पना वाचकांनींच करावी. वास्तविक पाहूं गेलें तर बादशाहाचा खरा ओढा दाराकडे नसून त्याच्या इतर तीन पुत्रांकडे व त्यांत विशेषतः औरंगजेबाकडे होता. परंतु तो स्वतः पराधीन झाल्यामुळें दारापुढें त्याचें कांहीं चालेना.

दारा यास औरंगजेब व मुराद यांच्यापेक्षां सुजाची फार भीति पडली होती. तेव्हां त्यानें आपला जेष्ठपुत्र सुलेमान याच्या हाताखालीं मोठी फौज देऊन त्यास सुजावर रवाना केलें, व औरंगजेब व मुराद यांचेवर पाठविण्याकरितां दुसरी एक मोठी फौज तयार केली. सुलेमान हा राजपुत्र त्या वेळीं ऐन पंचविशींत असून मोठा शूर, हुशार व अतिशय लोकप्रिय होता. शहाजहान याची त्याच्यावर फार मर्जी होती व आपल्यामागें आपली गादी दारास न मिळतां ती आपल्या या आवडत्या नातवास मिळावी अशी त्याची फार इच्छा होती. दारानें सुलेमान यास सुजावर पाठविलें त्या वेळीं बादशाहानें प्रसंगीं त्याला योग्य सल्लामसलत

देण्याकरितां म्हणून राजा जयसिंग[१] यास त्याचेबरोबर पाठविलें. त्या वेळीं सर्व राजपुतान्यांत जयसिंगासारखा शूर व संपत्तिमान् दुसरा राजा नव्हता. बादशाहाची त्याच्यावर फार मर्जी होती. त्यानें जयसिंगास एकांतीं असें सांगितलें कीं, " तुम्हीं काय पाहिजे तें करा, परंतु लढाईचा प्रसंग न येतां जेणेंकरून सुजा परत फिरेल अशी कांहीं तरी युक्ति करा. तुम्हीं त्यास माझा असा निरोप कळवा कीं, " तुझें कर्तव्यकर्म आहे म्हणनच केवळ नव्हे, तर त्यांत तुझें कल्याण आहे म्हणून व वेळेवर नजर देऊन तूं माझ्या उपदेशाप्रमाणें वाग. तूं आतांच आपल्या शक्तीचा उपयोग करूं नको; ती दाखविण्याचा योग्य काल पुढेंच आहे; निदान माझें देहावसान होईपर्यंत किंवा औरंगजेब व मुराद या दोघांबरोबर होणाऱ्या लढाईचा शेवट होईपर्यंत कांहीं एक हालचाल करूं नको. "

बादशाहानें सांगितल्याप्रमाणें जयसिंगानें सुजा यास पुष्कळ बोध केला, परंतु त्याचा कांहीं एक उपयोग झाला नाहीं. एका बाजूस सुलेमानासारखा तारुण्याच्या ऐन भरांत असलेला शूर, महत्त्वाकांक्षी व युद्धकलाकोविद राजपुत्र व दुसऱ्या बाजूस त्याच्याच तोडीचा परंतु जरा उतार वयाचा असा त्याचा काका. दोघांसही आपण एकमेकांस दोन हात केव्हां दाखवूं असें झालें होतें. सुजा यास असें वाटलें कीं, आपण बादशाहाच्या उपदेशाप्रमाणें वागलों व औरंगजेब व मुराद यांनीं कदाचित् दाराचा पराभव करून आग्रा व दिल्ली

१ हा जयपुरचा राजा होय. त्याला ' मिरझा राजा ' असेंही म्हणत असत. हल्लींचा जयपुरचा राजा या जयसिंगाचा ३५ वा पुरुष होय. तो इ० स० १६६७ त ता० १० जुलै रोजीं बऱ्हाणपूर येथें मरण पावला.

हीं राजधानीचीं शहरें बळकाविलीं तर त्या दोघांचा पराभव करण्यास आपणास पुढें फारच जड जाईल, तेव्हां ते दोघे येण्याचे अगोदरच आपण आपला कार्यभाग उरकून घ्यावा हें बरें. पुढें त्या दोन्ही फौजांची दृष्टादृष्ट होतांच लढाईस सुरवात झाली. तोफांचा भयंकर भडिमार सुरू झाला व गोळ्यांचा वर्षाव होऊं लागला. दोन्ही फौजा मोठ्या निकरानें लढल्या व कांहीं वेळपर्यंत जयाचें पारडें कोणत्या बाजूस कलणार त्याचा कांहींच अजमास करतां येईना. शेवटीं सुलेमान यानें सुजाचे फौजेवर एकदम मोठ्या जोरानें हल्ला केला व त्याची फळी फोडून त्याच्या फौजेची थोडक्याच वेळांत दाणादाण उडवून दिली. आपल्या सैन्याची अशी स्थिति पाहून सुजा लढाई सोडून पळून गेला. जर त्या वेळीं जयसिंग व त्याचा जिवलग मित्र शूर दिलावरखान पठाण यांनीं मुद्दाम सुजाचा पाठलाग सोडून दिला नसता, तर सुलेमान यानें त्यास खातरीनें कैद केलें असतें, व त्याच्या फौजेचा अगदीं फडशा करून टाकला असता. परंतु ज्या धन्याचें अन्न आपण आजपर्यंत खाल्लें व ज्यानें आपणास एवढ्या थोर पदास चढविलें, त्याच्या पुत्रास त्याच्या हाडवैऱ्याच्या हातीं देऊन अप्रत्यक्ष रीतीनें तरी आपण त्याच्या मृत्यूस कारणीभूत व्हावें, व राजहत्येसारख्या भयंकर पापास अंशतः तरी वांटेकरी व्हावें, ही गोष्ट जयसिंगासारख्या थोर, व नीतिमान् राजास निंद्य आहे असें वाटलें व म्हणूनच त्यानें सुजाचा पाठलाग सोडून दिला. जरी ह्या लढाईंत सुजाचें प्रत्यक्ष रीतीनें फारसें नुकसान झालें नव्हतें, तरी अप्रत्यक्ष रीतीनें त्याचें फार

---

१ ही लढाई काशीजवळ इ० स० १६५७ च्या दिसेंबर महिन्यांत झाली असें काफीखान ह्मणतो.

मोठें नुकसान झालें; तें असें कीं, ' सुलेमान यानें सुजाचे फौजेचा फडशा उडवून त्याचेवर फार मोठा जय मिळविला, ' अशी बातमी दरबारांत येऊन पोहोंचतांच तेथें सुजाचे पक्षाची जी मंडळी होती त्यांना मोठी भीति उत्पन्न झाली, व त्यामुळें त्यास मदत करण्याचा त्यांचा हुरूप कमी झाला, व त्यांपैकीं कांहींनीं तर त्याचा पक्ष अजी सोडून दिला.

सुलेमान यानें हळू हळू सुजाचा पाठलाग चालविलाच होता. इतक्यांत औरंगजेब व मुराद मोठ्या झपाट्यानें चाल करून आग्र्याजवळ येऊन ठेपले, अशी त्यास बातमी समजली; तेव्हां त्यानें सुजाचा पाठलाग सोडून दिला व आपल्या पित्यास मदत करण्याकरतां तो आपल्या फौजेसह आग्र्यास येण्याचे हेतूनें परत फिरला. जर सुलेमान योग्य वेळीं दारास येऊन मिळाला असता, किंवा तो येईपर्यंत दारा स्वस्थ बसला असता, तर औरंगजेबानें दगाबाजीनें पुढें दाराचा जो पराभव केला तो त्यास करतां आला नसता. ती हकीकत येणेंप्रमाणें:—

औरंगजेब व मुराद बऱ्हाणपूर येथें नर्मदा उतरून अलीकडे आले हें वर्तमान दारा यास कळलें, तेव्हां त्याला अतिशय राग आला व ज्या संस्थानिकांच्या मुलुखांतून ते आले होते त्यांचा पुढें चांगला समाचार घेण्याचा त्यानें निश्चय केला. परंतु त्याचा उपयोग काय ? पुढें उज्जनी येथें तरी त्यांना नर्मदेच्या अलीकडे येऊं देऊं

१ बरनीर साहेब यांनीं आपल्या इतिहासांत ' उज्जनी ' असें लिहिलें आहे. परंतु तेथें ' उज्जनी ' शब्दानें ' माळवा प्रांत ' असें घेतलें पाहिजे. कारण उज्जनी त्या वेळीं माळवा प्रांताच्या राजधानीचें

(पुढें चालू.)

नये म्हणून दारानें कासमखान व यशवंतसिंग या दोन शूर सरदारांच्या हाताखालीं मोठी फौज देऊन त्यांना तिकडे रवाना केलें. कासमखान यास दाराचा स्वभाव मुळींच आवडत नसे व त्यामुळें त्याच्या पक्षास मदत करण्याची त्याची बिलकूल इच्छा नव्हती. परंतु आपण जाण्याचें नाकबूल केलें तर बादशाहांचा हुकूम आपण मोडला असें होईल, एवढ्या करतांच त्यानें ती कामगिरी मोठ्या नाखुशीनें पतकरिली होती. बादशाहानें त्या दोघां सरदारांस पूर्वीं जयसिंगास सुजावर पाठविलें त्या वेळीं त्याला जसें सांगितलें होतें तसेंच सांगितलें. त्यांनीं बादशाहाचा निरोप औरंगजेबास सांगण्याकरतां त्याच्याकडे पुष्कळ निरोप्ये पाठविले; परंतु आश्चर्याची गोष्ट ही कीं, त्यांनीं पाठविलेल्या लोकांपैकीं एकही निरोप्या परत येईना; व औरंगजेब व मुराद तसेंच पुढें चाल करीत नर्मदा नदीवर येऊन पोहोंचले. परंतु औरंगजेब येण्याचे अगोदरच कासमखान व यशवंतसिंग नदीचे अलीकडील तीरावर येऊन दाखल झाले होते.

उन्हाळा असल्यामुळें नर्मदेस पायउतार होता; व प्रतिपक्षी सैन्यांचे तळ नदीच्या दोन्ही तीरांवर पडले होते. त्या वेळीं औरंगजेबाचें सैन्य वाटेच्या श्रमानें अतिशय थकून गेलें होतें, व जर त्या दोन सरदारांनीं एकदम नदी उतरून त्याच्यावर लगेच हल्ला केला असता तर त्याचा खात-रीनें पराभव झाला असता. परंतु बादशाहाच्या गुप्त मसलतीं-

---

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)
शहर होतें. माळवा प्रांतांत अकबरपूर येथें नर्मदा नदीस पायउतार होतो. हें शहर महूच्या आग्नेयीस ३४ मैलांवर आहे. उज्जनी खरोखर क्षिप्रा नदीचे कांठीं आहे.

प्रमाणें ते वागत होते, व त्यामुळेंच त्यांनीं त्या वेळीं औरंगजेबावर हल्ला केला नाहीं. पुढें दोन तीन दिवस विश्रांति घेऊन औरंगजेबाचें सैन्य ताजेतवानें झाल्यावर त्यानें आपला तोफखाना चांगल्या माऱ्याच्या ठिकाणीं नेला व त्याच्या माराखालीं नदी उतरून जाण्याकरतां आपले घोडेस्वार पुढें घातले. परंतु शत्रूनें त्यांच्यावर तोफांचा भडिमार केल्यामुळें त्यांना मागें हटावें लागलें. औरंगजेबाची फौज पलीकडे जाण्याकरतां मोठ्या निकरानें लढूं लागली. परंतु यशवंतसिंगानें त्यांस आपल्या बाजूकडून एक बोटभरही पुढें येऊं दिलें नाहीं. परंतु कासमखानाच्या हातून तसें झालें नाहीं. जरी त्याच्या शौर्याबद्दल व धैर्याबद्दल पूर्वीं मोठी ख्याति झालेली होती, तरी या प्रसंगीं त्याच्या हातून कांहींएक झालें नाहीं, किंवा त्यानें कांहींएक केलें नाहीं. असें म्हणतात कीं, त्यास औरंगजेबानें आंतून वश करून घेतलें होतें, व त्यामुळें त्यानें लढाई होण्याचे आदले दिवशीं आपली युद्धसामग्री वाळूंत पुरून टाकिली होती; दुसरे दिवशीं लढाई सुरू झाली तेव्हां थोडक्याच वेळांत त्याच्या जवळचा दारूगोळा संपला व त्याचे लोक स्वस्थ उभे राहिले. त्यानें अशा तऱ्हेची दगाबाजी केली तरी यशवंतसिंगानें ती लढाई तशीच नेटानें पुढें चालविली होती. नदीमध्यें मोठमोठे खडक असल्यामुळें व तिचे तीर फार उंच असल्यामुळें औरंगजेबास आपलें सैन्य पलीकडे नेतां येईना. शेवटीं मुराद मोठ्या शौर्यानें आपल्या लोकांसह पलीकडचे तीरावर गेला, व त्याचे मागून त्याचें सर्व सैन्यही पलीकडे गेलें. यशवंतसिंग अद्यापि मोठ्या निकरानें लढत होता. दोन्हीं सैन्यें अगदीं हातघाईवर आलीं आहेत, व यशवंतसिंग

आपल्या शूर रजपूत शिपायांसह आपल्या शौर्याची कमाल करून सोडतो आहे, अशा वेळीं कासमखान आपल्या लोकांसह लढाई सोडून पळून गेला, व त्यामुळें औरंगजेबाच्या सर्व सैन्याचा मारा एकट्या यशवंतसिंगावर सुरू झाला. तथापि तो रजपुतचा शूर बच्चा काडी इतका डगमगला नाहीं. औरंगजेबाचे लोक त्याच्या सैन्यावर चोंहोकडून हल्ले करीत होते व त्याच्या ८००० शूर रजपुतांपैकीं फक्त ६०० लोक शिल्लक राहिले. शेवटीं हताश होऊन तो तेवढ्या लोकांनिशीं शत्रूची फळी फोडून बाहेर पडला व आग्र्यास परत न जातां आपल्या राज्यांत निघून गेला. कारण असें अपजयाचें वर्तमान घेऊन आग्र्यास जाणें त्यास प्रशस्त वाटेना.

या वेळीं यशवंतसिंगाच्या बायकोविषयीं अशी एक चमत्कारिक गोष्ट सांगतात कीं, यशवंतसिंग आपल्या ८००० रजपूत शिपायांपैकीं शिलक राहिलेले फक्त ६०० लोक बरोबर घेऊन, नाइलाजास्तव लढाई सोडून परत येत आहे, हें वर्तमान तिला समजलें, तेव्हां त्या शूराचें सांत्वन करण्याचा

---

१ ही लढाई धरमतपूर नांवाच्या गांवाजवळ तारीख २०अप्रील सन १६५८ रोजीं झाली असें अलमगीरनाम्यांत लिहिलें आहे; काफीखान या लढाईचें वर्णन देतांना असें म्हणतो कीं, "घडीघडीस पाखंडी रजपूत लोकांच्या टोळ्यांचा मुसलमान लोक फडशा करून टाकीत होते; यशवंतसिंगाच्या चेहेऱ्यावर निराशा व भीति यांची छाया पडली होती, व रजपुताचें ब्रीद सोडून तो शत्रूस पाठ दाखवून लढाईंतून पळून गेला; व अशा रीतीनें त्यानें आपल्या नांवास अक्षयी कलंक लावून घेतला." परंतु तें लिहितांना काफीखानास दगेबाज कासमखानाची आठवण झाली नसावी असें वाटतें; नाहीं तर त्यानें वरच्याप्रमाणें कडक टीका कधींही केली नसती.

विचार एकीकडेच राहून तिला त्याचा मोठा राग आला, व तिनें किल्ल्याचे दरवाजे बंद करून टाकिले. ती म्हणाली कीं, "ह्या मनुष्यानें आपलें नांवास कलंक लाविला आहे. त्याला मी किल्ल्यांत कधींही घेणार नाहीं. तो माझा नवरा नव्हे व मी त्याची बायको नव्हे. आजपासून तो संबंध तुटला. मी यापुढें त्याचें तोंड कधींही पाहणार नाहीं. चितूरच्या महाराण्याच्या कुलांत माझा जन्म झाला आहे. त्या महाराण्याच्या जावयांमध्यें याच्या इतका हीन कोणीही निपजला नसेल. जर त्याला आपल्या शत्रूस जिंकतां येत नव्हतें तर त्यानें लढाईतच मेलें पाहिजे होतें." इतक्यांत तिची ती लहर फिरली व ती म्हणाली "हां, चिता तयार करा. मला सती जाणें आहे. मी फसलें. माझे पतिराज अपयशाचें खापर पदरीं बांधून लढाईतून पराङ्मुख होऊन कधींही येणार नाहींत. ते लढाईत पडले हीच गोष्ट खरी." नंतर कांहीं वेळानें ती पुनः रागानें बेफाम झाली, व तिनें यशवंतसिंगावर दुरुक्तींचा एकसारखा भडिमार चालविला. ती त्या स्थितींत आठ नऊ दिवस होती, व तेवढ्या वेळांत तिनें आपल्यासमोर त्यास येऊं दिलें नाहीं. पुढें तिची आई येऊन तिनें तिला चार बोधाच्या गोष्टी सांगून असें सांगितलें कीं, "यशवंतसिंग बरोबर दुसरी फौज घेऊन लौकरच औरंगजेबावर पुनः स्वारी करील व आपली गेलेली कीर्ति पुनः मिळवील;" व अशा रीतीनें तिचें समाधान केलें तेव्हां तिचा राग कमी झाला. रजपूत स्त्रियांचा केवढा मानीपणा हा !!

औरंगजेबाबरोबर झालेल्या लढाईचा भयंकर शेवट जेव्हां **दारा** यास समजला, तेव्हां तो रागानें इतका बेफाम होऊन गेला कीं, त्यानें आकाशपाताळ एक करून टाकलें,

त्या वेळीं कासमखान त्याच्या तडाक्यांत सांपडता तर त्यानें त्याचें मुंडकेंच उडविलें असतें. मीर जुमला यानें औरंगजेबास पैशाची व सैन्याची मदत केल्यामुळें आपला पराभव झाला, असेंही त्या वेळीं दारास वाटलें; व रागाच्या सपाट्यांत त्यानें त्याचा मुलगा महंमद अमीरखान यास ठार मारून त्याच्या बायकोस व मुलीस बाजारांत नेऊन ठेविलें असतें. परंतु शहाजहान यानें दारास असें सांगितलें कीं, "मीर जुमला याचेविषयीं तुझ्या मनांत जी शंका आली आहे ती सर्वथैव खोटी आहे. कारण औरंगजेबाविषयीं त्याचे मनांत काडी इतकाही स्नेह नाहीं. शिवाय औरंगजेबाचे बऱ्याकरितां आपल्या बायकामुलांचे जीव संकटांत घालून तो त्याचा पक्ष स्वीकारील ही गोष्ट मीर जुमल्यासारखा शहाणा व राज्यकारस्थानी पुरुष कधींही करणार नाहीं. औरंगजेबानें कांहीं तरी दगा करून त्याला फसविलें असावें." अशा रीतीनें बादशाहानें दाराचा राग शांत करून मीर जुमला याचे कुटुंबावर गुजरणारा भयंकर प्रसंग टाळला.

ह्या वरील जयामुळें औरंगजेब व मुराद यांस आपण अजिंक्य झालों असें वाटूं लागलें. शिवाय आपल्या फौजेस प्रोत्साहन मिळावें म्हणून औरंगजेबानें त्या लोकांस असें सांगितलें कीं, "दाराच्या सैन्यांत मला अनुकूल असे तीस हजार मोंगल आहेत." ही गोष्ट कितपत खरी होती हें पुढील इतिहासावरून दिसून येईलच. मुराद मोठा उतावळा असल्यामुळें आपण एकदम आग्र्यावर चाल करून जावें असें त्यास वाटलें. परंतु "आपल्या लोकांस कांहीं दिवस विश्रांति मिळणें जरूर आहे" असें औरंगजेबानें त्यास सांगून त्याचा बेत रहित केला, व ते दोघे कांहीं

दिवस नर्मदेच्या सुंदर तटाकीं विश्रांति घेत राहिले. दरबारांत औरंगजेबाच्या पक्षाची जी मंडळी होती ती त्यास आग्रा येथील इत्थंभूत वर्तमान कळवीत असे; व औरंगजेबानें आपले सर्व बेत त्या धोरणावर चालविले होते. पुढें थोडक्याच दिवसांत नर्मदातीर सोडून औरंगजेबाची फौज आग्र्याकडे कूच करूं लागली.

शहाजहान यास आपलें दुखणें असाध्य आहे असें पाहून फार दुःख होत असे, व तशांत त्यानें औरंगजेब आग्र्याकडे येण्याकरतां निघाला ही बातमी ऐकिली, तेव्हां त्याला फारच दुःख झालें. आपल्या कुळावर आतां काय काय अनर्थ गुदरतील, याची त्या वृद्ध बादशाहास कल्पनाही करतां येईना. त्यानें लढाईचा प्रसंग येऊं नये म्हणून अतिशय खटपट केली परंतु ती व्यर्थ गेली. तो अजारी असल्यामुळें त्याच्यानें दाराला आपल्या कह्यांत ठेववेना. वस्तुतः पहातां शहाजहान यास या वेळीं बादशाहा म्हणण्यापेक्षां दारा नाचवील तसें नाचणारें तें एक बाहुलें होतें असें म्हटलें तरी चालेल. बादशाहानें पूर्वीपासून दारास अधिकार दिल्यामुळें व राज्यांतील सर्व अमीरउमरावांनीं त्याची आज्ञा पाळली पाहिजे असा सक्तीचा हुकूम फिरविल्यामुळें तो फार शेफारून जाऊन आज सर्व राज्याचे खरे बादशाहा आपणच आहों असें आपणास मानूं लागला होता. तो शहाजहान यास मुळींच जुमानीत नसे. त्यानें आपल्या अधिकाराच्या जोरावर आग्रा येथें फार मोठी फौज गोळा केली. त्या वेळीं त्याच्याजवळ एक लाख घोडेस्वार, वीस हजारांपेक्षां ज्यास्त पायदळ व ८० तोफा येवढें सैन्य होतें. शिवाय बाजारबुणगे किती होते त्याची गणतीच नव्हती असें म्हटलें तरी चालेल. दारास त्या वेळीं औरंग-

जेब व मुराद यांच्या सैन्याच्या तिप्पट सैन्याची खोडकी जिरविण्याचें सामर्थ्य होतें. त्यांच्याजवळ चाळीस हजारही फौज नव्हती, व तीसुद्धां वाटेच्या श्रमानें अगदीं थकून गेलेली होती. अशी जरी खरी स्थिति होती तरी पुढें होणाऱ्या लढाईंत दारास जय मिळेल, अशी कोणाचीही मनदेवता लवेना. त्याच्या स्नेहीमंडळीनें "आपण तूर्त या लढाईचे भानगडींत पडूं नये, दरबारांत आपले विरुद्ध बऱ्याच खटपटी चालल्या आहेत," इत्यादि पुष्कळ बोध केला. प्रत्यक्ष बादशाहानें त्याला असें सांगितलें कीं, "जर तुला लढाई करणेंच असेल, तर जरी मी दुखण्यानें जर्जर झालों आहें तरी सैन्याचें आधिपत्य मला दे. मी स्वतः औरंगजेबाबरोबर लढाईस जातों." परंतु दोन्हींपैकीं कोणतीच गोष्ट दारास पसंत पडेना. जर त्या वेळीं दारानें बादशाहाचें म्हणणें कबूल केलें असतें, तर औरंगजेब व मुराद यांस बादशाहाबरोबर लढाईस उभें रहाण्याचें धैर्य झालें नसतें, व कदाचित् ते उभे राहिलेच असते तर राज्यांतील सर्व प्रजेची, सैन्याची, व अमीरउमराव मंडळीची बादशाहावर अतिशय प्रीति असल्यामुळें त्यांचा पराभव झाला असता. पुढें दाराच्या स्नेह्यांनीं "निदान सुलेमान आपणास येऊन मिळेपर्यंत तरी आपण लढाई करूं नये" म्हणून त्यास विनंति केली. परंतु तो माथेफिरू दारा तीही गोष्ट कबूल करीना. जर त्या वेळीं दारा वेळेवर नजर देऊन आपल्या हितचिंतकांच्या उपदेशाप्रमाणें वागता, तर त्या राज्यकारस्थानाला एक निराळेंच रूप आलें असतें. परंतु नशिबापुढें कोणाच्यानें धांव घेववत नाहीं. असो. वर सांगितल्याप्रमाणें दारानें सर्वांचा उपदेश झुगारून देऊन औरंगजेब व मुराद यांचेबरोबर एकदम लढाई कर-

ण्याचा निश्चय केला. असा निश्चय करण्यास जीं कारणें झालीं तीं येणेंप्रमाणें:—

दाराला त्या वेळीं असें वाटलें कीं, "बादशाहा आज माझे ताब्यांत आहे; त्याचप्रमाणें सर्व खजिनाही माझ्या हातांत आला आहे; संपूर्ण सैन्यावर माझा अधिकार चालतो आहे; सुजाचा अर्धामुर्धा पराभव झालाच आहे; औरंगजेब व मुराद यांचेबरोबर फार थोडी फौज असून ती वाटेच्या श्रमानें अगदीं थकून गेलेली आहे; त्यामुळें तिचा पराभव करून त्या दोघांस कैद करण्यास आपणास विशेष आयास पडणार नाहींत; व अशा रीतीनें दिल्लीचें राज्य निष्कंटक आपल्या हातीं येईल; जर आपण या लढाईंत सैन्याचें आधिपत्य आपल्या पित्याकडे दिलें, तर त्याचा परिणाम आपल्या मनाप्रमाणें होणार नाहीं; कारण औरंगजेब व मुराद हे त्याच्या बरोबर लढाई न करतां आपापल्या मुलुखीं परत जातील, व बादशाहाचे मागें ते आपणास पुन: त्रास देऊं लागतील; बादशाहाची प्रकृति दिवसेंदिवस सुधारत चालली आहे, तेव्हां कांहीं दिवसांनीं तो पुन: राज्यकारभार पाहूं लागेल; व आपल्या हातांतून अधिकार जाऊन आपण पुन: पूर्वपदावर येऊन बसूं. बरें, जर आपण आपला पुत्र सुलेमान याची वाट पहात बसलों, तर बादशाहा मध्यंतरीं काय घोंटाळा करील त्याचा नियम लागत नाहीं, व त्यामुळें कदाचित् आपलें नुकसान होण्याचा संभव आहे; कदाचित् सुलेमान आपणास येऊन मिळेपर्यंत आपण स्वस्थ बसलों, व मध्यंतरीं कांहीं एक घोंटाळा झाला नाहीं असें घेऊन चाललों, व पुढें लढाई होऊन तींत आपणास जय मिळाला असें मानलें, तर त्या जयाचें श्रेय आपणास न मिळतां सुलेमान यास मिळेल; कारण तो लोकप्रिय असून त्याच्या शौर्याची

अगोदरच सर्वत्र प्रसिद्धि झालेली आहे; व तसें झालें म्हणजे लोक त्याची ज्यास्तच तारीफ करूं लागतील; शिवाय बाहशाहाची त्याच्यावर अतिशय मर्जी आहे, ही गोष्ट निराळीच; तेव्हां या सर्व गोष्टींमुळें चढून जाऊन, अशा घोंटाळ्याच्या संधीस आपलेंच घोडें पुढें ढकलून दिल्लीची गादी आपणच बळकवावी, अशी महत्त्वाकांक्षा त्यास उत्पन्न होऊन व पुत्रधर्मास गुंडाळून ठेवून तो माझ्यावरच उलटणार नाहीं म्हणून कशावरून?" काय कल्पनेची धांव ही? अति शहाणा त्याचा बैल रिकामा.

वरील एकंदर कारणांमुळें कोणाचाच उपदेश न ऐकतां त्यानें आपल्या सर्व सैन्यास कूच करण्यास हुकूम दिला, व आपण बादशाहाचा निरोप घेण्याकरतां आग्र्याचे किल्ल्यांत गेला. बादशाहानें त्यास आलिंगन दिलें त्या वेळीं त्याचे डोळे अश्रूंनीं भरून आले. शेवटीं मनांतील दुःख आवरून धरून मोठ्या गंभीरपणानें तो दारास म्हणाला, "मुला, तूं माझें कांहीं एक न ऐकतां आपल्या हेक्यानेंच या सर्व गोष्टी करीत आहेस. तथापि देव तुला त्यांत यश देवो. परंतु माझी तुला अशी आज्ञा आहे कीं, जर या लढाईत तुझा कदाचित् पराभव झाला तर मात्र मला आपलें अपयशी तोंड पुनः दाखवूं नको." दारास बादशाहाच्या या शब्दांचें कांहींच महत्त्व वाटलें नाहीं. अशा रीतीनें बादशाहास भेटून तो आपल्या सैन्यासह आग्र्यापासून ३७ कोसांवर चंबळा नदीचे कांठीं आला, व तेथें तटबंदी करून औरंगजेब व मुराद यांची वाट पहात बसला.

औरंगजेब मोठा कावेबाज असल्यामुळें त्यानें आपले हेर जिकडे तिकडे पसरून ठेविलेच होते. चंबळा नदीवर दारा आपली वाट पहात बसला आहे, ही

बातमी त्यास कळतांच त्यानें **दारास** फसविण्याची निराळीच युक्ति काढिली. प्रथमतः तो **चंबळा** नदीकडेच आला व **दारास** दिसतील अशा बेतानें त्यानें आपल्या सैन्याचे तंबू ठोकले. **दारास** अशा रीतीनें नादीं लावून आंतून त्यानें बुंदेले लोकांचा राजा संपतराय याच्याशीं कारस्थान सुरू केलें. त्यानें त्या राजास मोठमोठ्या देणग्या देऊन व पुढें तुम्हांस मोठा मुलूख देऊं इत्यादि वचनें देऊन, वश करून घेतलें; व **दारास** फसविण्याकरितां थोडीशी फौज मागें ठेवून तो बाकीच्या फौजेसह ज्या ठिकाणीं नदीला पायउतार होता अशा ठिकाणीं गेला. ज्या पर्वतांतून व अरण्यांतून **औरंगजेबास** कधींच येतां येणार नाहीं, असें **दारास** वाटत होतें, त्यांतून त्या राजानें त्याला सुरक्षित पार नेलें, व अशा रीतीनें **औरंगजेबानें दारास** फसविलें. पुढें **दारास** ही गोष्ट कळली त्याच्या अगोदरच **औरंगजेब चंबळेच्या** अलीकडे आला होता. **औरंगजेबानें** आपणास अशा रीतीनें फसविलें असें पाहून **दाराला** त्याचा अतिशय राग आला, व त्यानें ताबडतोब त्याचा पाठलाग सुरू केला. परंतु **औरंगजेब** मोठमोठे मुक्काम करीत **आग्र्यापासून** १९ मैलांवर सामूगड[1] येथें येऊन पोहोंचला, व खंदक खणून आपणच उलट **दाराची** वाट पहात बसला. **दाराही** लौकरच तेथें येऊन पोहोंचला व त्यानें **आग्रा** व **औरंगजेब** यांचे दरम्यान् आपल्या फौजेचा तळ दिला.

तीन चार दिवसपर्यंत दोन्ही फौजांची फक्त दृष्टादृष्ट होत होती. प्रत्येक दिवशीं **शहाजहान** याचें **दारास** पत्र

---

१ औरंगजेबाची या ठिकाणीं फत्ते झाली म्हणून त्यानें पुढें या खेड्याचें नांव फत्तेबाद असें ठेविलें. याला हल्लीं फत्तेगड असें म्हणतात.

येत होतें, व त्यांत तो त्याला असें लिहीत असे कीं, " सुलेमान अगदीं नजीक आला आहे, याकरितां विनाकारण लढाईची घाई करूं नको. आग्र्यापासून जवळच चांगलीशी जागा पाहून तेथें सुलेमान तुला येऊन मिळेपर्यंत स्वस्थ रहा." त्यावर दारानें बादशाहास इतकेंच कळविलें कीं, " आपण माझी कांहीं काळजी करूं नये. आजपासून तीन दिवसांचे आंतच औरंगजेब व मुराद यांचे हातपाय बांधून त्यांस आपल्यापुढें आणून उभे करतों. नंतर आपल्या त्या बंडखोर उभय पुत्रांस वाटेल ती शिक्षा करण्यास आपण मुखत्यार आहां." दारानें या लढाईची व्यवस्था केली, त्याचा प्रकार येणेंप्रमाणें:—

त्यानें प्रथमतः अघाडीस आपला तोफखाना ठेविला, व शत्रूस तोफांमधून शिरतां येऊं नये म्हणून त्यानें त्या सांखळदंडानें बांधून टाकिल्या. तोफांच्यामागें त्यानें आपला उंटांचा जेजाला ठेविला, त्याच्यामागें आपलीं पायदळ पलटणें उभीं केलीं, व घोडेस्वार, तिरंदाज, बर्चीवाले, भालेवाले, वगैरे बाकीचें सैन्य त्यानें अगदीं निराळें ठेविलें. त्यानें आपल्या एकंदर सैन्याचे तीन भाग केले होते. उजव्या बाजूचें आधिपत्य कलीलुल्लाखान नांवाच्या सरदारास देऊन त्याचे हाताखालीं तीस हजार मोंगल लोक दिले होते, व डाव्या बाजूचें आधिपत्य रुस्तुमखान दख्खनी नांवाच्या एका शूर व प्रख्यात सरदारास देऊन त्याच्या मदतीस राजा छत्रसाल व राजा रामसिंग यांस दिलें होतें. शहाजहान बादशाहानें पूर्वीं दानिषमन्‌खान नांवाच्या एका हुशार व शूर सरदारास स्वारांची बक्षीगिरी[१] दिली होती. बादशाहा आजारी पडल्यावर जेव्हां दारा बादशाहास आपल्या छापेंत ठेवूं लागला, तेव्हां

१ बक्षी म्हणजे घोडेस्वारांवरचा मुख्य अधिकारी.

बादशाहाचा अधिकार अनियंत्रित चालावा अशी दानिश्मन्‌खान याची इच्छा असल्यामुळें दाराची त्याच्यावर इतराजी झाली होती. तेव्हां त्यानें आपल्या कामाचा राजीनामा दिला, व दारानें तो अधिकार कलीलुल्लाखान यास सांगितला.

औरंगजेब व मुराद यांनींही दाराप्रमाणेंच आपल्या सैन्याची व्यवस्था केली होती. फरक इतकाच कीं, त्यांनीं आपल्या दोन्ही बाजूंच्या सैन्यांत मधून मधून कांहीं तोफा छपवून ठेविल्या होत्या. ही युक्ति मीर जुमला याची होती, व बरेच प्रसंगीं तिच्यापासून चांगला फायदा होतो असें अनुभवास आलें होतें. शिवाय ठिकठिकाणीं त्यांनीं दारूचे बाण देऊन आपले लोक बसवून ठेविले होते. ह्या युक्तीमुळें असें होत असे कीं, हे बाण शत्रूच्या घोडेस्वारांत जाऊन फुटले म्हणजे त्यांचे घोडे बिथरून जात व त्यांच्या गोंधळामुळें प्रसंगीं बरेच लोक जायां होत.

अशा रीतीनें जय्यत तयारी झाल्यावर लढाईस सुरवात झाली. प्रथमतः दोन्हींकडचा तोफखाना सुरू झाला, व मागून बाणाची अशी वृष्टि झाली कीं, सर्व आकाश बाणमय होऊन गेलें. इतक्यांत पावसाची अशी एक मोठी सर आली कीं, त्यामुळें कांहीं वेळपर्यंत लढाई बंद करणें भाग पडलें. परंतु पाऊस बंद होतांच पुनः तोफखाना सुरू झाला. दारा त्या वेळीं लंकेंतल्या एका सुंदर हत्तीवर बसला होता. त्यानें शत्रूच्या तोफखान्यावर एकदम हल्ला करण्यास आपल्या लोकांस हुकूम दिला, व स्वतः बरोबर पुष्कळ स्वार घेऊन औरंगजेबाच्या तोफखान्यावर चाल करून गेला. परंतु औरंगजेबाच्या लोकांनीं त्याच्यावर एकसारखा मारा चालविल्यामुळें त्याच्या सभोंवतीं त्याच्या घोडेस्वारांच्या

प्रेतांचे ढिगांचे ढीग पडले, व त्यामुळें त्याच्या शिल्लक राहिलेल्या व त्याच्या मदतीस येणाऱ्या दुसऱ्या घोडेस्वारांत मोठा गोंधळ उडून गेला. इतकें झालें तरी दारा काडीइतका डगमगला नाहीं. तो मोठ्या निर्भयपणानें व शांतपणानें आपल्या हत्तीवरून लढाई कशी काय चालली आहे तें पहात होता, व तसाच पुढें लढाईच्या गर्दीत घुसत होता. त्याचें हें अलौकिक धाडसाचें कृत्य पाहून त्याच्या स्वारांच्या अंगांत पुनः वीरश्रीचें वारें शिरलें, व ते पुनः तोफखान्यावर चाल करून गेले. परंतु पुनः त्यांचा पहिल्याप्रमाणेंच फडशा उडाला. ह्या वेळीं दाराचे बरेच लोक पळून गेले. परंतु बाकीच्यांचे अंगांत दाराप्रमाणेंच आवेश चढून त्यांनीं तिसऱ्यानें मोठ्या निकरानें तोफखान्यावर हल्ला केला व तो हिसकावून घेतला. नंतर तोफांचे सांखळदंड तोडून टाकून त्यांनीं उंटांचा जेजाला व पायदळ यांच्यावर हल्ला करून त्यांची अगदीं दाणादाण करून टाकिली. नंतर दोन्हींकडचे घोडेस्वार एकमेकांस येऊन भिडले, तेव्हां लढाईस खरें स्वरूप आलें. प्रथमतः बाणांचा असा वर्षाव झाला कीं, त्यांच्या योगानें दशदिशा अगदीं झांकून गेल्या. बाण संपल्यावर तरवारीशीं गांठ आली, व दोन्ही फौजा हातघाईवर येऊन भयंकर कत्तल सुरू झाली. बराच वेळ कोणीं कोणास हार जाईनात, व जयाचें पारडें कोणत्या बाजूस कलतें त्याचा कांहींच अंदाज होईना. दारा आपल्या हत्तीवरून आपल्या लोकांस वारंवार उत्तेजन देत होता, त्यामुळें त्याच्या लोकांस ज्यास्त स्फुरण येऊन ते जिवावर उदार होऊन लढत होते. शेवटीं दारा आपल्या लोकांसह औरंगजेबाच्या घोडेस्वारांवर तुटून पडला तेव्हां त्यांचा पराभव होऊन ते पळून गेले.

औरंगजेबही दाराप्रमाणेंच हत्तीवर बसला होता. त्यानें आपणास जय मिळावा म्हणून विलक्षण प्रयत्न केले, परंतु ते सर्व निष्फळ झाले. शेवटीं त्यानें कांहीं घोडेस्वार बरोबर घेऊन स्वतः दारावर हल्ला केला. परंतु दारानें त्यांचा फडशा पाडून त्यास परत पिटाळून लाविलें. अशा नातवानीच्या प्रसंगीं औरंगजेबानेंही जें धारिष्ट व जो मनोनिग्रह दाखविला, त्याबद्दल त्याची तारीफ करावी तेवढी थोडी आहे. आपल्या लोकांचा पराभव होऊन ते पळून जात आहेत हें तो पहात होता; आपल्याजवळ आतां एक हजार लोकांपेक्षां ज्यास्त लोक नाहींत ही गोष्ट त्यास माहीत होती; शिवाय दारा आपणावर हल्ला करण्याचे अगदीं तयारींत आहे, हें तो आपल्या डोळ्यांनीं पहात होता; एंवढा प्रसंग येऊन ठेपला तरी तो धैर्यसागर छातीचा कोट करून तसाच उभा होता. त्यानें आपल्या पळपुट्या सरदारांस हाका मारिल्या, व तो त्यांना म्हणाला " वीर हो, हेंच का तुमचें शौर्य? रणांगणीं शत्रूस पाठ दाखवून पळून जाणें हें तुम्हांसारख्या पराक्रमी वीरांस शोभत नाहीं. धीर धरा, व मागें फिरा. तुम्हीं पळालां तरी जाणार कोठें? दक्षिण आतां लांब राहिली, हें तुम्हांस कळत नाहीं काय? परमेश्वर थोर आहे. तुम्हीं नेटानें प्रयत्न केला तर आपणांस अजूनही जय मिळेल." असें बोलून त्यांना ज्यास्त उत्तेजन व स्फुरण यावें म्हणून तो ज्या हत्तीवर बसला होता त्याचे पाय सांखळदंडांनीं बांधण्यास त्यानें आपल्या नोकरांस आज्ञा केली.

दारानें औरंगजेबावर चाल करून जावें म्हणून पुष्कळ प्रयत्न केला. परंतु लढाईची जागा फारच खडकाळ व बिकट असल्यामुळें त्याचा कांहीं इलाज चालेना, व प्रत्येक

खेपेस औरंगजेबाचे लोक त्याला मागें हटवीत. औरंगजेबाची बरीच फौज अद्यापि शिलक होती. फक्त पळापळ झाल्यामुळें ती चोहोंकडे पांगली होती. दाराला या लढाईत जय मिळाला खरा, तथापि त्याला स्वतःला असें वाटत होतें कीं, औरंगजेब आपल्या हातीं लागल्याशिवाय आपणास पूर्ण जय मिळाला असें म्हणतां येणार नाहीं. औरंगजेब खरोखर या वेळीं दाराचे हातीं लागला असता. परंतु मध्यंतरीं एक विलक्षण गोष्ट घडून आली, त्यामुळें सर्वच विपरीत परिणाम होऊन औरंगजेब त्याच्यावर ओढवलेल्या संकटांतून मुक्त झाला; इतकेंच नव्हे, तर दाराचा पराभव होऊन त्याला समरांगणांतून पळून जावें लागलें. त्याचा प्रकार येणेंप्रमाणें:—

दारा आपले मनांत औरंगजेबावर कोणत्या रीतीनें हल्ला करावा याची योजना करीत आहे, इतक्यांत त्याला असें कळलें कीं, रुस्तुमखान व छत्रसाल लढाईत पडल्यामुळें डाव्या बाजूच्या लोकांत मोठा गोंधळ उडून पळापळ सुरू झाली आहे, व रामसिंग यास शत्रूनें चोहोंकडून गराडा घातल्यामुळें तो मोठ्या संकटांत पडला आहे. तेव्हां दारानें औरंगजेबाचा पाठलाग सोडून दिला व आपल्या लोकांसह तो त्याला मदत करण्याकरितां निघून गेला. दारा तेथें येतांच लढाईचा ओघ पुनः फिरला. त्याला पाहून त्याच्या लोकांस धीर आला व ते उलटून पुनः मुराद याच्या फौजेवर पडले व त्यांनीं तिला मागें हटविलें. त्या वेळीं रामसिंग व मुराद हे दोघे योद्धे हातघाईस आले होते. रामसिंगानें मुराद यास वार केला व तो हत्तीवर ज्या हौद्यांत बसला होता त्याचे दोर कापून त्याला हौद्यासह खालीं जमिनीवर पाडावें, म्हणून तो त्याच्या अगदीं जवळ जाऊन

पोहोंचला. परंतु मुराद कांहीं सामान्य वीर नव्हता; त्यानें रामसिंगाचे सर्व प्रयत्न हाणून पाडले. जरी त्याला वार लागला होता व त्याच्या सभोंवतीं रजपुतांचा गराडा पडला होता तरी तो शरण आला नाहीं. जो कोणी त्याच्या हौद्याजवळ पोहोंचे त्याच्यावर वज्राप्रमाणें मुष्टिप्रकार करून त्याला तो ठार मारीत असे. या वेळीं मुराद याचा एकुलता एक सात वर्षांचा पुत्र त्याच्याबरोबर हौद्यांत होता, व गोळी वगैरे लागूं नये म्हणून त्यानें त्याला आपल्या ढालेखालीं झांकून ठेविलें होतें. शेवटीं मुराद यानें रामसिंगावर अशा नेमानें एक बाण सोडला कीं, तो त्या शूर रजपूत राजाच्या मर्मस्थानीं लागून तो तत्काल गतप्राण होऊन खालीं पडला. आपल्या शूर राजाची अशी भयंकर स्थिति पाहून रजपूत लोकांस फारच त्वेष चढला, व त्यांनीं मुराद याच्या लोकांवर भयंकर मारा चालविला. रामसिंग पडला हें ऐकून दारास फार वाईट वाटलें. परंतु त्याचे शूर रजपूत लोकांनीं मोठ्या निकरानें लढाई पुढें चालविली आहे असें पाहून, औरंगजेब नाहीं तर त्याचे ऐवजीं मुराद यास तरी कैद करावें, अशा हेतूनें तो त्यांचे सहाय्यास गेला, व त्यानें मुरादाचा पराभव करून त्याच्या लोकांचा पाठलाग सुरू केला.

कलीलुल्लाखान याचे हाताखालीं तीस हजार मोंगल लोक होते व त्याला दारानें उजवे बाजूस ठेविलें होतें, हें पूर्वीं सांगितलेंच आहे. औरंगजेबाचा पाठलाग करण्यास तेवढे लोक पुरे होते. परंतु डाव्या बाजूस दारा मोठ्या शौर्यानें मुराद यास मागें हटवीत असतां तो निमकहराम सरदार स्वस्थ बसला होता. तो असें सांगू लागला कीं, " फक्त आणीबाणीच्या प्रसंगीं मी आपले लोक पुढें आणावे असा मला दाराचा हुकूम आहे. " परंतु त्या पाजी मनु-

ष्याला अंतर्यामीं असें वाटत होतें कीं, आपण लढाईंतून अलग राहिलों म्हणजे दाराचा सहज पराभव होईल.

ही लढाई होण्याचे पूर्वी कांहीं वर्षें ह्या कलीलुल्लाखानास दारानें कांहीं अपराधावरून जोड्यांनीं मारलें होतें; तो दंश मनांत धरून तो पाजी मनुष्य दाराचा सूड उगविण्याची संधि पहात होता. त्यानें आपले लोक लढाईस उभे केले नाहींत, याचें तरी कारण हेंच होय. दारानें आपल्या मदतीशिवाय औरंगजेब व मुराद यांचा पराभव केला, हें पाहून त्याला फार दुःख झालें. आपला मनोरथ भग्न झाला असें पाहून दाराला फसविण्याची त्या हरामखोरानें निराळीच युक्ति काढिली. तो कांहीं लोक बरोबर घेऊन भरधांव घोडा टाकीत दाराजवळ आला व तो मुराद याचेवर हल्ला करण्याचे ऐन रंगांत आहे अशा वेळीं मोठ्यानें ओरडून त्यास म्हणाला " मोबारक आबाद, हजरत सलामत, इलहम दुल्लिल्ला,—आपलें परमेश्वर कल्याण करो, परमेश्वर आपणास ऐश्वर्य देवो व सुखी ठेवो. आपणास आज जय मिळाला हें पाहून मला फार आनंद झाला आहे. आतां दासाचें एवढेंच सांगणें आहे कीं, आपण अद्यापि या हत्तीवर उंच बसलां आहां हें फार वाईट. यामुळें आपणावर संकटें येण्याची ज्यास्त भीति आहे, ही गोष्ट खाविंदांच्या नजरेस येत नाहीं काय ? आपल्या हौद्यास लाखोंशें बाण व गोळ्या येऊन लागत आहेत, त्यांपैकीं एखादी आपणास लागली, तर आपल्या जीवितावर अवलंबून असणाऱ्या आम्हां दासांची काय अवस्था होईल बरें ? याकरितां आपण हत्तीवरून खालीं उतरा व घोड्यावर स्वार होऊन शत्रूचा पाठलाग करा. पाठलागाशिवाय आतां दुसरें कांहीं एक कृत्य राहिलें नाहीं. माझी आपल्या चरणां-

पाशीं एवढीच विनंति आहे कीं, काय पाहिजे तें करा, परंतु औरंगजेब व मुराद यांस आपल्या हातचे घालवूं नका."

आपण हत्तीवरून खालीं उतरलों तर त्याचा परिणाम काय होईल याचा जरा शांतपणें दारानें त्या वेळीं विचार केला असता तर ज्या हत्तीवरून त्यानें त्या दिवशीं विलक्षण शौर्याचीं व धाडसाचीं अचाट कृत्यें केलीं होतीं, त्यावरून तो खालीं उतरला नसता. परंतु त्याचें कर्मच ओढवलें त्याला तो तरी काय करणार ? त्याला त्या पाजी सरदाराच्या दुष्ट उपदेशाचें भुरळ पडून तो आपल्या हत्तीवरून खालीं उतरला व घोड्यावर बसला. परंतु थोडक्याच अवकाशांत त्यानें केलेली भयंकर चुकी त्याच्या लक्ष्यांत आली, व कलीलुल्लाखान यानें कपटानें आपणास फसविलें असें त्यास कळून आलें. त्या वेळीं त्याला त्या सरदाराचा इतका राग आला होता कीं, तो त्याच्या जवळपास असता तर त्यानें त्याचें डोकेंच मारलें असतें. परंतु तो काफर अगोदरच तेथून पळून गेला होता. दारा हत्तीवरून खालीं उतरल्यावर त्याचा रिकामा हौदा जेव्हां त्याचे सैन्याचे दृष्टीस पडला, तेव्हां तो लढाईत पडला असें त्याच्या लोकांस वाटून त्यांचें धैर्य सुटलें, व जो तो प्राणत्राणार्थ वाट फुटेल तिकडे पळूं लागला. दाराच्या लोकांचा असा गोंधळ पहातांच औरंगजेब व मुराद यांचे जे लोक पळून गेले होते त्यांस अवसान येऊन ते परत फिरले; त्यांनीं दाराचे सैन्यांची भयंकर लांगडेलोड सुरू केली, व थोड्याच वेळांत समरभूमीवर दाराचा एकही मनुष्य शिल्लक राहिला नाहीं. दैवाची गति कांहीं विचित्र आहे. जो दारा दोन घटकांपूर्वी आपल्या हत्तीवर विराजमान होऊन विजयगिरीच्या

१ ही लढाई सामूगड येथें तारीख २८ मे सन १६५८ रोजीं झाली.

शिखरावर जाऊन बसला होता, तोच एवढ्याशा थोड्या अवकाशांत त्या उंच शिखरावरून एकदम खालीं ढांसळून अपजय सिंधूत गटकळ्या खाऊं लागला, व त्याला आपल्या जिविताचीही आशा राहिली नाहीं; व पूर्वी त्याच सिंधूत गटकळ्या खाऊन आसन्नमरण झालेला औरंगजेब तेवढ्याच अवकाशांत दारा जेथून स्थानभ्रष्ट झाला होता त्या शिखरावर विराजमान झाला. एखादी गोष्ट दिसण्यांत क्षुल्लक दिसते, परंतु तिचे परिणाम किती भयंकर होतात, हें वरील गोष्टीवरून चांगलें ध्यानांत येण्यासारखें आहे. याकरितां कोणतीही गोष्ट करणें झाल्यास ती दूरवर नजर देऊन करावी.

हा आकस्मिक व अद्भुत जय मिळाल्यामुळें औरंगजेबास फार मोठा आनंद झाला, व तेव्हांपासून फार दिवस मनांत ठेवलेली राज्यप्राप्तीची भयंकर हांव तृप्त करण्याकरितां पूर्वींपेक्षांही नीच व भयंकर अशीं कारस्थानें करण्यास त्यानें सुरवात केली. निमकहराम कलीलुल्लाखान आपल्या लोकांसह त्यास लगेच येऊन मिळाला. औरंगजेबानें त्याचा मोठा आदरसत्कार केला व तो त्याला लगेच मुराद याजकडे घेऊन गेला. तेव्हां मुराद यानेंही त्याचा मोठा गौरव करून त्याची अतिशय तारीफ केली. ह्या वेळींही औरंगजेबाची मुराद याजबरोबरची वर्तणूक एखाद्या चाकराची आपल्या धन्यापाशीं, किंवा प्रजेची राजापाशीं, जशी वर्तणूक असवी तशा प्रकारची होती. तो त्या वेळीं मुराद यास ऐकूं जाईल अशा बेतानें कलीलुल्लाखान यास म्हणाला कीं, “ माझ्या सर्व बंधूंत बादशाही अधिकार चालविण्यास हजरत मुराद साहेबच योग्य आहेत. आज आम्हांस जो जय मिळाला तो केवळ मुराद साहेबांच्या लोकोत्तर शौर्यामुळें व धाडसामुळें मिळाला आहे. ”

अशा रीतीनें बोलण्याची रेलचेल करून त्यानें त्या भाबड्या व मूर्ख मुरादास राज्यप्राप्तीच्या आशेवर लटकत ठेवून, आंतून दरबारांतील प्रमुख अमीरउमरावांस पत्रें पाठविण्याचें काम मोठ्या ज्यारीनें सुरू केलें, व ते एकामागून एक त्यास येऊन मिळूं लागले. त्या वेळीं त्याचा मामा शाहिस्तेखान याची त्यास फार मोठी मदत मिळाली. तो मोठा हुशार, शूर व खटपटी असून त्याचें दरबारांत फार मोठें वजन होतें. तो मोठा वक्ता असून त्याची लिहिण्याची शैली इतकी मोहक होती कीं, त्याची बरोबरी करणारा दुसरा कोणीही उमराव त्या वेळीं दरबारांत नव्हता. कांहीं क्षुल्लक कारणावरून तो व दारा यांच्यांत बाचाबाच होऊन त्याला दाराचा राग आल्यामुळें तो औरंगजेबाच्या पक्षास मिळाला होता. औरंगजेबास राज्यप्राप्तीची अनावर हांव सुटली होती, परंतु मुराद यास ज्यास्त गोत्यांत आणण्याकरितां त्यानें ती तशीच दाबून ठेविली होती. तो लोकांस जीं जीं वचनें देई, व त्यांच्याशीं जे कांहीं करार करी, ते सर्व आपण मुराद याचे मुखत्यार या नात्यानें करीत असे. त्याला कोणास कांहीं हुकूम करणें झालें, तर तो ती गोष्ट मुरादाच्या परवानगीनें करीत असे. तो सर्वांस सांगत असें कीं, "आमचे यजमान मुराद साहेब आहेत. मी हल्लीं जें काम करीत आहें तें त्यांचा नम्र व आज्ञाधारक सेवक या नात्यानें करीत आहें. मला ही राज्याची दगदग अगदीं आवडत नाहीं. या दगदगींतून केव्हां सुटेन व केव्हां फकिरी दीक्षा घेईन असें मला झालें आहे." असो. या ढोंगी फकिरास असाच येथें ठेवून आतां दाराची काय स्थिति आहे तिकडे वळूं या.

वर सांगितल्याप्रमाणें दाराचा मोड झाल्यामुळें तो

भीति व निराशा यांच्यायोगानें अगदीं बेहोष होऊन गेला. तो एकदम आग्र्यास निघून आला; परंतु, "जर या लढाईंत तुझा कदाचित् पराभव झाला तर मला आपलें अपयशी तोंड पुनः दाखवूं नको," ही, दारा पूर्वीं लढाईस निघाला त्या वेळची, शहाजहान याची आज्ञा अद्यापि त्याच्या मस्तकांत भणभणत होती, त्यामुळें त्याला बादशाहास आपलें तोंड दाखवितां येईना. तथापि बादशाहानें त्याचें सांत्वन करण्याकरितां आपला एक खोजा त्याच्याकडे पाठविला, व त्याच्याजवळ असा निरोप सांगितला कीं, "तुझा पराभव झाला म्हणून माझी तुझ्यावरची प्रीति कमी झाली, असें तूं समजूं नको. तुझ्यावर तूर्त प्रसंग आला आहे खरा, तरी धीर सोडूं नको. तुझा पुत्र सुलेमान अद्यापि आला नाहीं. त्याच्याजवळ मोठी फौज आहे. तर्त तूं असें कर कीं, प्रथमतः दिल्लीस जा, व तेथें आपले एक हजार घोडे आहेत ते घे; त्याचप्रमाणें पैसा, हत्ती व दुसरें युद्धोपयोगी जें सामान तुला लागेल तें देण्याविषयीं मी दिल्लीच्या सुभेदारास अगोदरच हुकूम पाठविला आहे. तें सामान तुला मिळाल्यावर फार दूर न जातां माझीं पत्रें तुला लौकर पोहोंचतील अशा ठिकाणीं सुलेमान याची वाट पहात रहा. औरंगजेबास अद्यापि मी आपल्या कह्यांत आणीन, व त्यानें केलेल्या अपराधाबद्दल त्यास चांगलें शासन करीन." परंतु दाराचा त्या वेळीं इतका पाणउतारा झाला होता व तो दुःखानें इतका ग्रासून गेला होता कीं, आपल्या पित्याच्या या अकृत्रिम व प्रेमपरिपूरित निरोपास काय उत्तर द्यावें हें त्यास कळेना. शेवटीं त्याची पुरस्कर्ती त्याची भगिनी बेगम साहेब हिला शेवटचा निरोप पाठवून तो दुर्दैवी व हताश दारा आपलें कुटुंब व तीन चारशें

लोक बरोबर घेऊन मध्य रात्रीस आग्रा सोडून दिल्लीस जाण्याकरतां निघाला. आतां दारास दिल्लीचे रस्त्यास लावून देऊन औरंगजेबानें पुढें काय काय कारस्थानें केलीं याविषयींचा इतिहास अगोदर हातीं घेऊं.

सामूगड येथें औरंगजेबास जय मिळाल्यावर तो प्रथमतः दाराचा पुत्र सुलेमान याच्या हाताखालीं जी फौज होती तिच्यांत फाटाफूट करण्याच्या उद्योगास लागला. कारण तसें झालें ह्मणजे आपलें नष्ट झालेलें वैभव पुनः प्राप्त करून घेण्यास दारास जो हा एकच मार्ग उरला होता तो समूळ नष्ट होईल. त्यानें सुलेमान याच्या फौजेंतील मुख्य सरदार जयसिंग व दिलावरखान यांस असें पत्र पाठविलें कीं, "तुह्मीं दाराची आजपर्यंत नोकरी केली तें योग्यच केलें. परंतु त्याचा मी आतां लढाईंत पर्ण पराभव केला आहे, व तो ज्या सैन्याचे जोरावर लढत होता तें सर्व मला येऊन मिळालें आहे. दारा येथून एकटाच पळून गेला आहे, व तो लौकरच माझ्या हातांत सांपडेल. बादशाहाची प्रकृति इतकी क्षीण झाली आहे कीं, तो आतां फार थोड्या दिवसांचा सोबती आहे. वरील गोष्टींचा विचार केला, तर दाराचा पक्ष आतां किती दुर्बल झाला आहे तें सहज तुमच्या ध्यानांत येईल. अशा पक्षास अजूनही चिकटून राहणें किती चुकीचें आहे, हें मीं लिहावें असें नाहीं. याकरितां तुम्ही माझे पक्षास लौकर येऊन मिळावें, व त्यांत तुमचें ज्यास्त कल्याण आहे. मला येऊन मिळण्याचा तुमच्या मनाचा निश्चय झाला, तर येतांना सुलेमान यास कैद करून आणण्यास तुम्हांसारख्या शूरांस विशेष आयास पडतील असें वाटत नाहीं."

हें पत्र येऊन पोहोंचतांच जयसिंग याला कांहीं वेळपर्यंत

आपण आतां पुढें काय करावें तें सुचेना. अद्यापि त्याला शहाजहान व दारा यांची फार भीति वाटत होती; तसेंच सुलेमानासारख्या थोर राजपुत्राविरुद्ध उठण्याचाही त्याला हिंय्या होईना. शिवाय आपण त्याला पकडण्याचा प्रयत्न केला, तर जिवंत असा तो आपल्या हातीं कधींही सांपडणार नाहीं, अशी त्याची खातरी होती. शेवटीं तें पत्र घेऊन तो त्याचा जिवलग मित्र दिलावरखान याच्याकडे गेला, व दोघांच्या विचाराअंतीं असें ठरलें कीं, तें औरंगजेबाचें पत्र घेऊन जयसिंग यानें राजपुत्राकडे जावें, व तें त्याला दाखवून आपला औरंगजेबास जाऊन मिळण्याचा बेतही त्यास स्पष्टपणें कळवावा. त्याप्रमाणें पुढें जयसिंग सुलेमान याच्या तंबूंत गेला, व त्याला ह्मणाला कीं, " हजरत ! आपण हें पत्र वाचलें म्हणजे आपणावर केवढा बिकट प्रसंग आला आहे, हें सहज आपल्या ध्यानांत येईल. आतां दिलावरखान किंवा दाऊदखान[1] किंवा बाकीचें सैन्य, यांपैकीं एकही मनुष्य आपल्या उपयोगीं पडणार नाहीं. आपण आतां जर आपले पित्याचे मदतीस पुढें चाल करून जाल, तर पस्ताव्यांत मात्र पडाल. याकरितां माझें आपणास असें सांगणें आहे कीं, आपण अशा वेळीं श्रीनगरचे[2] राज्यांत

१ सुलमान याचे फौजेंत दिलावरखानाप्रमाणेंच हा एक प्रमुख सरदार होता.

२ हल्लीं वायव्येकडील प्रांतांत गढवाल ह्मणून जो प्रांत आहे तो पूर्वी एक स्वतंत्र प्रांत होता. त्याची राजधानी श्रीनगर नांवाचें शहर होतें, त्यावरून त्याला श्रीनगरचें राज्य असें ह्मणत असत; हा प्रदेश अलकनंदा नदीचे कांठी आहे. श्रीनगर हें शहर हल्लीं ओसाड स्थितींत आहे. पुष्कळ इतिहासकार श्रीनगर या नांवानें

(पुढें चालू.)

निघून जावें. तेथील राजा आपणास उदार आश्रय देईल अशी माझी खातरी आहे. शिवाय तो मुलूख मोठा बिकट असल्यामुळें औरंगजेबासही तिकडे जातां येणार नाहीं. तेथें स्वस्थ बसून पुढें गोष्टी कोणत्या थराला येतात त्या पहा, म्हणजे तदनुसार वर्तनक्रम ठेवण्यास आपणास ठीक पडेल."

जयसिंगाचे हे शब्द कानीं पडतांच त्या राजपुत्रास मोठा धक्का बसला. एका क्षणापूर्वी आपण होतों कोण, व एका क्षणांत झालों, कोण, हें पाहून त्याला विलक्षण दुःख झालें. आपण यापुढें अडथळा केला तर हे लोक आपला प्राण देखील घेण्यास मागेंपुढें पहाणार नाहींत असें त्यास वाटलें. शेवटीं त्यानें सैन्यावरचा अधिकार टाकून दिला, व श्रीनगर येथें जाण्याकरतां तो आपल्या कुटुंबासह निघाला. त्या वेळीं त्याच्या बरोबर त्याच्या जिवाचे असे कांहीं सय्यद व मनसबदार लोक व थोडेसे चाकरनोकर इतकीच मंडळी होती. त्या राजपुत्राची ती दैना पाहून कोणाही मनुष्याला त्याची कींव आली असती. परंतु जयसिंग व दिलावरखान यांस त्याचें कांहीं एक वाईट वाटलें नाहीं. दिलावरखानानें तर त्या राजपुत्रावर वाटेंत छापा घालून त्याचें सामान लुटावें म्हणून आपले कांहीं स्वार त्याच्या मागोमाग पाठवून दिले. जयसिंग मोठा थोर मनाचा राजा होता असें म्हणतात. तेव्हां त्यानें या नीच कृत्यास कसें

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

काश्मीर असा अर्थ घेतात; परंतु तो चुकीचा आहे ही गोष्ट त्या वेळचा मोंगलांचे राज्याचा नकाशा पाहिला असतां त्यांत 'श्रीनगरचें राज्य' म्हणून जो प्रदेश दाखविला आहे त्यावरून सहज ध्यानांत येईल.

अनुमोदन दिलें. याचें फार आश्चर्य वाटतें. परंतु ह्मण आहे कीं, " घर फिरलें ह्मणजे घराचे वांसे फिरतात; " त्या राजपुत्राच्या नशिबाचा ओघ आतां फिरला होता, त्यामुळें जयसिंगासही तशी बुद्धि झाली असेल; किंवा दिलावरखानानें तें नीच कृत्य जयसिंगास न कळवितां केलें असेल; व हीच गोष्ट ज्यास्त संभवनीय आहे. असो. त्या स्वारांनीं वाटेंत सुलेमान याच्यावर छापा घालून त्याचें पुष्कळ सामान लुटलें व त्याचा मोहोरांनीं लादलेला एक हत्ती धरून नेला. या वेळीं राजपुत्राबरोबरची बरीच मंडळी त्याला सोडून पळून गेली. शिवाय वाटेनें खेड्यापाड्यांतील लोक द्रव्याचे आशेनें त्याच्यावर छापे घालीत, त्यामुळेंही त्याचे बरेच लोक प्राणास मुकले. अशा दुःखदायक स्थितींत शेवटीं तो दुर्दैवी राजपुत्र श्रीनगर येथें जाऊन पोहोंचला. तेथल्या राजानें सुलेमान याचा त्याच्या दर्जाप्रमाणें मोठा आदरसत्कार केला, व त्यास आपला आश्रय दिला. त्यानें त्यास असें सांगितलें कीं, " आपण या ठिकाणीं स्वस्थ रहावें. येथें आपल्या केसासही धक्का लागणार नाहीं; व आपणास कारण पडलें, तर मी आपली सर्व फौज आपल्या मदतीस देईन. " असो. अशा रीतीनें सुलेमान याची वाट लावून औरंगजेब दाराच्या भीतींतून बराच मोकळा झाला.

सामूगड येथें जय मिळाल्यानंतर तीन चार दिवसांनीं औरंगजेब व मुराद हे आग्रयाच्या किल्ल्यापासून २ मैलांवर शहराच्या दरवाज्यापाशीं बागेंत येऊन उतरले. नंतर औरंगजेबानें आपला एक विश्वासु खोजा आपण आल्याची बातमी बादशाहास देण्याकरितां व त्याचें कुशलवृत्त विचारण्याकरितां त्याच्याकडे पाठविला. हा खोजा आपल्या

धन्याप्रमाणेंच मोठा पटाईत होता. त्यानें बादशाहास औरंगजेबाचा असा निरोप सांगितला कीं, " माझी आपल्या चरणीं फार भक्ति आहे, व माझें आपणावरचें प्रेम लेशमातही ढळलें नाहीं. दारा याचे हेतु फार दुष्ट होते, व त्याला फाजील महत्त्वाकांक्षेची चाड होती, त्यामुळेंच त्याच्यावर हा भयंकर प्रसंग आला. मला या गोष्टीबद्दल फार दुःख होतें पण उपयोग काय ? आपली प्रकृति आतां सुधारत चालली आहे असें मी ऐकिलें, तेव्हांपासून मला किती आनंद झाला आहे तो सांगतां येत नाहीं. मी आग्रयास आलों आहें तो केवळ आपली आज्ञा शिरसावंद्य करून त्याप्रमाणें वागावें एवढ्याकरितां आलों आहें. "

ह्या निरोपावर बादशाहानें " तूं जें केलेंस तें प्रसंगास योग्य असेंच केलेंस, व तुझी निस्सीम पितृभक्ति पाहून मला फार संतोष झाला आहे, " असा निरोप सांगून त्या खोजास निरोप दिला. औरंगजेबाची राज्यतृष्णा, त्याचें दुटप्पी वर्तन, व त्याची पितृभक्ति किती आहे तें बादशाहा ओळखून होता. त्यानें औरंगजेबाच्या लुच्चेगिरीस तोंड देऊन आपल्या अमीरउमराव लोकांच्या साहाय्यानें औरंगजेबास फसविण्याचा निश्चय केला. परंतु औरंगजेब म्हणजे साऱ्या दुनियेंचा धूर्त व छट ! त्यानें तें बादशाहाचें कारस्थान तेव्हांच ताडलें. त्यामुळें बादशाहाच्या त्या मसलतीचा शेवट असा झाला कीं, त्यानें औरंगजेबास पकडण्याकरितां म्हणून जें जाळें पसरलें होतें, त्यांत तोच स्वतः गुरफटून पडला. त्या वेळीं बादशाहानें औरंगजेबास फसविण्याकरितां असा निरोप पाठविला कीं, " दारानें केवढा मूर्खपणा केला हें मला कळतें आहे, तसेंच तो माझ्या तख्तावर बसण्यास अगदीं गैरलायक आहे हेंही मी जाणतों. पूर्वीपासून माझें तुझ्यावर किती

प्रेम आहे हें तूं जाणतच आहेस; हल्लीं सर्व राज्यांत किती घोंटाळा झाला आहे हें तुला माहितच आहे; तेव्हां तो नाहींसा करण्याकरितां काय काय उपाय योजले पाहिजेत त्याचा विचार करण्याकरितां तूं मला त्वरेनें किल्ल्यांत येऊन भेट; भेटीअंतीं सर्व गोष्टींचा निकाल करतां येईल." परंतु बादशाहाचा औरंगजेबावर जितका विश्वास होता, तितकाच औरंगजेबाचा बादशाहावर होता. कारण बेगम साहेब ही दाराच्या पक्षाची असून नेहमीं बादशाहाजवळ असते व तिच्याशिवाय एक पानही हालत नाहीं, ही गोष्ट औरंगजेबास माहीत होती. शिवाय तिनें किल्ल्यांत तार्तरी जातीच्या कांहीं धष्टपुष्ट स्त्रिया गोळा केल्या असून आपण आंत शिरलों म्हणजे त्यांनीं आपणावर हल्ला करावा अशा इराद्यानें त्यांना जनानखान्यांत छपवून ठेविलेलें आहे, असेंही त्यास गुप्त रीतीनें कळलें होतें. त्यामुळें त्याला किल्ल्यांत जाण्याचें धैर्य होईना. तो वारंवार "अमूक एक दिवशीं आपल्या भेटीस येतों," असा बादशाहास निरोप पाठवी; परंतु तो दिवस आला कीं, कांहीं तरी सबबीवर आजचें जाणें उद्यांवर ढकलीत असे. इकडे त्याचीं गुप्त कारस्थानें चाललींच होतीं, व दरबारांतील मुख्य मुख्य उमरावांचा तो खडा टाकून ठाव पहातच होता. पुढें एके दिवशीं त्याचा पुत्र सुलतान महंमद यानें अकस्मात् आग्र्याचा किल्ला घेतला, तेव्हां सर्व लोकांस औरंगजेबाच्या कावेपणाचें आश्चर्य वाटलें. त्या धाडशी राजपुत्रानें आपणाबरोबर कांहीं निवडक लोक घेतले व त्यांस किल्ल्याचे आसपास छपवून ठेवून 'बादशाहास औरंगजेबाचा कांहीं जरूरीचा निरोप सांगावयाचा आहे' अशा मिषानें तो किल्ल्यांत शिरला व पहारेकरी बेसावध आहेत असें पाहून एकदम

त्यांच्यावर जाऊन पडला. इतक्यांत त्याचे लोक त्याच्या मदतीस आले, व त्यांनीं पहारेकरी लोकांचा पाडाव करून किल्ला हस्तगत करून घेतला.

बादशाहास ही गोष्ट समजली तेव्हां त्याला किती वाईट वाटलें असेल, याची कल्पना वाचकांनींच करावी. ज्याच्या बंदींत आपणास केव्हां तरी पडावें लागेल असें त्याला पूर्वींपासून स्वप्न पडत होत, त्याचें प्रत्यंतर आज आपणास आलें, असें पाहून त्याला मनस्वी दुःख झालें. त्यानें कुराणाची शपथ वाहून सुलतान महंमद यास त्या वेळीं असा निरोप पाठविला कीं, "ह्या वेळीं जर तूं माझ्या मताप्रमाणें वागून मला साह्य करशील तर तुला मी बादशाहा करीन. या तुझ्या वृद्ध आजोबास या कारागृहवासांतून व दुःखांतून मुक्त केलेंस तर परमेश्वर तुझें कल्याण करील व तुझी कीर्ति अजरामर होईल."

जर त्या वेळीं त्या राजपुत्रानें आपल्या आजाच्या उपदेशाप्रमाणें वागण्याचें धाडस केलें असतें, तर बादशाहीपद औरंगजेबास न मिळतां सुलतान महंमद यास मिळालें असतें, असें मोठमोठ्या मुत्सद्दयांचें मत आहे. कारण शहाजहान याच्यावर त्याच्या प्रजेची फार प्रीति होती, व औरंगजेबाशीं लढाई करण्याचे हेतूनें जर तो किल्ल्यांतून खालीं उतरला असता, तर राज्यांतील बहुतेक सैन्य त्याला येऊन मिळालें असतें व औरंगजेबास वाटाण्याच्या अक्षता मिळून त्याला जन्मभर ग्वालेरच्या किल्ल्यांत कैदेंत रहावें लागलें असतें. परंतु पुढें ती शिक्षा भोगणें त्या राजपुत्राचेच नशिबीं लिहिलें होतें, तेव्हां बादशाहास साहाय्य करण्याची बुद्धि त्याला कशी होणार ?

सुलतान महंमद यानें, त्याची आपल्या पित्यावर फार

भक्ति होती म्हणून, बादशाहाचें बोलणें मान्य केलें नाहीं, असें नाहीं, तर त्याचा बादशाहाचे बोलण्यावर विश्वास बसेना; शिवाय औरंगजेबासारख्या दृढनिश्चयी, दीर्घद्वेषी, व कपटी, अशा पुरुषाशीं राज्यसंबंधीं वैर बांधलें तर आपणास त्या कामांत यश न येतां आपली पुरी दुर्दशा होऊन जाईल अशी त्यास भीति पडली. त्यामुळें त्यानें बादशाहाचें बोलणें मान्य केलें नाहीं; इतकेंच नाहीं, तर बादशाहानें त्याला भेटीस बोलाविलें, त्या वेळीं त्यानें त्याला असा निरोप पाठविला कीं, "मी आपली भेट घेऊं नये असा माझे पित्याचा मला सक्तीचा हुकूम आहे, याकरितां मला आपले भेटीस येतां येत नाहीं." शिवाय त्यानें बादशाहास असें कळविलें कीं, "माझे पित्यास आपले भेटीस येणें आहे, तर त्यांस किल्ल्यांत कोठेंही अडथळा होऊं नये म्हणून किल्ल्याच्या किल्ल्या बरोबर आणाव्या म्हणून त्यांनीं मला हुकूम केला आहे; याकरितां किल्ल्या ताबडतोब पाठवून द्याव्या" पुढें किल्ल्या द्याव्या किंवा देऊं नयेत याचा बादशाहा दोन दिवस विचार करीत होता. शेवटीं आपले लोक आपणास हळहळू सोडून औरंगजेबास जाऊन मिळत आहेत असें पाहून, व यापुढें आपण औरंगजेबाशीं विरुद्ध वागलों तर तो आपली स्थिति फारच वाईट करील अशी त्यास भीति पडून, त्यानें किल्ल्या सुलतान महंमद याचे हवालीं केल्या; व त्याचेबरोबर औरंगजेबास असा निरोप पाठविला कीं, "जर तूं शहाणा असशील तर मला एकदम येऊन भेट. मला कांहीं महत्त्वाच्या गोष्टी तुझ्या कानावर घालावयाच्या आहेत." परंतु औरंगजेब फार सावध होता. बादशाहाचें मन आपणाविषयीं शुद्ध नाहीं, असें त्यास पक्कें माहीत होतें; त्यामुळें त्यानें त्या निरोपाकडे

विशेष लक्ष्य दिलें नाहीं. नंतर त्यानें आपला विश्वासु खोजा इतबारखान यास आग्रयाचे किल्ल्याचा सुभेदार नेमिलें, व त्याला बादशाहा, बेगम साहेब, व जनानखान्यांतील दुसरी मंडळी, यांस कैदेंत ठेवावें म्हणून हुकूम दिला." त्यानें किल्ल्याचे बहुतेक दरवाजे चिनून टाकले, व बादशाहाचा बाहेरील उमरावांशीं जो पत्रव्यवहार चालत असे, तो अगदीं बंद करून टाकिला. सुभेदाराच्या परवानगीशिवाय बादशाहानें आपल्या कोठडीच्याही बाहेर पडूं नये, अशी त्यास सक्त ताकीद मिळाली होती. दैवाची गति अगम्य आहे. ज्या शहाजहान बादशाहापुढें शेंकडों राजे आपलीं डोकीं लववीत होते, ज्याला पाहून त्याच्या शत्रूचें हृदय फाटून जात होतें, ज्याची आज्ञा शिरसा वंद्य करण्याकरितां हजारों सरदार, मानमानकरी, अमीरउमराव, बद्धहस्त पुढें उभे रहात असत, तो आपल्या पुत्राच्या हस्तें कारागृहांत पडावा काय? औरंगजेबानें मात्र महत्त्वाकांक्षेच्या भरीस पडून जें हें निंद्य कृत्य केलें, त्याच्या योगानें पितृभक्ति पायांखालीं तुडवून टाकिली, पुत्रधर्म रसातळास घालविला, वात्सल्याची राखरांगोळी केली, व आपल्या नांवास यावच्चंद्रदिवाकरौ अक्षयी कलंक लावून घेतला.

ह्या वेळीं औरंगजेबानें बादशहास एक पत्र लिहिलें व तें पाठविण्यापूर्वी सर्व उमरावांस वाचून दाखविलें. तें पत्र येणेंप्रमाणें:—" दारावरील आपली मर्जी खप्पा झाली आहे, व माझ्यावरील आपल्या प्रेमास भरतें आलें आहे, असा ज्या वेळीं आपण बहाणा केला, त्याच वेळीं दारास मदत करण्याचे हेतूनें आपण त्याच्याकडे मोहोरांनीं लादलेले दोन हत्ती पाठवून दिले, अशी बातमी मला खातरीलायक आधारावरून कळली आहे. आपण त्यास पैशाचें साहाय्य

केल्यामुळें तो पुनः सैन्य गोळा करणार, व पुनः ही अनिष्टकारक लढाई पुढें चालविणार ! बरें असो. आतां आपणाला मी असें विचारितों कीं, दाराच्या अशा ह्या दुराग्रहामुळें मला कडक व गैरशिस्त असे कांहीं उपाय योजावे लागले, ते योजणें बरोबर होतें किंवा नाहीं ? खरोखर पाहूं गेलें तर आपणाला आतां जो कारागृहवास भोगावा लागत आहे, त्याला कारण तो दाराच नव्हे काय ? त्याचप्रमाणें आपल्या चरणीं नम्र होऊन आपली आज्ञा शिरसा वंद्य करण्याच्या सुखास जो मी अंतरलों, याचें कारण तरी दाराच नव्हे काय ? या दारामुळें मला ज्या कांहीं अन्यायाच्या गोष्टी कराव्या लागल्या, त्यांबद्दल आपण मला क्षमा कराल, व आपणास कांहीं वेळपर्यंत जो हा कारागृहवास भोगावा लागणार आहे, तो शांतपणानें सहन कराल, अशी मी आशा करतों. दाराचा पराभव होऊन मला अडथळा करण्याची त्याच्या अंगांत शक्ति राहिली नाहीं असें मला वाटलें, म्हणजे हा आपला आज्ञाधारक पुत्र त्याच क्षणीं धांवत येऊन आपल्या कारागृहाचे दरवाजे स्वतः खुले करील."

असें सांगतात कीं, ज्या रात्रीस दारा निघून गेला, त्याच रात्रीस शहाजहान यानें त्याच्याकडे दोन हत्ती भरून मोहोरा पाठविल्या, व ती बातमी रोषनार बेगम हिनें औरंगजेबास दिली होती; तसेंच त्याला मारण्याकरितां आग्र्याच्या किल्ल्यांत तार्तरी जातीच्या स्त्रिया तयार करून ठेविल्या होत्या, हीसुद्धां बातमी तिनेंच त्याला कळविली होती. याशिवाय दारा व बादशाहा यांच्यामधील कांहीं पत्रेंही औरंगजेबाच्या हातीं पडलीं होतीं. तथापि मोठमोठ्या मुत्सद्द्यांचें असें मत आहे कीं, वरील पत्रांत औरंगजेबानें बादशाहावर जे आरोप लागू केले आहेत, ते खोटे आहेत. तसेंच

त्यानें तें पत्र बादशाहाकडे पाठविलें नसून केवळ लोकांच्या डोळ्यांत धूळ टाकण्याकरितां, आपल्या अमानुष कृत्यांवर पांघरूण घालण्याकरितां, व लोकांवर आपला वचक बसविण्याकरितां भरदरबारांत वाचून दाखविलें होतें.

खरा प्रकार कांहींही असो. परंतु बादशाहास कैदेंत टाकल्यामुळें राज्यांतील अमीरउमराव लोकांस वचक बसून ते भराभर औरंगजेबास येऊन मिळाले; कारण तो कदाचित् आपलीही स्थिति बादशाहाप्रमाणेंच करितील कीं काय, अशी त्यांस मोठी भीति पडली. परंतु मोठ्या आश्चर्याची गोष्ट ही कीं, त्या वेळीं दरबारांत मोठमोठे राजकार्यधुरंधर शूर पुरुष असून त्यांच्यापैकीं असा एकही मायीचा पूत निघाला नाहीं कीं, त्यानें, ज्या त्यांच्या वृद्ध व लोकप्रिय बादशाहानें त्यांपैकीं कितीएकांस मोठमोठे अधिकार देऊन उच्च स्थितीस आणलें होतें, व कितीएकांस तर दास्यत्वांतून मुक्त केलें होतें, ज्याला औरंगजेबानें कैदेंत टाकून त्याचा छल मांडिला होता, त्याला सोडविण्याचा प्रयत्न केला, किंवा तुह्मीं हें काय करतां, असा औरंगजेबास प्रश्न विचारला. दानिषमन्‌खान वगैरे फार थोडे उमराव कोणत्याच बाजूस मिळाले नव्हते. तेवढे शिवाय करून बाकीचे सर्व औरंगजेबचरणीं मिलिंदायमान होऊन रुंजी घालूं लागले.

अशा रीतीनें बादशाहाचा बंदोबस्त केल्यावर व अमीरउमराव लोकांस मुठींत आणल्यावर, औरंगजेबानें शाहिस्तेखान यास आग्र्याचा सुभेदार नेमिलें. सर्व बादशाही खजिना त्याचे हातांत आल्यामुळें त्यानें आणखीं ज्यास्त फौज नौकरीस ठेविली, व तो मुराद यास बरोबर घेऊन दाराचा पाठलाग करण्याकरितां निघाला.

दाराचा पाठलाग करण्याकरितां औरंगजेब व मुराद हे

ज्या दिवशीं निघाले त्याच दिवशीं मुराद याचे कांहीं स्नेही व विशेषेंकरून त्याचा स्वामिभक्त, शूर सरदार शाहा अब्बास यानें त्यास असें सांगितलें कीं, " हजरत ! आपण औरंगजेबाच्या मिठ्या बाता व फाजील प्रेम यांवर विश्वास ठेवून फसूं नका. त्याच्या जिव्हाग्रीं अमृत आहे, परंतु हृदयांत कालकूट विष भरलें आहे. आपणाला त्याच्यापासून खातरीनें दगा होईल. जर तो आपणास बादशाहा असें समजून मान देत आहे, तर आपण त्याला एकट्यालाच दाराचा पाठलाग करण्याकरितां पाठवून द्यावें, व आपण आपल्या फौजेसह आग्रा व दिल्ली यांचे दरम्यान् कोठें तरी तळ देऊन रहावें." जर मुराद त्या वेळीं त्याच्या मित्रांच्या उपदेशाप्रमाणें वागला असता, तर औरंगजेबाचें धाबेंच दणाणलें असतें, व त्याचें कारस्थान त्याच्याच अंगावर आलें असतें. परंतु मुराद यानें तो उपदेश ऐकिला नाहीं. औरंगजेबानें कुराणावर हात मारून " आपण तुझ्याशीं निष्कपटपणें वागूं, " इत्यादि ज्या मारवाडी शपथा घेतल्या होत्या, त्या त्यास ज्यास्त विश्वसनीय वाटल्या, व राज्यप्राप्तीच्या धुंदींत गुंग होऊन तो आपल्या सैन्यासह दाराचा पाठलाग करण्याकरितां औरंगजेबाबरोबर निघाला. पुढें ते उभय बंधु आग्रा सोडून दिल्लीस जाण्याकरितां निघाले.

नंतर हळूहळू मुक्काम करीत चवथ्या दिवशीं ते आग्र्यापासून ३० मैलांवर मथुरा येथें येऊन पोहोंचले. ह्या ठिकाणींही मुराद याच्या स्नेह्यांनीं पुनः त्याचे कान उघडले. त्यांनीं त्यास असें सांगितलें कीं, " हजरत ! आम्हीं आपली पुनः विनंति करतों कीं, आपण आपल्या कपटी बंधूवर विश्वास ठेवूं नका. आज त्यानें आपला घात करण्याचा विचार केला आहे, अशी बातमी आम्हांस खातरीलायक आधारा-

वरून कळली आहे. याकरितां निदान आज तरी आपण औरंगजेबाकडे जाऊं नये. कांहीं तरी आजारीपणाचें मिष करून आपण आपलेच गोटांत रहावें." परंतु औरंगजेबानें आपल्या ज्यादुमंत्रानें त्याला इतकें भारून टाकलें होतें कीं, तो आपलें देहभान अगदीं विसरून गेला होता. नंतर त्याच दिवशीं त्याला औरंगजेबाकडून मेजवानीचें बोलावणें आलें, व त्याच्या स्नेह्यांच्या कानउघाडणीकडे दुर्लक्ष्य करून त्या निमंत्रणाचा त्यानें स्वीकार केला. औरंगजेबानें पुढील सर्व बेत अगोदरच ठरवून ठेविले होते, व त्या कामावर त्यानें मीरखान नांवाच्या एका मनुष्याची योजना केली होती. पुढें मुराद औरंगजेबाकडे नेमलेल्या वेळीं आला, तेव्हां त्या महा ठकानें त्याच्या आदरातिथ्याची व त्याच्यावरील प्रीतीची कमालच करून सोडली. मुराद यास पाहतांच औरंगजेबाचे डोळे आनंदाश्रूंनीं भरून आले. वाटेच्या श्रमानें मुराद याचे चेहेऱ्यावर घर्मबिंदु आले होते, व थोडी धूळ वगैरे उडाली होती, ती सर्व त्यानें आपल्या शेल्यानें पुसून काढिली; व अशा रीतीनें त्यानें हजरत मुराद साहेब यांस अगदीं गार करून सोडलें. मेजवानीचा बेतही मोठ्या थाटाचा केला होता. जेवण आटोपल्यावर औरंगजेबानें शिराज व काबूल येथील उंची मद्यें मुराद याजपुढें आणून ठेविलीं. नंतर मोठ्या आदबीनें उठून गंभीर मुद्रेनें मुराद यास उद्देशून म्हणाला कीं, "खाविंद ! माझ्या मनाचा कांहीं एक चमत्कारिक तऱ्हेचा कल झाल्यामुळें व आपल्या मुसलमानी धर्मानुशासनाप्रमाणें मी दारूचा निषेध करतों, हें आपणास माहीत आहेच, याकरितां आपण मला येथून जाण्याची परवानगी द्यावी अशी विनंति आहे. मी आपल्या करमणुकीसाठीं मीरखान वगैरे माझे विश्वासु लोक

आपल्या तैनातीस ठेविले आहेत. " असें ह्मणून तो निघून गेला. मुराद यास मद्याची फार आवड होती, व त्या वेळीं तर त्याच्यापुढें फारच उंची मद्यें ठेविलीं होतीं. मग काय विचारतां ? त्यानें त्या मद्यांवर असा ताव दिला कीं, तो पितांपितांच बेशुद्ध होऊन पडला. मद्यांनीं आपलें काम योग्य रीतीनें बजावलें असें पाहून औरंगजेब मुराद याच्याजवळ आला व गडबड होऊं नये ह्मणून त्यानें प्रथमतः त्याच्या नोकर लोकांस बाहेर घालवून दिलें. नंतर मीरखान यानें त्याची तरवार व जंबिया हीं शस्त्रें काढून घेतलीं. पुढें त्या औरंगजेब रूपी मानवी मायावी राक्षसानें त्या मूर्ख व हतभाग्य मुरादास लाथा मारमारून जागें केलें, व तो त्याला ह्मणाला " हा मूर्खा, धिक्कार असो तुला ! तूं बादशाहा ना ? मग तूं इतका मूर्ख असशील असें मला वाटलें नव्हतें. आतां जर तूं तख्तावर बसलास तर लोक तुला व तुझ्याबरोबर मला काय बरें ह्मणतील ? कोण आहे रे ? बांधा या दारूबाजाच्या मुसक्या व ठेवा त्याला त्या खोलींत कोंडून. तेथें त्याला पोटभर झोंप घेत पडूं द्या. " त्या यमाच्या तोंडून हे शब्द बाहेर पडतांच त्याचे पांच सहा दूत बाहेर आले, व त्यांनीं मुराद याच्या मुसक्या बांधून त्याच्या हातापायांत बेड्या ठोकल्या, व त्याला एखाद्या गुराप्रमाणें ओढीत नेऊन एका खोलींत कोंडून टाकून तिला बाहेरून

---

१ काटू नामक फ्रेंच ग्रंथकार असें म्हणतो कीं, औरंगजेबानें त्याचा नातू व महंमद याचा पुत्र अझम याला एक हिरा देऊं करून मुराद याचा जंबिया व तलवार घेऊन येण्यास सांगितलें. अझम या वेळीं फक्त सहा वर्षांचा होता. त्यानें मुराद यास जागें न करतां त्याचीं शस्त्रें काढून घेऊन तीं औरंगजेबास आणून दिलीं."

कुलूप लावून घेतलें. मुराद याच्याबरोबर जे नोकर लोक आले होते, त्यांस हें दगाबाजीचें कृत्य समजतांच त्यांनीं मोठा गोंधळ उडवून दिला, व ते खोलीचा दरवाजा फोडण्याकरितां जाऊं लागले. इतक्यांत मुराद याचा तोफखान्यावरचा मुख्य सरदार अल्लाकूली हा तेथें आला, व त्यानें धाकदपटशहा देऊन त्यांची हालचाल बंद केली. या सरदारास लांच देऊन औरंगजेबानें अगोदरच वश करून घेतलें होतें. परंतु मुराद याच्या घोडेस्वारांत मोठी चळवळ उडून गेली. तेव्हां औरंगजेबानें अशी युक्ति केली कीं, त्यानें आपले पुष्कळ लोक मुराद याच्या फौजेंत पाठवून दिले, व त्यांच्याकडून त्यांना असें सांगितलें कीं, " तुमच्या यजमानांच्या संबंधानें विशेष म्हणण्यासारखी अशी कांहींही गोष्ट झालेली नाहीं. आम्हीं जवळच होतों. रात्रीं हजरत मुराद साहेब बरेंच मद्य प्याले, व त्याच्या निशेंत ते इतके बेहोष झाले कीं, ते वाटेल त्याच्यावर एकदम तोंड टाकूं लागले. फार काय सांगावें? आमचे यजमानही त्यांच्या तावडींतून सुटले नाहींत. शेवटीं शेवटीं ते इतकी दांडगाई करूं लागले कीं, त्यांना कोंडून ठेवण्याशिवाय दुसरी तोडच उरली नाहीं. तुम्हीं कांहीं काळजी करूं नका. ते शुद्धीवर आले म्हणजे सकाळीं आपले गोटांत परत येतील." अशा रीतीनें त्यानें त्या लोकांची चळवळ बंद केली, व रात्रीच्या रात्रींत मुराद याच्या सैन्यांतील मुख्य मुख्य कामगारांस मोठमोठे लांच देऊन व त्यांच्या हाताखालील शिपायांसही पैसे देऊन व त्यांचे पगार वाढवून त्यांचीं तोंडें बंद केलीं, व त्यांस वश करून घेतलें. फार काय सांगावें? दुसरे दिवशीं जेव्हां औरंगजेबाचे लोक मुराद यास एका झांकलेल्या अंबारींत घालून घेऊन जाऊं

लागले, तेव्हां मुराद याच्या सैन्यापैकीं एकाही मनुष्यानें तोंडांतून ब्र काढिला नाहीं. पुढें दिल्लीस आल्यावर औरंगजेबानें त्या दुर्दैवी मुरादास यमुना नदींत सेलीमगड[1] नांवाच्या किल्ल्यांत कैदेंत ठेविलें. (इ० स० १६५८) मुराद याच्या सैन्यापैकीं फक्त शाहा अबास यानें मात्र औरंगजेबास बराच त्रास दिला. शेवटीं औरंगजेबानें त्यालाही कैद करून त्याच्या यजमानाच्या जोडीस नेऊन बसविलें.

अशा रीतीनें मुराद याची वाट लावून आमच्या ढोंगी फकिरानें आपली कफणी फेंकून देऊन आपलें खरें स्वरूप प्रगट केलें, व दाराचा पाठलाग तसाच पुढें चालविला. दारा त्या वेळीं लाहोराकडे मोठ्या जलदीनें जात होता, व त्या शहराची तटबंदी करून तेथें राहण्याचा त्याचा बेत होता. परंतु त्याचा हाडवैरी औरंगजेब यानें त्याचा पाठलाग अशा नेटानें चालविला होता कीं, त्यानें लाहोराची तटबंदी करण्याचा दारास अवसरच मिळूं दिला नाहीं. तेव्हां निरुपाय होऊन तो लाहोर सोडून मुलतान येथें जाण्याकरितां निघाला. ह्या ठिकाणींही औरंगजेबानें त्याचा पिच्छा सोडला नाहीं. हें पाठलागाचें काम त्यानें मोठ्या नेटानें व दक्षतेनें चालविलें होतें. भर उन्हाळा असतांही त्याचें सैन्य अहोरात्र कूच करीत होतें. आपल्या सैन्यास ज्यास्त स्फुरण यावें म्हणून औरंगजेबाचा हत्ती नेहमीं सैन्याचे पुढें तीन तीन कोस असे व तो सैन्यांतील साधारण शिपायांप्रमाणें शिळी भाकरी व मिळेल तसलें पाणी पिऊन उघड्या जमिनीवर निजत असे.

लाहोर सोडल्यावर दारानें काबुलाचा रस्ता धरला

---

१ हा किल्ला शेरशाहाचा वंशज सेलीम यानें इ० स० १५४६. त बांधला, हल्लीं तो अगदीं पडून गेला आहे.

असता तर बरें झालें असतें. परंतु त्यानें तसें केलें नाहीं, यासंबंधानें मोठमोठ्या राजकार्यधुरंधर पुरुषांनीं त्याला मोठें दूषण दिलें आहे. त्याला काबुलास जाण्याविषयीं पुष्कळ लोकांनीं उपदेश केला होता, परंतु त्यांच्या उपदेशाप्रमाणें तो कां वागला नाहीं, यासंबंधानें मोठें गूढ आहे. त्या वेळीं माहाबतखान नांवाचा सरदार काबूलचा सुभेदार असून तो मोठा शूर व शक्तिमान् होता. त्याचें मन औरंगजेबाविषयीं शुद्ध नव्हतें. तसेंच अफगाण, इराणी व उसबेक या लोकां-बरोबर लढाई करण्याकरितां त्या वेळीं त्याच्याजवळ दहा-हजार फौज जय्यत तयार होती. दाराजवळ मुबलक पैसा होता, व माहाबतखान यानें आपल्या सैन्यासह त्यास मोठ्या खुशीनें मदत केली असती. तसेंच तो काबुलांत गेला असता, म्हणजे इराण व उसबेक या राष्ट्रांच्या हद्दीवरच गेला होता असेंही म्हणण्यास हरकत नाहीं, व त्या राष्ट्रांतूनही त्याला बरीच मदत मिळण्याचा संभव होता. पठाण लोकांचा राजा शेरखान[1] यानें दाराचा पणजा अकबार याचा बाप हुमायून यास त्याच्या राज्यांतून घालवून दिलें, त्या वेळीं इराणी लोकांच्या मद-तीनें त्यानें आपलें राज्य पुनः कसें मिळविलें, या गोष्टीचें

१ हा जवानपूरचा सुभेदार होता. त्यानें हुमायून याचा प्रथमतः इ० स० १५३९ त बहार प्रांतांत चानसा येथें पराभव केला व नंतर सन १५४०त कनोज येथें दुसऱ्यानें त्याचा पराभव केला, व त्याला सिंधुनदाचे पार हाकून दिलें. तो शीरशाहा असा किताब धारण करून इ० स० १५४१ त दिल्लीच्या गादीवर बसला व इ० स० १५४५ त मरण पावला. हुमायून यानें इराणी लोकांच्या मदतीनें इ० स० १५५५ त त्याच्या वंशजांचा पराभव करून आपली गादी पुनः मिळविली.

स्मरण त्या वेळीं दारास कसें झालें नाहीं, याचें मोठें आश्चर्य वाटतें. परंतु हीच गोष्ट खरी कीं, पदोपदीं त्याचें दुर्दैव त्याच्या मार्गांत आडवें पडत होतें, त्यामुळें त्याला काबुलास जाण्याची बुद्धि झाली नाहीं. लाहोर सोडल्यावर तो मुलतान येथें जाण्याकरितां निघाला, परंतु तेथपर्यंत औरंगजेबानें त्याचा पिच्छा न सोडल्यामुळें तो सिंध देशांत गेला, व ठठ्ठाबक्कर[१] नांवाच्या किल्ल्याच्या आश्रयास जाऊन राहिला. दारा सिंध देशांत गेल्यावर औरंगजेबानें त्याचा पाठलाग सोडून दिला; कारण तो काबुलास गेला तर तेथें विलक्षण घोंटाळा उत्पन्न होईल, अशी जी त्यास भीति पडली होती ती तो सिंध देशांत गेल्यामुळें नाहींशी झाली. नंतर त्यानें मीर बाबा नांवाच्या सरदाराच्या हाताखालीं सात आठ हजार फौज देऊन त्याला दारावर पाठवून दिलें, व आपण मोठमोठे मुक्काम करीत आग्र्यास परत आला. कारण आपल्या पश्चात् कदाचित् जयसिंग, यशवंतसिंग वगैरे पराक्रमी रजपूत राजे बादशाहास मुक्त करितील कीं काय, किंवा सुलेमान श्रीनगरचे राजाचे मदतीनें, किंवा सुजा स्वतः, आग्र्यावर स्वारी करील कीं काय, अशी त्यास मोठी भीति पडली होती. ह्या वेळीं एक लहानशी गोष्ट घडून आली, तिच्या हकीकतीवरून औरंगजेबानें शिरावर घेतलेलें जोखिमेचें काम मोठ्या कावेबाजपणानें कसें शेवटास नेलें, त्याची बरीच कल्पना करितां येईल.

तो मुलतान येथून मोठ्या त्वरेनें लाहोरास परत येत

---

१ हा किल्ला मोठा बळकट असून तो सिंधुनदाचे पात्रांत सक्कर व रोरी या शहरांचेमध्यें ठठ्ठाबक्कर नांवाच्या एका बेटावर बांधलेला आहे.

असतां, वाटेंत जयसिंग राजा चार पांच हजार लोक बरोबर घेऊन आपणाकडे येत आहे असें त्यानें पाहिलें. त्या वेळीं तो नेहमींप्रमाणें आपल्या सैन्याच्या अघाडीसच होता. जयसिंगाची बादशाहावर फार भक्ति होती, ही गोष्ट औरंगजेबास माहीत होती. त्यामुळें तो आपणावर एकदम हल्ला करतो कीं काय, अशी औरंगजेबास मोठी भीति पडली. त्याला असें वाटलें कीं, अशा अनायासें प्राप्त झालेल्या प्रसंगीं आपल्या थोर व पूज्य वृद्ध बादशाहास कारागृहांतून सोडविण्याचें यश आपण घ्यावें व त्या थोर बादशाहाच्या ज्या निर्दय व दुष्ट पुत्रानें त्याला कारागृहांत विनाकारण कोंडून ठेवून त्याचा नाहक छळ मांडिला आहे त्याला चांगली खरमरीत शिक्षा करावी, असें जयसिंगासारख्या शूर रजपुतास वाटणें साहजिक आहे. जयसिंगाचा त्या वेळीं तोच बेत होता असें पुष्कळांचें म्हणणें आहे. परंतु औरंगजेबानें त्या प्रसंगीं जें विलक्षण प्रसंगावधान व जो दृढनिश्चय दाखविला, त्यामुळेंच त्याच्यावरचा तो प्रसंग टळला. जयसिंग आपल्या फौजेसह आपणाकडे येत आहे असें पाहून काडीभरही न डगमगतां तो त्याच्याकडे गेला, व मोठ्या आनंदप्रदर्शित मुद्रेनें दुरूनच "सलामत राजाजी! सलामत बाबाजी!" असें म्हणून त्यानें त्यास सलाम केला. नंतर जवळ येतांच "आज आपल्या आकस्मिक दर्शनानें मला जो आनंद झाला आहे, तो शब्दांनींही व्यक्त करून दाखवितां येत नाहीं. आपल्या भेटीची मला फार उत्कंठा लागली होती. ह्या अनिष्टकारक लढाईचा आतां शेवट झाला. दाराचा पूर्ण पराभव होऊन तो देशोधडीस लागला. मीं मीरबाबा यास

त्याचा पाठलाग करण्याकरितां पाठवून दिलें आहे, तो लौकरच त्याला पकडून आणील." असें म्हणून त्यानें आपल्या गळ्यांतील मोत्यांचा हार काढून तो मोठ्या नम्रतेनें व विनयानें जयसिंगाच्या गळ्यांत घातला. नंतर तो त्याला पुनः म्हणाला कीं, "माझें सैन्य वाटेच्या श्रमानें फार थकलें आहे, तेव्हां मी आपली विनंति करतों कीं, आपण ताबडतोब लाहोरास जावें; कारण त्या ठिकाणीं बखेडा होण्याचा बराच संभव आहे. मीं आपणास लाहोरचा सुभेदार नेमिलें आहे, व आपल्या इच्छेस येईल त्याप्रमाणें बंदोबस्त करण्याचा मीं आपणास पूर्ण अधिकार दिला आहे. मी लौकरच तेथें येईन. आपण सुलेमान यास घालवून देण्यासाठीं जी युक्ति योजिली ती फारच उत्कृष्ट होती, व त्या कामगिरीबद्दल मी आपला फार आभारी आहें. दिलावरखान हल्लीं कोणीकडे आहे? त्याला काय शिक्षा करावयाची तें मला ठाऊक आहे. असो. आपण आतां विलंब न करतां लाहोरास जावें. सलामत." औरंगजेबाच्या वरील प्रसंगावधानाचा परिणाम असा झाला कीं, जयसिंग कांहीं एक हालचाल न करितां त्याच्या हुकमाप्रमाणें एकदम लाहोरास निघून गेला.

दारा ठठ्ठाबक्कर येथें येऊन पोहोंचल्यावर त्यानें एका हुशार, शूर व दृढनिश्चयी अशा खोजास त्या किल्ल्याचा सुभेदार नेमिलें, किल्ल्याचे संरक्षणार्थ पठाण व सय्यद लोकांची शिबंदी ठेविली, व तोफखान्यावर पुष्कळ पोर्तुगीज

१ दिलावरखान यानें औरंगजेबाचा काय अपराध केला होता तें कळत नाहीं. कदाचित् त्यानें आपले स्वार पाठवून सुलेमान यास मार्गांत लुटण्याचें जें निंद्य कृत्य केलें होतें त्याची बातमी औरंगजेबास कळून त्याची दिलावरखानावर इतराजी झाली असावी.

इंग्लिश, फ्रेंच, व जर्मन लोक नेमिले. त्यानें वरील युरोपियन लोकांस "आपण बादशाहा झालों म्हणजे तुम्हांस मी उमराव करीन" अशीं वचनें दिलीं होतीं. नंतर त्यानें आपला सर्व खजिना त्या किल्ल्यांत ठेविला, व बरोबर दोन तीन हजार लोक घेऊन, तो कच्छच्या राज्यांतून खालीं उतरून, एकदम गुजराथेंत शिरला, व अमदाबाद शहराच्या दरवाज्याशीं येऊन थडकला. त्या वेळीं तेथें औरंगजेबाचा सासरा शहानवाझखान हा सुभेदारीचें काम पहात होता. अमदाबाद येथील शिबंदी मोठी लढाऊ होती, व तिनें दारास बरेच दिवस दाद दिली नसती. परंतु त्या सुभेदाराचें धैर्य खचल्यामुळें म्हणा, किंवा दुसऱ्या कांहीं अंतस्थ कारणानें म्हणा, त्यानें शहराचे दरवाजे खुले करून तें दाराचे ताब्यांत दिलें.

दारानें अमदाबाद शहर सर केलें, ही बातमी औरंगजेबास समजली तेव्हां त्याला मोठा अचंबा वाटला, व तो अतिशय गोंधळून गेला. एकदां त्यास असें वाटे कीं, दारा यास अमदाबादेसारख्या बळकट ठिकाणांतून घालवून देण्याकरितां आपण स्वतःच जावें. परंतु त्याच क्षणीं त्यास असेंही वाटे कीं, बादशाहास आग्र्याच्या किल्ल्यांत कैदेंत ठेवून आपण इतक्या लांबीच्या पल्ल्यावर गेलों, तर आपल्यामागें येथें कांहीं तरी घोंटाला होऊन आपणावर निराळेंच कांहीं तरी संकट येणार नाहीं म्हणून कशाव-

---

१ शहनवाझखान ज्याप्रमाणें औरंगजेबाचा सासरा होता त्याचप्रमाणें मुरादाचाही तो सासरा होता. दारा अमदाबादेस आला त्या वेळीं मुराद याची बायको अमदाबादेस होती, व तिच्या सांगण्यावरून त्यानें अमदाबाद शहर दाराचे स्वाधीन केलें, असें कितीएक ग्रंथकारांचें मत आहे.

रून ? शिवाय, अमदाबादेस जाणें ह्मणजे जयसिंग, यशवंतसिंग आदीकरून बलाढ्य रजपूत राजांच्या मुलखांतून गेलें पाहिजे, व त्या राजांचा विशेष ओढा बादशाहाकडे असल्यामुळें कदाचित् ते आपणावर उलटून पडणार नाहींत म्हणून कशावरून ? शिवाय, त्यास असेंही कळलें होतें कीं, सुजा जंगी फौज घेऊन मोठ्या जलदीनें आग्र्यावर चाल करून येत आहे, व सुलेमान यानें श्रीनगरच्या राजाच्या मदतीनें लढाईची जय्यत तयारी चालविली आहे. या एकंदर कारणांमुळें औरंगजेबाची चित्तवृत्ति अगदीं व्यग्र होऊन गेली, व तो मोठ्या पेंचांत पडल्यासारखा झाला. शेवटीं दाराच्या अगोदर सुजाचा बंदोबस्त करणें ज्यास्त जरूरीचें आहे, असें त्यास वाटल्यावरून त्यानें दारावर जाण्याचा बेत रहित केला, व सुजा अलाहाबाद येथें गंगा नदी उतरून अलीकडे आला होता, याच्यावर स्वारी करण्याची त्यानें तयारी केली.

सुजा खजवा[1] येथें येऊन पोहोंचल्यावर तेथें एक फार मोठा तलाव आहे असें पाहून त्यानें तेथेंच आपल्या सैन्याचा तळ दिला, व त्या गांवाला बळकट तटबंदी करून तो औरंगजेबाची वाट पहात बसला. औरंगजेब तेथें आल्यावर त्यानें चार मैलांचे अंतरावर एका नदीचे कांठीं आपल्या सैन्याचा तळ दिला. दोन्हीं सैन्यांच्या मध्यंतरीं मैदान असून तें लढाईच्या योग्य होतें. या लढाईचा सोक्षमोक्ष एकदम करून टाकावा, अशी औरंगजेबास मोठी घाई झाल्यामुळें त्यानें

---

१ हें गांव गंगा व यमुना या नद्यांचेमध्यें अलाहाबाद प्रांतांत फत्तेपूरच्या पश्चिमेस ३० मैलांवर आहे. येथें औरंगजेब व सुजा यांचेमध्यें तारीख ५ जानेवारी इ० स० १६५९ रोजीं लढाई झाली.

दुसऱ्या दिवशींच लढाई सुरू केली. मीर जुमला यास औरंगजेबानें आपले कांहीं हेतु साध्य करून घेण्याकरितां दौलताबादेच्या किल्ल्यांत कैदादाखल ठेविलें होतें; तो त्याच दिवशीं सकाळीं आपल्या फौजेसह औरंगजेबास येऊन मिळाला. दारा आग्रा येथून पळून गेल्यामुळें मीर जुमला याच्या मुलांमाणसांची त्याच्या कैदेंतून आपोआप मुक्तता झाली होती, व औरंगजेब विजयी झाल्यामुळें त्यालाही आतां कैदादाखल राहण्याचें कारण उरलें नव्हतें. ही लढाई मोठी घनघोर झाली, व दोन्ही फौजा अतिशय निकरानें लढल्या. ज्या ज्या वेळीं औरंगजेब सुजावर हल्ला करण्याचा प्रयत्न करी, त्या त्या वेळीं सुजा त्याच्या सैन्याची कत्तल करून त्यास मागें हटवीत असे. तो मैदानांत लढाईस न येतां आपल्या जाग्यावरूनच लढत होता. त्याचे मनांत असें होतें कीं, कडकडीत ऊन पडलें ह्मणजे औरंगजेबाचें सैन्य परत फिरेल व त्या वेळीं आपण त्याच्या पिच्छाडीवर हल्ला केला तर आपला मोठा फायदा होईल. परंतु हा त्याचा कावा औरंगजेबाचे अगोदरच लक्ष्यांत येऊन चुकला होता. इतक्यांत त्याला अशी बातमी समजली कीं, यशवंतसिंग यानें आपल्याशीं स्नेहभावानें वागण्याचें कबूल केलें होतें, तरी त्यानें आपलें वचन मोडून आपल्या पिच्छाडीवर एकाएकीं हल्ला करून आपल्या सैन्याची अगदीं दाणादाण करून टाकिली, व तो आतां आपलें सामानसुमान व खजिना लुटीत आहे. ही गोष्ट ऐकून त्याला फारच भीति बसली. इतक्यांत ती बातमी त्याच्या सैन्यांत पसरली व त्याचे लोक घाबरून जाऊन सर्व सैन्यांत मोठा गोंधळ उडून गेला. परंतु अशा या आणीबाणीच्या वेळीं त्या धैर्यसा-

गरानें आपलें प्रसंगावधान सोडलें नाहीं. आपण या वेळीं परत फिरलों तर आपला खातरीनें पराभव होईल असें त्यास माहीत होतें. तेव्हां परत न फिरतां पूर्वी दाराबरोबर लढाई झाली त्या वेळीं मोठ्या दृढ निश्चयानें पुढें गोष्टी कोणत्या थराला येतात, याची वाट पहात जसा तो सामूगडाच्या रणांगणांत एके ठिकाणीं उभा होता, तसाच या वेळींही तो रणांगणांत उभा राहिला. परंतु त्याच्या सैन्यांत अधिक अधिक घोंटाळा माजत चालला. सुजा यानें औरंगजेबाच्या सैन्याची अशी स्थिति पाहून त्याच्यावर एकदम मोठ्या जोराचा हल्ला केला. त्यामुळें त्या सैन्याची दाणादाण होऊन तें सैरावैरा पळत सुटलें. औरंगजेबाचा माहात बाण लागून खालीं पडला, त्याचा हत्ती बेफाम होऊन पळूं लागला, व तो आपल्या हत्तीवरून खालीं उतरण्याच्या अगदीं बेतांत होता. परंतु मीर जुमला हा त्याचे जवळच होता, तो त्याला मोठ्यानें ओरडून म्हणाला "हजरत! आतां दक्षिण फार लांब राहिली; ध्यानांत आहेना? खालीं उतराल तर पराभव पावाल." ह्या वेळीं औरंगजेबाचीं पुरीं शंभर वर्षे भरलीं होतीं. सुजा येऊन आपणास कैद करतो कीं काय, अशी त्यास प्रतिक्षणीं भीति वाटत होती. परंतु त्याच्या नशिबाची सद्दी अशी कांहीं बलवत्तर होती कीं, ज्या कारणामुळें पूर्वी दाराचा पराभव झाला होता, त्याच कारणामुळें या वेळीं सुजाचाही पराभव झाला, व औरंगजेबास जय मिळून सुजा यास प्राणत्राणार्थ समरभूमि सोडून पळून जावें लागलें. ह्या वेळीं हत्तीवरून खालीं उतरून औरंगजेबाच्या सैन्याचा एकदम पाठलाग सुरू करा, अशी ज्या मनुष्यानें सुजास मसलत दिली, त्याचें नांव

अलिवर्दीखान असें होतें. तो सुजाचे फौजेंतील एक मोठा सरदार होता. त्यानें, पूर्वीं कलीलुल्लाखान यानें धांवत येऊन दारास सांगितलें होतें, त्याचप्रमाणें येऊन हात जोडून मोठ्या कळवळ्यानें सुजा यास लांबूनच मोठ्यानें ओरडून सांगितलें कीं, "खाविंद ! या हत्तीवर उंच बसून आपला अमोलिक जीव विनाकारण धोक्यांत कां बरें घालितां ? शत्रूच्या सैन्यांत गोंधळ उडून गेला आहे हें आपणास दिसतच आहे. अशा वेळीं त्याचा पाठलाग करून त्याचा आपण पुरा नाश करीत नाहीं, ही आपणाकडून मोठी चूक होत आहे असें आपणास वाटत नाहीं काय ? खालीं उतरून घोड्यावर स्वार व्हा, व शत्रूचा पराभव करून हिंदुस्थानची बादशाही मिळवा." अलिवर्दीखानाच्या उपदेशाप्रमाणें सुजा खालीं उतरला व घोड्यावर बसला. परंतु हत्तीवरील त्याचा हौदा रिकामा पाहतांच तो लढाईंत पडला, असें त्याच्या सैन्यास वाटून ते लोक घाबरून गेले, व त्यांनीं रणांगणांतून पळ काढिला. त्यांनीं परत फिरावें म्हणून सुजानें पुष्कळ प्रयत्न केला, परंतु तो सर्व व्यर्थ गेला. शेवटीं निरुपाय होऊन आपला जीव वांचविण्याकरितां त्यालाही समरांगणांतून पळून जावें लागलें.

यशवंतसिंगास ही बातमी कळली, तेव्हां त्याला जेवढी लूट

---

१ हा पाटणचा सुभेदार होता. सुजाचा पराभव झाल्यावर तो त्याचे बरोबर बंगाल्यांत परत गेला. पुढें इ० स १६५९ च्या जुलै महिन्यांत सुजानें त्यास ठार मारिलें. त्यानें हत्तीवरून खालीं उतरण्याची सुजा यास जी मसलत दिली ती कृत्रिमभावानें दिली किंवा सरळ भावानें दिली याबद्दल खातरीलायक कांहीं एक सांगतां येत नाहीं.

मिळाली होती तेवढी घेऊन तो आपल्या राज्यांत जाण्याचे हेतूनें आग्रा येथें निघून आला. तो येण्याचे अगोदर आग्रा येथें अशी बातमी पसरली होती कीं, सुजाबरोबरच्या लढाईंत औरंगजेबाचा पराभव होऊन त्याला व मीर जुमला याला सुजानें कैद केलें, व तो आपल्या विजयी सैन्यासह आग्रया-वर चाल करून येत आहे. आग्रयाचा सुभेदार शाहिस्तेखान याला यशवंतसिंग दगा करून सुजास फितूर झाला आहे, ही बातमी अगोदरच समजली होती. पुढें यशवंतसिंग आग्रा येथें येऊन थडकला, ही बातमी त्याला कळतांच निराश होऊन आत्महत्या करून घेण्याचे हेतूनें त्यानें हातांत विषाचा पेला घेतला, व आतां तो तें पिणार इतक्यांत ती बातमी त्याच्या जनानखान्यांत जाऊन पोहोंचली. तेव्हां त्याच्या सर्व स्त्रिया त्याच्यावर येऊन पडल्या, व त्यांनीं त्याच्या हातांतील पेला फोडून टाकला. दोन दिवसपर्यंत आग्रा येथें मोठा गोंधळ उडून गेला होता. त्या वेळीं लोकांस खरी बातमी न कळल्यामुळें यशवंत-सिंगानें प्रयत्न केला असता, तर त्यानें बादशाहास बंधमुक्त केलें असतें. परंतु त्याला खरी स्थिति माहीत असल्यामुळें तो त्या भानगडींत न पडतां आपल्या पूर्वीच्या संकल्पा-प्रमाणें आपले राज्यांत निघून गेला.

यशवंतसिंग आग्रयास गेला ही गोष्ट औरंगजेबास समजली, तेव्हां आतां आग्रा येथें खातरीनें बंड होईल अशी त्यास मोठी भीति पडली. त्यामुळें सुजाचा पाठलाग टाकून देऊन तो एकदम आग्रा येथें निघून आला. सुजा याजपाशीं अद्यापि बरीच फौज शिल्लक असून, गंगा नदीच्या दोन्ही तीरांवर जे रजपूत संस्थानिक होते, ते पैशाच्या लालुचीनें त्याला भडाभड येऊन मिळत होते,

व त्यामुळें दिवसेंदिवस त्याची फौज ज्यास्त बळावत चालली होती. त्यानें आपलें ठाणें गंगेच्या कांठीं बंगाल प्रांतांचें नाकें जें अलाहाबाद शहर तेथें दिलें होतें. अशा बिकट प्रसंगीं औरंगजेबाच्या असें ध्यानांत आलें कीं, या प्रसंगीं ज्यांचा आपणास खरा उपयोग करून घेतां येईल असे आपणापाशीं दोन मनुष्य आहेतः एक आपला ज्येष्ठ पुत्र सुलतान महंमद व दुसरा मीर जुमला. औरंगजेब म्हणजे आपल्या सांवलीचीही शंका घेणारा मनुष्य होता. आग्रयाचा किल्ला घेतल्यापासून सुलतान महंमद फार चढून गेला होता, ही गोष्ट त्याच्या नजरेस आली होती, व मीर जुमला याचे संबंधानें त्याची विशालबुद्धि, त्याचें धैर्य व त्याचें शौर्य इत्यादि त्याच्या नैसर्गिक गुणांबद्दल औरंगजेब त्याला फार मान देत होता. परंतु या त्याच्या लोकोत्तर गुणांमुळेंच औरंगजेबाचे मनांत त्याचेविषयीं भीति व अविश्वास हीं उत्पन्न झालीं होतीं. तसेंच मीर जुमला याजेजवळ कुबेराची संपत्ति असून शिवाय तो एक अद्वितीय राजकारणी पुरुष आहे, व राज्यांतील प्रत्येक महत्त्वाचें काम त्याच्या सल्ल्यानें होत असतें, अशी त्याची सर्व हिंदुस्थानभर प्रसिद्धि झाली होती. तेव्हां अशा थोर पुरुषाच्या आशाही थोरच असल्या पाहिजेत, अशी औरंगजेबाचे मनांत शंका उत्पन्न झाली होती. त्यामुळें ते दोघे कदाचत् आपणाविरुद्ध कारस्थानें उपस्थित करितील कीं काय, असें औरंगजेबास वाटूं लागलें. आपण त्या दोघांची सुजावर रवानगी केली म्हणजे त्यांना गडबड करावयास फुरसूत सापडणार नाहीं, असा विचार करून औरंगजेबानें त्यांचे हाताखालीं मोठी फौज देऊन त्यांना सुजावर पाठवून दिलें. त्यानें मीर

जुमला यास असें सांगितलें कीं, " मी आपणास व आपल्या मागें आपल्या पुत्रास बंगाल्याची कायमची सुभेदारी देण्याचा विचार केला आहे. आजपर्यंत आपण माझ्यावर जे उपकार केले आहेत, ते एवढ्या लहानशा देणगीनें फिटतील असें नाहीं; सुजाचा पराभव झाल्यावर मी आपणास माझ्या राज्यांतील अमीर-उल्-उमराव (उमरावांचा राजा) हा पहिला किताब देण्याचा निश्चय केला आहे; " व सुलतान महंमद यास इतकेंच सांगितलें कीं, " मुला ! तूं माझा वडील मुलगा आहेस ही गोष्ट ध्यानांत ठेव. तूं ज्या कामगिरीवर जात आहेस, ती खरोखर तुझ्याच भावी हिताची आहे, ही गोष्ट तुझ्या ध्यानांत आलीच असेल. आजपर्यंत तूं मोठमोठे पराक्रम केलेस हें खरें. परंतु या प्रसंगीं तुझ्या हातून जर सुजाचा पराभव झाला नाहीं, व जर तूं त्याला कैद करून आणिलें नाहींस, तर मागें तूं कांहींच केलें नाहींस असें मी समजेन. आपल्या सर्व शत्रूंत सुजाच काय तो जबरदस्त आहे. " नंतर औरंगजेबानें त्या दोघांस शिरपाव, हत्ती, घोडे वगैरे नजर देऊन त्यांची रवानगी केली. परंतु जातांना त्यानें सुलतान महंमद याची स्त्री (गोंवळकोंड्याच्या राजाची मुलगी) व मीर जुमला याचा पुत्र महंमद अमीरखान या दोघांस त्यांचे बरोबर न पाठवितां त्यांना आग्रा येथें ठेवून घेतलें. सुलतान महंमद याच्या स्त्रीस अशा कारणाकरितां ठेवून घेतलें कीं, ती फार सुस्वरूप असल्यामुळें तो तिच्या नादीं लागून मोहिमेचें काम बरोबर रीतीनें चालविणार नाहीं, व मीर जुमला याचा पुत्र महंमद अमीरखान यास अशा कारणाकरितां ठेवून घेतलें कीं, मीर जुमला याची त्याच्यावर अतिशय प्रीति असल्यामुळें त्याच्या विद्येकडे वगैरे त्याचें लक्ष्य लागून

लढाईचे कामांत त्याचे हातून कदाचित् कसूर होईल. परंतु वस्तुतः पहातां त्यानें त्या दोघांस मीर जुमला व महंमद यांनीं आपल्याशीं कपट करूं नये म्हणून दरबारीं ओलीदाखल ठेविलें होतें.

सुजानें पूर्वी दक्षिणबंगाल प्रांतांतील राजांवर मोठा जुलूम केल्यामुळें ते आतां आपणावर उलटून पडतील कीं काय, अशी त्यास मोठी भीति उत्पन्न झाली होती. त्यामुळें जेव्हां मीर जुमला व महंमद आपणावर चाल करून येत आहेत अशी बातमी त्याला कळली, तेंव्हां तो बंगाल्यांत न जातां प्रथमतः बनारस, नंतर पाटणा व नंतर मोंगीर येथें गेला. त्याला असें वाटलें कीं, मीर जुमला अलाहाबादेच्या खालींवर कोठें तरी गंगा नदी उतरून आपल्या अगोदर मोंगीर येथें जाईल, व तिकडून बंगाल्यांत जाण्याचा आपला मार्ग बंद करील. मोंगीर शहर गंगा नदीचे कांठीं असून त्याच्या एका बाजूस उंच व विकट डोंगर आहेत, व दुसऱ्या बाजूस अरण्य अरण्य आहे. ह्या शहराला बंगाल प्रांताचें नाकें असें म्हणत असत. तेथें आल्यावर सुजानें त्या शहरास मोठा बळकट तट बांधला, व गंगा नदीपासून तों तहत डोंगरांच्या रांगपर्यंत एक खोल खंदक खणला, व अशा रीतीनें आपला पक्का बंदोबस्त करून तो मीर जुमला व महंमद यांची वाट पहात बसला. परंतु मीर जुमला यानें त्याला पक्केंच फसविलें. सुजाला आपला संशय येऊं नये म्हणून त्यानें आपले कांहीं लोक गंगेच्या कांठीं त्याच्या दृष्टीस पडतील अशा बेतानें ठेविले, व बाकीचे लोक बरोबर घेऊन तो गंगेच्या उत्तर तीरावरील डोंगराळ प्रदेशांत जे राजे होते त्यांना वश करून घेऊन त्यांच्या मुलखांतून राजमहालाकडे चाल करून येऊं लागला. सुजा यास ती

बातमी समजली तेव्हां त्याची पांचांवर धारण बसली. कारण सुजाचा बंगाल्यांत जाण्याचा मार्ग बंद करावा, येवढ्या हेतनेंच मीर जुमला त्याचे पिछाडीकडून येत होता. शेवटीं निरुपाय होऊन सुजा मोंगीर सोडून आपल्या सैन्यासह राजमहाल येथं जाण्याकरितां निघाला, व मोठ्या कष्टानें मीर जुमला येण्याचे पूर्वीं तेथें जाऊन पोहोंचला; व तेथें तटबंदी करून पुनः मीर जुमला याची वाट पहात बसला. पुढें मीर जुमला यास ती बातमी समजली, तेव्हां त्याच्या बरोबर जेवढी फौज होती तिच्या मदतीनें राजमहाल येथून सुजास घालवून देणें आपणास जड जाईल असें त्यास वाटल्यावरून, तो डावे बाजूस गंगानदीकडे वळला, व मोठ्या बिकट वाटांनीं गंगेवर येऊन पोहोंचला. नंतर त्या ठिकाणीं आपले घोडेस्वार व तोफखाना अलीकडे घेऊन सुजाशीं लढाई देण्याचे विचारानें तो महंमदासह राजमहालाजवळ येऊन पोहोंचला.

मध्यंतरीं सुलतान महंमद व मीर जुमला यांच्यामध्यें तंटा उपस्थित झाला. सर्व सैन्यावर आपला अबाधित हुकूम चालावा, असें महंमदास वाटून तो मीर जुमला याच्याशीं द्वेष-भावानें वागूं लागला. औरंगजेबास ही बातमी समजली तेव्हां त्याला महंमदाचा मोठा राग आला. पुढें तें वर्तमान महंमद यास समजलें तेव्हां औरंगजेब मीर जुमला यास आप-णास कैद करावें म्हणून कदाचित् हुकूम पाठवील, अशी त्यास भीति उत्पन्न होऊन तो कांहीं थोडे लोक बरोबर घेऊन मीर जुमला यास सोडून सुजास जाऊन मिळाला. परंतु आपणास फसवून कैद करण्याचे हेतूनें औरंगजेब व मीर जुमला यांनीं कावेबाजीनें त्यास मुद्दाम आपल्याकडे पाठ-विलें असावें, असें सुजा यास वाटल्यावरून त्यानें त्याच्या

बोलण्यावर व शपथांवर मुळींच विश्वास ठेविला नाहीं. त्यानें त्यास विशेष अधिकाराचें असें कांहीं एक काम सांगितलें नाहीं, व त्याच्या कृत्यांवर तो बारकाईनें आपला डोळा ठेवूं लागला. शेवटीं महंमद यास या त्रिशंकूसारख्या स्थितीचा कंटाळा येऊन तो थोडकेच महिन्यांनीं सुजास सोडून पुनः मीर जुमला याजकडे परत आला. मीर जुमला यानें योग्य रीतीनें त्याचें स्वागत केलें, व "तुझ्या चुकीबद्दल तुझ्या पित्यानें तुला एकवार क्षमा करावी म्हणून मी तुझ्याविषयीं रदबदली करीन" असें त्यास वचन दिलें.

सुजाचा घात करण्याकरितां औरंगजेबाच्या सांगण्यावरून महंमद यानें वरील कृत्य केलें होतें, असें कांहींचें मत आहे. तें कसेंही असो, परंतु वरील कृत्याचा औरंगजेबास चांगला उपयोग करून घेतां आला. त्याला आपल्या डोईजड पुत्राचा, अर्थात् महंमदाचा, कांहीं तरी सबळ कारणावरून बंदोबस्त करावयाचा होता; तेव्हां वरील कृत्यामुळें त्याचें काम बिनतोड झालें. महंमद राजमहाल येथें पुनः परत आला, ही बातमी औरंगजेबास कळतांच, आपणास त्याचा अतिशय राग आला आहे असा बाहाणा करून, त्यानें एकदम दिल्लीस निघून यावें म्हणून त्यानें त्याला सक्तीचा हुकूम पाठवून दिला. तो बिचारा दुर्दैवी राजपुत्र तो हुकम पहातांच गर्भगळीत होऊन गेला. पुढें पित्याचे आज्ञेप्रमाणें तो दिल्लीस येण्याचे हेतूनें गंगानदी उतरून अलीकडे येतो आहे तोंच त्याला औरंगजेबानें पाठविलेले कांहीं स्वार भेटले. त्यांनीं त्या हतभाग्यास तेथल्या तेथें कैद करून अंबारींत घातलें, व ग्वालेरच्या किल्ल्याचा रस्ता सुधारला. तेथें तो शूर राजपुत्र इ० स० १६७६ च्या डिसेंबर

महिन्याच्या २९ व्या तारखेस कैदेंत असतां मरण पावला. असे कृतघ्न बाप जगामध्यें कितीसे मिळतील बरें ?

महंमदाची अशा रीतीनें वाट लाविल्यावर एके दिवशीं औरंगजेबाजवळ त्याचा दुसरा पुत्र सुलतान माजूम हा बसला असतां, त्यानें बेपरवाईनें वागूं नये म्हणून, तो त्याला उद्देशून बोलला " शहाजादे ! राज्यकारभार चालविण्याची कला फार बिकट व नाजूक आहे बरें ! ती इतकी नाजूक आहे कीं, राज्यकर्त्यानें प्रत्यक्ष आपल्या सांवलीसही भ्यालें पाहिजे. एवढ्याकरितां तुमच्या ज्येष्ठ बंधूच्या उदाहरणावरून तुम्हीं वेळींच सावध व्हा. नाहींतर तुम्हांसही त्याच्याप्रमाणेंच कारागृहवास भोगावा लागेल. तुमचे आजोबा शहाजहान बादशाहा यांनीं त्यांचे वडील जहांगीर बादशाहा यांची जशी स्थिति[1] केली, किंवा तुमच्या आजोबांची तुमच्या वडिलांनीं जशी स्थिति केली, तशीच तुमच्या वडिलांची स्थिति करण्याचे विचार तुमच्या मनांत घोळत असले तर तो निवळ भ्रम आहे बरें. हा औरंगजेब आहे, व तो आपल्या मस्तकावरील राजछत्र कधींही खालीं पडूं देणार नाहीं, ही गोष्ट चांगली लक्ष्यांत ठेवा. "

औरंगजेब या वेळीं आग्र्याजवळ होता. त्यानें मुराद यास सेलीमगड येथून काढून ग्वालेरच्या किल्ल्यावर पाठवून दिलें. नंतर तो दिल्लीस गेला व त्या ठिकाणीं बादशाहा या दर्जानें राज्याचा सर्व कारभार पाहूं लागला. त्याच्या मनांत दारा यास गुजराथेंतून घालवून द्यावयाचें

---

१ शहाजहान यानें इ० स० १६२७ त माहाबतखान याच्या मदतीनें त्याचा पिता जहांगीर बादशाहा याच्यावर बंड केलें होतें, व बादशाहा तें बंड चालू असतांच इ० स० १६२८ त मरण पावला.

फार होतें; परंतु पूर्वीं सांगितलेल्या कारणांमुळें त्याला ती गोष्ट त्या वेळीं करतां आली नाहीं. परंतु त्याचें नशीब असें जोरावर होतें कीं, थोडक्याच दिवसांत तो त्या संकटांतून मुक्त झाला.

यशवंतसिंग खजवा येथें मोठी लूट मिळवून आपल्या राज्यांत परत आल्यावर त्यानें आपल्या पदरीं फार मोठी फौज ठेविली. त्यानें दारा यास असें वचन दिलें होतें कीं, "तुह्मीं आग्र्यावर स्वारी करण्याकरितां अमदाबाद शहर सोडून निघालां म्हणजे मी वाटेंत आपणास येऊन मिळतों." दारानेंही आपल्या पदरीं बरीच फौज ठेविली होती, व यशवंतसिंगासारखा बलिष्ठ राजा आपणास येऊन मिळाला, म्हणजे दुसरेही पुष्कळ लोक आपणास येऊन मिळतील असें त्यास वाटत होतें. नंतर यशवंतसिंगाचे भरंवशावर तो अमदाबाद सोडून अजमीर येथें आला. परंतु यशवंतसिंग आपल्या वचनाप्रमाणें त्याला येऊन मिळाला नाहीं. कारण मध्यंतरीं जयसिंगानें त्याला असें पत्र पाठविलें कीं, "राजाजी! हल्लीं औरंगजेबाचे ग्रह फार उच्चीचे आले आहेत. आजपर्यंतच्या एकंदर गोष्टींवरून ही गोष्ट सिद्ध झालीच आहे. याकरितां आपण दाराचा दुर्बल पक्ष सोडून औरंगजेबास येऊन मिळावें, व ह्यांतच आपलें व आम्हां इतर रजपुतांचें कल्याण आहे. तुम्हीं आपणाकडून कितीही प्रयत्न केला, तरी त्या अभागी दारास यश येणार नाहीं. याउपर तुम्हीं दारासच चिकटून राहिलां तर त्यापासून इतकेंच होईल कीं, फक्त दाराचाच नाश न होतां त्याच्याबरोबर तुमचा व तुमच्या कुटुंबाचाही नाश होईल. औरंगजेबास क्षमा हा शब्द ठाऊक नाहीं हें तुम्हीं जाणतच आहां. माझा दर्जा

आपल्या तोडीचाच आहे, याकरितां आपल्या शूर रजपूत जातीचा विनाकारण रक्तपात कराल तर माझी तुम्हाला शपथ आहे. दुसरे कांहीं राजे तुम्हांस येऊन मिळतील असें तुम्हांस कदाचित् वाटत असेल तर तो निवळ भ्रम आहे. कारण एखाद्या राजाचा तसा बेत असलाच तर तो हाणून पाडण्याचीं माझ्याजवळ साधनें आहेत. ज्या कृत्यावर आपल्या हिंदु समाजाचें बरेंवाईट पुष्कळ रीतीनें अवलंबून आहे, व ज्या कृत्यामुळें पुढें सर्व हिंदुस्थानभर सारखा वणवा लागून त्यांत लाखोंशें हिंदूंच्या प्राणांच्या आहुती पडणार, तें कृत्य बंद करण्याचा मला प्रयत्न केलाच पाहिजे. याकरितां तुम्हीं दाराचा पक्ष सोडून द्या. त्याला काय पाहिजे तें करूं द्या. तुम्ही औरंगजेबास येऊन मिळालां तर तो मागील सर्व गोष्टी विसरून जाऊन खजवा येथें तुम्हीं जी लूट मिळविली आहे, ती तुह्मांजवळ परत मागणार नाहीं; इतकेंच नव्हे, तर तुह्मांस गुजराथेचा सुभेदार नेमण्याचा त्याचा विचार आहे. तुमच्या राज्याला लागून असणाऱ्या या सुपीक प्रांताचा अधिकार तुम्हांस प्राप्त झाला तर त्याच्यायोगानें तुमचा केवढा फायदा होईल हें मीं सांगितलें पाहिजे असें नाहीं. औरंगजेब ज्या गोष्टी करील म्हणून मीं वर लिहिलें आहे, त्याबद्दल मी जामीन आहें."

वरील पत्राचा असा परिणाम झाला कीं, यशवंतसिंगानें दाराचा पक्ष सोडला, व तो आपले राज्यांत स्वस्थ बसला. नंतर औरंगजेब आपल्या फोजेसह अजमीर येथें आला, व दारापासून थोड्याच अंतरावर त्यानें आपल्या फौजेचा तळ दिला.

ह्या वेळेची दाराची स्थिति लक्ष्यांत आणिली तर दुःखानें एखाद्याचें हृदय खरोखर फाटून जाईल. ज्या

यशवंतसिंगाच्या भरंवशावर दारा अमदाबाद शहर सोडून अजमीर येथें आला होता, त्यानें वचनभंग करून आपला अशा रीतीनें गळा कापला, असें पाहून दाराला किती दुःख झालें असेल, त्याची वास्तविक कल्पना वाचकांनींच करावी. तो मोठ्या खुशीनें अमदाबादेस परत गेला असता. परंतु ते ऐन उन्हाळ्याचे दिवस असल्यामुळें त्या प्रांतांत पाण्याचा दुष्काळ पडला होता, व तो परत फिरता तर वाटेंत त्याचे बहुतेक लोक पाणी पाणी करून मेले असते. तसेंच पुनः अमदाबादेस परत जावयाचें म्हणजे लहान-सहान नव्हे ३९ दिवसांचा मार्ग असून त्याला यशवंतसिंगाचे स्नेही व मांडलिक अशा राजांच्या मुलुखांतून—त्यांना आतां दाराचे शत्रु म्हटलें तरी चालेल—जावयाचें होतें. शिवाय औरंगजेब आपणाबरोबर ताज्या दमाची जंगी फौज घेऊन आला होता, व त्यानें त्याचा मोठ्या नेटानें पाठलाग केला असता, ही गोष्ट अगदींच निराळी. अशा रीतीनें चोहोंकडून त्याचा कोंडमारा झाला होता. शेवटीं मारीन किंवा मरेन अशा आणीबाणीनें तो अजमीर येथेंच राहिला. परंतु त्याच्या स्वतःच्या सैन्यांत काय घोंटाळा झाला होता, व त्यामुळें त्याच्यावर पुढें केवढा प्रसंग ओढवणार होता, त्याची त्याला अद्यापि दादच लागली नव्हती. कारण आपण ज्या घरांत राहतों त्याचे वांसे आपणावर उलटले आहेत, अशी कल्पना त्या बिचाऱ्याचे मनांत कशावरून येणार? तो अमदाबादेहून अजमीर येथें आला तेव्हां त्यानें अमदाबादेचा सुभेदार शहानवाझखान यास आपल्या विश्वासाचा मनुष्य म्हणून बरोबर घेतलें होतें, व त्याला तो आपला प्रत्येक बेत कळवीत असे. परंतु तो नीच मनुष्य आंतून दाराचे सर्व बेत औरंगजेबास

कळवीत असे. या हरामखोरीबद्दल पुढें **दाराची** व **औरंगजेबाची** जी लढाई झाली तींत त्याला यथायोग्य प्रायश्चित्त मिळालें. कोणीं असें म्हणतात कीं, त्याला **दारानेंच** ठार मारिलें, व कोणीं असें म्हणतात कीं, **औरंगजेबाचे** सैन्यांत **दाराचे** वतीची जी मंडळी होती त्यांनीं, कदाचित् तो पुढें त्यांचीं नांवें **औरंगजेबास** सांगेल या भीतीनें, त्यास ठार मारिलें. **दारानें** अमदाबाद शहर घेतलें तेव्हांपासून त्याचे कांहीं स्नेही **दारास** त्याच्यावर विश्वास न टाकण्याविषयीं सांगत होते, तें तो ऐकता व त्याच वेळीं त्यानें त्याची वाट लाविली असती, तर त्याचेवर पुढें जो प्रसंग आला तो पुष्कळ अंशीं आला नसता असें म्हणण्यास कांहीं हरकत नाहीं.

औरंगजेब व **दारा** यांची लढाई[१] सकाळीं ९ व १० यांचे दरम्यान् सुरू झाली. **दारानें** आपला तोफखाना चांगल्या माऱ्याचे ठिकाणीं नेऊन ठेविला होता; परंतु त्याचा उपयोग काय ? त्याच्या तोफांनीं मोठा गडगडाट करून दिला होता; परंतु त्यांतून गोळे न येतां फक्त वायबार निघत होते. इतक्या भयंकर रीतीनें **औरंगजेबानें** त्याच्या सैन्यांत फितुरी करून टाकिली होती. या लढाईला लढाई म्हणतां येईल किंवा नाहीं, याचीच मोठी शंका आहे; तेव्हां तिचें पाल्हाळीक वर्णन तरी कशाला पाहिजे ? तोफेचा एक आवाज होतो आहे तोंच जयसिंग **दाराच्या** दृष्टीच्या टप्प्यांत आला, व त्यानें त्याच्याकडे आपला एक कामगार पाठवून त्याला असें कळविलें कीं, "आपणास **औरंगजेबाचे** हातीं लागणें नसेल तर आपण आतांचे आतां येथून

---

१ ही लढाई अजमीरच्या दक्षिणेस सहा मैलांवर देवरा येथें ता० १२ व १३ मार्च सन १६५९ रोजीं झाली—कापीखान.

पळ काढा. " हे शब्द कानीं पडतांच दारा भीतीनें गर्भगळीत होऊन गेला, व आपण कोणीकडे जातों वगैरे कांहीं एक आपल्या सैन्यास न सांगतां तो लढाई सोडून पळून गेला. परंतु येवढें त्याचें भाग्य कीं, जयसिंगानें त्याला योग्य वेळीं सूचना दिल्यामुळें त्याला आपलें कुटुंब बरोबर घेतां आलें. त्याबदल त्यानें जयसिंगाचे उपकारच मानले पाहिजेत. त्या वेळीं तो जयसिंगाचे हातांत पडलाच होता. परंतु राजघराण्यांतील पुरुषास त्याच्या शत्रूच्या स्वाधीन करून आपण पातकास धनी व्हावें, ही गोष्ट फार अयोग्य व निंद्य आहे, असें त्यास वाटून पूर्वी सुजा यास जाऊं दिलें होतें, त्याचप्रमाणें या वेळीं दारासही त्यानें जाऊं दिलें.

हतभाग्य दारा या वेळीं त्याच्या शत्रूच्या मुलुखांतून बरोबर तंबू नाहींत, सामानसुमान नाहीं, वेळेवर जेवण नाहीं, अशा शोचनीय स्थितींत अमदाबादेस येण्याकरितां निघाला. त्या वेळीं त्याचे बरोबर फक्त २००० लोक होते. ते दिवस भर उन्हाळ्याचे असून वाटेनें पाण्याचा दुष्काळ होता; तसेंच मधून मधून लुटारू लोक त्याच्यावर हल्ला करून जे कांहीं लोक त्यांच्या सपाट्यांत सांपडत त्यांना कापून टाकीत व त्याचें सामान लुटीत असत. अशा भयंकर संकटांतून शेवटीं तो अमदाबादेपासून एका टप्प्यावर येऊन पोहोंचला. त्याच्या मनांत अमदाबादेस जाऊन पुनः सैन्य गोळा करावें असें होतें; परंतु नशिबाचा तारा एकदां फिरला म्हणजे उपाय तेच अपाय होऊं लागतात: दारा अजमीर येथें गेला त्या वेळीं त्यानें अमदाबाद येथें जो सुभेदार नेमिला होता त्यास औरंगजेबानें धाकदपटशाहा देऊन, व तुझें मी पुढें चांगलें कल्याण करीन इत्यादि

वचनें देऊन, अगोदरच फितूर करून ठेविलें होतें. दारा अमदाबादेच्याजवळ आला, असें त्या हरामखोरास कळतांच त्यानें त्यास असें पत्र पाठविलें कीं, " आपला येथें येण्याचा विचार असला तर तो रहित करावा; कारण आपण आलां तर आपणाबरोबर लढण्याकरितां येथील सर्व लोक सज्ज होऊन बसले आहेत, व त्यांनीं शहराचे दरवाजे बंद केले आहेत. त्या वेळीं तीन दिवसपर्यंत बरनीर[1] साहेब दाराबरोबर होते. ते असें लिहितात कीं, " माझी व दाराची फारच चमत्कारिक तऱ्हेनें गांठ पडली. त्याच्याबरोबर त्या वेळीं कोणी वैद्य नसल्यामुळें त्यानें मला आपणाबरोबर घेतलें होतें. अमदाबादेच्या सुभेदारानें पत्र पाठविलें त्याच्या आदल्या रात्रीस मला लुटारू लोक कदाचित् लुटतील व ठार मारतील या भीतीनें दारानें आपल्या धर्मशाळेंत निजावयास बोलाविलें होतें. त्याची त्या वेळीं इतकी निकृष्टावस्था आली होती कीं, त्याला स्वतःला निजावयास तंबू वगैरे कांहीं नसून त्याच्या बायकामुलांकरितां मात्र एक लहानशी राहुटी होती, व तिचे दोर मी ज्या गाडींत निजलों होतों तिच्या चाकांना बांधिले होते. मुसलमानी गोषा फार कडक असतो, परंतु दारास या वेळीं त्याची चाड उरली नव्हती. प्रातःकाळीं सूर्योदय होतो आहे तोंच वर निर्दिष्ट केलेलें अमदाबादेच्या सुभेदाराचें पत्र त्यास येऊन पोहोंचलें. मग तर त्याच्या दुःखास पारावारच नाहींसा झाला. दाराच्या जनानखान्यांत त्या वेळीं जी रडारड सुरू झाली ती ऐकून एखाद्या पाषाणहृदयी मनुष्याचेंही काळीज दुभंग झालें असतें. तो आकांत ऐकून आम्हां सर्वांचे डोळे

१ प्रस्तावना पहा.

अश्रूंनीं भरून आले. ज्याच्या त्याच्या चेहेऱ्यावर खिन्नता व औदासिन्य यांची छाया दिसूं लागली, भीतीमुळें त्यांच्या तोंडांतून एकही शब्द बाहेर पेडना, पुढें काय करावें हें त्यांस कांहीं एक सुचेना, व ते एकमेकांकडे पहात चित्राप्रमाणें तटस्थ उभे राहिले. बिचारा **दारा** इतका बेहोष होऊन गेला होता कीं, त्यास कोणीही भेटो, त्याला तो 'पुढें काय करावें' म्हणून विचारीत असे. आपण आतां काय करावें, कोठें जावें, कोणाजवळ मदत मागावी, तें त्यास कांहीं सुचेना. शेवटीं ठट्ठाबक्कर येथें परत जावें असा विचार करून तो तेथून निघाला. मी तीन दिवसपर्यंत **दारा**बरोबर होतों. आम्हीं कूच करूं लागलों त्या वेळीं उन्हाळा इतका प्रखर होता कीं, मी ज्या गाडींत बसलों होतों तिला तीन गुजराथी धष्टपुष्ट बैल जुंपले होते, त्यांपैकीं एक उन्हाच्या तिरमिरीनें मेला, दुसराही खालीं पडून त्याच पंथास लागला, व तिसरा अतिशय थकून गेल्यामुळें चालेनासा झाला. **दारा**च्या एका बायकोच्या पायांस जबर जखम लागली होती, व ती बरी करण्याकरितां आग्रह करून **दारा**नें मला आपणाबरोबर घेतलें होतें. मला बसण्याकरितां एखादा घोडा, उंट, किंवा बैल मिळेल म्हणून **दारा**नें पुष्कळ प्रयत्न केला. त्यानें लोकांस धमकी देऊन पाहिलें, पुष्कळ पैसा देऊं केला, त्यांचीं आर्जवें केलीं, परंतु त्यास एकही मिळेना. त्याची ती स्थिति पाहून मला रडें कोसळलें. शेवटीं निरुपाय होऊन मला बरोबर घेण्याचा बेत त्यास रहित करावा लागला, व मी मागें राहिलों."

अधिकारारूढ असतां ज्या **दारा**पुढें पाहिजे ती वस्तु एका क्षणांत येऊन पडत असे, ज्याच्या दराऱ्याबरोबर

मोठमोठ्या राजांची लटपट उडून जात असे, ज्याचा शब्द झेलण्यास हजारों दासदासी तत्पर असत, ज्याचे हुकुमाबरोबर औरंगजेबाशीं सामना देण्याकरितां दोन लाख किंबहुना राज्यांतील सर्व फौज गोळा झाली होती, त्यास त्या दिवशीं एक बैल मिळूं नये काय? व त्याच्याबरोबर जेमतेम ६०० लोक व दोन हत्ती रहावे काय? व प्राण वांचविण्याकरितां तो असा देशोधडीस लागावा काय? हा कष्टदशे! तुझा फेरा फार भयंकर आहे.

दारा ठठाबक्कर येथें जाण्याकरितां निघाला, परंतु मध्यंतरीं विस्तीर्ण वालुकामय प्रदेश असल्यामुळें तो जिवावरचाच प्रवास होता. वाटेंत तहान, भूक व श्रम यांनीं त्याचे बरेच लोक व त्याच्या जनानखान्यांतील कांहीं बाया मरण पावल्या. शिवाय लुटारू लोक मधून मधून त्याचे लोकांवर छापा घालून त्यांस ठार मारीत तें निराळेंच. इतके लोक मेले त्यांत दारा मेला असता तर फार चांगलें झालें असतें. विचारा यातनेंतून तरी मोकळा झाला असता. परंतु अद्यापि त्याचा भोग संपला नव्हता, तेव्हां त्याला मरण तरी कसें येणार? शेवटीं मोठ्या कष्टानें तो कच्छचे राज्यांत येऊन पोहोंचला[1]. कच्छचे राजानें दाराचा त्या वेळीं मोठा आदरसत्कार केला, व " तुम्हीं आपली कन्या आमचे पुत्रास द्याल तर मी आपली सर्व फौज तुमचे मदतीस देईन, " असें त्यानें त्यास वचन दिलें. परंतु

---

१ कापीतान असें म्हणतो कीं, अमदाबादेच्या सुभेदाराचें पत्र दारास पोहोंचल्यावर तो अमदाबादेपासून २ कोसांवर करी म्हणून गांव आहे तेथें गेला व कानजी कोळी म्हणून तेथें एक लुटारू लोकांचा नाईक राहत असे, त्याचे साहाय्यानें तो कच्छचे राज्यांत जाऊन पोहोंचला.

औरंगजेबानें आंतून त्या राजाशीं कारस्थान सुरू केलें, व त्याच्या मोठमोठ्या देणग्यांस भुलून जाऊन तो राजा त्यास वश झाला, व दाराचा खून करण्याचा विचार करूं लागला. त्या राजाची ती फिरलेली चर्या दाराचे तेव्हांच लक्ष्यांत आली, व आपण यापुढें येथें राहिलों तर तो खातरीनें आपला घात करील, अशी त्यास भीति पडून तो ठठाबक्कर येथें जाण्याकरितां एकदम तें राज्य सोडून चालता झाला.

अद्यापि बंगाल्यांत सुजाबरोबरची लढाई मोठ्या ज्यारीनें सुरू होती. परंतु दिल्लीपासून तो बराच दूर असल्यामुळें व मीर जुमल्यासारखा शूर व इमानी सरदार त्याच्या सामन्यास असल्यामुळें औरंगजेबास तिकडची मुळींच काळजी नव्हती. दाराच्या काळजींतून तर तो बहुतेक मोकळा झालाच होता. फक्त त्याला आतां दाराचा पुत्र सुलेमान याचीच कायती मोठी भीति उरली होती. सुलेमान व श्रीनगरचा राजा बरोबर मोठी फौज घेऊन डोंगरांतून खालीं उतरणार, अशी त्या वेळीं दाट वदंता उठली होती. श्रीनगर येथून दिल्लीस येणें म्हणजे फक्त ८ दिवसांचा रस्ता होता. औरंगजेबासारखा दूरदृष्टि मनुष्य अशा प्रबल शत्रूची उपेक्षा करील असें कधींच होणार नाहीं. तेव्हां तो सुलेमान याचा नाश कोणत्या रीतीनें होईल याचा विचार करूं लागला.

प्रथमतः श्रीनगरच्या राजास वश करून घेऊन आपला कार्यभाग उरकून घेण्याचा त्यानें विचार केला, व जयसिंगाच्या मध्यस्थीनें त्यानें त्या राजास पुष्कळ पत्रें पाठविलीं. त्यांत मुख्य मुद्दा इतकाच होता कीं, त्यानें सुलेमान यास औरंगजेबाचे स्वाधीन केलें तर त्याचा अतिशय फायदा होईल, व तसें न केलें तर त्याला मोठी कडक शिक्षा होईल. परंतु त्या राजानें त्यावर औरंगजेबास असें उलट उत्तर पाठविलें

कीं, " अशा प्रकारचें नीच काम करण्यापेक्षां माझें सर्व राज्य गेलें तरी हरकत नाहीं. आपण लिहितां अशा प्रकारचें निंद्य कृत्य माझे हातून होणार नाहीं. " सामोपचारानें तो राजा आपणास वश होत नाहीं असें पाहून औरंगजेब मोठें सैन्य घेऊन श्रीनगरचे राज्याचे पायथ्याशीं गेला. परंतु तो प्रदेश बिकट व पहाडी असल्यामुळें त्याच्या फौजेस वर जातां येईना. तेव्हां त्यानें डोंगर फोडून सैन्य जाण्यास मोठा रस्ता करावा म्हणून त्या कामावर पुष्कळ लोक लाविले. औरंगजेबाच्या या पोरकट कृतीचें त्या राजास हंसें मात्र आलें. कारण औरंगजेबासारखे चार बादशाहा तेथें आपल्या फौजांसह पालथे पडले असते, तरी तें कृत्य पुरें झालें नसतें. शेवटीं हताश होऊन औरंगजेब तेथून परत आला.

इकडे दारा ठठ्ठाबक्करच्याजवळ सुमारें तीन मजलांवर येऊन पोहोंचला, त्या वेळीं त्याला अशी बातमी समजली कीं, औरंगजेबाचा सरदार किल्ल्यास वेढा घालून बसल्या-मुळें व त्यानें बाहेरील दाणावैरण बंद केल्यामुळें आंतील लोकांची मोठी हैराणगत झाली आहे. त्या वेळीं किल्ल्यांत रुपयास पावशेरही धान्य मिळत नाहींसें झालें होतें. दाराच्या शूर किल्लेदारानें तो किल्ला पुष्कळ दिवसपर्यंत लढविला. पुढें त्यास जेव्हां दारा आल्याची बातमी समजली, तेव्हां त्यानें किल्ल्यांतील शिबंदीस उत्तेजन यावें म्हणून त्या लोकांचा पगार दुप्पट वाढविला; व दारा तसाच पुढें गेला असता तर त्याला किल्ल्यांत नेण्याकरितां किल्ल्यां-तील लोक मीर बाबावर तुटून पडले असते, व त्यांनीं त्यास किल्ल्यांत नेलें असतें. शिवाय त्या सुभेदारानें मीर बाबाच्या लष्करांतील कांहीं लोक फितूर केले होते,

व त्यांच्याकडून सैन्यांत अशी कंडी उठविली होती कीं, दारा बरोबर मोठें सैन्य घेऊन किल्ल्याचा वेढा उठविण्याकरितां येत आहे. मार बाबाच्या लोकांस ती खरी वाटून ते फार भिऊन गेले होते; व त्या वेळीं दारा पुढें जाता तर त्यांपैकीं पुष्कळ लोक त्याला येऊन मिळाले असते. परंतु त्याचें नशीब फिरलें होतें तेव्हां त्याला तशी बुद्धि कोठून होणार ? असो.

ठठ्ठाबक्कर किल्ल्याची स्थिति दारास कळतांच त्यानें तिकडे जाण्याचा आपला बेत रहित केला व सिंधू नदी उतरून इराणास जावें असें त्याचे मनांत आलें. परंतु त्याच्या बायकोनें त्यास अशी भीति घातली कीं, " आपण इराणास गेलों तर तेथील राजा मला व माझ्या मुलीला गुलाम करून ठेवील, याकरितां आपण तिकडे जाऊं नये. " तेव्हां दारानें तो बेत रहित केला. परंतु पूर्वीं हुमायून इराणांत पळून गेला होता, तेव्हां तेथील राजा शाहा तमस्प यानें त्याच्या बायकामुलांस फार चांगल्या रीतीनें वागविलें होतें, व त्याच्याच साहाय्यानें हुमायून यानें पुढें दिल्लीची गादी मिळविली, ही गोष्ट त्या वेळीं दाराचे लक्ष्यांत येऊं नये ही मोठी आश्चर्याची गोष्ट आहे. परंतु " बुडत्याचा पाय खोलांत " म्हणून म्हण आहे ती कांहीं खोटी नाहीं. शेवटीं बोलन बारीच्या पूर्वेस पांच मैलांवर दादर नामक प्रांतांचा अधिकारी मालिक जीवनखान अयूब नांवाचा एक पठाण जातीचा लुटारू सरदार रहात होता, त्याचेकडे जाण्याचा दारानें विचार केला. त्या सरदारानें पूर्वीं कांहीं बखेडे केल्यामुळें शहाजहान बादशाहानें त्याला दोन वेळां हत्तीच्या पायीं बांधून ठार मारण्याची शिक्षा दिली होती, व दोन्ही वेळ दारानें मध्यस्थी करून त्याचा प्राण वांच-

विला होता. तेव्हां असा मनुष्य आपणास प्रसंगीं खातरीनें मदत करील असें दारास वाटणें साहजिक होतें. त्याचे मनांत असें होतें कीं, त्या पठाणाच्या मदतीनें अगोदर ठठ्ठाबक्करचा वेढा उठवावा, व नंतर आपला खजिना बरोबर घेऊन तेथून कंदाहार येथें जावें व तेथून काबुलास जावें. आपण एकदां काबूल येथें गेलों म्हणजे, ज्या अर्थी तेथील सुभेदार माहाबतखान यास ती सुभेदारी आपले मदतीनें मिळाली आहे, त्या अर्थी तो आपणास खातरीनें मदत करील. हें सर्व मनोराज्य बरोबर होतें. परंतु त्याचे बेत पुढें तडीस गेले किंवा नाहीं, येवेंढच आतां पहाणें राहिलें आहे.

जीवनखान याजकडे जाण्याचा दाराचा विचार जेव्हां त्याच्या कुटुंबास कळला, तेव्हां त्याची बायको, मुलगी व सिपर शेक नांवाचा त्याचा कनिष्ठ पुत्र यांनीं डोळ्यांत अश्रु आणून त्यानें त्या पठाणाकडे जाऊं नये म्हणून त्याची प्रार्थना केली, व त्याच्या पायांवर लोटांगण घातलें. त्याची बायको त्याला असें म्हणाली कीं, " तो पठाण मोठा लुटारू असून बंडखोर आहे, त्याचेवर विश्वास ठेवणें म्हणजे कसायाचे हातांत मान ठेवण्याप्रमाणेंच आहे. ठठ्ठाबक्करचा वेढा उठविण्याचे नादास आतां लागूं नका. आपण परस्पर काबुलाचा रस्ता धरूं या. मीर बाबा ठठ्ठाबक्करचा वेढा उठवून आपला पाठलाग कधींही करणार नाहीं."

परंतु दारा साडेसातीच्या फेऱ्यांत पक्का गुरफटून गेल्यामुळें त्याच्या बायकोचा शहाणपणाचा विचार त्यास पटेना. त्यास असें वाटलें कीं, आपण अशा स्थितींत काबूल येथें जाण्याकरितां निघालों तर आपणावर फार संकटें यतील, व आपण जीवनखान याचेवर पूर्वी उपकार केल्यामुळें तो आपला खचित दगा करणार नाहीं. सारांश

आपला पूर्वीचा बेत कायम करून तो त्या पठाणाकडे जाण्याकरितां निघाला. दारासारख्या अनुभवी मनुष्यास नीच लोक आपला हेतु तडीस नेण्याकरितां प्रसंगविशेषीं निमकहराम बनून आपल्या उपकारकर्त्याचा गळा कापतात, ही गोष्ट कळूं नये म्हणजे आक्काबाईच्या फेऱ्यानें त्याला पुरें ग्रासलें होतें असेंच म्हटलें पाहिजे.

जीवनखान याजकडे दारा गेल्यावर प्रथमतः त्यानें त्याचा मोठा आदरसत्कार केला. परंतु त्याचे बरोबर पुरते तीनशेंही लोक नाहींत असें जेव्हां त्यास समजलें तेव्हां त्याची वृत्ति पालटली. पुढें एके दिवशीं रात्रीं त्यानें आपले कांहीं चोरटे लोक बोलाविले,व त्यांनीं प्रथमतः दाराचा खजिना पसार केला, नंतर त्यांनीं त्याच्या बायकांच्या अंगावरचे दागदागिने काढून घेतले, व शेवटीं दारा व त्याचा पुत्र सिपर शेक यांच्यावर छापा घालून त्यांना कैद केलें; नंतर जीवनखानानें त्यांना हत्तीच्या पाठीवर बांधून त्यांच्यामागें एका मांगास बसविलें, व त्याला त्यानें असा हुकूम केला कीं, “ या दोघांनीं सुटून जाण्याचा किंवा यांच्या लोकांनीं यांना सोडविण्याचा यत्किंचित् प्रयत्न तुझ्या नजरेस आला तर तूं यांना ठार मारून टाक. ” पुढें जीवनखान यानें दारास ठठ्ठाबक्कर येथें औरंगजेबाचा सरदार मीर बाबा याजकडे नेलें, व त्या सरदारानें त्याला प्रथमतः लाहोरास व तेथून दिल्लीस घेऊन जावें म्हणून जीवनखान यास हुकूम दिला. त्या पठाणानें हें निंद्य कृत्य औरंगजेबाचे सांगण्यावरून केलें किंवा आपण दारास कैद करून औरंगजेबाकडे घेऊन गेलों तर आपणास मोठें

बक्षीस मिळेल या आशेनें केलें, तें खातरीनें कांहींएक सांगतां येत नाहीं.

बिचाऱ्या दारास दिल्लीच्या दरवाज्यापाशीं आणिलें त्या वेळीं औरंगजेबास असा विचार येऊन पडला कीं, दारास ग्वालेरच्या किल्ल्यांत न्यावयाचें तें शहरांतून

---

१ ट्राव्हरनियर नामक ग्रंथकार या संबंधानें असें लिहितो कीं, दारा जीवनखान याजकडे जात असतां वाटेंत त्याची अतिशय आवडती बायको उन्हाच्या तापानें व वाटेच्या श्रमानें मरण पावली. दारास तिचा इतका शोक झाला कीं, त्याला कांहीं सुचेनासें झालें. तो तशाच स्थितींत जीवनखान याजकडे गेला व फार थकल्यामुळें विश्रांति घेण्याकरितां एका बिछान्यावर पडला व त्याला लगेच झोंप लागली. दारास झोंप लागलेली पाहून जीवनखान यानें आपले कांहीं लोक गोळा केले, व ते दाराचा पुत्र सिपर शेक यास पकडण्याचा प्रयत्न करूं लागले. तो राजपुत्र लहान होता तरी त्या वेळीं त्यानें आपलें धनुष्य घेऊन त्यांपैकीं तिघांस ठार मारिलें. इतक्यांत बाकीचे येऊन त्याच्यावर पडले व त्याला पकडून त्यांनीं त्याचे पाठीमागें हात बांधिले. दारा जागा होऊन पहातो तों आपणापुढें आपल्या मुलाचे हात पाठीमागें बांधून उभें केलें आहे असें त्याचे दृष्टीस पडलें. आपण ज्याच्या घरीं आश्रयाकरितां आलों त्यानें आपला अशा रीतीनें घात केला असें पाहून तो जीवनखान यास म्हणाला "अरे हे अधमा! नीचा! चांडाला! तूं जें दुष्ट कृत्य आरंभिलें आहेस तें बंद कर, बंद कर. आम्हीं दुर्दैवाच्या फेऱ्यांत सांपडलों आहों व औरंगजेबानें आमचा नाहक छल मांडिला आहे. अरे नीचा! मीं तुझा जीव दोनदां वांचविला त्या उपकाराची ही अशी फेड केलीस काय? धिक्कार असो तुला. मोंगलाच्या थोर राजघराण्यांत उत्पन्न झालेल्या पुरुषाचे आजपर्यंत असे हात कोणींही बांधिले नाहींत." जीवनखान यास हे शब्द ऐकून थोडीशी लाज उत्पन्न झाली व त्यानें सिपरचे हात सोडिले व त्या पितापुत्रांवर सक्त पहारा ठेविला.

न्यावें किंवा बाहेरून न्यावें. त्यानें आपले मुख्य मंत्री बोलावून त्यांस तो प्रश्न विचारला, तेव्हां कांहींनीं असें सांगितलें कीं, " दारास अशा दुःखद स्थितींत शहरांतून नेलें तर त्याच्या योगानें राजकुलास कलंक लागेल इतकेंच नव्हे, तर दाराची ती दैन्यावस्था पाहून लोक कदाचित् बंडही करितील व त्याला सोडवितील; " व कांहींचें मत असें पडलें कीं, " त्याला आहे याच स्थितींत शहरांतून न्यावें, कारण त्याची ती स्थिति लोकांनीं पाहिली म्हणजे त्यांचे मनांत आपणाविषयीं मोठी जरब बसेल व बादशाही अधिकार केवढा मोठा आहे, याचीही त्यांस कल्पना होईल. " औरंगजेबाचेंही तसेंच मत असल्यामुळें शेवटीं दारास शहरांतून न्यावें असें ठरलें.

नंतर दारास एका हत्तीवर बांधून त्याचेजवळ त्याचा मुलगा सिपर यासही बांधलें. फक्त त्याचे मागें मांगास न बसवितां बहादुरखान नांवाचे एका सरदारास बसविलें. पूर्वी जो दारा ज्याच्यावर भरजरी चित्रविचित्र वेलबुटी काढलेली झूल घातलेली आहे, ज्याचें सामान सोनेरी मुलाम्याचें आहे, ज्याच्यावर उत्कृष्ट रंगीत भव्य हौदा ठेविला आहे, ज्या हौद्यावर सोनेरी व रत्नखचित काम केलेलें आहे, ज्यावर उन्हाचा त्रास होऊं नये म्हणून एक विस्तीर्ण छत्री बांधलेली आहे, अशा लंका किंवा पेगू येथील उंची जातीच्या उमद्या हत्तीवर बसत असे, त्याच दारास त्या दिवशीं जो नादान व ज्याचा अस्थिपंजर मात्र अवशेष राहिला आहे, ज्याचें सर्वांग चिखलानें लिडाबिडून गेलें आहे, अशा उघड्या हत्तीवर बांधिलें होतें. दाराच्या गळ्यांत पूर्वीप्रमाणें मोठमोठ्या पाणीदार मोत्यांचा हार, किंवा डोकीस उंची पागोटें किंवा अंगांत भरजरी पोषाख नसून त्याच्या ऐवजीं

अंगांत एक जाडाभरडा मळकट कपडा, डोक्यास त्याच मासल्याचें एक पागोटें, व त्याच्या सभोंवार एखादा कंगाल मनुष्यही वापरणार नाहीं असा एक जुन्यापुराण्या शालीचा फाटका तुकडा गुंडाळला होता. हायरे बिचाऱ्या दारा ! तुझी ती स्थिति ऐकून एखाद्या मांगाचेंही हृदय फाटून जाईल, मग ज्यांनीं ती प्रत्यक्ष पाहिली असेल त्यांची काय अवस्था झाली असेल ? आपल्या वडील बंधूची इतकी विटंबना करूनही जेव्हां औरंगजेबाची मनीषा तृप्त झाली नाहीं तेव्हां तो मांगाहूनही मांग असला पाहिजे. असो.

दाराची वर सांगितलेल्या स्थितींत दिल्लीच्या प्रत्येक रस्त्यांतून धिंड काढूं लागले, त्या वेळीं सर्व दिल्लीशहर शोकसागरांत बुडून गेलें. बरनीर साहेब त्या वेळीं दिल्ली येथें होते ते असें लिहितात कीं, “ दाराची धिंढ काढिली त्या वेळीं मी माझे दोन नोकर व कांहीं स्नेही यांसह एका मोठ्या चौकांत घोड्यावर बसलेला होतों. रस्त्यांत लोकांची विलक्षण गर्दी उसळून गेली होती, व जो तो दाराची शोचनीय स्थिति पाहून दुःखाश्रु गाळीत होता. प्रत्येक घरांतून पुरुष, बायका, व मुलें दुःखाचे हंबरडे फोडीत होतीं, व त्यांच्या आकांतानें सर्व शहर गडबडून गेलें होतें. दुष्ट जीवनखान हा दाराचे बाजूनें घोड्यावर बसून चालला होता. लोक त्याला एवढ्या मोठ्यानें शिव्या देत होते कीं, त्यांच्या आरोळ्यांनीं कांटाळे बसत होते. कांहीं फकीर व इतर लोक यांनीं त्याला खरोखरच दगडांनीं मारिलें. इतकें झालें तरी दारास मुक्त करण्याची कोणाची छाती झाली नाहीं. ” असो. दाराची वर सांगितल्याप्रमाणें धिंड काढल्यावर त्याला त्याच्याच हैदराबाद नांवाच्या बागेंत नेऊन कोंडून ठेविलें.

वरील कृत्यामुळें लोकांच्या मनावर झालेला परिणाम, जीवनखान याचे संबंधानें त्यांनीं व्यक्त केलेला राग, त्यास दगडांनीं मारण्याचा त्यांचा प्रयत्न इत्यादि गोष्टी औरंगजेबास कळल्या, तेव्हां दिल्लींतील लोक दारास सोडविण्याकरितां कदाचित् बंड वगैरे करितील, अशी त्यास मोठी भीति पडली. तेव्हां त्यानें ताबडतोब दुसरा दरबार भरविला, व त्यांत दारास ग्वालेरच्या किल्ल्यावर पाठवावें, किंवा त्यास ताबडतोब मारून टाकावें, या गोष्टीची चर्चा सुरू झाली. कांहींचें मत असें पडलें कीं, इतक्या शेवटच्या उपायापर्यंत जाण्याचें कांहीं कारण नाहीं. त्यास ग्वालेरीस नेलें तरी कांहींएक बखेडा होणार नाहीं, फक्त त्याला चांगल्या बदोबस्तानें पाठविलें म्हणजे पुरे आहे. दानिषमन्खान याच व दाराचें पूर्वींपासून जरी वैमनस्य होतें, तरी त्यानें दारास ठार मारणें या गोष्टीचा निरनिराळीं कारणें दाखवून निषेध केला. परंतु शेवटीं ' दारास ठार मारावें व त्याचा पुत्र सिपर शेक यास मात्र ग्वालेरच्या किल्ल्यावर पाठवावें ' असेंच ठरलें. या वेळीं रोषनार बेगम हिनें तिचा दारावर पूर्वींपासून जो राग होता त्याचा खरा कुसूर काढून घेतला. तिनें दानिषमन्खान याचें बोलणें निरनिराळीं कारणें दाखवून मोडून काढिलें, व दारास ठार मारणें हीच गोष्ट या वेळीं रास्त आहे असें औरंगजेबाचे मनांत भरवून दिलें. शाबास तिच्या बंधुप्रेमाची. भावास ठार मारून तिनें इतिहासांत आपलें नांव अजरामर करून टाकिलें. कलीलुल्लाखान, शाहिस्तेखान व तकरीबखान यांनींही आपलें मत रोषनार बेगमेच्या मताप्रमाणेंच दिलें. हा तकरीबखान मूळचा इराणांतला असून तेथें तो वैद्यकीचा धंदा करीत असे. कांहीं कारणामुळें इराणच्या

शाहानें त्याला हद्दपार केलें होतें. त्याला हकीम दाऊद-खान असें म्हणत असत. तो शहाजहान याचे वेळीं कोना कोपऱ्यांतच पडलेला होता; परंतु औरंगजेबानें त्याला उमराव केलें होतें. तो दरबारांत उभा राहून मोठ्यानें बोलला कीं, “ दारा अशा वेळीं जिवंत राहून उपयोगी नाहीं. त्याला ठार मारलें तरच राज्यांत आबादानी राहील. राजकुलांतील पुरुषाचा वध केल्यामळें जर कदाचित् पाप लागत असेल तर तें दुसऱ्या कोणास न लागतां माझे माथीं पडो. ” दारास ठार मारल्यावर थोडकेच दिवसांत त्याला त्याच्या वर उच्चारलेल्या शब्दांबद्दल चांगलेंच प्रायश्चित्त मिळालें. एका कामांत त्याच्यावर तोहोमत येऊन औरंगजेबानें त्याची सर्व शहरभर धिंड काढिली, व त्यास ठार मारून टाकिलें. असो. शेवटीं वर सांगितल्याप्रमाणें दारास ठार मारावें असा त्या दरबारांत कायमचा बेत ठरला.

औरंगजेबानें दाराचा वध करण्याचें काम नाझिर नांवाच्या एका खोजास सांगितलें होतें. त्या खोजास शहाजहान यानें विद्याभ्यास शिकवून विद्वान केलें होतें; व त्या विद्वत्तेचा त्यानें दारास ठार मारून चांगला उपयोग करून घेतला. विद्या शिकून ज्यांची मनें संस्कृत झालीं आहेत त्यांमध्यें अशा प्रकारचे नरापसद असतील काय ? असें सांगतात कीं, दारानें कांहीं कारणावरून नाझिर यास वाईट रीतीनें वागविलें होतें, व त्याचें उटें काढण्याकरितां त्यानें हें मांगाचें कृत्य करण्याचें कबूल केलें होतें. आपणास विषप्रयोग करितील कीं काय, अशी दारास मोठी भीति पडली होती. यामुळें तो आपलें अन्न फार चिकित्सेनें खात असे. एके दिवशीं तो आपल्या मुलासह विस्तवावर शेंगा भाजीत बसला होता, इतक्यांत नाझिर व आणखीं

चार मारेकरी त्याच्या खोलींत शिरले. त्यांना पहातांच दारा आपल्या मुलास गहिंवरून म्हणाला " बाळा ! हे कोण आले आहेत हें समजलास काय ? हे मांग आपणांस ठार मारण्याकरितां आले आहेत. " असें म्हणून तेथें जवळच एक लहानशी सुरी पडली होती, ती त्यानें हातांत घेतली. इतक्यांत एकानें त्याच्या मुलास त्याच्याजवळून ओढून घेतलें, व बाकीचे तिघे त्या एकट्यावर येऊन पडले, व त्यांनीं त्यास जमिनीवर उताणें पाडून दाबून धरिलें, व नाझिर यानें येऊन दाराचें डोकें कापलें. नंतर त्यानें तें लगेच औरंगजेबाकडे नेलें. औरंगजेबानें तें एका ताटांत ठेवून पाण्यानें स्वच्छ धुतलें, व तें दाराचेंच आहे अशी त्याची खातरी झाली, तेव्हां त्याला रडें कोसळलें. तो दाराला उद्देशून ह्मणाला " हा दुर्दैवी मनुष्या ! तुझ्या नशीबींच असें होतें. असा प्रकार पाहण्याचा प्रसंग मला पुनः न येवो. " नंतर त्यानें तें हुमायून याच्या कबरींत नेऊन पुरावें म्हणून आज्ञा केली.

---

१ तारीख २२ आक्टोबर इ० स० १६५९ रोजीं दाराचा वध केला.

२ काटू यानें या संबंधानें असें लिहिलें आहे कीं, दाराचें डोकें औरंगजेबाकडे आणिलें त्या वेळीं तो मोठा खुश झाला. त्यानें प्रथमतः आपल्या तरवारीच्या टोंकानें तें हालविलें व तें दाराचेंच आहे अशी आपली खातरी करून घेण्याकरितां त्यानें त्याचे डोळे उघडविले. नंतर रोषनार बेगम हिचे सांगण्यावरून त्यानें तें एका पेटींत बंद करून ती पेटी भेटीदाखल शहाजहान याजकडे आग्र्याचे किल्ल्यांत पाठवून दिली. पुढें ती पेटी उघडण्याचे पूर्वीं शहाजहान असें म्हणाला कीं, " माझें राज्य हिरावून घेणाऱ्या त्या औरंगजेबास त्याच्या दुर्दैवी पित्याची अद्यापि आठवण आहे हें त्याचें

(पुढें चालू.)

दाराच्या मुलीस त्याच दिवशीं जनानखान्यांत पाठवून दिलें. परंतु शहाजहान व बेगम साहेब यांनीं तिला आपणाकडे पाठवून द्यावें अशी औरंगजेबाची प्रार्थना केल्यामुळें त्यानें पुढें तिला त्यांचेकडे पाठवून दिलें. दाराची पत्नी व सुलेमान व सिपर शेक यांची मातुश्री नादिरा बेगम हिचें अंतःकरण निरनिराळ्या विपत्ति भोगाव्या लागल्यामुळें अगोदरच होरपळून गेलें होतें. दारास कैद करून दिल्लीस चालविलें, त्या वेळीं ती त्याचे बरोबर लाहोरापर्यंत होती. आपल्या प्रिय भर्त्याचें व पुत्राचें पुढें काय होणार तें अगोदरच तिला समजलें होतें. शेवटीं जिवाचा वैताग येऊन तिनें लाहोर येथें असतां विष खाऊन आत्महत्या करून घेतली. दारास मारल्यावर सिपर शेक यास ग्वालेरच्या किल्ल्यांत नेऊन ठेविलें. जीवनखान यास बोलावून त्यास औरंगजेबानें कांहीं बक्षिस व बकत्यारखान असा किताब देऊन घालवून दिलें. परंतु त्याच्या दगाबाजीबद्दल त्यालाही वाटेंतच प्रायश्चित्त मिळालें. तो आपलें बक्षिस घेऊन आपल्या मुलुखांत जात असतां वाटेंत त्याच्यावर कांहीं लोकांनीं छापा घालून त्यास ठार मारून टाकिलें.

(मागील पृष्टावरून पुढें चालू.)
महत्भाग्यच समजलें पाहिजे." परंतु पेटी उघडून आंत दाराचें शिर त्याच्या नजरेस पडतांच तो जमिनीवर धाडकर निचेष्टित पडला, व बेगम साहेब हिनें तर आपल्या आवडत्या बंधूच्या शोकानें सर्व किल्ला दणाणवून टाकिला."

१ कापीखान या संबंधानें असें लिहितो कीं, नादिरा बेगम इच्यावर दुःखाचे पर्वत कोसळल्यामुळें ती अगोदरच अतिशय हैराण झाली होती. तशांत जीवनखान याचे मुलुखांत गेल्यावर तिला अमांशाचा आजार होऊन ती मरण पावली, व तिला लाहोर येथें आणून मूठमाती दिली.

त्या नीच मनुष्याला असें समजलें नाहीं कीं, जुलमी राजे जरी आपला कार्यभाग साध्य करून घेण्याकरितां दुसऱ्या लोकांकडून पाहिजे तो गुन्हा करवितात, तरी त्या गुन्हेगारांचा ते नेहमीं तिरस्कारच करीत असतात, व त्यांचें काम संपलें म्हणजे त्याच लोकांस ते राजे ठार मारून टाकतात. कारण प्रसंग पडल्यास ते आपणावरही उलटून पडण्यास मागें पुढें पहाणार नाहींत अशी त्यांची खातरी असते. असो.

ठ्ठाबक्कर येथील सुभेदारानें पुष्कळ दिवसपर्यंत तो किल्ला लढविला, व **मीर बाबाचें** कांहींएक चालूं दिलें नाहीं. परंतु मदत येण्याचे सर्व मार्ग खुंटल्यामुळें तो अगदीं जेरीस आला होता. **दारा** यास कैद करून **ठ्ठाबक्कर** येथें आणिलें त्या वेळीं त्याच्याकडून जबरदस्तीनें **मीर बाबा** यानें, त्या किल्लेदारानें किल्ला खालीं करून द्यावा, अशा अर्थाचा हुकूम घेतला होता. पुढें त्या शूर किल्लेदाराच्या सर्व अटी कबूल केल्यावर त्यानें तो किल्ला **मीर बाबा** याचे स्वाधीन केला. अशा शूर पुरुषास एकदां आपण पहावें, अशा उद्देशानें पुढें त्यास **औरंगजेबानें दिल्लीस** बोलाविलें, व तो आपल्या शिलक राहिलेल्या शूर शिपायांसह **लाहोर** येथें आला. परंतु त्या ठिकाणीं **औरंगजेबाचा** सरदार **कलीलुल्लाखान** यानें त्याच्यावर अकस्मात् हल्ला करून त्या सर्वांची कत्तल केली. त्या शूर पुरुषास अशा दगाबाजीनें ठार मारण्याचें कारण **औरंगजेबास** भेटल्यावर त्याचे मनांत **श्रीनगर** येथें **सुलेमान** यास जाऊन मिळावें असें होतें, व त्यामुळें **औरंगजेबानें** त्यास अशा कपटानें ठार मारून टाकलें, असें दिलें आहे.

आतां **दाराच्या** कुलापैकीं फक्त **सुलेमान** काय तो शिलक राहिला होता. **श्रीनगरचा** राजा धैर्याचा पुरा व

वचनाचा धड असता, तर सुलेमान औरंगजेबाचे हातीं कधींच लागला नसता. परंतु जयसिंगाचें त्या राजाबरोबर चाललेलें कारस्थान, त्यास औरंगजेबाचीं वारंवार जाणारीं धमकीचीं पत्रें, दाराच्या वधाचें दुःखदायक वर्तमान, व औरंगजेबाच्या चिथावणीवरून त्याच्याशीं लढाई करावी म्हणून त्याच्या आसपासच्या राजांनीं केलेली उचल, इत्यादि कारणांमुळें त्याचा पूर्वींचा निश्चय डळमळला, व त्याच्या वृत्तींत फरक पडला. सुलेमान याचे लक्ष्यांत ती गोष्ट येतांच तो तिबेटांत जाण्याकरितां तेथून निघाला. परंतु वाटेंत श्रीनगरच्या राजाच्या मुलानें त्याच्यावर अकस्मात् छापा घालून त्याला मोठा वार केला, व त्यास कैद करून दिल्लीस औरंगजेबाकडे पाठवून दिलें. औरंगजेबानें त्यास प्रथमतः मुराद याच्याप्रमाणेंच सेलीमगड येथें कैदेंत ठेविलें.

पूर्वीं दाराचा वध केला त्या वेळीं आपली खातरी करून घेण्याकरितां ज्याप्रमाणें औरंगजेबानें दाराचें डोकें आपणा समोर आणविलें होतें, त्याचप्रमाणें त्यानें ह्या वेळीं सुलेमान यासही भरदरबारांत आणविलें. बरनीर साहेब असें लिहितात कीं, “ त्या दिवशीं मा स्वतः तो प्रसंग पाहण्याकरितां गेलों होतों. ज्या दिवाणखान्यांत उमराव लोक बसले होते तेथें त्या राजपुत्रास आणण्यापूर्वीं त्याच्या पायांतील शृंखला काढल्या होत्या. त्याचे हातांत मात्र रुप्याच्या बेड्या होत्या. त्या शूर व सुंदर राजपुत्रास पाहून दरबारांतील पुष्कळ लोकांचें नेत्र अश्रूंनीं भरून आले. त्या वेळीं पुष्कळ उमराव लोकांच्या स्त्रियाही तो दुःखप्रद प्रसंग पाहण्याकरितां चिकाचे पडद्यांत येऊन बसल्या होत्या. राजपुत्रास पाहतांच त्याही रडूं लागल्या. आपणालाही त्या गोष्टीचें अतिशय दुःख झालें आहे असें औरंगजेबानें त्या वेळीं

दाखविलें. तो मोठ्या गर्हिवरानें सुलेमान यास म्हणाला, " मुला ! तूं आपलें मन शांत कर, भिऊं नको, तुला माझ्याकडून काडी इतकीही इजा पोहोंचणार नाहीं. मी तुला फार ममतेनें वागवीन. परमेश्वर फार थोर आहे; त्याच्यावर हवाला ठेव म्हणजे झालें. तुझ्या पित्यास मारण्याचें कारण मुसलमानी धर्माचा त्याग करून तो पाखंडी बनला होता. " नंतर त्यानें लवून औरंगजेबास सलाम केला, व मोठ्या धीमेपणानें तो त्यास म्हणाला, " काका ! मला विष देऊन ठार मारण्याचा जर आपला बेत असेल तर मी आपली विनंति करितों कीं, मला आतांचे आतां ठार मारून टाकावें असा आपण हुकूम कराल तर मी आपला फार आभारी होईन. " त्यावर औरंगजेबानें त्यास असें सांगितलें कीं, " तुला कोणीही विष देणार नाहीं; तूं अगदीं निर्धास्त रहा. " नंतर सुलेमान यानें त्यास पुनः लवून सलाम केला. पुढें औरंगजेबानें तो पूर्वी श्रीनगर येथें जात असतां दिलावरखान याच्या लोकांनीं त्याचा एक मोहोरांनीं भरलेला हत्ती त्याच्यावर छापा घालून परत आणला होता, त्या संबंधानें कांहीं प्रश्न करून त्याला दरबारांतून घेऊन जावें म्हणून आज्ञा केली. " दुसरे दिवशीं औरंगजेबानें त्याला ग्वालेरीस पाठवून दिलें. नंतर कांहीं दिवसांनीं औरंगजेबानें सुलेमान व सिपर शेक यांस विषप्रयोग करून ठार मारून टाकिलें. " (इ० स० १६६०). अशा रीतीनें दाराच्या कुलाचा संहार झाल्यावर औरंगजेब शनी महाराजांची दृष्टि मुराद याजकडे गेली, त्यानें मुराद याचा वध फारच चमत्कारिक रीतीनें करविला. जरी तो कैदेंत होता तरी त्याचेवर लोकांची फारच प्रीति होती, व ते त्याच्या धैर्य, शौर्य, साहस, इत्यादि गुणांवर वारंवार कवनें करून तीं मोठ्या

प्रेमानें गात बसत. तेव्हां लोक कदाचित् त्याला सोडविण्याकरितां बंड करितील कां काय, अशी औरंगजेबास मोठी भीति बसली. त्याला असें वाटलें कीं, विषप्रयोग करून त्याला गुपचिप ठार मारून टाकिलें, तर तो मेला अशी लोकांची खातरी होणार नाहीं; तेव्हां कांहीं तरी व्यूह रचून सर्व लोकांसमक्ष त्याला देहांतप्रायाचित्त द्यावें हें बरें. त्याचा प्रकार असा:—

पूर्वी मुराद गुजराथेंत लढाईची जंगी तयारी करीत असतां त्यानें अमदाबाद येथील अल्ली नाकी नांवाच्या एका श्रीमान सय्यदास ठार मारून त्याची संपत्ति लुटली होती. त्याच्या मुलांस औरंगजेबानें भर देऊन त्यांच्या कडून दरबारांत अशी फिर्याद आणविली कीं, " मुराद यानें आमचे पित्यास विनाकारण ठार मारिलें आहे, याकरितां त्याच्या मोबदला आम्हांस मुराद याचें शीर मिळालें पाहिजे. " दरबारांतील एकाही उमरावास या फिर्यादीच्या विरुद्ध चकार शब्दही काढतां येईना. एक तर तो सय्यद[१] होता, दुसरें मुराद यानें त्याला विनाकारण ठार मारिलें होतें, व तिसरें औरंगजेबाच्या चिथावणीवरून ती फिर्याद दरबारांत आली आहे, ही गोष्ट त्यांस माहीत होती; चौकशीच्या अंतीं औरंगजेबानें फिर्यादीचें मागणें कबूल करून " मुराद याचा वध करून त्याचें डोकें हा हुकूम नेणारांचे स्वाधीन करावें " असा हुकूम देऊन त्यांना ग्वालेरच्या किल्लेदाराकडे पाठवून दिलें; व अशा निंद्य रीतीनें मुराद

१ सय्यद हे महंमदाचे वंशज असल्यामुळें त्यांना इतर मुसलमान लोक फार पवित्र समजतात.

याचा वध केल्यावर त्यानें त्याच्या एकुलत्या एक पुत्रासही विषप्रयोग करून आपल्या वाटेंतून काढून टाकिलें.

आतां औरंगजेबाचे बंधूंपैकीं फक्त सुजा काय तो शिलक राहिला होता. परंतु मीर जुमला यास औरंगजेब वारंवार कुमक पाठवीत असल्यामुळें थोडकेच वेळांत सुजाचे सभोंवार औरंगजेबाच्या सैन्याचा गराडा पडला. शेवटीं अशा अवाढव्य सैन्याशीं टक्कर देण्याची त्याची शक्ति नसल्यामुळें तो ढाक्का येथें पळून गेला. आतां सुजाचा शेवट व त्याच्याबरोबर आमच्या शोकपर्यवसायी कथानकाचाही शेवट फार जवळ आला आहे.

सुजा याचेजवळ गलबतें नसल्यामुळें व कोणाचा आश्रय घ्यावा तें माहीत नसल्यामुळें त्यानें आपला वडील मुलगा सुलतान बंकी यास आराकानच्या राजाकडे पाठविलें, व "आम्हांस तुम्हीं थोडा वेळ आश्रय देऊन मोखा येथें जाण्यास गलबतें द्याल काय ?" म्हणून विचारिलें. त्याचे मनांत मोखा येथें गेल्यावर तेथून मक्केस जाऊन नंतर तुर्कस्थान अगर इराण या दोहोंपैकीं कोणत्या तरी

१ कापीखान यानें मुराद याच्यावर केलल्या फियादीचा वृत्तांत अगदीं निराळा दिला आहे. तो म्हणतो कीं, अल्ली नाकी याच्या दोन पुत्रांपैकीं वडील पुत्रानें मुराद याचे विरुद्ध वर सांगितलेल्या प्रकारची फियाद आणण्याचें नाकारिलें; धाकटा मात्र औरंगजेबाच्या स्नेही मंडळीच्या शिकवणी वरून तशी फिर्याद आणण्यास कबूल झाला, व तेवढ्या मुद्द्यावरून औरंगजेबानें मुराद याचा वध केला. मुराद यास मारल्यावर औरंगजेबानें अल्ली नाकीच्या थोरल्या पुत्रानें तशा प्रकारची फिर्याद करण्याचें नाकबूल केलें होतें म्हणून त्यास मोठें बक्षीस दिलें. काटू नामक ग्रंथकार असें म्हणतो कीं, औरंगजेबानें आपले खासगीचे कांहीं शिपाई लोक पाठवून दिले व त्यांच्याकडून मुराद यास सर्पदंश करवून मारून टाकिलें. (इ० स० १६६२).

देशांत जावें असें होतें. त्या राजानें मोठ्या आनंदानें सुजास आश्रय देण्याचें कबूल केलें, व बंकी याच्याबरोबर त्यानें आपलीं कांहीं गलबतें पाठवून दिलीं. नंतर सुजा आपले कुटुंबासह आराकान येथें आला. परंतु त्यास तेथें येऊन बरेच महिने झाले तरी तो राजा त्यास मोखा[1] येथें जाण्याकरितां गलबतें देईना. सुजाजवळ अद्यापि पुष्कळ संपत्ति होती, तेव्हां तिचा लोभ सुटून त्या राजानें त्यास गलबतें दिलीं नसावीं असें वाटतें. सुजा त्यास भेटावयास गेला नाहीं, या गोष्टीमुळेंही त्याला सुजाचा फार राग आला होता. पुढें सुजानें आपला पुत्र सुलतान बंकी याच्याबरोबर मोठा नजराणा देऊन त्यास राजवाड्यांत पाठवून दिलें; तेव्हां मोखा येथें जाण्याकरितां जीं गलबतें देण्याचें राजानें सुजास वचन दिलें होतें, तीं कधीं देणार, म्हणून त्यास बंकीनें विचारिलें. परंतु राजानें त्या वेळीं त्यास कांहींच उत्तर दिलें नाहीं. पुढें पांच सहा दिवसांनीं त्या राजानें, " तुमच्या मुलीशीं मला लग्न कर्तव्य आहे, तर तुम्ही ती मला देण्यास कबूल आहां किंवा नाहीं ? " म्हणून सुजास विचारिलें. परंतु सुजानें ती गोष्ट नाकबूल केली. त्यामुळें राजास त्याचा फार राग आला, व सुजा मोठ्या संकटांत पडला. शेवटीं मरतां मरतां तरी हातपाय हालवावे, असा विचार करून त्यानें एक भयंकर धाडसाचें कृत्य करण्याचा निश्चय केला. आराकानच्या राजाच्या पदरीं बरेच मुसलमान लोक होते, त्यांना वश करून घेऊन त्यांच्या मदतीनें राजवाड्यावर हल्ला करून सर्व राजकुलाचा संहार करावा, व आरा-

१ हें शहर आरबस्तानचे नैर्ऋत्य कोंपऱ्यावर आहे.

कानची गादी आपण बळकावावी, असें त्याचे मनांत आलें. सुजाचें मन शांत असतें, तर त्यानें अशा प्रकारचा वाऱ्याची मोट बांधण्याचा प्रयत्न केला नसता. परंतु त्याच्यावर ओढवलेल्या संकटांमुळें तो इतका गोंधळून गेला होता कीं, आपण काय करितों याचें त्यास भान उरलें नव्हतें. पुढें वर सांगितलेला बार उडविण्याकरितां त्यानें जो दिवस नेमिला होता, त्याचे आदले दिवशींच त्याचा बेत बाहेर फुटला, व त्यामुळें त्याच्या सर्व कुटुंबाच्या प्राणावर येऊन बेतली. नंतर पेगू येथें पळून जावें असा बेत करून तो रातोरात आपलें कुटुंब घेऊन निघाला. परंतु चोवीस तासांचे आंतच त्यास आराकानच्या राजाच्या लोकांनीं गांठलें, व दोघांमध्यें भयंकर मारामारी सुरू झाली. सुजा जिवावर उदार होऊन लढला व त्यानें आपलेपुढें आराकानी लोकांच्या प्रेतांचा ढीग पाडला. परंतु ते लोक पुष्कळ असल्यामुळें शेवटीं सुजास तेथून पळून जावें लागलें. सुलतान बंकी सुजाचे मागें बरेच अंतरावर होता; तोही एखाद्या सिंहकिशोराप्रमाणें लढला. त्यानेंही पांचपन्नास आराकानी लोकांस ठार मारिलें. परंतु त्याच्या अंगावर चोहोंकडून दगडांचा एकसारखा वर्षाव होत होता, त्यामुळें त्याचें सर्वांग रक्तबंबाळ होऊन गेलें, व शेवटीं हतवीर्य होऊन तो खालीं पडला. पुढें आराकानी लोकांनीं तो, त्याचे दोघे बंधु, त्याची आई व त्याच्या बहिणी या सर्वांस कैद केलें, व त्यांस परत आणून राजाचे स्वाधीन केलें. सुजाचे संबंधानें असें म्हणतात कीं, तो पळून गेला तो एका टेंकडीवर जाऊन पाहोंचला. इतक्यांत त्याच्या डोक्यांत एक दगड येऊन बसला, त्यामुळें तो धाडकर खालीं पडला. त्या वेळीं त्याचेबरोबर

एक खोजा, एक बाई, व दुसरे दोन इसम इतकी मंडळी होती. सुजा दगड लागून खालीं पडल्यावर त्याच्या खोजानें त्याची जखम बांधली, व तो सावध झाल्यावर तीं सर्व माणसें दाट जंगलांत पळून गेलीं. (इ० स० १६६०.)

सुजाचे शेवटचे प्रयाणाचे संबंधानें तीन चार निरनिराळे लेख सांपडतात. कोणी असें ह्मणतात कीं, सुजाची व आराकानी लोकांची मारामारी झाली तींत तो मरून पडला; कोणी म्हणतात कीं, पेगूच्या राजानें त्यास दोन गलबतें दिलीं, व त्यांत बसून तो सुरतेवरून मक्केस गेला; कोणी म्हणतात कीं, तो प्रथमतः इराणास गेला, व तेथून कंदाहार येथें येऊन त्यानें काबुलावर स्वारी करण्याकरितां मोठी जंगी तयारी केली होती; व कोणी असें म्हणतात कीं, आराकानच्या रानांत पळून गेल्यानंतर अरण्यांत तो व्याघ्रसिंहादि हिंस्र पशूंच्या भक्ष्यस्थानीं पडला. परंतु बरनीर साहेब यांस त्या वेळीं आराकान येथून एका डच मनुष्याचें पत्र आलें होतें, त्यांत ‘ सुजा पळून जात असतां मारला गेला ’ असें लिहिलें होतें असें ते लिहितात. शिवाय सुजाचे कांहीं खोजे बरनीर साहेबांस भेटले त्यांनींही त्यांस तो मारामारींत पडला असेंच सांगितलें. या कारणांवरून वरील गोष्टींपैकीं पहिलीच गोष्ट विशेष संभवनीय दिसते.

सुजाचे कुटुंबांतील मनुष्यांस कैद करून परत आणल्यावर कांहीं दिवस आराकानच्या राजानें त्यांस फार क्रूरतेनें वागविलें. पुढें सुजाचे वडील मुलीशीं त्या राजानें लग्न केलें, व तेव्हांपासून त्यांना तो चांगल्या रीतीनें वागवूं लागला. परंतु पूर्वीं सुजानें ज्या मुसलमान लोकांस वश केलें होतें, त्यांच्या मनांत आराकानचे राजास ठार मारण्याचा बेत अद्यापि घोळतच होता; व

त्यांना सुलतान बंकीचे कांहीं लोक अनुकूल झाले होते. पुढें ज्या दिवशीं तें कृत्य करण्याचा त्यांनीं निश्चय केला होता, त्याच दिवशीं त्यांच्यांतील एकानें दारूच्या तारेंत तें गुप्त कारस्थान फोडून टाकलें. राजास ती बातमी समजली तेव्हां सुजाच्या कुटुंबाचा त्यास इतका राग आला कीं, त्यानें त्या सर्व माणसांस ठार मारून टाकावें असा हुकूम केला. सुजाच्या ज्या मुलीशीं त्या राजानें लग्न केलें होतें, ती गरोदर होती तरी तिलाही त्या नराधमानें ठार मारून टाकलें; सुलतान बंकी व त्याचे दोन भाऊ यांचीं कुऱ्हाडीनें डोकीं तोडून टाकिलीं; व इतर बाया माणसांस निरनिराळ्या खोल्यांत कोंडून व त्यांचें अन्नपाणी बंद करून त्यांचे जीव घेतले.

अशा रीतीनें शहाजहान याचे मुलांत राज्यप्राप्तीच्या अनावर लोभामुळें जें युद्ध सुरू झालें होतें, त्याचा शेवट झाला. हें युद्ध इ० स० १६५६ पासून इ० स० १६६१ पर्यंत चाललें होतें, व त्यांत औरंगजेबानें, ज्यांचा ज्यांचा ह्मणून गादीवर हक्क पोहोंचण्यासारखा होता, त्या सर्वांस ठार मारून व आपला बाप शहाजहान यास कैदेंत टाकून दिल्लीची गादी बळकाविली. वरील पांच वर्षांच्या हकीकतीवरून आमच्या मानभावी फकिराची ऊर्फ औरंगजेबाची व आमच्या वाचकांची चांगलीच ओळख झाली असेल असें आम्हांस वाटतें; तेव्हां त्याच्या कृत्यांवर विशेष चर्चा करण्याचें काम वाचकांवरच सोंपवून तूर्त आम्ही त्यांची रजा घेतों.

राजपुत्र औरंगजेब.

राज्यारोहण.

जन्म. [२१ जुलै इ. स. १६५८.] मृत्यु.

इ.स. १६१८. इ.स. १७०७.

औरंगजेब बादशाहाचें चरित्र,

उत्तरभाग.

हा ग्रंथ,

चिंतामण गंगाधर गोगटे,

‘ छत्रपति थोरले शाहूमहाराज यांचें चरित्र ’ व
‘ बाळाजी विश्वनाथ पेशवे यांचें चरित्र ’
या पुस्तकांचे कर्ते,

यानीं लिहिला.

तो

पुणें येथें

सदाशिव पेठेंत ‘ इंदिरा ’ छापखान्यांत छापिला.

शके १८१८.–सन १८९६.

किंमत १ रुपया.

श्रीमंत राजराजेश्वर

सयाजीराव महाराज गायकवाड,

जी. सी. एस्. आय्., सेनाखासखेल समशेरबहादर,

बडोदें राज्याचे अधिपति,

यांचे,

परम थोर औदार्य, असामान्य गुणग्राहकत्व, आणि
विशेषेंकरून आपल्या प्रजेच्या कल्याणाविषयीं
व शिक्षणाविषयीं अश्रांत परिश्रम, व देश-
भाषेच्या उन्नतीकरितां पराकाष्ठेची कळ-
कळ, इत्यादि अनेक सद्गुण मनांत
आणून त्यांच्या परवानगीनें
हा ग्रंथ,

त्यांचे सेवेशीं परमादरपूर्वक
अर्पण केला असे.

महाराजांचा नम्र सेवक

ग्रंथकर्ता.

प्रस्तावना.

हा ग्रंथ बरनीर, एल्फिन्स्टन, ग्रांट डफ, कीन, टॉड, डा० हंटर इत्यादि इतिहासकारांचे इंग्रजी ग्रंथ व काव्येतिहाससंग्रह, लोकहितवादींचे लेख, इत्यादि मराठी ग्रंथ यांचे आधारानें लिहिला आहे.

औरंगजेबाच्या पुष्कळ वर्षांच्या कारकीर्दींत त्यानें केलेल्या बऱ्यावाईट गोष्टी, त्यानें राजनीतींत केलेले प्रमाद, त्यानें हिंदु लोकांचा केलेला छल व त्यांनीं केलेला प्रतीकार, त्यानें केलेल्या चुक्यांचा योग्य फायदा घेऊन छत्रपति शिवाजी महाराज यांनीं घातलेला मराठी राज्याचा खंबीर पाया, मोंगलांचे राज्यास लागलेली उतरती कळा, औरंगजेबाचा पडता काळ, मराठ्यांचा उदय, इत्यादि गोष्टींचें या पुस्तकांत यथाशक्ति विवेचन केलें आहे.

ह्या पुस्तकास ' **औरंगजेब बादशाहाचें चरित्र—उत्तरभाग** ' असें जरी नांव दिलें आहे, तरी त्या बादशाहाचें वास्तविक सर्व चरित्र याच भागांत आलें असून ' पूर्वभाग ' हें या संबंधाचें एक उपोद्घातरूप प्रकरण आहे असें म्हटलें तरी चालेल.

या चरित्राचा हा उत्तरभाग इतका लौकर प्रसिद्ध झाला

नसता. परंतु गेल्या नवंबर महिन्यांत श्रीमंत राजराजेश्वर **सयाजीराव महाराज गायकवाड**, जी. सी. एस्. आय्., सेनाखासखेल समशेरबहादर, यांची स्वारी पुणें मुक्कामीं आली होती तेव्हां या चरित्रांचा पूर्वभाग त्यांचे अवलोकनांत आला, व त्या वेळीं हा संपूर्ण ग्रंथ प्रसिद्ध करण्याविषयीं त्यांनीं मला स्वदस्तुरचा लेखी हुकूम दिला, त्यामुळेंच हा भाग मला इतका लौकर छापून प्रसिद्ध करतां आला; तेव्हां याचें सर्व श्रेय श्रीमंत महाराज सरकार यांसच दिलें पाहिजे.

आजकाल आमचे एकंदर राजेरजवाडे पाहूं गेलें तर त्या सर्वांत, मराठी भाषेंत होणाऱ्या हजारों ग्रंथांस आपला उदार आश्रय देऊन, व स्वतः पुष्कळ उपयुक्त ग्रंथ प्रसिद्ध करून या भाषेंत उपयुक्त ज्ञानाचा सांठा करून तिला ऊर्जित दशेस आणण्याचें अत्यंत स्तुत्य काम एक फक्त **बडोदें सरकारच** करीत आहे, असें म्हटलें तर केवळ धाडस होईल असें वाटत नाहीं.

बडोदें सरकारानें आजपर्यंत प्रसिद्ध केलेल्या ग्रंथमालेवरून श्री० सरकार **सयाजीराव महाराज** यांस ऐतिहासिक ग्रंथांची विशेष अभिरुचि आहे असें दिसतें. त्यांनीं ग्रंथकर्त्यास दिलेल्या आपल्या पत्रांत ते असें लिहितात कीं, " ऐतिहासिक पुस्तकें कोणत्याही देशास विशेष उपयोगाचीं असतात. हिंदुस्थानास तीं तर फारच महत्त्वाचीं आहेत. " वरील दोन ओळींच्या सत्यतेबद्दल ज्यास्त कांहीं लिहिलें पाहिजे असें वाटत

नाहीं. याकरितां आमचे इतर राजेरजवाडेही बडोदें सरकाराप्रमाणेंच, मराठी भाषेंत निरनिराळ्या विषयांवर उपयुक्त ग्रंथ, व विशेषतः आमच्या हिंदुस्थानच्या संबंधाचे ऐतिहासिक ग्रंथ, यांस उत्तेजन देऊन स्वभाषेस तिच्या मनाप्रमाणें वस्त्राभरणें घालून तिचें कोड पुरवितील, व या कामीं त्या सरकारानें घालून दिलेल्या स्तुत्य मार्गाचें अवलंबन करितील अशी आशा आहे.

हें चरित्र अर्पण करण्याविषयीं श्रीमंत सरकार **सयाजीराव महाराज** यांनीं आपली परवानगी दिली याबद्दल ग्रंथकर्ता त्यांचा अतिशय आभारी आहे.

ग्रंथप्रकाशनाचे कामीं आमचे मित्र रा॰ रा॰ हरि कृष्ण दामले यांनीं वेळोवेळीं कांहीं उपयुक्त सूचना केल्या त्यांबद्दल ग्रंथकर्ता त्यांचाही फार आभारी आहे.

चिंतामण गंगाधर गोगटे.

औरंगजेब बादशाहाचें चरित्र.[1]

उत्तरभाग.

प्रकरण पहिलें.

उपोद्घात.

औरंगजेबाचें जन्म व त्याची बालवयांतील हकीकत.–त्याचें शिक्षण.–त्याची दक्षिणच्या सुभेदारीवर प्रथमतः नेमणूक.–शहाजहान त्यास बल्क व बदकशान प्रांत हे घेण्याकारितां पाठवून देतो, व त्या स्वारीची हकीकत.–शहाजहान त्यास कंदाहार प्रांत घेण्याकारितां पाठवून देतो.–वर सांगितलेल्या मोहिमांपासून झालेला औरंगजेबाचा फायदा.–शहाजहान आपल्या पुत्रांस निरनिराळ्या सुभ्यांवर पाठवून देतो.–तो अजारी पडतो.–त्याच्या पुत्रांत जी लढाई झाली तिचा शेवट.

दिल्लीचा जगद्विख्यात बादशाहा अलमगीर (जगज्जेता) ऊर्फ औरंगजेब याचें जन्म ता० ४ नवंबर इ० स० १६१८[2]

---

१ या ग्रंथाचे पूर्वभागास " औरंगजेब बादशाहाचें चरित्र, पूर्वभाग " असें नांव दिलें आहे, तरी या बादशाहाचें वास्तविक चरित्र या उत्तरभागांतच आलेलें आहे. पूर्वभाग हें याच्या संबंधाचें एक निराळेंच प्रकरण आहे, असें म्हटल्यास हरकत नाहीं.

२ हा सन डा० हंटर यांच्या ग्रंथाच्या आधारानें दिला आहे. बरनीर साहेबांनीं औरंगजेब इ०स०१६१९ त जन्मला असें आपल्या ग्रंथांत दिलें आहे, व या ग्रंथाच्या पूर्वभागांत तोच सन दिलेला आहे.

रोजीं माळवा प्रांताच्या सीमेवर बडोदें व उज्जनी यांचे दरम्यान दूध या गांवीं झालें. त्या वेळीं अकबर बादशाहाचा पुत्र जहांगीर हा दिल्लीच्या तख्तातर असून त्याचा पुत्र व आमच्या चरित्रनायकाचा पिता शहाजहान हा दक्षिणच्या सुभेदारीवर होता. इ० स० १६२१ त शहाजहान यानें आपल्या पित्याविरुद्ध बंड केल्यामुळें, त्यास तेलंगण प्रांतांत पळून जावें लागलें. पुढें तो आपल्या पित्यास शरण गेला, तेव्हां जहांगीर यानें त्याला पुनः दक्षिणची सुभेदारी दिली. परंतु त्यास त्या वेळीं त्याचा ज्येष्ठ पुत्र दारा व तृतीय पुत्र औरंगजेब या दोघांस जहांगीर याजकडे ओलीदाखल पाठवावें लागलें. त्या वेळीं औरंगजेबाचें वय फक्त ६ वर्षांचें होतें. पुढें दोन वर्षेंपर्यंत तो नूरजहान राणीच्या ताब्यांत एखाद्या कैद्याप्रमाणें होता. त्याच्या बालवयांतील हकीकत फारशी उपलब्ध नाहीं. इ० स० १६२७ त शहाजहान दिल्लीच्या तख्तावर बसल्यामुळें औरंगजेबाची नूरजहान हिच्या कैदेंतून मुक्तता झाली. त्या वेळीं त्याचें वय सुमारें नऊ वर्षांचें होतें. पुढें तो सतरा वर्षांचा होईपर्यंत त्याचे संबंधानें कांहीं माहिती मिळत नाहीं. तो सतरा वर्षांचा झाल्यावर, म्हणजे इ० स० १६३६ त, शहाजहान बादशाहानें त्यास प्रथमतः दक्षिणच्या सुभेदारीवर नेमिलें. परंतु त्यास त्या वेळीं राज्यकारभाराचें मुळींच ज्ञान नसून तो फक्त नांवाचा सुभेदार होता.

औरंगजेबास बालपणीं अगदीं साधारण प्रतीचें शिक्षण मिळालें होतें. त्याला कुराण मुखोद्गत येत होतें, व आरबी व फारशी या भाषांचें फार चांगलें ज्ञान झालें होतें; तसेंच तो फारशी भाषेंत उत्कृष्ट 'बैत' म्हणजे कवनें रचीत असे. औरंगजेब मोठा झाल्यावर त्यास आपल्याला

लहानपणीं वरिष्ठ प्रतीचें शिक्षण मिळालें नाहीं म्हणून फार वाईट वाटत असे.

औरंगजेबास प्रथमतः दक्षिणच्या सुभेदारीवर नेमिलें, त्या वेळीं त्यास राज्यकारभार चालविण्याचें फारसें ज्ञान नव्हतें हें खरें; पण तो अतिशय हूड, चपळ, व बुद्धिमान् असल्यामुळें, व अल्प वयांत एवढा मोठा अधिकार त्यास प्राप्त झाल्यामुळें, त्याच्या मनांत हळू हळू महत्त्वाकांक्षेचें वारें शिरूं लागलें. आपण या जगांत कांहीं तरी महत्त्वाची कामगिरी बजाविण्याकरितां निर्माण झालों आहों, अशी त्याची लहानपणापासून समजूत झाली होती; व पुढें त्याचे अनावर मनांत कल्पनेचे अचाट तरंग उत्पन्न होऊन त्यानें जीं मोठमोठीं कारस्थानें केलीं, त्यांना तरी ही वर सांगितलेली समजूतच कारणीभूत झालेली होती. पुढें त्याचे मनांत काय आलें असेल तें असो; परंतु इ० स० १६४३ त, म्हणजे आपल्या वयाच्या सुमारें पंचविसाव्या वर्षीं, तो प्रपंचाचा त्याग करून परमार्थांत शिरला, व पश्चिमघाटांत एका एकांतस्थळीं परमेश्वराची ध्यानधारणा करण्याकरितां जाऊन बसला. आपण कोणतेंही कृत्य केलें, तरी त्यास पारमार्थिक रूप येऊन त्यावर लोकांचा विश्वास बसावा, व आपणाविषयीं त्यांचे मनांत पूज्यबुद्धि उत्पन्न व्हावी, असा कावा साधण्याकरितां औरंगजेबानें बुद्धिपुरस्सर हें कृत्य केलें होतें, असें पुष्कळ इतिहासकर्त्यांचें मत आहे. शहाजहान यास ही गोष्ट कळली, तेव्हां त्याला औरंगजेबाचा अतिशय राग आला. त्यानें त्याचा तनखा बंद केला, त्याची पदवी काढून घेतली, त्याची चीजवस्त जप्त केली, व दक्षिणच्या सुभेदारीवरून त्यास दूर केलें. पुढें सुमारें एक वर्ष झाल्यावर त्यानें ती परमार्थवृत्ति टाकून

दिली, व तो पुनः प्रपंचांत शिरला. नंतर शहाजहान यानें त्यास गुजराथच्या सुभेदारीवर नेमिलें. यानंतर शहाजहान याचे कारकीर्दीत ज्या लढाया झाल्या, त्यांत औरंगजेब प्रमुख असून, त्यांत त्याचें शौर्य, धाडस, मनोनिग्रह, धूर्तता इत्यादि गुणांविषयीं त्याची फार प्रसिद्धि झाली. इ० स० १६४७ च्या फेब्रुवारी महिन्यांत शहाजहान बादशाहानें त्याच्या हाताखालीं पंधरा हजार पायदळ, दहा हजार स्वार, व शिवाय मोठा तोफखाना देऊन त्यास हिंदुकूश पर्वताच्या वायव्येस बल्क व बदकशान या प्रांतांत मोंगलांचा कायमचा अंमल बसविण्याकरितां पाठवून दिलें. हे प्रांत इ० स० १६४९ त मुराद व अल्लीमर्दान नांवाचा सरदार यांनीं उसबेग किंवा तार्तार[१] लोकांकडून घेतले होते. परंतु त्या वेळीं मोंगलांचा तेथें चांगलासा अंमल बसला नव्हता.

वरील प्रांत हिंदुस्थानापासून फार दूर व केवळ डोंगराळ असून मध्यंतरीं हिंदुकूश पर्वत असल्यामुळें व हिंवाळ्यांत त्या प्रदेशांत अतिशय बर्फ पडत असल्यामुळें तिकडे जातां येत नसे; त्याचप्रमाणें तिकडील बेबंद लोकांच्या निरनिराळ्या टोळ्या त्या मुलखास वारंवार अतिशय त्रास देत असत; या सर्व गोष्टी मनांत आणून लढाईचे भरीस न पडतां औरंगजेबानें मोठ्या शहाणपणानें उसबेगच्या राजाशीं तह केला, व अशा रीतीनें रक्तपात न करितां युक्तीनें आपला कार्यभाग उरकून घेऊन तो ऐन हिंवाळ्याच्या तोंडीं हिंदुस्थानांत परत येण्याकरितां निघाला. परंतु वाटेंत त्याचे फार हाल झाले; तिकडील डोंगरांतील लुटारू लोक त्याच्या सैन्यासभोंवार घिरट्या घालूं लागले; ते त्याच्या पिछाडीवर छापे घालून जो कोणी त्यांचे हातीं

१ तार्तरी देशास पूर्वी उसबेग असें म्हणत असत.

लागे, त्यास कापून टाकूं लागले; त्यांनीं त्याच्या सैन्यापैकीं पुष्कळ शूर रजपूत लोकांस ठार मारिलें; त्याचें जें सामानसुमान त्यांस मिळे तें उंच उंच कड्यांवरून ते खालीं ढकलून देऊं लागले; हजारी नांवाचे डोंगरी लोक घाटांतील अरुंद वाटांत छपून बसून त्याला अतिशय त्रास देऊं लागले; व अशा भयंकर प्रसंगीं हिंदुकूश पर्वतांत सतत पांच दिवस बर्फ पडून वाटाही बंद पडल्या. फक्त बर्फ व थंडी यांच्या योगानें त्या वेळीं त्याचे पांच हजार लोक मरण पावले, व हत्ती, घोडे, उंट, बैल वगैरे जनावरें किती मेलीं, याची तर गणतीच नाहीं ! इतका नाश होऊन स्वारीखर्च म्हणून दोन कोट रुपयांचा चुराडा झाला तो निराळाच. शेवटीं मोठ्या कष्टानें तो काबूल येथें येऊन पोहोंचला.

इ० स० १६३७ त कंदाहार प्रांत मोंगलांचे अमलाखालीं आला होता. पुढें इ० स० १६४८ त इराणी लोकांनीं कंदाहार शहरास वेढा दिला. तेव्हां शहाजहान बादशाहानें राजा जयसिंग व सय्यद अल्ला अलामी या दोन सरदारांच्या हाताखालीं साठ हजार घोडेस्वार, दहा हजार पायदळ, व जंगी तोफखाना देऊन व त्या सर्वांवर औरंगजेबास मुख्य नेमून कंदाहारास पाठवून दिलें. परंतु तें सैन्य काबुलास येऊन पोहोंचण्यापूर्वींच इराणी लोकांनीं कंदाहार शहर काबीज केलें होतें. पुढें औरंगजेबानें कंदाहारास जाऊन वेढा दिला, व इ० स० १६४९ च्या मे महिन्यांत त्या शहरावर आपला तोफखाना सुरू केला. सुमारें चार महिनेपर्यंत ती लढाई मोठ्या जारीनें चालू होती; परंतु पुढें हिंवाळा येऊन ठेपल्यामुळें, व पूर्वीं एकदां तिकडील हिंवाळ्याचा चांगलाच अनुभव आल्यामुळें, तो

कंदाहाराचा वेढा उठवून काबुलास परत आला. इ० स० १६५२ त शहाजहान बादशाहानें कंदाहार घेण्याकरितां पुनः औरंगजेबास पाठवून दिलें; परंतु शत्रूंनीं कंदाहारास जाण्याचे सर्व रस्ते रोंखून धरल्यामुळें, औरंगजेबाचा त्या प्रांतांत शिरकावच झाला नाहीं; व तीन महिनेपर्यंत धडपड करून शेवटीं त्यास ती मोहीम सोडून हिंदुस्थानांत परत यावें लागलें.

वरील मोहिमांपासून शहाजहान बादशाहाचा कांहींच फायदा झाला नाहीं; इतकेंच नव्हे, तर त्याचें उलट अतिशय नुकसान झालें, हें सहजच ध्यानांत येईल. परंतु औरंगजेबाचा मात्र त्यांच्या योगानें अतिशय फायदा झाला. बादशाही सैन्य व सरदार त्याचे हाताखालीं असल्यामुळें त्याची व सैन्यांतील मोठमोठ्या अधिकाऱ्यांची चांगली वग पडली, व त्याचें धैर्य, शौर्य, साहस इत्यादि गुण पाहून शिपाई लोकांस तो फार आवडूं लागला. एकदां तो उसबेगच्या लोकांशीं लढत असतां, व लढाई अगदीं हातघाईवर आली असतां, संध्याकाळचा नमाज पढावयाची वेळ झाली. त्या वेळीं औरंगजेब मोठ्या धिमेपणानें आपल्या घोड्यावरून खालीं उतरला, व अगदीं शांतपणें नमाज पढला; आणि तें सर्व कृत्य यथासांग आटोपल्यावर घोड्यावर बसून तो पुनः युद्धाच्या गर्दींत शिरला. त्या वेळीं एकंदर सैन्यास त्याचें मोठें कौतुक वाटलें, व शहाजहान बादशाहाचे पुत्रांत गादीला योग्य असा एक औरंगजेब आहे, असें जो तो ह्मणूं लागला.

पुढें दारा, सुजा, औरंगजेब व मुराद यांचें एकमेकांशीं पटत नाहीं असें पाहून शहाजहान बादशाहानें ती भांडणाची कळ मिटविण्याकरितां त्या चौघांस निरनिराळे

सुभे सांगून बाहेर घालवून दिलें. त्या वेळीं (इ० स० १६५५) औरंगजेबास पुनः दक्षिणचा सुभेदार नेमिलें. पूर्वी इ० स० १६३६ त त्यास प्रथम दक्षिणची सुभेदारी दिली होती, त्या वेळेची त्यांच्या मनाची स्थिति, व पुनः इ० स० १६५५ त त्याची नेमणूक झाली, त्या वेळेची स्थिति, यांच्यामध्यें महदंतर पडलें होतें. औरंगजेबास या वेळीं आपली खरी स्थिति कळूं लागली होती; तसेंच पुढील मोठ्या राजकारस्थानाचा पाया तो मनांत रचूं लागला होता; व आपला पक्ष जोरांत आणण्याकरितां त्याचे अव्याहत प्रयत्न सुरू झाले होते. याच वेळेच्या सुमारास गोवळकोंड्याचा राजा व त्याचा प्रधान मीर जुमला यांचेमध्यें बेबनाव होऊन मीर जुमला औरंगजेबास येऊन मिळाला. मीर जुमल्यासारखा शूर, कारस्थानी, हिंदु लोकांचा पूर्ण द्वेष्टा, शहाणा, व संपत्तिमान् असा पुरुष औरंगजेबास येऊन मिळाल्यामुळें त्याचें निमें काम झाल्यासारखें झालें. या संबंधाचा, व पुढें शहाजहान अजारी पडल्यामुळें पादशाहीपद प्राप्त करून घेण्याकरितां दारा, सुजा, औरंगजेब व मुराद यांचेमध्यें जी लढाई झाली तिचा सविस्तर वृत्तांत पूर्वभागांत दिलाच आहे.

---

१ मीर जुमला गोवळकोंड्याच्या राजाचा प्रधान असतां त्यानें करनाटकावर स्वारी करून हिंदूंच्या हजारों देवालयांचा विध्वंस करून टाकला होता; तसेंच त्यांच्यावर जुलूम करून व त्यांचीं देवस्थानें लुटून त्यानें अगणित द्रव्य मिळविलें होतें.

प्रकरण दुसरें.

इ० स० १६५८ पासून इ० स० १६६२ पर्यंत.

औरंगजेबाचे कारकीर्दीचा आरंभ कोठपासून धरावा.–परराष्ट्रांतून त्याच्याकडे आलेले वकील.–औरंगजेब अजारी पडतो.–मोअजीम व रोषनार बेगम आपापल्या वतीनें अमीरउमराव मंडळीस वश करण्याचा प्रयत्न करतात.–औरंगजेबाची भयंकर स्थिति, व त्याचें विलक्षण मानसिक धैर्य.–त्यास आराम पडतो, व त्याचा पुत्र अकबार याचें दाराच्या मुलीशीं लग्न करून देण्याचा त्याचा विचार.–प्रख्यात मयूरासनास ज्यास्त भाग जोडण्याची त्याची इच्छा.–मीर जुलमा बंगाल प्रांत काबीज करितो.–त्याची आसामावर स्वारी.–त्याचा मृत्यु.–त्याचे संबंधानें औरंगजेबाचा झालेला ग्रह.–शाहिस्तेखान याची बंगालच्या सुभेदारीवर नेमणूक.–महाराष्ट्रदेश, व मराठ्यांची पूर्वपीठिका.–शिवाजीचा उदय.–त्याचें बालपण.–पुणें प्रांताची स्थिति.–शिवाजी विजापुरकरांचे किल्ले घेतो.–तो मोंगलांचे मुलखावर प्रथमतः स्वारी करितो.–शहाजहान अजारी पडल्यामुळें औरंगजेब शिवाजीशीं तह करितो.–अफजुलखान व त्याचा मृत्यु.–शिवाजी विजापुरकरांचा मुलूख घेतो.–तो रेडी किल्ल्यास रायगड असें नांव देऊन ती आपली राजधानी करतो.–इतक्या अवधींत औरंगजेब आपल्या बंधूंचें निर्दलन करितो.

सामूगड येथील रणभूमीवर दाराचें दुर्दैव त्याच्या मार्गांत आडवें पडल्यामुळें त्याचा पराभव होऊन, औरंगजेबास आकस्मिक जय प्राप्त झाल्यावर तीन दिवसांनीं तो आग्र्यास आला, व त्यानें तें शहर आपल्या ताब्यांत

१ या लढाईचा सविस्तर वृत्तांत पूर्वभागांत दिलेला आहे.

घेतलें. दरबारांतील बहुतेक अमीरउमराव व मानकरी लोक त्यास अगोदरच येऊन मिळाल्यामुळें तें शहर हातीं येण्यास त्यास मुळींच श्रम पडले नाहींत. त्या दिवसापासून तो आपणास ' बादशाहा ' असें समजूं लागला. परंतु त्याला मुराद याची वाट लावावयाची होती, म्हणून त्यानें आपल्या नांवाची त्या वेळीं द्वाही फिरविली नाहीं. नंतर दाराचा पाठलाग करण्याकरितां म्हणून त्यानें मुराद यास बरोबर घेतलें, व मार्गांत मथुरा येथें त्यास यथेच्छ दारू पाजून तो बेशुद्ध पडला असतां त्यास कैद केलें. नंतर दिल्लीस आल्यावर ता० २० आगष्ट इ० स० १६५८ रोजीं त्यानें आपल्या नांवाची द्वाही फिरविली. परंतु पुढें सुमारें एक वर्षभर त्यानें बादशाही शिक्क्यावर आपलें नांव घातलें नाहीं, किंवा बादशाही मुकुटही धारण केला नाहीं, त्यामुळें त्याच्या कारकीर्दीचा प्रारंभ केव्हांपासून धरावा, या संबंधानें बराच गोंधळ झालेला आहे. परंतु ज्या अर्थीं त्यानें तारीख २० आगष्ट इ० स० १६५८ रोजीं आपण बादशाहा झालों अशी प्रसिद्धपणें द्वाही फिरविली होती, त्या अर्थीं त्याच दिवसापासून त्याच्या कारकीर्दीस प्रारंभ झाला असें मानणें आमचें मतें सयुक्तिक दिसतें.

बादशाही पद प्राप्त झाल्यावर आपला अधिकार दृढ करण्याकरितां प्रथमतः त्यानें आपल्या कुलाचा संहार आरंभिला, व इ० स० १६६१ पर्यंत, ज्यांचा ज्यांचा म्हणून राज्यावर हक्क पोहोंचत होता त्या सर्वांस युक्तिप्रयुक्तीनें ठार मारून, व आपल्या पित्यास मोठ्या बंदोबस्तानें कैदेंत ठेवून तो गृहकलहांतून मोकळा झाला. हा सविस्तर इतिहास पूर्वभागांत आलाच आहे.

नंतर समरकंद व बल्क येथील खानांनीं औरंगजेबास

त्याच्या राज्यारोहणाच्या संबंधानें आपला आनंद प्रदर्शित करण्याकरितां आपले वकील त्याच्या दरबारीं पाठविले. औरंगजेब त्या गोष्टीचें इंगित पूर्णपणें ओळखून होता. पूर्वी शहाजहान बादशाहाचे कारकीर्दींत समरकंद व बल्क येथील खानांमध्यें लढाई उपस्थित झाली होती, तेव्हां समरकंदच्या खानानें शहाजहान याजपाशीं मदत मागित-ल्यावरून त्यानें औरंगजेबास त्याचे मदतीस पाठवून दिलें होतें. त्या वेळीं औरंगजेबानें बल्क शहरास वेढा दिला, व तें शहर त्याचे हातीं आलेंच होतें. इतक्यांत बल्कच्या खानानें समरकंदच्या खानाशीं आंतून तह केला, व ते दोघे एकचित्त होऊन उलट एकट्या औरंगजेबावर उल-टून पडले, व त्यांनीं त्यास तेथून पिटाळून लाविलें. त्या वेळीं त्यांना आपण हा मोठा पुरुषार्थ केला असें वाटलें. परंतु पुढें औरंगजेब बादशाहा झाला असें त्यांस समज-ल्यावर, आतां तो आपलीं पाळेंमुळें खातरीनें खणून काढील अशी त्यांस भीति उत्पन्न होऊन, त्यांनीं त्यास खुश करण्याकरितां व आपणांवरचा त्याचा राग शांत करण्याकरितां बरोबर मोठमोठ्या देणग्या देऊन वर सांगि-तल्याप्रमाणें आपले वकील त्याचे दरबारीं पाठवून दिले होते. औरंगजेब मोठा धोरणी व समयानुसार वर्तन ठेवणारा पुरुष असल्यामुळें, त्यानें त्या वेळीं त्या देणग्यांचा मोठ्या आनंदानें स्वीकार करून आपण फार खुश झालों असें बोलून दाखविलें, व त्या वकिलांस शिरपाव (पोषाग) देऊन त्यांची मोठ्या थाटानें रवानगी केली. याच वेळीं इराण, मक्का व दुसऱ्या पुष्कळ देशांतून औरंगजेबाकडे वकील आले होते, त्यांचाही त्यानें योग्य रीतीनें आद-रसत्कार केला.

याच वेळेच्या सुमारास औरंगजेब तापानें फार अजारी पडला. पुढें त्यास घेऱ्या येऊं लागल्या, व त्याच्या जिव्हेस पक्षघात होऊन त्याची वाचा बंद झाली. तो त्या दुखण्यांतून जगेल असें कोणासही वाटत नव्हतें, व तो मेला अशी सुद्धां बाहेर वदंता उठली होती. त्या वेळीं आग्रा येथें निरनिराळ्या कंड्या पिकल्या होत्या. कोणी म्हणत कीं, गुजराथचा सुभेदार यशवंतसिंग बरोबर मोठी फौज घेऊन शहाजहान यास बंधमुक्त करण्याकरितां आग्र्याकडे येत आहे; कोणी म्हणत कीं, काबुलचा सुभेदार माहाबतखान यानें जरी औरंगजेबाचें स्वामित्व कबूल केलें आहे, तरी तोही मोठी फौज घेऊन आग्र्यावर चाल करून येत आहे; कोणी म्हणत कीं, आग्र्याचे किल्ल्याचा अधिकारी इतबारखान हा शहाजहान यास कारागृहांतून सोडविण्याच्या विचारांत आहे; अशा रीतीनें ज्याला जें बरें वाटेल तें तो बहकूं लागला होता.

त्या वेळीं औरंगजेबाचा दुसरा पुत्र सुलतान मोअजीम हा अमीरउमराव लोकांस लांचलुचपती देऊन आपले पक्षास वश करून घेऊं लागला. तो एके दिवशीं रात्रीं वेश पालटून राजा जयसिंग याजकडे गेला, व त्यानें आपल्या पक्षास मिळावें म्हणून त्यानें त्याची प्रार्थना केली, व अशा रीतीनें स्वपक्षाच्या समर्थनार्थ त्यानें मोठ्या

---

१ औरंजेबाच्या या अजाराचे संबंधानें निरनिराळे लेख सांपडतात, त्यामुळें तो अमुकच वर्षी अजारी पडला असें निश्चयानें सांगतां येत नाहीं. औरंगजेब इ० स० १६६२ त अजारी पडला, असें काफीखान म्हणतो, व तेंच वर्ष पुष्कळ अंशीं खरें असावें.

२ औरंगजेबानें आपल्या थोरल्या मुलास अगोदरच ग्वाल्हेरचे किल्ल्यांत कैदेंत ठेविलें होतें हें पूर्वभागांत सांगितलेंच आहे.

जारीनें प्रयत्न सुरू केला होता. उलट पक्षीं औरंगजेबाची बहीण रोषनार बेगम हिच्या मनांतून त्याचा तिसरा पुत्र सुलतान अकबर यास गादीवर बसवावयाचें होतें, तेव्हां तिनेंही पुष्कळ अमीरउमराव लोक व तोफखान्याचा सरदार फिदायखान यांस आपल्या पक्षास सामील करून घेतलें होतें. अकबर या वेळीं फक्त आठ वर्षांचा होता.

त्या वेळीं दोन्ही पक्षांकडील मंडळीनें, शहाजहान यास पुनः दिल्लीच्या गादीवर स्थापन करण्याकरितां आम्ही एवढा प्रयत्न करीत आहों, असा आपापल्या वतीनें बहाणा केला होता. असें करण्यांत त्यांचा मुख्य हेतु असा होता कीं, शहाजहान याजवर संपूर्ण प्रजेची फार प्रीति असल्यामुळें ते लोक आपल्या पक्षास खुशीनें अनुकूल होतील, व तेणेंकरून आपल्या पक्षास ज्यास्त जोर येईल; व कदाचित् इतबारखानानें शहाजहान याची कारागृहांतून मुक्तता केलीच, तर आपल्या बहाण्यास आपोआप दुप्पट जोर येऊन आपलें गुप्त कारस्थान बाहेर न फुटतां त्या योगानें बादशाहाचीही मर्जी आपणावर सुप्रसन्न होईल. परंतु अमीरउमराव मंडळींत फक्त यशवंतसिंग, माहाबतखान, दानिषमनखान वगैरे फार थोडे मुत्सद्दी शिवाय करून बाकीच्यांस औरंगजेबानें आपल्याकडे पूर्णपणें सामील करून घेतलें असल्यामुळें, शहाजहान यास पुनः तख्तावर येण्याची मुळींच आशा नव्हती.

औरंगजेब इतका शरपंजरीं पडला होता, तरी तो आपला राज्यकारभार स्वतः पहात असे. बादशाहास कदाचित् कोणी बंधमुक्त करील, या भीतीनें त्यानें त्याच्यावर सक्त पहारा ठेविला होता. तसेंच त्यास नीट बंदोबस्तानें ठेवावें, म्हणून तो इतबारखान यास वारंवार पत्रें पाठ-

वीत असे. ' माझा या दुखण्यांत अंत झालाच तर शहाजहान यास कैदेंतून मुक्त करावें, ' असें त्यानें सुलतान मोअजीम यास सांगून ठेविलें होतें. त्याच्या दुखण्याच्या पांचव्या दिवशीं त्याची प्रकृति फारच बेताल झाली होती. तथापि त्या दिवशीं त्यानें आपणास दरबारांत घेऊन जावें अशी आपल्या नोकरांस आज्ञा केली. तसें करण्यांत त्याचा असा उद्देश होता कीं, आपण अद्यापि जिवंत आहों अशी लोकांची खातरी होऊन त्यांनीं शहाजहान यास कारागृहांतून सोडविण्याचा प्रयत्न करूं नये. त्याचें दुखणें विकोपास गेलें होतें तरी सातव्या, नवव्या, व दहाव्या दिवशीं त्यानें आपल्या अमीरउमराव लोकांचे मुजरे घेतले. तेराव्या दिवशीं त्यास प्रबल मूर्च्छा आली, व तो मेला असें पुष्कळांस वाटलें. परंतु जरा सावध होतांच आपण अद्यापि जिवंत आहों असें लोकांस समजण्याकरितां त्यानें जयसिंग आदीकरून दरबारांतील मुख्य मुख्य उमराव लोकांस बोलावून आणिलें, स्वहस्तें इतबारखानास एक पत्र लिहिलें, व प्रथमतः अजारी पडला त्या वेळीं त्यानें आपलें शिक्कामोर्तब मोहोरबंद करून रोषनार बेगम हिच्या स्वाधीन केलें होतें, तें तसेंच मोहोरबंद आहे किंवा नाहीं, याची खातरी करून घेण्याकरितां तें पाठवून देण्याविषयीं त्यानें तिला निरोप पाठविला. केवढा हा मनोनिग्रह ! काय हें मानसिक धैर्य ! ! औरंगजेब म्हणजे एक अद्वितीय पुरुष होऊन गेला यांत काडीमात्र शंका नाहीं. असो. यानंतर त्याच्या प्रकृतीस हळूहळू आराम पडत चालला.

औरंगजेबास चांगलें बरें वाटूं लागल्यावर त्याच्या मनांत दाराची मुलगी आग्र्याचे किल्ल्यांत शहाजहान व बेगमसाहेब यांच्याजवळ होती, तिचें आपला तृतीय पुत्र

सुलतान अकबर याच्याशीं लग्न करून द्यावें, असा विचार आला. त्याचे मनांत आपलेमागें आपली गादी अकबर यास मिळावी असें होतें. सुलतान महमद व सुलतान मोअजीम हे एका रजपूत राजकन्येच्या पोटीं झालेले होते, व अकबर हा मस्कतच्या पुरातन राजघराण्यांपैकीं शहानवाझखान नांवाचा एक पुरुष त्या वेळीं दिल्लीच्या दरबारीं होता, त्याच्या कन्येच्या पोटीं झाला होता. त्यामुळें तो राज्यपदारूढ होण्यास अधिक योग्य आहे, व दाराच्या मुलीशीं त्याचें लग्न करून दिलें, म्हणजे आपल्या मनोद्यास अधिक बळकटी येईल असें त्यास वाटत होतें. परंतु शहाजहान व बेगमसाहेब यांस त्यानें आपला हेतु कळविला, तेव्हां त्यांनीं त्या गोष्टीचा निषेध केला, व दाराच्या मुलीस त्याच्याकडे पाठवून देण्याचें नाकारलें. दाराच्या मुलीस ही गोष्ट समजली तेव्हां, " ज्यानें माझ्या पित्याच्या व आपल्या वडील बंधूच्या रक्तानें आपले हात विटाळले आहेत, त्याच्या मुलाशीं लग्न करण्याची माझी इच्छा नाहीं, व याउपर माझा बळजबरीनें त्याच्याशीं विवाह करण्याचा निश्चय ठरलाच, तर आत्महत्या करण्याचा माझा पक्का निश्चय झाला आहे, " म्हणून तिनें स्पष्टपणें बोलून दाखविलें. वर सांगितलेल्या अडचणींमुळें औरंगजेबास त्या वेळीं आपला बेत रहित करावा लागला.

याच वेळेच्या सुमारास दिल्लीच्या प्रख्यात मयूरासनास कांहीं ज्यास्त भाग जोडावा, असें औरंगजेबाचे मनांत आलें; तेव्हां त्यानें शहाजहान याजपाशीं कांहीं रत्नें मागितलीं. शहाजहान यास त्या गोष्टीची अतिशय चीड येऊन त्यानें औरंगजेबास असा परत निरोप पाठविला कीं, " तूं अशा भानगडींत न पडतां कपटानें मिळविलेलें माझें राज्य

शहाणपणानें, न्यायानें, व समदृष्टीनें चालवावें हें बरें. तूं माझ्या मयूरासनास हात लावूं नये, अशी माझी तुला आज्ञा आहे. यापुढें तूं मला अशा प्रकारचा निरोप पाठविशील, तर माझ्यापाशीं जें जवाहीर आहे, तें सर्व फोडून मी त्याचें पीठ करून टाकीन, व तुला त्यापैकीं एक तुकडाही देणार नाहीं." औरंगजेबानें कपटानें आपलें राज्य हरण केलें, ही गोष्ट शहाजहान बादशाहाचे मनास फार लागली होती; परंतु बिचारा करतो काय? सांपळ्यांत सांपडलेल्या सिंहाप्रमाणें त्याची स्थिति झाली होती.

इ० स० १६६१ पर्यंत औरंजेबाचा सर्व काल आपल्या बंधूंचा संहार करण्यांत गेला, हें मागें सांगितलेंच आहे. दारा व मुराद यांची त्यानें स्वहस्तें वाट लाविली होती. फक्त सुजा काय तो त्याच्या हातीं लागला नाहीं. परंतु त्याच्यावर त्यानें मीर जुमला याची योजना केल्यामुळें, त्याला सुजाची मुळींच भीति उरली नव्हती. मीर जुमला यानें सुजास आराकानांत घालवून दिल्यावर हळू हळू सर्व बंगाल प्रांत काबीज केला, व औरंगजेबानें त्यास त्या प्रांताचा सुभेदार नेमिलें. पुढें त्यानें आपलीं मुलेंमाणसें बंगाल्यांत पाठवून देण्याविषयीं औरंगजेबास विनंतिपत्र लिहिलें. त्यांतील मजकूर असा होता कीं, "इकडील लढाईचा शेवट झाला आहे. वृद्धावस्था प्राप्त झाल्यामुळें माझ्या अंगात आतां पूर्वींप्रमाणें हिंमत व उत्साह हीं राहिलीं नाहींत. तेव्हां माझ्या आयुष्याचे जे कांहीं थोडेसे दिवस शिलक राहिले आहेत, ते आपल्या मुलांमाणसांमध्यें राहून स्वस्थपणें घालवावे असें मला वाटतें. याकरितां आपण माझी विनंति मान्य कराल, अशी आशा

१ बरनीर.

आहे." औरंगजेब मीर जुमला यास फार दिवसांपासून ओळखून होता. त्याला असें वाटलें कीं, "आपण मीर जुमला याचा पुत्र महंमद अमीरखान यास बंगाल्यांत त्याच्याकडे पाठवून दिलें, तर त्याच्या मनांत कदाचित् भलतीच महत्त्वाकांक्षा उत्पन्न होईल. तो मोठा हुशार, धाडशी, शूर, व संपतिमान् असून त्याचे हाताखालीं फौजही फार मोठी आहे, व बंगाल्यासारखा सुपीक व संपत्तिमान प्रांत त्याचे ताब्यांत आहे; तेव्हां असा सधन प्रांत आपणच बळकावून बसावें, असे विचार त्याचे मनांत आले तर त्याला तसें करण्यास फारसे आयास पडणार नाहींत, आणि तसें झालें म्हणजे आपणास मात्र त्याचा बंदोबस्त करणें अतिशय जड जाईल." तेव्हां त्या कावेबाज औरंगजेबानें अशी युक्ति केली कीं, त्यानें मीर जुमला याची बायको, मुलगी व नातवंडें यांस त्याच्याकडे पाठवून दिलें, व त्याच्याकडे बंगालची सुभेदारी कायम करून त्यास मीर-उल्-उमराव (उमरावांचा राजा) हा राज्यांतील पहिल्या प्रतीचा बहुमानाचा किताब दिला. परंतु महंमद अमीरखान यास त्याच्याकडे पाठवून दिलें नाहीं. मीर जुमला यास त्या गोष्टीचा राग येऊं नये म्हणून त्यानें महंमद अमीरखान यास मीर बक्षी अथवा स्वारांवरचा मुख्य सरदार नेमिलें, व अशा रीतीनें त्यास दरबारांत ठेवून घेतलें.

मीर जुमला यास या गोष्टीचें फार वाईट वाटलें. परंतु आपण आपल्या पुत्रास पाठवून देण्याविषयीं ज्यास्त आग्रह धरला, तर औरंगजेबास कदाचित् राग येईल, या भीतीनें त्यानें तो नाद टाकून दिला, व औरंगजेबानें त्याचा जो बहुमान केला होता, त्याबद्दल आभारदर्शक असें पत्र दरबारांत पाठवून दिलें. सुमारें एक वर्षभर मीर जुमला

संसारसुखाचा व अधिकाराचा उपभोग घेत स्वस्थपणें पडला होता. परंतु त्याला फार दिवस स्वस्थ बसूं दिलें, तर तो मोठा कारस्थानी असल्यामुळें कांहीं निराळाच खेळखंडोबा माजवील, अशी औरंगजेबास फार भीति होती; तेव्हां त्यानें त्यास आसाम प्रांतावर स्वारी करून तो काबीज करण्याची कामगिरी सांगितली.

मीर जुमला याचे मनांत फार दिवसांपासून तो बेत घोळतच होता. बादशाहाची आज्ञा होतांच तो मोठी फौज बरोबर घेऊन ढाका शहराहून निघाला, व त्यानें प्रथमतः आझो नांवाच्या किल्ल्यास वेढा देऊन तो पंधरा दिवसांत घेतला. नंतर अठ्ठावीस दिवसांनीं तो आसाम प्रांताचें नाकें कंदरा शहर येथें येऊन पोहोंचला. तेथें त्यानें आसामच्या राजाचा पूर्ण पराभव केला, तेव्हां तो राजा आपली राजधानी घेरगांव येथें पळून गेला. परंतु मीर जुमला यानें त्याचा मोठ्या नेटानें पाठलाग केल्या- मुळें त्यास आपली राजधानी सोडून लासाच्या डोंगरांत पळून जावें लागलें. नंतर मीर जुमला यानें घेरगांव व दुसरीं मोठमोठीं शहरें घेऊन तीं लुटून फस्त केलीं.

इतक्यांत पर्जन्यकाळ लागल्यामुळें मीर जुमला यास पुढें जातां येईना. आसामांत पाऊस अतिशय पडतो व सर्व प्रदेश जलमय होऊन जातो. ती संधि साधून आसामचे राजानें मीर जुमला याचे आसपासचा सर्व मुलूख ओस पाडला. तेव्हां मीर जुमला याचे सैन्यांत धान्याचा तोटा पडला. त्याचेजवळ लुटीचा पुष्कळ पैसा होता; परंतु त्यास धान्य मिळेना, व त्यामुळें त्याचें सैन्य उपाशीं मरूं लागलें. त्याला पुढेंही जातां येईना, व मागेंही फिरतां येईना. पुढच्या अंगास उंच व बिकट पर्वत होते, व

पिछाडीचा सर्व प्रदेश जलमय होऊन गेला होता. तसेंच आसामच्या राजानें नद्यांवरील सर्व पूल मोडून टाकिले होते. शेवटीं उपासमरीमुळें त्याचें सैन्य इतकें हतवीर्य झालें कीं, त्याला ती मोहीम सोडून देणें भाग पडलें. दुसरा एखादा सरदार असता, तर आसामांतून बंगाल्यांत त्या मोहिमेपैकीं एकही मनुष्य परत आलें नसतें, व त्यानें मिळविलेली सर्व लूट तेथेंच राहून त्याच ठिकाणीं त्याचा अंत झाला असता. परंतु मीर जुमला म्हणजे कोणत्याही प्रसंगीं डगमगणारा पुरुष नव्हता. पावसाळा कमी होतांच तो आपलें सैन्य घेऊन परत फिरला. वाटेनें आसामच्या राजाचे लोक त्याच्या सैन्यावर चोरून लपून छापे घालूं लागले; परंतु त्यांस न जुमानतां तो आपली लूट घेऊन कुचबहार प्रांतांत परत आला. नंतर त्यानें आझो किल्ल्याची नीट दुरुस्ती केली, आणि तेथील शिबंदी वाढवून त्याचा पक्का बंदोबस्त केला. पुढच्या वर्षीं आसामावर पुनः स्वारी करण्याचा त्याचा विचार होता. परंतु मार्गांत त्यास अमांशाचा आजार होऊन तो खिजरपूर येथें ता० ३१ मार्च इ० स० १६६३ रोजीं मरण पावला.

मीर जुमला हा मोठा शूर, कारस्थानी, महत्त्वाकांक्षी, शहाणा, संपत्तिमान्, किंबहुना जवळजवळ प्रति औरंगजेबच होता असें म्हटलें तरी चालेल. औरंगजेबास बादशाहीपद प्राप्त झालें, त्याचें श्रेय पुष्कळ अंशीं या पुरुषाकडेच जाणें योग्य आहे. औरंगजेबाचे पक्षास त्याचें पूर्ण पाठबळ होतें, व आमरणांत त्यानें त्याची एकनिष्ठपणें सेवा केली. औरंगजेब त्याला अतिशय मान देत असे. परंतु त्याचेविषयीं औरंगजेबाचे मनांत निरंतर भीति असे, व त्यास रिकामें बसूं दिलें, तर कदाचित् तो

आपणावरही उलटून पडेल असें त्यास वाटत असे. **मीर** जुमला इ० स० १६५६ त मोंमलांचे आश्रयाखालीं आला, व तेव्हांपासून त्याचें सर्व आयुष्य लढाया करण्यांतच खर्च झालें होतें. त्यानें ज्या ज्या मोहिमा केल्या, त्या सर्वांत त्यास यशच मिळत गेलें. फक्त **आ**सामच्या मोहिमेंत मात्र त्याची फार दुर्दशा झाली. **मीर** जुमला याचे आपणावर किती उपकार आहेत, हें **औ**रंगजेब ओळखून होता. परंतु त्याच्या मृत्यूमुळें त्याला मुळींच वाईट वाटलें नाहीं. इतकेंच नव्हे, तर आपला एक जबरदस्त प्रतिस्पर्धी मेल्यामुळें आज आपण त्याच्या भीतींतून अनायासें मोकळे झालों, असें वाटून त्याला मोठा आनंद झाला. **मी**र जुमला याचा पुत्र **म**हंमद **अ**मीरखान यास पितृवियोगाचें अतिशय दुःख होऊन तो शोक करीत बसला असतां **औ**रंगजेब त्याला म्हणाला, " तूं आपल्या परमपूज्य पित्याबद्दल शोक करितोस हें तुला भूषणच आहे, परंतु मला सुद्धां आज माझ्या स्नेह्यांपैकीं एक अतिशय बलाढ्य व भयंकर असा स्नेही मरण पावला म्हणून फार दुःख होत आहे. तुझा पिता मरण पावला तथापि तूं काळजी करूं नको. मी तुझा तुझ्या पित्याप्रमाणें सांभाळ करीन." नंतर **औ**रंगजेबानें त्याच्याकडे **मीर** बक्षीचा हुद्दा कायम केला, त्याचा दरमहा एक हजार रुपये ज्यास्त तनखा वाढविला, व त्याच्या पित्याची सर्व मालमत्ता त्याचे हवालीं केली. **मी**र जुमल्यासारखा पराक्रमी स्नेही वारल्यामुळें **औ**रंगजेबास यत्किंचित्‌ही वाईट वाटलें नाहीं, म्हणजे त्याच्या पाषाणहृदयत्वाची कमाल झाली असें म्हटलें पाहिजे.

औरंगजेबाचा चुलता **शा**हिस्तेखान यास इ० स० १६५८ त **औ**रंगजेबानें **आ**ग्र्याचा सुभेदार नेमिलें होतें.

पुढें इ० स० १६५९ त त्यानें त्यास दक्षिणची सुभेदारी सांगितली. नंतर इ० स० १६६३ त मीर जुमला वारल्यावर त्यानें त्यास बंगालचा सुभेदार नेमिलें, व त्यास मीर–उल्–उमराव हा किताब दिला. औरंगजेब इ० स० १६५७ त आपला गादीवरचा हक्क स्थापित करण्याकरितां दक्षिणेंतून उत्तर–हिंदुस्थानांत आला, तेव्हांपासून तिकडे काय काय गोष्टी झाल्या त्यांचा इतिहास देणें राहिलें आहे, तो येणेंप्रमाणें.

औरंगजेबास बादशाहीपद प्राप्त झालें त्या वेळीं मराठ्यांच्या इतिहासरूपी नाटकाच्या प्रथमांकास प्रारंभ होऊन ते नुक्तेच रंगभूमीवर येऊं लागले होते. उत्तरेस विंध्याचल, दक्षिणेस करनाटक, किंवा गोव्यापासून बेदर शहरावरून वर्धानदीवर चांद म्हणून शहर आहे तेथपर्यंत सूत्र टाकिलें तर जी रेषा उत्पन्न होईल ती, पूर्वेस वर्धानदी, व पश्चिमेस आरबी समुद्र, एवढ्या प्रदेशास महाराष्ट्र अशी संज्ञा असून त्यांतील लोकांस मराठे असें म्हणतात. मराठे हे जात्या लहान, रांकट, धडधाकड, चपळ, मेहनती, धीट, निग्रही व बुद्धिवान् आहेत. उत्तरेकडील रजपूत लोकांप्रमाणें यांस वृथाभिमान किंवा डामडौल नाहीं, व त्यांच्याप्रमाणें हे व्यवहारशून्य किंवा आळशीही नाहींत. त्यांची दृष्टि परिणामावर असते व पाहिजे त्या युक्तीनें ते आपला कार्यभाग साधून घेतात.

यापूर्वी मराठे इतिहासांत विशेष प्रसिद्धीस आले नव्हते. परंतु मूळपासून त्यांच्यांत साधारण एकी होती, असें दिसून येतें. त्यांच्यांत जाधव, भोंसले, निंबाळकर वगैरे बरींच उच्च घराणीं असून तीं पिढीजाद वतनदार होतीं. त्यांच्यांत जे मुख्य

१ एलफिन्स्टन.

असत त्यांच्याजवळ थोडथोडी फौजही असे; यामुळें विजापूर, अहमदनगर, गोवळकोंडें वगैरे ठिकाणचे मुसलमान राजे प्रसंगविशेषीं त्यांस आपल्या मदतीस बोलावीत असत. मराठे या शब्दाचा मूळ उपयोग फेरिस्ता यानें इ० स० १४८९ त केलेला आहे. प्रथमतः तो शब्द व्यक्तिवाचक होता. परंतु पुढें मराठे म्हणजे महाराष्ट्र देशांतील लोक अशी त्याची व्याप्ति झाली. पूर्वी विजापुरच्या राज्याचें महसूल संबंधीं दप्तर फारशी भाषेंत ठेवीत असत. परंतु इसवीसनाच्या सोळाव्या शतकांत तें मराठी भाषेंत लिहून ठेवण्याचा प्रघात पडला, त्यामुळें बरेच मराठे विजापुरकरांचे नोकरींत शिरले. प्रथमतः त्यांस हलक्या दर्ज्याच्या नोकऱ्या देत असत. परंतु त्यांच्या आंगचे नैसर्गिक गुण जसजसे बाहेर पडूं लागले, तसतशी त्यांची स्थिति सुधारत चालली; व हलक्या प्रतीचा कारकून व शिपाई या पायरीवरून चढत चढत स्वतःच्या कर्तबगारीनें त्यांनीं मुत्सद्दी व सरदार लोकांच्या पंक्तीस बसण्याची योग्यता प्राप्त करून घेतली. अहमदनगरचा सरदार मलिकंबर[१] याच्या वेळीं ते बरेच

---

१ मलिकंबर हा हबशी जातीचा एक सरदार होता. मोंगलांनीं निजामशाही घेतल्यामुळें तिचा पडता काळ आला असतांही त्यानें तिचा बरींच वर्षें बचाव केला. मोंगलांनीं अहमदनगर घेतल्यावर त्यानें खडकी नांवाचें शहर—याला पुढें औरंगजेबानें औरंगाबाद असें नांव दिलें—आपली राजधानी केली. त्यानें दक्षिणेंत नवी जमाबंदी सुरू केली. उत्तर-हिंदुस्थानांत ज्याप्रमाणें अकबराचा जमाबंदी खात्याचा मुख्य अधिकारी तोडरमल्ल याची प्रसिद्धि आहे, त्याचप्रमाणें मलिकंबर याची दक्षिण-हिंदुस्थानांत कीर्ति आहे. तो इ० स० १६१० चे सुमारास फार प्रसिद्धीस आला, व इ० स० १६२६ त मरण पावला. तो मोठा शूर, शहाणा व राजकारस्थानी होता. निजामशाहींत जमाबंदी खात्यांत प्रथमतः ब्राह्मण लोकांस यानेंच नोकऱ्या दिल्या.

प्रसिद्धीस आले, व तेव्हांपासून दक्षिणेच्या इतिहासांत त्यांचें नांव चमकूं लागलें. मलिकंबर याच्या कारकीर्दीत मालोजी भोंसले या नांवाचा एक सरदार कांहीं घोडेस्वारांनिशीं निजामशाहींत नोकरीस होता. (इ० स० १५७७). त्यास शहाजी व सरिफजी असे दोन पुत्र होते. शहाजीचा जन्म इ० स० १५९४ त झाला. त्याला लखुजी जाधव शिंदखेडकर याची जिजाबाई नांवाची कन्या दिली होती. मालोजीनें मोठमोठे पराक्रम केल्यामुळें त्यास निजामशाहींतून पांच हजार स्वारांची सरदारी व पुणें प्रातांची जहागीर मिळाली. तो इ० स० १६१९ त मरण पावला.

मालोजीच्यामागें शहाजी निजामशाहींत नोकरीस राहिला. तो मोठा शूर असल्यामुळें त्याचें तेथें बरेंच प्रस्थ माजलें होतें. त्यानें निजामशाहीच्या उन्नतीकरितां अश्रांत परिश्रम केले, परंतु त्यांचा कांहींएक उपयोग न होतां औरंगजेबाचा पिता शहाजहान यानें इ० स० १६३७ त तें राज्य बुडवून टाकिलें. नंतर शहाजी विजापुरच्या आदिलशाहींत नोकरीस राहिला. तेथेंही त्यानें आपलें नांव गाजवून स्वपराक्रमानें करनाटकांत मंगळूर, कोल्हार, बाळापूर, सेरा इत्यादि प्रांतांची जहागीर संपादन केली. जिजाबाईच्या पोटीं शहाजीस संभाजी[1] व शिवाजी असे दोन पुत्र झाले. हाच शिवाजी हिंदुपदपादशाहीचा स्थापनकर्ता होय. याचें जन्म इ० स० १६२७ च्या मे महिन्यांत पुणें प्रांतांत शिवनेरी किल्यांत झालें. शिवाजी हा आपला जबरदस्त प्रतिस्पर्धी औरंगजेब याच्यापेक्षां नऊ वर्षांनीं लहान होता. शहाजीच्या पुण्याच्या जहागिरीचा कारभार दादाजी कोंड-

---

१ संभाजी करनाटकांत कनकगिरी किल्ल्याचे वेढ्यांत मरण पावला.

देव नांवाचा एक हुशार मनुष्य पहात असे, व त्यासच त्यानें शिवाजीच्या शिक्षणाचें काम सांगितलें होतें. तो इ० स० १६३७ त शिवाजीस पुणें येथें घेऊन आला, व हुशार असे निरनिराळे शिक्षक ठेवून त्यानें त्यास सरदाराच्या मुलास योग्य असें सर्व प्रकारचें शिक्षण दिलें. शिवाजी मोठा हूड, चलाख व तीव्र बुद्धीचा असल्यामुळें थोडक्याच अवधींत तो दांडपट्टा, कुस्ती, बोथाटी, तिरंदाजी, घोड्यावर बसून अचूक निशाण मारणें, इत्यादि कलांत प्रवीण झाला. दादाजीनें त्यास लिहावयास व वाचावयासही शिकविलें होतें. शिवाजीस लहानपणापासून शिकारीचा फार नाद असे. पुणें प्रांत हा पहाडी व सपाट अशा प्रदेशांच्या सरहद्दीवर असल्यामुळें शहाजीस त्याच्या बंदोबस्ताकरितां आपले कांहीं घोडेस्वार तेथें ठेवावे लागत असत, व त्यांच्याबरोबर शिवाजी नेहमीं फिरत असे. त्यामुळें त्या प्रांतांतील लुटारू लोकांचा व त्याचा प्रथमतः स्नेह पडला, व त्याला साहसाची गोडी लागली. शिवाजीस आपल्या लोकांनीं केलेल्या पराक्रमांचे पोंवाडे ऐकण्याची फार आवड असे, व त्यामुळें त्याची साहसबुद्धि दृढतर होऊन त्याच्या मनांत निरनिराळे तरंग येऊं लागले. तसेंच शिकारीच्या नेहमींच्या फेरफटक्यानें व लुटारू लोकांच्या संगतीनें त्यास घाटांतील चोरवाटा माहीत झाल्या. दादाजीनें मलिकंबराच्या[१] धाऱ्यांची पद्धत सुरू करून मावळ, जुन्नर, पुणें वगैरे

---

१ मलिकंबर यानें कांहीं वर्षांच्या उत्पन्नाची सरासरी काढून तिचा दोन पंचमांश रयतेनें सरकारास द्यावा असें ठरविलें होतें. इ० स० १६१४ त त्यानें सरासरी उत्पन्नाचा एक तृतीयांश सरकारदेणें ठरवून त्याबद्दल रोख पैसा द्यावा असें ठरविलें. त्यानें

(पुढें चालू)

प्रांत फार चांगल्या स्थितींत आणले, तसेंच रानटी हिंस्र पशु मारून मुलूख निरुपद्रवी केला, व मावळे लोकांस प्रथमतः लष्करी नोकरींत ठेविलें. पुण्याचे उत्तरेकडील डोंगरांत राहणारे भिल्ल व कोळी, व दक्षिणेकडील डोंगरांत राहणारे रामोशी यांचा व शिवाजीचा जरी चांगला स्नेह जमला होता, तरी मावळे लोक आडाणी परंतु मोठे शूर असून इमानी आहेत, अशी त्याची खातरी झाली होती. त्यामुळें त्यानें त्या लोकांस हाताशीं धरिलें, व त्यांस युद्धोपयोगी शिक्षण देऊन चांगलें हुशार केलें. त्याचे मनांत हळू हळू मराठी राज्याची स्थापना करण्याचे विचार घोळूं लागले. परंतु दादाजीचा त्यास मोठा धाक असल्यामुळें त्याला कोणतीच गोष्ट उघडपणें करतां किंवा बोलतां येईना. पुढें लौकरच दादाजी मरण पावला, तेव्हां शिवाजी फार दिवस मनांत दाबून ठेवलेल्या आपल्या जबरदस्त महत्त्वाकांक्षेच्या पूर्ततेस लागला.

या वेळीं पुणें प्रांत व त्याच्या आसपासचा सर्व प्रदेश विजापुरकरांचे ताब्यांत होता. त्या प्रांतांत बरेच पहाडी किल्ले होते, परंतु त्यांचा बंदोबस्त साधारणच होता. तेव्हां प्रथमतः या किल्ल्यांपैकीं कांहीं किल्ले बळकाविण्याचा विचार शिवाजीचे मनांत आला, व इ० स० १६४६ त त्यानें तोरणा किल्ला घेतला. या वेळीं त्याचें वय एकोणीस वर्षांचें होतें. नंतर हळू हळू कोंडाणें ऊर्फ सिंहगड, पुरंदर, कांगोरी, तुंग, तिकोना, लोहगड, राजमाची,

---

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू)

अकबराचा जमाबंदी खात्याचा कामगार तोडरमल्ल याच्याप्रमाणेंच जमिनीचा धारा कायमचा न करितां पिकाच्या मानाप्रमाणें तो कमजास्त घेत असावें असें ठरविलें होतें.

भोरूप वगैरे किल्ले, व कल्याण, जावळी वगैरे प्रांत घेऊन, व लिंगाणा, विरवाडी वगैरे नवीन किल्ले बांधून त्यानें आपली सत्ता दृढ केली. विजापरसरकार करनाटक घेण्यांत गुंतल्यामुळें त्याला शिवाजीकडे फारसें लक्ष्य देतां आलें नाहीं, व शिवाजीच्या कृत्यांचें प्रथमतः त्यास विशेष महत्त्वही वाटलें नाहीं. परंतु त्यामुळें शिवाजीला मात्र आपला चांगला फायदा करून घेतां आला. त्यानें सह्याद्रींतील बहुतेक किल्ले घेतले, व बराच मुलूख आपल्या अमलाखालीं आणून स्वराज्याचा पाया घातला. वर सांगितल्याप्रमाणें शिवाजी एकसारखी आपली सत्ता वाढवीत असतां शहाजहान बादशाहानें इ० स० १६५५ त औरंगजेबास पुनः दक्षिणच्या सुभेदारीवर पाठवून दिलें. औरंगजेब दक्षिणेंत आल्यावर प्रथमतः शिवाजी दिल्लीसरकारचा आश्रित या नात्यानें त्याच्याशीं व्यवहार ठेवूं लागला. तेव्हां शहाजहान बादशाहानें शिवाजीनें मिळविलेला मुलूख त्याच्याकडे कायम केला. ह्या वेळेपर्यंत शिवाजीनें मोंगलांचे मुलखास उपद्रव दिला नव्हता. पुढें औरंगजेबानें गोवळकोंड्याच्या राजाशीं लढाई सुरू केली, त्या वेळीं मोंगलांची बहुतेक फौज तिकडे गेल्यामुळें, व औरंगजेब बरेच दिवस तिकडे गुंतून राहील असें शिवाजीस वाटल्यावरून, त्यानें प्रथमतः मोंगलांचे मुलखावर स्वारी केली. त्यानें जुन्नर शहरावर छापा घालून तें लुटून फस्त केलें, व अहमदनगरावर आपला मोर्चा फिरविला. परंतु तेथें त्यास फारसें यश आलें नाहीं. मोंगलांशीं उघडपणें वैर बांधण्याची अद्यापि आपल्या अंगीं शक्ति आली नाहीं, असें पाहून पुढें लौकरच औरंगजेब गोवळकोंड्याहून परत आल्यावर शिवाजीनें त्याचेपाशीं आपली चुकी

कबूल केली, व त्याची क्षमा मागितली. प्रथमतः औरंगजेब वळेना; परंतु इतक्यांत शहाजहान अजारी पडल्याची बातमी त्यास समजली, त्यामुळें शिवाजीनें उत्तर-हिंदुस्थानांत नेण्याकरितां आपलें एक पथक आपणाबरोबर द्यावें, असा त्याच्याशीं करार करून त्यानें तें प्रकरण मिटवून टाकिलें. त्याच वेळीं मोंगलाचे मुलखांत आपले कांहीं हक्क आहेत ते आपणास मिळावे, म्हणून शिवाजीनें औरंगजेबाशीं बोलणें लाविलें. परंतु औरंगजेब म्हणजे पहिल्या प्रतीचा कार्यसाधु व ठक. त्यानें त्या प्रकरणाचा त्या वेळीं निकाल न करितां तें तसेंच लांबणीवर टाकिलें. परंतु शिवाजीही कमी वस्ताद होता असें नाहीं. औरंगजेब आपल्या बोलण्याचा विचार करीत नाहीं असें त्यास समजतांच त्यानें त्यास देऊं केलेलें स्वारांचें पथक पाठविण्याचा विचार तहकूब केला, व केवळ पोकळ शब्दांनीं औरंगजेबास मदत करण्याची रेलचल करून आपण स्वस्थ बसला.

शिवाजीनें विजापुरकरांचे मुलखांत मोठी धामधूम उडवून दिली होती, तरी तें सरकार धुंदींतच होतें. पुढें हळू हळू त्याचे डोळे उघडूं लागले; व इ० स० १६५९ त त्या बादशाहानें अफजूलखान नांवाच्या आपल्या सरदारास शिवाजीचें पारिपत्य करण्याकरितां पाठवून दिलें. अफजूलखान मोठा पराक्रमी होता, परंतु अतिशय गर्विष्ट असे. त्यानें 'शिवाजीस पकडून आणून स्वामींपुढें उभा करितों,' अशी आपल्या धन्याचे दरबारांत फुशारकी मारिली होती. अशा वेळीं अफजूलखानाशीं लढाई करून आपला निभाव लागणर नाहीं, असें शिवाजीस वाटल्यावरून त्यानें विजापुरकरांशीं तहाचें बोलणें सुरू केलें, व अफजूलखानास जावळीं प्रांतांत प्रतापगडाजवळ भेटीस

बोलाविलें. पुढें भेटीच्या प्रसंगीं आतां शिवाजी आपल्या हातांत एकटा सांपडला आहे, तर त्यास कैद करण्यास ही संधि बरी आहे, असें अफजखानास वाटून त्यानें शिवाजीस दोन्हीं हातांनीं जखडून धरिलें. शिवाजीही तयारीनेंच गेला होता. खानाचा दुष्ट हेतु दिसून येतांच अस्तनींत लपवून ठेवलेल्या वाघनखांची एक चपेट मारून त्यानें त्यास खालीं पाडिलें, व त्याचे शिर कापून तें त्यानें प्रतापगड किल्ल्यावर नेऊन पुरलें. शिवाजीच्या सैन्यानें अफजूखानाच्या फौजेवर हल्ला करून तिचा फडशा करून टाकिला, व अशा रीतीनें शिवाजी त्या संकटांतून मुक्त झाला. शिवाजीनें अफज़लखानाचा मुद्दाम खून केला असा कित्येक इंग्रज इतिहासकारांचा त्याच्यावर आरोप आहे. परंतु वास्तविक पाहतां शिवाजीनें आपण होऊन त्याचा वध केला नाहीं. शिवाजीचा स्वभाव फार दयाशील होता, व विनाकारण त्यानें कोणावर कधींच शस्त्र धरिलें नाहीं. कल्याण परगणा घेतला, त्या वेळीं तेथल्या मुसलमान सुभेदारास त्यानें नुसतें कैद केलें होतें; व त्याचा सन्मान करून त्यास विजापुरास परत पाठवून दिलें होतें. शिवाय “ मुसलमान लोकांचीं बायकामुलें त्याच्या हातांत पडलीं असतां त्या सर्वांस मोठ्या गौरवानें, व त्यांच्या मोठेपणास धक्का लागणार नाहीं अशा बंदोबस्तानें, तो परत पाठवून देत असे; ” “ शिवाजीनें नीच कर्म कधीं केलें नाहीं; ” असें एका मुसलमान इतिहासकारानें[१] म्हटलें आहे; या एकंदर कारणांवरून तो मुद्दाम होऊन खुनासारखें भयंकर पापकर्म करण्यास प्रवृत्त झाला असेल, असें म्हणणें वाजवी दिसत नाहीं. प्राणावर येऊन बेतल्यावर शेळीही वाघावर

१ डा० हंटर.

चाल करते, मग शिवाजी म्हणजे शिवाजीच होता. अफजूलखानानें त्यास पकडण्याचा प्रयत्न केला असावा, व त्यामुळें शिवाजीनें त्यास ठार मारिलें असावें, हीच गोष्ट ज्यास्त संभवनीय आहे. बरें, राजनीतीच्या तत्त्वावर दृष्टि देऊन विचार करूं गेलें, तरीही शिवाजीकडे मुळींच दोष येत नाहीं. बेअरिंग साहेबांचेंही यासंबंधानें असेंच मत आहे.

अफजूलखानास ठार मारल्यावर शिवाजीनें घांटालगतचा विजापूरकरांचा सर्व मुलूख लुटला, त्यांचे सर्व डोंगरी किल्ले घेतले, व सर्व कोंकण प्रांतांत आपला अंमल बसविला. पुढें शिवाजी व विजापुरसरकार यांचेमध्यें तह होऊन शिवाजीस कल्याणपासून गोव्यापर्यंतचा सवाशें कोस लांबीचा कोंकणपट्टीचा प्रदेश, व घांटावर भीमेपासून वारणेपर्यंतचा पाउणशें कोसांचा मुलूख मिळाला. (इ० स० १६६२).

याच वेळेच्या सुमारास शिवाजी कुलाबा प्रांतांत रेडा नामक किल्ल्यावर राहण्याकरितां गेला. त्यानें त्या किल्ल्यावर एक राजवाडा व दुसऱ्या थोर थोर हवेल्या बांधून व त्याची उत्कृष्ट दुरुस्ती करून पक्का बंदोबस्त केला. त्यानें त्या किल्ल्याचें रायगड असें नांव ठेविलें, व त्याच ठिकाणीं राहून तो आपला राज्यकारभार पाहूं लागला. या वेळीं शिवाजीजवळ पन्नास हजार पायदळ व सात हजार स्वार इतकी फौज होती.

इतक्या अवधींत औरंगजेबानें आपल्या तिघां बंधूंचें निर्दलन करून व शहाजहान यास कैदेंत टाकून दिल्लीची गादी बळकाविली होती; व आपल्या भयंकर दुखण्यांतून तो नुकताच बरा झाला होता.

प्रकरण तिसरें.

इ० स० १६६२ पासून इ० स० १६७० पर्यंत.

औरंगजेब शाहिस्तेखानास शिवाजीचा बंदोबस्त करण्याकरितां पाठवून देतो.–शाहिस्तेखान चाकणचा किल्ला घेतो.–तो पुणें येथें शिवाजीच्या वाड्यांत उतरतो, व शिवाजी त्याच्यावर छापा घालतो.–औरंगजेब त्याची बंगालच्या सुभेदारीवर बदली करितो.–शिवाजी सुरत शहर लुटतो.–औरंगजेब हवापालट करण्याकरितां काश्मीर येथें जाण्यास निघतो, व त्याच्या स्वारीच्या थाटाचें वर्णन.–शिवाजी मोंगलांचीं गलबतें धरितो व मक्केचे यात्रेकरू लुटतो.–औरंगजेब, जयसिंग व दिलावरखान यांस शिवाजीचें पारिपत्य करण्याकरितां पाठवून देतो.–दिलावरखान पुरंदरास वेढा देतो, व मुराद बाजी त्या किल्ल्याचें मोठ्या शूरपणानें रक्षण करितो.–शिवाजी जयसिंगाशीं तहाचें बोलणें सुरू करितो.–तो औरंगजेबाचे भेटीस दिल्लीस जातो.–औरंगजेब त्याचा अपमान करितो.–औरंगजेब शिवाजीस कैदेंत ठेवितो व तो तेथून युक्तीनें आपली सुटका करितो.–शहाजहान बादशहाचा मृत्यु.–औरंगजेबाचें वैभव शिखरास जाऊन पोहोंचतें.–विजापुरच्या लढाईंत जयसिंगास अपयश येतें.–औरंगजेब त्यास दक्षिणेंतून परत बोलावितो, व त्याचा मृत्यु.–औरंगजेब मोअजीम व यशवंतसिंग यांस पुनः दक्षिणेंत पाठवून देतो.–शिवाजी विजापूर व गोवळकोंडें येथील राजांपासून चौथाई व सरदेशमुखी हे हक्क घेतो.–शिवाजी आपल्या राज्याची अंतस्थ स्थिति सुधारतो.

औरंगजेबानें शाहिस्तेखान यास इ० स० १६५९ त दक्षिणच्या सुभेदारीवर पाठवून दिलें होतें, हें पूर्वी सांगितलेंच आहे. तो सुमारें दोन वर्षेंपर्यंत आपल्या मुलुखाचा

कारभार पहात स्वस्थपणें औरंगाबाद येथें बसला होता. शिवाजीही विजापुरकरांशीं लढाई करण्याच्या कामांत गुंतल्यामुळें त्यास मोंगलाकडे लक्ष्य देण्यास फावलें नाहीं. पुढें इ० स० १६६२ त विजापुरकरांशीं तह झाल्यामुळें तो मोकळा झाला. पूर्वीं शिवाजीनें दक्षिणेंतील मोंगलांचे मुलुखावरील कांहीं हक्कांची औरंगजेबापाशीं मागणी केली असून त्यानें तें प्रकरण तसेंच लांबणीवर टाकून त्याचा कांहींच निकाल केला नव्हता, ही गोष्ट शिवाजीचे मनांत डांचत होती; तेव्हां फुरसत मिळतांच त्यानें इ० स० १६६२ त मोंगलांचे मुलखांत धामधूम चालविली. त्याचा सरदार नेताजी पालकर यानें जुन्नरपर्यंतचे मोंगलांचे सर्व किल्ले घेऊन थेट औरंगाबादेपर्यंतचा मुलूख लुटून फस्त केला. औरंगजेबास तें वर्तमान कळतांच त्यानें शाहिस्तेखान यास शिवाजीचें पारिपत्य करण्याचा हुकूम केला. तो औरंगाबादेहून निघाला तो अहमदनगरावरून पुण्यास आला, व लहानपणीं शिवाजी ज्या वाड्यांत राहत असे तेथेंच तो येऊन राहिला. नंतर तो बरोबर मोठी फौज घेऊन जुन्नरप्रांत घेण्याकरितां निघाला. वाटेनें चाकणाचा किल्ला त्यास लागला. त्या वेळीं शाहिस्तेखान यास असें वाटलें कीं, आपली जंगी फौज पाहून मराठे गर्भगळीत होऊन एकदम तो किल्ला सोडून पळून जातील. परंतु अनुभवाअंतीं आपला समज फार चुकीचा आहे, असें त्यास कळून आलें. मराठे आपणास दाद देत नाहींत असें पाहून त्यानें किल्ल्यास वेढा दिला. चाकणचा किल्लेदार फिरंगोजी नरसाळा यानें दोन महिनेपर्यंत मोंगलांस दाद दिली नाहीं. शाहिस्तेखान यानें ईशान्येकडील बुरुजाखालीं सुरुंग लावून तो उडविला, व मोंगलांनीं मराठ्यांवर

मोठ्या निकरानें हल्ला केला. परंतु फिरंगोजीनें आपल्या शूर शिपायांसह त्या फुटक्या बुरुजावर जाऊन अनेक वेळां मोंगलांचे हल्ले मागें परतविले. आपलें सैन्यबळ फार थोडें यास्तव यापुढें मोंगलांच्या अवाढव्य फौजेसमोर आपणास टिकाव धरतां येणार नाहीं असें पाहून दुसरे दिवशीं त्यानें तो किल्ला शाहिस्तेखान याचे स्वाधीन केला. शाहिस्तेखान यानें त्याची फार तारीफ केली, व त्यानें आपल्या पदरीं रहावें म्हणून त्यास फार आग्रह केला. परंतु त्यानें त्या गोष्टीचा निषेध केला, व तो आपल्या लोकांसह शिवाजीकडे निघून गेला.

या एका साधारण किल्ल्याच्या अनुभवावरून मराठ्यांपासून त्यांचे डोंगरी किल्ले परत घेणें हें काम किती अवघड आहे ही गोष्ट शाहिस्तेखानाच्या चांगलीच प्रत्ययास आली. पुढें त्यानें ज्यास्त कुमक पाठविण्याविषयीं औरंगजेबास विनंति केली. तेव्हां त्यानें जोधपुरचा राजा यशवंतसिंग याच्या हाताखालीं कांहीं फौज देऊन त्यास शाहिस्तेखानाच्या मदतीस पाठवून दिलें. चाकणचा किल्ला हातीं आल्यावर शाहिस्तेखान परत पुण्यास आला, व त्या ठिकाणीं यशवंतसिंग त्यास येऊन मिळाला. शाहिस्तेखान आपल्या स्वतःच्या वाड्यांत उतरला आहे, हें वर्तमान शिवाजीस समजलें तेव्हां त्याला त्याचा मोठा राग आला; व त्याचें पारिपत्य करण्याकरितां तो रायगडाहून सिंहगडास येऊन दाखल झाला. शाहिस्तेखान यानें पुण्याची नाकेबंदी केली असतांही एके दिवशीं शिवाजी आपणाबरोबर निवडक पंचवीस मावळे लोक घेऊन कोणा मराठ्याचे लग्नाची वऱ्हाडी मंडळी पुण्यास जात होती, त्या मंडळींत शिरून तो पुण्यास आला, व रात्रीस शाहिस्तेखा-

नावर छापा घालून त्यानें त्याचा पुत्र अबुल फत्तेखान व दुसरे पुष्कळ लोक यांस कापून काढिलें. शाहिस्तेखान गर्भगळित होऊन खिडकीस दोर बांधून खालीं उतरूं लागला, इतक्यांत शिवाजीनें आपल्या भवानीचा फटकारा मारून त्याच्या हाताचीं तीन बोटें उडविलीं, तेव्हां खानसाहेब अल्ला अल्ला, तोबा तोबा, करीत खालीं उडी टाकून पळून गेले. शाहिस्तेखानाच्या लष्करांत ही बातमी पसरली, त्या वेळीं त्या लोकांचें धाबें दणाणून गेलें, व शिवाजीचा बंदोबस्त करण्याची गोष्ट बाजूसच राहून त्यांचा आपसांतच मोठा गोंधळ माजून गेला. शाहिस्तेखान पळाला तो आपल्या गोषांत जाऊन लपून बसला, व अशा रीतीनें त्यानें आपला प्राण वांचविला. शिवाजीनें त्याचा पुष्कळ शोध केला, परंतु तो त्याचे हातीं लागला नाहीं. शेवटीं आपले लोक बरोबर घेऊन टेंभे पाजळीत तो रातोरात सिंहगडास परत आला. सकाळचे प्रहरीं मोंगलांचे शेंदाडशिपाई तरवारी चमकावीत, व नगारे वाजवीत सिंहगडाजवळ आले. परंतु शिवाजीनें त्यांच्यांवर तोफांचा भडिमार करून त्यांस पिटाळून लाविलें. या वेळीं कार्टोजी गुजर नांवाच्या शिवाजीच्या सरदारानें मोंगलांचा अशा जोरानें पाठलाग केला कीं, त्यानें वाटेंतच त्यांचे बहुतेक लोक ठार मारून टाकिले.

आपण येवढे मोठे लढवय्ये सरदार असून शिवाजीनें आपली अशी कची केली असें पाहून शाहिस्तेखान अतिशय चिडून गेला. 'यशवंतसिंग मराठ्यांस फितूर असल्यामुळें आज आपला पाडाव झाला,' असें तो म्हणूं लागला. त्यामुळें त्या दोघां सरदारांत कलह उत्पन्न झाला. पुढें त्यानें औरंगजेबास त्या हकीकतीचें पत्र लिहिलें त्यां-

तरी 'यशवंतसिंग मराठ्यांस अनुकूल आहे' असें लिहिलें होतें. परंतु त्याचें व यशवंतसिंगाचें वैमनस्य पडलें आहे, ही बातमी औरंगजेबास अगोदर समजली होती. त्यामुळें त्यानें खानाच्या लिहिण्यावर फारसा भरंवसा न ठेवितां, त्याची ताबडतोब मीर जुमला वारल्यामुळें रिकाम्या पडलेल्या बंगालच्या सुभेदारीवर नेमणूक केली, व आपला पुत्र मोअजीम यास सुभेदार नेमून दक्षिणेंत यशवंतसिंगाचे मदतीस पाठवून दिलें. मध्यंतरीं यशवंतसिंगानें सिंहगडास वेढा दिला, व तो घेण्याकरतां त्यानें आपली शिकस्त केली; परंतु त्या कामांत त्याला यश आलें नाहीं. नंतर चाकण, जुन्नर वगैरे प्रांतांत आपली बरीच फौज ठेवून तो औरंगाबादेस निघून गेला.

नंतर शिवाजीनें दंडाराजपुरी येथें बरीच फौज गोळा केली, व पोर्तुगीज लोकांचे ताब्यांतील वसई व चौल हे किल्ले घेण्याचा प्रथमतः आव घातला. परंतु त्याची वास्तविक दृष्टि सुरत शहरावर होती. सुरत शहर त्या वेळीं मोंगलांचे ताब्यांत असून तेथें इंग्लिश, पोर्तुगीज, फ्रेंच, डच, वगैरे सर्व लोकांच्या वसाहती होत्या. तसेंच तेथें फार मोठा व्यापार चालत असून तें भरभराटीच्या शिखरास जाऊन पोहोंचलें होतें. शिवाजीनें बरोबर चार हजार निवडक फौज घेऊन नाशिकास देवदर्शनार्थ जाण्याचा आव घातला, व तो एकाएकीं सुरत शहरावर येऊन पडला. तो तें शहर सात दिवसपर्यंत एकसारखें लुटीत होता, व त्याला तेथें अगणित लूट सांपडली. परंतु त्यानें त्या वेळीं युरोपियन लोकांच्या वखारींवर हल्ला केला नाहीं. हें वर्तमान इ० स० १६६४ च्या जानेवारी महिन्याच्या पांचव्या तारखेस घडलें.

सुरत येथें मिळविलेली भारी लूट बरोबर घेऊन शिवाजी रायगडास परत आल्यावर कांहीं दिवसांनीं त्याचा बाप शहाजी हा करनाटकांत तुंगभद्रेचे काठीं बेदनराजवळ बसवेपट्टण गांवीं शिकार करीत असतां घोड्यावरून पडून मृत्यु पावला. यानंतर कांहीं महिने आपल्या प्रांताचा बंदोबस्त करीत शिवाजी स्वस्थ बसला. शहाजी वारल्यानंतर शिवाजी आपणास 'राजा' असें म्हणवूं लागला, व त्यानें आपल्या नांवाचें नाणें पाडलें.

पुढें त्याच वर्षाच्या आगष्ट महिन्यांत त्यानें अहमदनगर शहर लुटून औरंगाबादच्या सभोंवतालच्या मुलुखांत मोठी धामधूम उडवून दिली. इतक्यांत पन्हाळ्याजवळ विजापुरकरांचें सैन्य होतें, त्यावरील सरदारानें शिवाजी दूरच्या पल्ल्यावर गेला आहे असें पाहून कोंकणपट्टी परत काबीज करण्याचा उद्योग चालविला. परंतु शिवाजीस तें वर्तमान कळतांच तो एकदम कोंकणांत परत आला, व त्यानें त्या सैन्याचा मोड करून त्यास पिटाळून लाविलें.

दक्षिणेंत मोंगलांचे मुलुखांत व इतर ठिकाणीं शिवाजी अशा रीतीनें बंडाळी करीत असतां, उत्तर-हिंदुस्थानांत सर्वत्र स्वस्थता असून दिल्ली येथें औरंगजेब हवापालट करण्याकरितां काश्मीर येथें जाण्याची मोठी जंगी तयारी करीत होता. औरंगजेबाच्या ऐश्वर्याची व त्याच्या स्वारीच्या बादशाही थाटाची थोडीशी तरी कल्पना मनांत येण्याकरितां त्या थाटाचें संक्षिप्त तरी वर्णन देणें जरूर आहे.

ता० ६ दिजंबर इ० स० १६६४ रोजीं दोन प्रहरीं तीन वाजतां औरंगजेब मोठ्या थाटानें दिल्ली शहर सोडून काश्मीर येथें जाण्याकरितां निघाला. तो आपल्या दुखण्यांतून

बरा झाला तेव्हांपासून त्याचे मनांत हा बेत घोळत होता. मोठमोठ्या शहाण्या मुत्सद्दी इतिहासकारांचें या प्रयाणाचे संबंधानें असें मत आहे कीं, शहाजहानासारख्या लोकप्रिय बादशाहाचें येवढें मोठें लचांड आपल्या मागें असतां फक्त प्रकृतीच्या दुरुस्तीकरितां औरंगजेबासारखा दीर्घ शंकेखोर पुरुष निर्वेधपणें इतक्या लांबीच्या पल्ल्यावर गेला नसावा. तर यांत त्याचा हेतु निराळाच असला पाहिजे. तो हा कीं, हिंदुस्थान, इराण, व उसबेग या तीन राष्ट्रांच्या सीमेवर असणारें सुप्रसिद्ध कंदाहार शहर घेण्याचा विचार त्याचे मनांत फार दिवसांपासून घोळत होता, व त्याच कामाकरितां तो बहुधा निघाला असावा; व त्यानें त्या वेळीं आपणाबरोबर जी जंगी फौज घेतली होती त्यावरून वरील अनुमानास बरीच बळकटी येते. असो.

औरंगजेब दिल्लीहून निघाला तो प्रथमतः तेथून ६ मैलांवर शाहालिमार नांवाची त्याची सदोदित उतरण्याची आवडती वाडी होती, तेथें जाऊन दाखल झाला. या ठिकाणीं सहा दिवस मुकाम केल्यावर लाहोर येथें जाण्याकरितां स्वारी निघाली. औरंगजेबाजवळ त्याच्या स्वतःच्या रक्षणार्थ म्हणून पसतीस हजार घोडेस्वार, दहा हजार पायदळ, मोठ्या तोफा सत्तर व लहान तोफा साठ, एवढा सरंजाम असे. याशिवाय लष्कर व तोफखाना निराळाच. वर सांगितलेला तोफखाना नेहमीं स्वारीचे अघाडीस असून बादशाहा मुकामास आला म्हणजे त्याची वर्दी सर्व लोकांस देण्याकरितां त्याला सरबत्ती देत असत.

दिल्ली व लाहोर यांचे दरम्यान सुमारें दीडशें कोसांचें अंतर असून त्या वेळीं तो आठ दिवसांचा रस्ता होता. परंतु औरंगजेबाची स्वारी अशा थाटानें आस्ते आस्ते

चालली होती कीं, त्याला तेथें जाण्यास दोन महिने लागले. तो ता० २९ फेब्रुवारी इ० स० १६६९ रोजीं लाहोर येथें येऊन पोहोंचला.

औरंगजेबाचे स्वारीबरोबर नेहमीं दोन पेषखाने (तंबू वगैरे स्वारीस लागणारें सर्व सामान) असत. त्यांपैकीं एक पेषखाना नेहमीं अघाडीस चालत असे, त्यामुळें स्वारीचा कूच सुरू झाला म्हणजे पुढील मुक्कामाची सर्व व्यवस्था अगोदर सिद्ध केलेली असे. एक पेषखाना वाहून नेण्यास साठ हत्ती, दोनशें उंट, शंभर खेंचरें व शंभर नोकर एवढा सरंजाम लागत असे.

सर्वांत मोठ्या तंबूस 'हमखास' असें म्हणत असत. त्यांत बादशाहा राहत असे, व तेथेंच आपला दरबार भरवीत असे. प्रति दिवशीं दोन वेळ दरबार भरावयाचा अशी चाल असे. याच्याच शेजारीं परंतु याच्याहून जरा लहान असा दुसरा तंबू असे. त्यास 'गुसलखाना' असें म्हणत असत. बादशाहा या तंबूंत स्नान करीत असे, व सर्व सरदार व अमीरउमराव मंडळीचे संध्याकाळीं मुजरे घ्यावयाचे ते येथेंच घेत असे. संध्याकाळीं हजारों अमीरउमराव लाखों मशाली पेटवून औरंगजेबाचे दर्शनार्थ निघाले म्हणजे जी गर्दी उसळून जात असे, व जो विलक्षण व भव्य देखावा दिसत असे, त्याचें वर्णन करतां येणें अशक्य आहे.

'हमखास' व 'गुसलखाना' या तंबूंच्या मागच्या बाजूस 'कौलखाना' नांवाचा तिसरा तंबू असे. या ठिकाणीं फक्त बड्या बड्या उमराव लोकांस येण्याची परवानगी असून तेथें राज्यांतील विशेष महत्त्वाच्या कामांची चर्चा चालत असे. त्याच्यामागें उंची कनाथी लावलेले,

किनखाबाचे पडदे सोडलेले, रेशमी बुटीदार कापडानें मढविलेले, व झालरी सोडलेले असे बादशाहाचे खासगी तंबू असत. त्याच्या सर्व तंबूंत उंची विलायती सकलादी, व मखमाली पसरलेल्या असत, व ' हमखास, ' ' गुसलखाना ' व ' कौलखाना ' या तीन तंबूंत त्याचीं रत्नजडीत सिंहासनें मांडलेलीं असत[1]. यालाच लागून त्याच्या जनानखान्याचे तंबू असत. या तंबूंच्या सभोंवर उंच कनाथी असून त्यांच्या मध्यंतरीं जनानखान्यांतील नोकर लोकांचे तंबू असत. फक्त एकट्या ' हमखास ' तंबूची कनाथ सोळाशें हात लांबीची होती.

' हमखास ' व दुसरे पांच सहा तंबू सर्व लोकांस फार लांबूनही ओळखितां यावे म्हणून सर्वांत उंच केलेले होते. ' हमखास'च्या पुढच्या अंगास दोन्ही बाजूस दोन भव्य तंबू असून त्यांत कांहीं उंची घोडे विशेष जरूरीच्या कामाकरितां कोणास पाठविणें झालें तर जीन वगैरे घालून तयार ठेवलेले असत. त्यांना लागूनच परंतु बाहेरच्या बाजूस तोफखाना असे. 'हमखास'च्या पुढच्या अंगास पुष्कळ खुली जागा असे, व तिच्या पुढच्या बाजूस ' नगारखाना ' व ' चौकीखाना ' या नांवांचे दोन तबू असत. तेथें बादशाहाचा नगारखाना व चौकीपहारा ठेवलेला असे.

बादशाहाच्या तंबूंकरतां जी जागा आंखलेली असे, तिची पुढची बाजू शिवाय करून बाकीच्या तीन बाजूंस बादशाहाच्या नोकर मंडळीचे तंबू असून, शिवाय त्याचीं शस्त्रास्त्रें, घोडयांचे उंची जीन व लगाम, बादशाहास आलेल्या भेटी, उंची कपडे, फळफळावळ, मेवामिठाई, पान-

---

१ औरंगजेबाचीं मयूरासनासह रत्नजडीत अशीं सात सिंहासनें होतीं—बरनीर.

सुपारी, गंगेचें[1] पाणी वगैरे जिनसा ठेवण्याचे निरनिराळे तंबू असत. फक्त पानसुपारीचे तंबू चार होते, व स्वयंपाक व त्यास लागणारीं भांडीं व साहित्य यांचे सोळा तंबू होते. याशिवाय त्याचा शिकारखाना बरोबर असल्यामुळें हत्ती, घोडे, कुत्रे, मांसाहारी पक्षी, हरणें, त्यांस धरण्याकरितां पाळलेले चित्ते, वनगाई, वाघ, सिंह, अस्वल, गेंडे, बंगाली रेडे, बैल वगैरेंचे शेंकडों निरनिराळे तंबू होते.

अमीरउमराव मंडळीचे तंबू बादशाहाच्या तंबूंच्या दोन्हीं बाजूंस मैल दीड मैल लांब पसरलेले असत. कोणाचा तंबू 'हमखास'च्या कोणत्या बाजूस किती अंतरावर मारावयाचा त्याची व्यवस्था स्वारी निघण्यापूर्वींच होत असे. बादशाहाप्रमाणें अमीरउमराव लोकांचाही दुहेरी पेषखाना असे. बादशाहाच्या तंबूमधून त्यास लागणाऱ्या जिनसांचे, व अमीरउमरावांच्या तंबूंमधून सर्व लोकांस लागणाऱ्या दाणावैरण, गहूं, तूप, लोणी, साखर वगैरे सर्व तऱ्हेच्या जिनसांचे बाजार भरलेले असत. छावणीचे निरनिराळे भाग ओळखितां यावे म्हणून त्या त्या भागांचीं नांवें घालून अतिशय उंच पताका लाविलेल्या असत. याशिवाय मनसबदार, दिवाणी कामदार, व्यापारी, खासगी चाकरनोकर व दुसरें बाजारबुणगें यांचे हजारों लहान लहान तंबू मधून मधून असत. चोरीचपाटीच्या बंदोबस्ताकरितां पांच पांचशें कदमांच्या अंतरावर चौक्या ठेवलेल्या असत, व स्वारांची घस्त फिरत असे. ते 'खबरदार' म्हणून मोठ्यानें ओरडत असत. बरनीर साहेब असें म्हणतात कीं, "इतका बंदोबस्त होता तरी चोऱ्या होतच असत."

---

१ औरंगजेब बहुतकरून नेहमीं गंगेचें पाणी पीत असे.

' हमखास ' तंबू रात्रीस सुद्धां ओळखितां यावा म्हणून त्याच्यापुढें ८० हात उंचीची काठी असे व तिच्यावर आकाश-दिवा टांगलेला असे. स्वारीचा कूच सुरू झाला म्हणजे नगाऱ्यांचा दणदणाट, तोफांच्या गाड्यांचा घडघडाट, हत्तींच्या गळ्यांतील घंटांचा घणघणाट, घोड्यांचा टापांचा खडखडाट, यांच्यायोगानें आकाश दुमदुमून जात असे, व दशदिशा धुळीनें अंध होऊन जात. अघाडीस जंगी तोफखाना, त्याच्या मागून शेकडों पायदळ पलटणें, त्याच्या मागून हजारों घोडेस्वार, त्यांच्यामागें बादशाहाचें खासगी सैन्य व खासा स्वारी, त्याच्यामागें हत्तींवर अंबाऱ्यांतून बसलेला त्याचा जनानखाना, त्याच्यामागें बादशाहाच्या अमीरउमराव लोकांचा जनानखाना, त्याच्यामागें हजारों पालख्या व म्याने यांतून बसलेले अमीरउमराव लोक, त्यांच्यामागें त्यांच्या नोकर लोकांचे थवे, त्यांच्यामागें बादशाहाचे खासगी व दिवाणी कामदार, त्यांच्यामागें व्यापारी लोकांचे तांडेचेतांडे, त्यांचेमागें असंख्य बाजारबुणगें, व त्याच्यामागें पुनः लष्करी लोक. या एकंदर थाटाचें वर्णन वाचलें म्हणजे पुष्कळांस ही कादंबरी आहे असें वाटेल. परंतु कादंबरी नव्हे. औरंगजेबाचें तसेंच वैभव होतें. बरनीर साहेब या स्वारीबरोबर होते, व त्यांनीं आपल्या डोळ्यांनीं हा सर्व थाट पाहिलेला होता. ते लिहितात कीं, " वाचक हो ! कल्पनेची धांव जितकी पोहोंचेल तितकी पोहोंचवा, तरी सुद्धां औरंगजेबाच्या स्वारीच्या थाटाची खरी कल्पना तुम्हांस करतां येणार नाहीं. " औरंगजेबाच्या ह्या स्वारीबरोबर अजमासें ४ लाख मनुष्य असून त्याच्या छावणीचा घेर सुमारें आठ मैल पडलेला असे. वर दिलेल्या वर्णनावरून औरं-

गजेबाच्या ऐश्वर्याची कल्पना आमचे वाचकांस बरीच झाली असेल. असो.

याच वेळेच्या सुमारास शिवाजीनें औरंगजेबाचीं पुष्कळ तारवें धरिलीं, तसेंच मुसलमान यात्रेकरू मक्केस जात होते त्यांचींही गलबतें धरून लुटलीं, व घांटावरही मोंगलांचे मुलुखास फार त्रास दिला. औरंगजेब या वेळीं काश्मीर येथें होता. त्याला हें वर्तमान समजलें तेव्हां शिवाजीचा अतिशय राग आला, व त्यानें त्याचें पारिपत्य करण्याकरितां यशवंतसिंग व मोअजीम यांस परत बोलावून दिलावरखान व जयसिंग या दोन सरदारांस दक्षिणेंत पाठवून दिलें. त्यानें जातांना जयसिंग यास असें सांगितलें कीं, " तुम्हीं शिवाजी राजे यांस जिवंत धरून आणावें, म्हणजे तुमचें बहुतां प्रकारें ऊर्जित होईल. शास्तीखानासारखें न करणें. इमानइतबारें सेवा करून शास्तीचे नाकास चूर्ण लावणें. तुम्हीं हिंदु मर्दाने, नेकजाद; हरगीज (कोणत्याही प्रकारें) तफावत न करणें. इसवास्ते दक्षिणेचे मोहिमेस जावयास फर्माविलें आहे." त्या वेळीं जयसिंगानें बादशाहास मुजरा केला, व तो म्हणाला " आम्ही हजरतीचे दुवागीर (हितचिंतक). हमारे बडे तागायत बादशाके कदमोंकों तफावत केली नाहीं. आमचा करार जीवजमीयतनिशीं पादशहाके दौलतकेवास्ते खर्च होना. और कुच जानते नही. शिवाकी क्या मुजाख ? हम सब दख्खन काबीज पादशाहाके मेहेरसें करेंगे. ये हिंमत हजरतकु रोषन (श्रुत) है. शिवाकु पकडलाते है. और इस बाबें हमारे अर्ज शिवा इमानसें दर बंदगीके हजर हुवा तो सब तकशीर माफ करून जादा दौलत देऊन बढती करावी. हमारेपर नेकनजर देऊन शिवाका भला केल्यानें

अच्छी बात. इस बावें हमारे शीरपर हात रखना. शिवाजीस हजर करितों." त्या वेळीं औरंगजेबानें त्यास "तुमचे वचनावेगळे नाहीं, तुम्हीं सांगाल त्याप्रमाणें चालवूं," असें ह्मणून कुराणाची शपथ दिली. नंतर त्या दोघांस मोठा नजरनजराणा देऊन त्यांची मोठ्या थाटानें दक्षिणेंत रवानगी केली.

अशा रीतीनें जयसिंग व दिलावरखान हे इ० स० १६६५ च्या फेब्रुवारी महिन्यांत नर्मदा उतरून खालीं आले, व त्यांनीं सिंहगड व पुरंदर यांचे दरम्यान आपल्या फौजेचा तळ दिला. पुढें जयसिंगानें सिंहगडास व दिलावरखानानें पुरंदरास वेढा दिला. शिवाजी या वेळीं कानडा प्रांतांत बारशिलोर नांवाचें विजापुरच्या ताब्यांतील एक मातबर बंदर लुटीत होता. तेथें अतिशय लूट मिळवून रायगड येथें परत आल्यावर त्याला वरील वर्तमान कळलें. शिवाजी नेहमीं आपली शक्ति ओळखून कोणतेंही कृत्य करीत असे. जयसिंग व दिलावरखान यांच्याबरोबर लढाईस उभें राहून आपला निभाव लागणार नाहीं, असें वाटून त्यानें जयसिंगाशीं सामाचें बोलणें सुरू केलें, व रघुनाथपंत पंडितराव व दादाजी रघुनाथ प्रभु यांस त्याच्याकडे पाठवून दिलें. अशा रीतीनें तहाचें बोलणें सुरू झाल्यामुळें सिंहगडच्या वेढ्याचें काम बंद पडलें. परंतु दिलावरखानानें पुरंदरच्या वेढ्याचें काम मोठ्या जोरानें चालविलें होतें. त्या वेळीं पुरंदर येथें मुरार बाजी नांवाचा शिवाजीचा सरदार असून त्याचे हाताखालीं दोन हजार मावळे होते. दिलावरखानानें तो किल्ला घेण्याविषयीं आपली शिकस्त केली, परंतु किल्ला त्याचे हातीं आला

१ काव्येतिहाससंग्रह.

नाहीं. एके प्रसंगीं मुरार बाजी हा बरोबर सातशें निवडक लोक घेऊन किल्ल्याबाहेर पडला. प्रथमतः त्यानें मोंगलांचे लोकांस आपले अंगावर पाडून घेतलें, व नंतर अशा जोरानें उलट खाल्ली कीं, त्यानें हां हां म्हणतां त्यांचे एक हजार लोक कापून काढले. मुरार बाजी स्वतः दिलावरखानास ठार मारण्याकरितां त्याच्या अंगावर चालून गेला, व त्याला त्यानें गांठलेंच होतें; परंतु इतक्यांत एक बाण त्याच्या मर्मस्थानीं येऊन लागला, त्यामुळें तो शूर सरदार खालीं पडून प्राणास मुकला. त्याबरोबर मावळे लोकांचें धैर्य सुटून ते परत किल्ल्यांत निघून गेले. ह्या हल्ल्यांत एकंदर तीनशें मावळे पडले. मुरार बाजी पडला तरी किल्ल्यांतील शिबंदीनें धीर सोडिला नाहीं, व त्यांनीं मोठ्या शूरपणानें त्याचें रक्षण केलें. दिलावरखानानें किल्ल्याच्या माचीच्या बुरुजाखालीं सुरुंग लावून तो उडविला, व मोंगलांनीं मोठ्या जोरानें हल्ला करून माची आपल्या ताब्यांत घेतली. नंतर किल्ला आपले हातीं लागला असें मोंगलांस वाटून ते बेसावधपणें बालेकिल्ल्यावर चढून जाऊं लागले. त्या वेळीं हेटकरी लोकांनीं त्यांच्यावर अशा रीतीनें गोळ्यांचा वर्षाव केला कीं, त्यांनीं त्या बहुतेक लोकांस ठार मारिलें. नंतर दिलावरखानानें पुरंदरच्या ईशान्य दिशेस वज्रगड नांवाचा किल्ला होता, त्यावर आपल्या तोफा चढवून तेथून बालेकिल्ल्यावर मारा चालविला. तथापि आंतील लोकांनीं त्यास दाद दिली नाहीं, व त्याच संधीस पावसाळा सुरू झाल्यामुळें मोंगलांचें कांहींच चालेनासें झालें.

शिवाजीनें जयसिंगापाशीं तहाचें बोलणें सुरू केलें होतें, म्हणून वर सांगितलेंच आहे. पुढें तो इ० स०

१६६५ च्या जुलै महिन्यांत स्वतः जयसिंगास भेटण्याकरितां गेला. नंतर त्या दोघांमध्यें तह होऊन त्यांत असें ठरलें कीं, शिवाजीनें आपल्या बत्तीस किल्ल्यांपैकीं वीस किल्ले मोंगलांस द्यावे, व बारा जहागिरीदाखल आपणाकडे ठेवावे; आणि औरंगजेबानें शिवाजीचा पुत्र संभाजी यास पांच हजार स्वारांची सरदारी द्यावी, व विजापुरच्या प्रत्येक परगण्याच्या जमाबंदीवर चौथाई व सरदेशमुखी हे हक्क द्यावे. औरंगजेबानें पुढें शिवाजीस जें पत्र पाठविलें, त्यांत पहिलीं दोन कलमें कबूल केलीं होतीं, परंतु तिसऱ्या कलमाचा मुळींच उल्लेख केला नव्हता. वरील तह झाल्यामुळें दिलावरखानास पुरंदरचा वेढा उठवून परत यावें लागलें.

हा तह झाल्यानंतर औरंगजेबाचे आज्ञेवरून जयसिंग शिवाजीस आपल्या मदतीस घेऊन विजापुरचें राज्य घेण्याकरितां निघाला. त्या वेळीं शिवाजीनें आपणाबरोबर फक्त दोन हजार स्वार व एक हजार पायदळ इतकें सैन्य घेतलें होतें. त्या लढाईंत शिवाजी व त्याचा शूर सरदार नेताजी पालकर यांनीं फार मोठीं पराक्रमाचीं कृत्यें केलीं. पुढें तें वर्तमान औरंगजेबास समजलें तेव्हां त्यानें शिवाजीस एक पत्र पाठवून त्यांत त्याची फार स्तुति केली, व त्याला आपले भेटीस दिल्लीस बोलाविलें. त्या पत्रांत "तुमची मोठी बढती होऊन तुम्हांस लौकरच दक्षिणेंत परत जाण्याची परवानगी मिळेल," असेंही लिहिलें होतें. प्रथमतः शिवाजीस जावें असें वाटेना, परंतु जयसिंगानें त्या गोष्टीस भर दिल्यामुळें व त्याबद्दलची हमी घेतल्यामुळें, शेवटीं दिल्लीस जाण्याचा त्याचा निश्चय ठरला. नंतर रायगडास येऊन त्यानें मोरोपंत पिंगळे, आबाजी सोनदेव, अण्णाजी दत्तो, नेताजी

पालकर, प्रतापराव गुजर वगैरे सरदारांवर राज्याचा कारभार सोंपवून त्यांस " बंदोबस्तीनें रक्षणें, व गडकोट किल्ले जतन करणें. श्रीमन्ममहाराज मातुश्री आईसाहेबांचे आज्ञेंत वर्तणूक करणें. हमेशा आम्हांकडील दिल्लीची बातमी राखणें. बहुत सावधपणें असणें. आम्ही दिल्लीस गेलों म्हणजे अवसान न सोडणें. जें जें पराक्रमें राज्य साधेल तें वरचेवरी वृद्धिंगत करणें. आम्ही कांहीं अवसान टाकून डगमगीत नाहीं. आमचा सबळ पक्ष, हिंदु राजे साध्य, संपदाद्वारा अनुपदें जाहले आहेत, ते नेऊन बदलियानें पादशाहाची तमा धरणार नाहींत. आम्हीही रात्रंदिवस सावध आहों. आमची चिंता न करणें. वरचेवरी आईसाहेबांचें समाधान सर्व गोष्टीनें करीत जाणें, " अशी आज्ञा केली, व संभाजीस बरोबर घेऊन तो इ० स० १६६६ त दिल्ली येथें जाण्याकरितां निघाला. संभाजी त्या वेळीं फक्त पांच वर्षांचा होता. औरंगजेबास ती बातमी कळतांच त्यानें शिवाजीची वाटेनें उत्तम बरदास्त ठेवण्याविषयीं ठिकठिकाणीं आपल्या माहालकरी व मोकासदार लोकांस ताकीदपत्रें पाठविलीं.

नंतर शिवाजी दिल्लीजवळ आला अशी वर्दी औरंगजेबास पोहोंचतांच त्यानें जयसिंगाचा पुत्र रामसिंग व दुसरा एक हलक्या प्रतीचा मानकरी यांस सामोरें पाठवून दिलें. ' प्रथम ग्रासे मक्षिकापातः ' याप्रमाणें औरंगजेबानें आपणास कोणी बड्या दर्जाचा उमराव सामोरा पाठविला नाहीं, असें पाहून शिवाजीस फार वाईट वाटलें, व रागही आला. परंतु त्या वेळीं त्यानें तो अपमान तसाच सहन केला. औरंगजेबानें शिवाजीस उतरण्याकरितां म्हणून एक स्वतंत्र पेठ नेमून दिली होती, तेथें जाऊन

तो उतरला. तेव्हांपासून त्या पेठेस शिवपुरा असें नांव पडलें. नंतर नेमलेल्या दिवशीं तो बादशाहाचे भेटीस गेला, व त्याच्यापुढें नजरनजराणा ठेऊन त्यानें त्यास मुजरा केला. शिवाजीची खरी योग्यता औरंगजेबास कळली नव्हती, त्यामुळें त्याला तो तुच्छ लेखीत असे, व त्यामुळेंच त्यानें या भेटीचे प्रसंगीं त्याचा योग्य मानमरातब ठेविला नाहीं. मुजरा केल्यावर औरंगजेबानें शिवाजीस पहिल्या प्रतीच्या सरदारांत न बसवितां त्याला तिसऱ्या प्रतीच्या सरदारांत बसविलें. त्या मानी वीरास हा अपमान सहन न होऊन त्याचा इतका संताप झाला व रागानें माथें इतकें भिरभिरून गेलें कीं, तो एकदम तेथून उठला, व उमराव लोकांच्या मागें जातो आहे तोंच घेरी येऊन धाडकर खालीं पडला. त्या वेळीं "हें काय झालें?" असा औरंगजेबानें रामसिंगास प्रश्न केला. तेव्हां त्यानें मोठ्या शहाणपणानें " शिवाजी राजे जंगलके हैवान (मनुष्य) त्यासी गर्मी बहुत झाली, तेणेंकरून काहिले जहाले." असें सांगितलें. शिवाजी सावध झाल्यावर "तुमच्या पित्यानें आपलें वचन मोडलें," असें तो रामसिंगास म्हणाला; नंतर "सरकारांनीं आपली अब्रू तर पुर्वीच घेतली, त्या अर्थीं आतां आपला प्राणही घ्यावा" असें बादशाहास बोलून त्यानें दिलेल्या पोषागाचा स्वीकार न करितां तो दरबार सोडून एकदम चालता झाला. हें एकंदर कृत्य पाहून औरंगजेबास मोठा संतोष वाटला. त्याचे मनांत कांहीं तरी निमित्तानें शिवाजीस कैद करावयाचें होतें. त्यानें लगेच दिल्लीचा कोतवाल पोलादखान यास पांच हजार लोकांनिशीं शिवाजी ज्या वाड्यांत राहत होता, त्याचे सभोंवार सक्त पाहरा ठेवण्याकरितां पाठवून

दिलें. अशा रीतीनें कपटानें औरंगजेबानें आपणास फसविलें असें पाहून शिवाजीस फार वाईट वाटलें. "माझें येथें प्रयोजन नसल्यास मला दक्षिणेंत जाण्याची परवानगी द्यावी," अशी पत्रद्वारा शिवाजीनें औरंगजेबाची प्रार्थना केली[1]. परंतु तो तिकडे मुळींच लक्ष्य देईना. तेव्हां शिवाजीस मोठी काळजी लागली, व आपली या लचांडांतून कशी सुटका करून घ्यावी, याविषयीं तो युक्ति योजूं लागला. प्रथमतः त्यानें आपल्या लोकांस दिल्लीची हवा मानवत नाहीं, असा बहाणा करून त्यांस दक्षिणेंत पाठविण्याची औरंगजेबाकडून परवानगी काढिली. शिवाजीचे सर्व लोक दक्षिणेंत गेले तर तो अधिकच आपल्या कबजांत येईल, असें औरंगजेबास वाटल्यावरून त्यानेंही त्यांस जाण्यास परवानगी दिली. पुढें शिवाजीनें अजारीपणाचें मिष केलें, व त्यास औषध देण्याकरितां जे हिंदु वैद्य येत असत, त्यांस वश करून घेऊन त्यांच्या मध्यस्थीनें, व रामसिंगाचे साहाय्यानें आपल्या बाहेरच्या इष्टमित्रांशीं पत्रव्यवहार सुरू केला. पुढें त्यानें अमीरउमराव, इष्टमित्र गोसावी, फकीर वगैरे मंडळीस देण्याकरितां मोठमोठ्या पेटाऱ्यांतून मेवामिठाई पाठविण्याचा परिपाठ घातला. हे पेटारे रोजच्या रोज जात असत, त्यामुळें तसे पेटारे निघाले, म्हणजे पहारेकरी लोक झाडा वगैरे घेत नसत. पुढें बाहेरील बंदोबस्त यथास्थित झाल्यावर एके दिवशीं संध्याकाळीं तो एका पेटाऱ्यांत बसला, व एकांत संभाजीस बसवून व आपल्या बिछान्यावर आपला विश्वासु नोकर हिरोजी फर्जंद यास निजवून आपल्या तुरुंगांतून बाहेर पडला. शिवाजी व संभाजी

१ काव्येतिहाससंग्रह.

निर्विघ्नपणें बाहेर पडल्यावर कांहीं वेळानें हिरोजीही काखेस आपला बटवा अडकवून कांहीं कामाचे निमित्तानें बाहेर पडला तो पडलाच. शिवाजीनें लगेच बैराग्याचा वेश घेतला, व संभाजीस बरोबर घेऊन तो मथुरेस आला, व तेथें मोरोपंत पिंगळे याचे तिघे मेहुणे कृष्णाजीपंत, काशीपंत व विसाजीपंत हे राहत असत त्यांच्या स्वाधीन संभाजीस[1] करून आपण त्याच वेशानें दिल्ली सोडल्यापासून नऊ महिन्यांनीं गोंडवणांतून हैदराबादेकडून रायगड येथें सुखरूप येऊन पोहोंचला.

शिवाजी पळून गेला हें वर्तमान औरंगजेबास कळतांच तो दांतओठ खाऊं लागला. त्यानें त्याला पकडून आणण्याकरितां चोहींकडे आपली फौज पाठवून दिली.

---

१ संभाजीस वर सांगितलेल्या त्रिवर्ग बंधूंच्या स्वाधीन करून शिवाजी निघून गेल्यावर पुढें ती बातमी औरंगजेबास समजली. तेव्हां त्यानें लगेच त्यांच्या घरावर सक्त पहारा ठेवावा, म्हणून हुकूम केला. त्या वेळीं काशीपंत यानें "हा माझा पुत्र आहे, राजपुत्र नाहीं." असें सांगितलें. तेव्हां औरंगजेबानें "तुम्हीं त्यास पुढें घेऊन भोजन केल्यास आमची खातरी होईल" असें सांगितलें. त्या वेळीं काशीपंतानें केळीच्या पानावर पोहे कालवून संभाजीस जवळ घेतलें व दोघांनीं ते खाल्ले. तेव्हां बादशाहाचा संशय फिटून त्यानें त्यांच्या घराभोंवतालचा पहारा उठविला. शिवाजी रायगडास येऊन पोहोंचल्यावर थोडक्याच दिवसांनीं काशीपंत संभाजीस मुलीचा वेष देऊन रायगडास घेऊन आला व त्यानें त्यास शिवाजीच्या स्वाधीन केलें. शिवाजीनें काशीपंताचा मोठा सन्मान करून त्यास मोठें बक्षिस दिलें. काशीपंताच्या स्वामीभक्तीचें हें उदाहरण ध्यानांत ठेवण्यासारखें आहे. ज्याच्या पदरीं अशीं एकनिष्ठ माणसें असतील त्याचा भरभराट कां होणार नाहीं!—काव्येतिहाससंग्रह, कयांवेल.

शिवाजी नऊ महिनेपर्यंत वेश पालटून प्रवास करीत होता, व वाटेनें त्याच्यावर पुष्कळ संकटें आलीं होतीं. परंतु निरनिराळे समयोचित बहाणे करून आपण कोण याचा त्यानें मोंगलांस गंधही लागूं दिला नाहीं, याबद्दल त्याची जितकी तारीफ करावी तितकी थोडीच आहे. शिवाजीची सुटका करण्याचे कामीं रामसिंगाची मदत आहे, असा औरंगजेबास संशय आल्यावरून त्यानें कांहीं दिवस त्यास दरबारांत येण्याचें बंद केलें होतें.

शिवाजी दिल्ली येथून पळून गेल्यावर लौकरच ह्मणजे इ० स० १६६६ च्या दिजंबर महिन्यांत शहाजहान बादशाहा मरण पावला. औरंगजेबानें त्यास आग्र्याचे किल्ल्यांत अटकेंत ठेविलें होतें; परंतु त्यानें त्यास दुसऱ्या कोणत्याही रीतीनें वाईट तऱ्हेनें वागविलें नाहीं. त्याला सोडविण्याकरितां लोक बंड करितील कीं काय, अशी त्यास नेहमीं भीति असे, त्यामुळें शहाजहान याच्या मृत्यूची तो वाटच पहात होता, व तो मेला असें त्यास कळलें तेव्हां त्यास मोठा आनंद झाला. काय ही पितृभक्ति ! अशा रीतीनें आपल्या पित्यास वागविणारे व त्याच्या मृत्यूनें आनंद मानणारे लोकांस नराधम म्हटलें तर विशेष दोष लागेल काय? बिचारा शहाजहान मात्र अशा क्रूर पुत्राच्या हातून लौकर सुटला, हा परमेश्वरानें त्याच्यावर मोठा अनुग्रहच केला असें म्हटलें पाहिजे.

या वेळीं औरंगजेबाचें वैभव शिखरास जाऊन पोहों-चलें होतें. त्याच्या अवाढव्य राज्यांत बहुतेक स्वस्थता होती. काश्मीरच्या सुभेदारानें धाकटा तिबेट देश जिंकून मोंगलांचे अमलाखालीं आणिला होता. शाहिस्तेखान यानें आराकानी लोकांस जिंकून बंगालच्या उपसागराच्या पूर्वेस

चितगांवपर्यंतचा सर्व मुलूख मोंगलांचे राज्यांत सामील केला होता; शिवाजी अज्ञातवासांत असल्यामुळें त्याची भीति उरली नव्हती; मक्का, अरबस्थानांतील दुसरीं राज्यें, हबसदेश, उसबेग, इराण इत्यादि देशांतील वकील औरंगजेबाच्या दरबारीं होतेच; व जयसिंगानें आपल्या पराक्रमानें दक्षिणेंत मोंगलांचा दरारा कायम राखिला होता. यापुढें मात्र त्याचे राज्यास उतरती कळा लागली.

या वेळीं जयसिंगानें विजापुरचें बहुतेक राज्य जिंकून खुद्द विजापुरास वेढा दिला होता. परंतु विजापुरच्या बादशाहानें आजूबाजूचा सर्व मुलूख ओस पाडला, व बाहेरून जी धान्यसामग्री येत असे, तिच्यावर छापे घालून तो ती पळवून नेऊं लागला. गोवळकोंडयाचा राजाही विजापुरकरांच्या मदतीस आला होता. त्यामुळें जयसिंगाचें कांहीं एक चालेनासें झालें. त्याच्या सैन्याची उपासमर होऊं लागली, तेव्हां विजापुरचा वेढा उठवून त्यास औरंगाबादेस परत यावें लागलें. तो परत येत असतां विजापुरच्या सैन्यानें वाटेंत त्याच्या सैन्यावर छापे घालून त्यानें अतोनात नुकसान केलें. ही मोहीम फसल्यामुळें औरंगजेबाचा त्याच्यावर फार रोष झाला, व त्यानें त्यास दक्षिणेंतून परत बोलाविलें. त्या शूर रजपुतास हा अपमान शल्याप्रमाणें टोंचूं लागला, व त्याला तें दुःख असह्य होऊन तो दिल्लीस परत येत असतां वाटेंतच बऱ्हाणपूर येथें ता० १० जुलै इ० स० १६६७ रोजीं मरण पावला. जयसिंग मोठा शूर व शहाणा होता. त्यानें औरंगजेबाची मरेपर्यंत एकनिष्ठपणें सेवा केली. फक्त शेवटची विजापुरची मोहीम शिवाय करून त्यानें ज्या ज्या मोहिमा केल्या, त्यांत त्यास यश मिळालें होतें. औरंगजेबाची सत्ता कायम

करण्यास मीर जुमला याचेप्रमाणेंच मुख्य मदत जयसिंगाची होती. असें असून एका मोहिमेंत अपयश आलें म्हणून औरंगजेबानें त्याचा अपमान करणें म्हणजे कृतघ्नपणावर कडी करणें होय. जयसिंगाचे संबंधानें औरंगजेबाचे कृतघ्नपणाची कर्नल टाड यांनीं अशी हकीकत दिली आहे कीं, "जयसिंग अतिशय तापट होता, व त्यामुळें त्यास ठार मराण्याचा औरंगजेबानें निश्चय केला. त्याच्याजवळ बावीस हजार रजपूत घोडेस्वारांची जय्यत फौज असून शिवाय त्याच्या हाताखालीं बावीस संस्थानिक होते. तो आपले दरबारांत बसला म्हणजे आपल्या दोन्हीं हातांत दोन काचेचे पेले धरीत असे, व एकास 'दिल्ली' व दुसऱ्यास 'सातारा' असें म्हणत असे. नंतर "ही पहा साताऱ्याची गत" असें म्हणून तो आपल्या हातांतील एक पेला धाडकर खालीं जमिनीवर आपटीत असे; व त्याच वेळीं दुसरा पेला पुढें करून "ह्या दिल्लीचें बरेंवाईट माझ्या हातांत आहे, व पाहिजे त्या वेळीं मी तिचीही साताऱ्याप्रमाणेंच वाट लावीन." असें जोरानें म्हणत असे. अशा प्रकारची गर्वोक्ति औरंगजेबाचे कानावर गेली, तेव्हां त्याला मोठा राग आला, व त्यानें जयसिंगाचे कुटुंबांत फितुर केला. त्यानें त्याचा कनिष्ठ पुत्र कीरतसिंग यास अंबरेची गादी देण्याचें वचन देऊन जयसिंगास ठार मारण्यास सांगितलें. त्या दुष्ट पुत्रानें पुढें जयसिंग याचे अफूंत विष कालवून त्याचा प्राण घेतला." वरील गोष्ट खरी असेल तर जयसिंगाची कृति निर्दोषी होती असें आमचें म्हणणें नाहीं; परंतु तेवढ्यानें, त्यास ठार मारण्याकरितां औरंगजेबानें ज्या नीच मार्गानें अवलंबन केलें, त्याचा विचार केला तर, औरंगजेबा-

वरचा कृतघ्नपणाचा आरोप कमी होईल असें वाटत नाहीं. आतां केवळ जयसिंगाच्या संबंधानेंच विचार केला, तर पूर्वी दाराचा खरा पक्ष सोडून तो औरंगजेबास जाऊन मिळाला होता. तेव्हां त्या राजद्रोहाच्या पापाबद्दल त्याला हें यथायोग्य प्रायश्चित्त मिळालें असें म्हणावें लागतें.

जयसिंगास परत बोलाविल्यावर औरंगजेबानें यशवंतसिंग व मोअजीम यांस पुनः दक्षिणेंत पाठवून दिलें. पुढें त्यांचें व दिलावरखानाचें पटेना म्हणून त्यालाही औरंगजेबानें परत बोलाविलें. जयसिंग वारल्यामुळें शिवाजीची पंढरी पिकली. त्यानें भडाभड आपले सर्व किल्ले परत घेतले. पुढें मोअजीम व यशवंतसिंग दक्षिणेंत आल्यावर त्यानें यशवंतसिंगाच्या मार्फतीनें मोअजीम याच्याशीं तहाचें बोलणें सुरू केलें, व औरंगजेबानें त्या तहास आपलें अनुमोदन दिलें. त्यांत त्यानें शिवाजीचा जिंकून घेतलेला बहुतेक मुलूख त्यास परत दिला, त्यानें घेतलेला ' राजा ' हा किताब मान्य केला, व वऱ्हाडांत त्यास आणखीं जहागीर दिली. हा तह करण्यांत त्या कपटी बादशाहाचा अंतस्थ हेतु असा होता कीं, अशा रीतीनें शिवाजीस लालूच उत्पन्न करून त्यास पुनः दिल्लीस न्यावें व तेथें त्याचा घात करावा. परंतु शिवाजी त्याचें कपट पूर्णपणें ओळखून होता.

वर सांगितलेल्या तहामुळें शिवाजी मोंगलांचे भीतींतून मोकळा होतांच त्यानें विजापूर व गोवळकोंडें या राज्यांवर आपली शिस्त धरिली. परंतु हीं दोन्हीं राज्यें आंतून दुर्बळ

---

१ दिलावरखानास या वेळीं औरंगजेबानें सेनापति नेमिलें होतें. परंतु मोअजीम व यशवंतसिंग यांस ती गोष्ट न आवडून त्यांनीं तो औरंगाबादेस येऊन पोहोंचला त्याच रात्रीस त्याचा पाठलाग करून त्यास नर्मदेच्या पार पिटाळून लाविलें—टाड.

झालीं होतीं, व मोंगल त्यांचे राशीस एकसारखे लागले होते; त्यामुळें त्या राजांनीं शिवाजीस चौथाई व सरदेशमुखी हे हक्क देण्याचा करार करून इ० स० १६६८ त त्याच्याशीं तह केला.

यानंतर दोन वर्षेपर्यंत शिवाजी आपल्या राज्याची अंतस्थ स्थिति सुधारीत स्वस्थ बसला होता. त्यानें त्या वेळीं राज्यपद्धतीची जी शिस्त घालून दिली, त्याच शिस्तीनें त्याच्यामागून राज्यकारभार चालता, तर मराठ्यांचें राज्य जितकें लौकर लयास गेलें, तितकें लौकर गेलें नसतें, असें म्हणण्यास कांहीं हरकत नाहीं. शिवाजीनें आपल्या राज्यपद्धतींत जे फेरफार व सुधारणा केल्या, त्या व त्याचें लष्करी खातें व त्याचे नियम, यांचें वर्णन संक्षिप्त रूपानें खालीं दिलें, तर विशेष अप्रासंगिक होईल असें वाटत नाहीं.

शिवाजीच्या पायदळांत मावळे व हेटकरी असे दोन भेद होते. मावळे घाटमाथ्यावर राहत असून हेटकरी कोंकणपट्टींत समुद्र कांठीं राहत असत. त्यांचीं हत्यारें स्वतःचीं असत. फक्त दारूसामान सरकारांतून मिळत असे. हे लोक बहुधा मांडचोळणे घालून वरून कांचे भिडवीत. डोकीस लहानसें पागोटें व अंगांत असला तर अंगरखा, नाहींतर धोतर. त्यांच्याजवळ ढाल, तरवार व बंदुक इतकीं शस्त्रें असत. दहा लोकांत एकाजवळ धनुष्यबाण असे. हेटकरी मोठे कुशल बरकनदाज होते, व मावळे छातीशीं छाती भिडवून तरवार मारण्याचे कामीं मोठे पटाईत होते. शिवाजीनें मराठी राज्याचा पाया याच लंगोटयांच्या जिवावर घातला. त्यानें आपल्या पायदळांत दहा लोकांत एक नाईक, पन्नासांत एक हवालदार,

शंभरांत एक जुमलेदार, हजारांत एक हजारी, पांच हजारांत एक पांचहजारी, व त्या सर्वांवर सरनोबत नांवाचा एक अधिकारी, याप्रमाणें अधिकारी नेमून दिले, व अशा रीतीनें पायदळाची व्यवस्था केली.

त्याचे स्वारांत बारगीर व शिलेदार असे दोन भेद होते. ज्यांच्याजवळ सरकारी घोडे असत त्यांस बारगीर म्हणत, व जे आपल्या स्वतःच्या घोड्यावर बसून सरकारची नोकरी करण्यास येत, त्यांना शिलेदार म्हणत. बारगीर लोकांचे टोळीस पागा असें म्हणत, व युद्धप्रसंगीं या पागांचा अधिकार शिलेदार लोकांवर चालावा, असा निर्बंध ठरविलेला होता. शिवाजीनें आपल्या स्वारांत पंचवीस स्वारांत एक हवालदार, सवाशें स्वारांत एक जुमलेदार, पांच जुमलेदारांवर एक सुभेदार, दहा सुभेदारांवर एक पांचहजारी असे अधिकारी नेमिले. याशिवाय प्रत्येक सुभेदाराचे हाताखालीं एक जमाखर्च लिहिणारा, व एक हिशेबाची चौकशी करणारा, असे दोन कारकून दिले; व ते ब्राह्मण किंवा परभू या जातींपैकीं असावे, असें ठरविलें. त्याचप्रमाणें पांचहजारी या अधिकाऱ्याच्या हाताखालीं एक ब्राह्मण मुजुमदार किंवा हिशेबाची चौकशी करणारा, व त्याचे हाताखालीं आमीन म्हणून परभू जातीचा एक कारकून असे असावे, असा ठराव केला.

शिवाजी आपल्या सैन्यांत भरती करूं लागला म्हणजे जुन्या मनुष्याची हमी घेतल्याशिवाय नवीन मनुष्य कधींही नोकरीस ठेवीत नसे; कोणास कांहीं लूट मिळाल्यास तीं त्यानें सरकारांत आणून दिली पाहिजे; पुढें त्या लुटीचा कांहीं अंश त्या इसमास देऊन बाकीचा भाग सरकारी पोत्यास जमा करावा; शत्रूचा मुलूख लुटीत असतां गायी,

शेतकरी, व बायकामुलें यांस बिलकूल त्रास देऊं नये, व कोणी दिल्यास त्यास शिक्षा करावी; स्वारीबरोबर कोणी आपलीं बायकामुलें घेऊं नयेत, घेतल्यास त्याचें डोकें मारावें, अशी कडक शिक्षा ठरविली; एखाद्या सरदारानें मोठें शूरपणाचें कृत्य केल्यास त्यास चांगलें इनाम देऊन त्याची बढती करावी; अशा रीतीची त्यानें एकंदर व्यवस्था करून टाकली. जहागिरी करून दिल्या तर आपणास कदाचित् पुढें त्रास होईल, यामुळें तो कोणास त्या देत नसे. आपल्या सर्व किल्ल्यांवरील शिबंदीशिवाय त्यानें प्रत्येक किल्ल्यास कांहीं ब्राह्मण, रामोशी, महार, व मांग असे लोक नेमून दिले होते, व त्यांस किल्ल्यांचे आसपास वतनें करून दिलीं होतीं. ब्राह्मणास 'सबनीस' असा किताब देऊन त्यांनीं किल्ल्यांत राहून धान्याचा बंदोबस्त राखावा; आणि रामोशी, महार, व मांग, यांस 'गडकरी' असें नांव देऊन त्यांनीं किल्ल्याचे बाहेर राहून बाहेरची सर्व बातमी किल्लेदारास सांगावी असें ठरविलें.

प्रतिवर्षी दसऱ्यास सर्व फौजेनें राजदर्शनार्थ यावें, व नंतर स्वारीस बाहेर पडावें. जमाबंदीच्या संबंधानें त्यानें अकबराची धान्याची पद्धतीच कायम ठेविली. दरवर्षी पिकाची पहाणी करून उत्पन्नाचे तीन भाग रयतेस द्यावे, व दोन भाग सरकारदेणें घ्यावें असें ठरविलें. नवीन काबीज केलेल्या मुलुखांत मक्ता देऊन वसूल उत्पन्न करण्याची चाल व लष्करी खर्चाकरितां रयतेवर बसविलेला कर या गोष्टी त्याच्या नजरेस आल्या तर त्या तो ताबडतोब बंद करून टाकीत असे, व देवस्थानांच्या संबंधानें सर्व खर्च कायम राखीत असे. तसेंच देशमुख, देशपांडे यांचे हक्क त्यांनीं

सरकारचे परवानगीशिवाय वसूल करूं नयेत, असा त्यानें नियम बांधून टाकिला होता.

फक्त द्रव्यविभागणीचा जेव्हां प्रश्न येईल तेव्हां त्याचा निकाल पंचमार्फत करावा, व बाकी सर्व गोष्टींचा न्याय हिंदुधर्मशास्त्रास अनुसरून करावा असें ठरविलें होतें.

आपला राज्यकारभार सुरळीत रीतीनें चालावा म्हणून शिवाजीनें आपले अष्टप्रधान नेमून त्यांच्याकडे निरनिराळीं कामें लावून दिलीं. पहिला अथवा मुख्य प्रधान पेशवा यानें सर्व राज्याचें काम पहावें, दुसरा मजीमदार यानें सर्व जमाबंदीचा कारभार पहावा, तिसरा सुरणीस यानें दप्तराचीं व्यवस्था ठेवून सर्व सनद्रांच्या नकला सरकारी दप्तरीं लिहून ठेवाव्या, चौथा वाकनीस यानें सर्व खासगी कारभार पहावा, पांचवा सरनोबत यानें फौजेचा कारभार पहावा, सहावा डबीर यानें परराज्यसंबंधीं सर्व काम पहावें, सातवा न्यायाधीश यानें न्याय करण्याचें सर्व काम करावें, व आठवा न्यायशास्त्री यानें शास्त्रार्थ सांगावा.

या वेळीं शिवाजीनें जे अष्टप्रधान नेमिले त्यांचीं नांवें:—

पेशवा अ॰ मुख्यप्रधान	मोरोपंत पिंगळे
मजीमदार	आबाजी सोनदेव.
सुरणीस	अण्णाजी दत्तो.
वाकनीस	दत्ताजी पंत.
सरनोबत	प्रतापराव गुजर (स्वारांचा).
....	येसाजी कंक (पायदळाचा).
डबीर	सोमनाथपंत.
न्यायाधीश	दोन—निराजी रावजी व गोमाजी नाईक.
न्यायशास्त्री	रघुनाथ शास्त्री.

शेवटचे दोन प्रधान शिवायकरून बाकीचे प्रधान बहुधा स्वारीवर गुंतलेले असत; त्यामुळें आपलीं दरबारांतील कामें चालविण्याकरितां ते आपल्या तर्फेचा एकेक कारकून दरबारीं ठेवीत असत, व त्यांच्यामार्फत आपलीं कामें चालवीत. त्या कारकुनांस अनुक्रमें फडणीस, सबनीस, कारखाननीस, चिटणीस, जामदार व पोतनीस अशीं नांवें होतीं.

अशा रीतीनें व्यवस्था करून एकंदरीनें जेणेंकरून प्रजेस सुख होईल असे उपाय शिवाजी योजीत असे. वर सांगितलेले सर्व फेरफार शिवाजीनें आपल्या अकलेनें केले होते, त्यावरून तो फक्त शूर होता इतकेंच नाहीं, तर मोठा बुद्धिमान असून राज्यकारभार चालविण्यांतही अतिशय कुशल होता असें सिद्ध होतें.

प्रकरण चवथें.

ई० स० १६७० पासून इ० स० १६८१ पर्यंत.

शिवाजी मोंगलांचे मुलुखास उपद्रव देतो.–त्यानें सिंहगड घेतला त्याची हकीकत–जंजिऱ्याचा शिद्दी औरंगजेबास मिळतो.–तो शिवाजीचे आरमाराचा पराभव करितो.–शिवाजी सुरत शहर पुनः लुटतो.–औरंगजेब माहाबतखान यास शिवाजीवर पाठवून देतो, व प्रतापराव गुजर त्याचा पराभव करितो.–औरंगजेब खानजहान यास दक्षिणेच्या सुभेदारीवर पाठवून देतो.–अफगाण लोकांबरोबर चाललेल्या लढाईचें वर्णन.–औरंगजेबानें केलेला हिंदुधर्माचा छल, व त्याच्या अविचाराच्या गोष्टी.–सतनामी लोकांचें बंड, व त्याचा मोड.–औरंगजेबाचे विशेष दुराग्रहाचे ठराव.–तो हिंदुलोकांवर झिजिया नांवाचा कर बस-

वितो. त्याचा परिणाम.–उदेपुरचा राणा राजसिंग झिजियाकराचे संबंधानें औरंगजेबास पत्र पाठवितो.–औरंगजेबाचा यशवंतसिंगाचे कुटुंबावरील राग.–पृथुसिंग व त्याचा मृत्यु.–यशवंतसिंगाचा मृत्यु.–औरंगजेब यशवंतसिंगाचे पुत्र आपले ताब्यांत मागतो, व त्यामुळें रजपूत लोक लढाईस उभे राहतात.–रजपूत लोकांबरोबर चाललेली लढाई.–अकबर रजपूत लोकांस फितूर होतो, व औरंगजेबाविरुद्ध बंड करितो.–त्याला त्यांत अपयश आल्यामुळें तो संभाजीकडे निघून जातो.–औरंगजेब रजपूत लोकांशीं तह करितो.–खानजहान शिवाजीवर स्वारी करितो.–मोंगल व शिद्दी कोंकणांतील शिवाजीचे मुलखास त्रास देतात.–विजापुरचा बादशाहा मरण पावतो, व त्याच्या राज्यांत गोंधळ होतो.–प्रतापराव गुजर विजापुरकरांचे फौजेस पिटाळून लावतो.–शिवाजीचा त्याच्यावर राग व त्याचा मृत्यु.–शिवाजी आपणास राज्याभिषेक करून घेतो.–दिलावरखान शिवाजीचे मुलखास त्रास देतो, व शिवाजीची व मोंगलांची लढाई जुंपते.–दिलावरखान विजापुरास वेढा देतो.–संभाजी दिलावरखानास जाऊन मिळतो.–शिवाजी विजापुरकरांस मदत करितो.–शिवाजीचा मृत्यु.–संभाजीस राज्याभिषेक होतो.

इ० स० १६७० त औरंगजेब व शिवाजी यांचेमध्यें पुनः लढाई जुंपली. यशवंतसिंग शिवाजीस सामील असून मोअजीम यशवंतसिंगाचे तंत्रानें चालतो, असें वर्तमान औरंगजेबास कळतांच त्यानें त्या शाहाजाद्यास एक खरमरीत पत्र लिहिलें, व संधि साधून शिवाजीस पुनः कैद करावें असा त्यास हुकूम केला; तसेंच यशवंतसिंगास गुजराथचा सुभा सांगून तुम्हीं एकदम आपल्या सुभ्यावर निघून जावें, म्हणून हुकूम पाठविला. शिवाजीस तें वर्तमान कळल्यामुळें तो खबरदारीनें राहूं लागला, व त्यानें पुनः मोंगलांचे मुलखांत धामधूम सुरू केली.

प्रथमतः शिवाजीनें सिंहगड घेतला. या वेळीं मराठ्यांचें शौर्य फारच दिसून आलें. सिंहगडाच्या संबंधाची हकीकत मोठी मनोरंजक आहे. या किल्ल्यावर मोंगलांचा उदयभान नांवाचा रजपूत अधिकारी असून त्याचे हाताखालीं सुमारें एक हजार रजपूत लोक होते. शिवाजीनें सिंहगड घेण्याचें काम आपला शूर सरदार तान्हाजी मालुसरे यास सांगितलें होतें. तान्हाजीनें एक हजार मावळे हाताखालीं घेऊन त्यांचे दोन भाग केले, व एका भागावर आपण व दुसऱ्यावर आपला पुतण्या सूर्याजी यास नेमून तो रात्रीचे प्रहरीं सिंहगडाजवळ आला, व तटाला घोरपड बांधून प्रथमतः आपण वर चढला, व मागून त्याचे सुमारें तीनशें लोक वर चढून गेले. परंतु इतक्यांत रजपूत लोकांस त्यांची चाहूल लागली, व ते सज्ज होऊन एकदम तान्हाजीवर चाल करून आले. तान्हाजीजवळ फक्त तीनशें लोक होते, तेवढेच घेऊन तो रजपुतांवर तुटून पडला, व त्याच्या शूर मावळ्यांनीं रजपुतांस मागें हटविलें. तान्हाजी व उदयभान छातीस छाती भिडवून लढूं लागले. दोघेही वीर मोठे शूर असल्यामुळें त्यांनीं त्या दिवशीं आपल्या कसबाची कमाल केली. परंतु अशा आणीबाणीच्या प्रसंगीं तान्हाजीची ढाल तुटून खालीं पडली, त्यामुळें हातास शेला गुंडाळूनच तो पद्याचा हात खेळूं लागला. एकमेकांनीं एकामेकांस भयंकर वार केले, व ते दोघेही ठार झाले. तान्हाजी पडल्यामुळें मावळे लोकांचा धीर सुटून ते शिडीकडे पळूं लागले; इतक्या अवधींत सूर्याजी वर येऊन त्यानें कांहीं लोक वर घेतले, व शिडीच्या दोऱ्या कापून टाकिल्या. आपल्या शूर चुलत्याच्या मृत्यूमुळें झालेल्या अनावर शोकास आवर घालून त्या पळत असलेल्या माव-

ळ्यांस तो मोठ्या वीरश्रीनें ओरडून म्हणाला " वीर हो ! शत्रूस पाठ दाखवून समरांगणांतून पळून जाणें हेंच का तुमचें शौर्य ? शिवाजी महाराजांनीं तुम्हांस लहानाचे थोर करून या योग्यतेस चढविलें, त्याची हीच काय फेड ? तुमचा बाप तान्हाजी या ठिकाणीं मरून पडला आहे, त्याचें प्रेत महारांमांगांनीं अमंगल जागेंत टाकून द्यावें, व त्या ठिकाणीं कोल्ह्यांकुत्र्यांनीं तें फाडून टाकावें, या गोष्टीनें तुम्हांला मोठें भूषण मिळेल नाहीं बरें ? अशा प्रकारचीं आपलीं अपयशी तोंडें महाराजांस दाखवावयास तुम्हांस लाज वाटत नाहीं काय ? पळालां तरी जाणार कोठें ? मी शिडीच्या दोऱ्या अगोदरच कापून टाकल्या आहेत. तर असे पळूं नका. मागें फिरा, आणि आपल्या शूर तान्हाजीच्या मृत्यूबद्दल शत्रूचा पुरा सूड घ्या." हे वीरश्रीचें शब्द ऐकून मावळे लोकांस दुप्पट अवसान चढलें, व हरहर महादेव अशी गर्जना करून त्यांनीं रजपूतांवर अशा जोरानें हल्ला केला कीं, त्याबरोबर ते लोक मागें हटले. त्या वेळीं मावळ्यांनीं भयंकर लांडगेतोड सुरू केली. त्यानीं बहुतेक रजपूत लोक कापून काढले, व जे कांहीं थोडे पळून गेले ते तटावरून पडून प्राणास मुकले. तान्हाजी व उदयभान या उभयतांचींही थडगीं अद्यापि सिंहगडावर आहेत. तान्हाजीच्या मृत्यूमुळें शिवाजीस फार वाईट वाटलें. "गड हातीं आला परंतु माझा सिंह गेला " असें त्या वेळीं शिवाजी म्हणाला, यावरून तान्हाजीच्या शौर्याची सहज कल्पना करितां येईल.

यानंतर शिवाजीनें पुरंदर, माहुली, करनाळा, लोहगड वगैरे किल्ले मोंगलांपासून घेऊन सर्व कल्याण परगणा

आपले अमलाखालीं आणिला. त्यानें जंजिऱ्यावर स्वारी केली, त्या वेळीं तेथील सरदार फत्तेखान हा जंजिरा शिवाजीस देण्यास कबूल झाला. परंतु शिद्दी संबळ, शिद्दी काशीम व शिद्दी खैरियात या सरदारांनीं फत्तेखान शिवाजीस फितुर आहे, अशा संशयावरून त्यास कैद केलें. शिद्दी काशीम व खैरियात यांनीं संबळ यास जंजिऱ्याचा सुभेदार नेमिलें. नंतर संबळ यानें विजापुरच्या बादशाहाजवळ मदत मागितली. परंतु तो मदत करण्यास असमर्थ असल्यामुळें " तुम्हीं मला मदत कराल तर मी आपल्या आरमारासह आपल्या नोकरींत शिरतों " असें औरंगजेबाशीं बोलणें लाविलें. औरंगजेबास तें इष्टच होतें. त्यानें तावडतोब संबळ याच्या मदतीस आपलें सैन्य पाठवून दिलें, त्यास याकूतखान असा किताब दिला, व सुरतेच्या उत्पन्नांतून त्यास सालीना तीन लाख रुपयांची नेमणूक करून दिली.

औरंगजेबानें आपलें आरमार शिद्दीचे मदतीस पाठविल्यावर त्यानें शिवाजीच्या आरमारावर दंडाराजपुरी येथें हल्ला केला, व त्याचा पराभव करून त्याचे शंभर खलाशी धरून त्यांच्या पायांत मोठमोठे दगड बांधून त्यांना समुद्रांत बुडवून ठार मारिलें. नंतर शिवाजीनें दुसरें आरमार तयार करून शिद्दीवर स्वारी केली, व त्याचा पुष्कळ ठिकाणीं पराभव केला. इ० स० १६७१ त औरंगजेबानें शिद्दी संबळ यास मोंगलांचे आरमारावरचा मुख्य सरदार नेमिलें, व शिद्दी काशीम यास जंजिऱ्याचा सुभेदार केलें. पुढें त्यानें आपलें आरमार वाढवून, फाल्गुनी पौर्णिमेच्या दिवशीं सर्व हिंदुलोक बेसावध असतां एकाएकीं दंडाराजपुरीवर हल्ला करून तो किल्ला घेतला. त्या वेळीं

किल्ल्यांतील एका दारूनें भरलेल्या खोलीस आग लागून येवढा आवाज झाला कीं, त्याच्यायोगानें रायगड येथें शिवाजी झोपेंतून एकदम जागा झाला, व "आज दंडाराजपुरीस कांहीं तरी घोटाळा झाला," असें तो म्हणाला. नंतर काशीम यानें शिवाजीचे दुसरे कांहीं किल्ले घेतले, लहान मुलें व सुस्वरूप बायका यांस गुलाम करून मुसलमान केलें, म्हाताऱ्या व कुरूप बायकांस सोडून दिलें, व एकंदर पुरुषांची कत्तल केली, आणि आपल्या या शूरत्वाच्या कृत्याची सविस्तर हकीकत मोंगलांचा दक्षिणेचा सुभेदार मोअजीम यास लिहून कळविली. (इ० स० १६७१). शिवाजी या वेळीं मोंगलांबरोबर लढाई करण्यांत गुंतल्यामुळें त्याला शिद्दीकडे लक्ष्य पोहोंचवितां आलें नाहीं.

इ० स० १६७१ चा पावसाळा संपल्यावर शिवाजीनें पंधरा हजार फौज बरोबर घेऊन पुनः सुरत शहरावर हल्ला केला, व तें शहर पुनः लुटलें. नंतर आपली लूट बरोबर घेऊन तो साल्हेर[1] किल्ल्याचे वाटेनें बऱ्हाणपुराकडे चालला. मोंगलांचा सरदार खानजहान हा बरोबर पांच हजार लोक घेऊन शिवाजीचा पाठलाग करूं लागला, व मोंगलांची दुसरी मोठी फौज नाशिकाचे वाटेवर पिंपरी घाटांत शिवाजीची वाट पहात बसली. परंतु शिवाजी हा त्या दोन्ही फौजांचा पराभव करून दक्षिणेंत परत आला.

---

१ साल्हेर किल्ला नाशिक जिल्ह्यांत सटाणें तालुक्यांत आहे. इ० स० १८१८ त मॅक् डोवेल साहेब हा किल्ला घेण्याकरितां गेले, त्या वेळीं त्यांच्याबरोबर एक इंजिनियर होता, त्यानें त्यांस असें सांगितलें कीं, हा किल्ला मुळचाच इतका बळकट आहे कीं,

(पुढें चालू.)

शिवाजीनें अशी बंडाळी चालविली असून मोअजीम यानें त्याच्या पारिपत्याचा कांहींच इलाज केला नाहीं, याचीं निरनिराळीं कारणें लिहिलीं आहेत. कोणी म्हणतात कीं, शिवाजीचें पारिपत्य करण्यापुरती फौज त्या वेळीं मोअजीम याजपाशीं नव्हती, व औरंगजेब त्यास ज्यास्त कुमक पाठविना; कांहींचें असें मत आहे कीं, मोअजीम यशवंतसिंगाचे तंत्रानें चालत असल्यामुळें तो शिवाजीचे वाटेस गेला नाहीं; कांहींचें असें म्हणणें आहे कीं, औरंजेबाचेमागें दिल्लीची गादी प्राप्त करून घेण्याचे कामीं आपणास शिवाजीनें मदत करावी, एवढ्याकरितां त्यानें त्याचें पारिपत्य केलें नाहीं. वरील कारणांपैकी कोणतेंही कारण खरें असो, परंतु मोअजीम यानें आपलें काम बरोबर रीतीनें न बजाविल्यामुळें बादशाहाची त्याच्यावर फार इतराजी झाली. त्यानें इ० स० १६७२ त माहाबतखान नांवाच्या सरदाराच्या हाताखालीं चाळीस हजार फौज देऊन त्यास स्वतंत्र रीतीनें शिवाजीचें पारिपत्य करण्याकरितां पाठवून दिलें. तो दक्षिणेंत आल्यावर त्यानें आपल्या सैन्याचे दोन विभाग केले. एकावर दिलावरखानास नेमून त्यास चाकणचा किल्ला घेण्याकरितां पाठवून दिलें, व दुसरा भाग स्वतः घेऊन त्यानें साल्हेरच्या किल्ल्यास वेढा दिला. शिवाजीनें मोरोपंत पिंगळे व प्रतापराव गुजर यांच्या हाताखालीं वीस हजार लोक देऊन त्यांस

(मागील पृष्टावरून पुढें चालू.)

किल्ल्यांत जिवाची पर्वा न धरणारे असे दोनशें लोक असतील तर ते केवढ्याही मोठ्या सैन्यास कधींच दाद देणार नाहींत. आंतील शिबंदी भिऊन जाण्यासारखी दैवयोगानें एखादी आकस्मिक गोष्ट घडून आली तरच किल्ला हातीं येईल—**क्यांचेल.**

मोंगलांवर पाठवून दिलें. माहाबतखानानें लगेच आपलें सैन्य त्यांच्यावर पाठविलें. दोन्ही फौजांची साल्हेरपासून थोडक्याच अंतरावर गांठ पडली. प्रतापरावानें मोंगलांस प्रथमतः आपल्या अंगावर पाडून घेतलें, व आपल्या सैन्याची पळापळ झाली असें दाखवून मोंगलांचे सैन्याची फळी फुटतांच तो आपल्या फौजेसह एकदम उलटला, व त्यानें त्या सैन्याचा फडशा पाडला. या लढाईत मोंगलांचे बावीस सरदार व वीस हजार लोक मेले. या लढाईमुळें मराठे फारच प्रख्यातीस आले. पुढें प्रतापरावानें माहाबतखानावर हल्ला केला, तेव्हां त्याला साल्हेर किल्ल्याचा वेढा उठवून औरंगाबादेस पळून जावें लागलें. माहाबतखानाची ती स्थिति पाहून दिलावरखानानेंही औरंगाबादेचा रस्ता सुधारला.

या लढाईनंतर औरंगजेबानें मोअजीम व माहाबतखान यांस परत बोलाविलें, व गुजराथचा सुभेदार खानजहान यास दक्षिणेच्या सुभेदारीवर पाठवून दिलें. (इ० स० १६७२). परंतु शिवाजीच्या मनांत विजापुरकरांबरोबर पुनः लढाई करावयाची असल्यामुळें त्यानें औरंगजेबाशीं तह केला, व औरंगजेबाचें लक्ष्य या वेळीं अफगाण लोकांकडे लागल्यामुळें तो त्या तहास कबूल झाला. (इ० स० १६७३).

यापूर्वीं कांहीं दिवस औरंगजेबाची अफगाण लोकांबरोबर लढाई सुरू झाली होती. परंतु या वेळीं तिला विशेष भयंकर रूप आलें होतें. ते लोक कधीं कोणाचें वर्चस्व कबूल करीत नसत. अकबर, जहांगीर, शहाजहान या बादशाहांनीं त्यांस मोठमोठ्या नेमणुका करून दिल्या होत्या, व त्यांस कसेंबसें आपल्या अमलाखालीं आणून

ठेविलें होतें. ते वारंवार बादशाही मुलखांत लुटालूट करीत, परंतु ते बादशाहा त्या गोष्टींकडे कानाडोळा करीत. परंतु औरंगजेब मोठा मानी असल्यामुळें त्यास आपल्या सत्तेचा उपमर्द काडीभर सहन होत नसे. त्यामुळें अफगाण लोक व औरंगजेब यांच्यामध्यें मूळ इ० स० १६६७ त बेबनाव उत्पन्न झाला. औरंगजेबानें प्रथमतः काबुलचा सुभेदार महंमद अमीरखान यास त्यांच्यावर पाठवून दिलें. त्यानें त्या लोकांस जिंकून अगदीं जेरीस आणिलें, त्यामुळें कांहीं दिवस तो बखेडा मिटला होता. परंतु इ० स० १६७० त त्या लोकांनीं पुनः उचल खाल्ली, व अमीरखानाचा पराभव करून त्याच्या फौजेचा धुव्वा उडवून दिला. अफगाण लोकांनीं अमीरखानाचीं बायकामुलेंसुद्धां धरून नेलीं, व त्याला तीं परत आणण्याकरितां त्या लोकांस पैसे भरावे लागले. नंतर अफगाण लोकांनीं आपणांपैकींच एक राजा नेमून त्याच्या नांवाचें नाणें पाडलें, व ते स्वतंत्र रीतीनें वागूं लागले.

पुढें इ० स० १६७३ च्या जानेवारी महिन्यांत औरंगजेब स्वतः त्यांचें पारिपत्य करण्याकरितां निघाला, व हसन अबदाल नामक शहरीं त्यानें आपल्या सैन्याची छावणी दिली. नंतर त्यानें शाहाजादा मोअजीम याच्याबरोबर मोठें सैन्य देऊन त्यास अफगाण लोकांवर पाठवून दिलें. आपण स्वतः पुढें गेलों, व आपला पराभव झाला, तर कदाचित् निराळाच कांहींतरी घोटाळा होईल, या भीतीनें तो स्वतः अफगाण लोकांवर गेला नसावा, असें दिसतें. ही लढाई दोन वर्षेंपर्यंत चालली होती. पुढें हिंदुस्थानांत ज्यास्त बखेडे माजल्यामुळें व अफगाण लोकांवर पूर्ण रीतीनें अंमल बसविण्याची फारशी आशा नसल्यामुळें

काबुलचा सुभेदार यशवंतसिंग यास त्या लोकांचा बंदोबस्त करण्याची आज्ञा देऊन, व सरासरी बंदोबस्त करून तो दिल्लीस परत आला.

औरंगजेब बादशाहा झाल्यावर त्यानें मुसलमानी धर्मास प्रोत्साहन देण्याकरितां व हिंदुधर्माचा छल करण्याकरितां ज्या ज्या अयोग्य, अनीतीच्या व अन्यायाच्या गोष्टी केल्या त्यांचा इतिहास अगोदर देणें अगत्याचें आहे.

राज्यपदारूढ झाल्याबरोबर त्यानें, पूर्वी सौर वर्ष सुरू होतें, तें अग्निपूजकांनीं शोधून काढलें आहे, सबब तें अशास्त्र आहे, असा त्याच्यावर आक्षेप ठेवून तें बंद केलें, व मुसलमानी चांद्रमानाच्या वर्षाची सुरवात करावी, असा एक सक्तीचा हुकूम फर्माविला. हें वर्ष सुरू करण्यापासून पुष्कळ तोटे आहेत, व त्यामुळें अतिशय अडचणी येतात, असें अनेक शाहण्या लोकांनीं त्यास सांगितलें, परंतु त्यानें आपला दुराग्रह सोडिला नाहीं. त्याच वेळीं त्यानें सर्व दारूचे पिठे, जुवेबाज लोकांचे अड्डे, व मूर्तिपूजेच्या डामडौलाचें ढोंग बंद करण्याकरितां एक मुल्ला नेमिला, व अंमलबजावणीकरितां त्याच्या हाताखालीं घोडेस्वारांची एक टोळी दिली. त्यानें मुसलमानी धर्मशास्त्रांत जे कर स्पष्ट रीतीनें सांगितले नव्हते, असे सुमारें ८० कर बंद केले, व त्यांत ज्याचा उल्लेख स्पष्ट रीतीनें केलेला होता, असे कित्येक नवीन कर बसविले. हिंदु लोकांच्या मोठ-

---

१ यशवंतसिंगाविषयीं औरंगजेबाचे मनांत निरंतर भीति असे. त्यास हिंदुस्थानांत राहूं दिलें तर तो मराठ्यांस सामील होऊन कांहींतरी घोटाळा करील असें त्यास वाटून त्यानें त्याची इ० स० १६७२ च्या सुमारास गुजराथच्या सुभ्यावरून एकदम काबुलच्या सुभेदारीवर बदली केली होती.

मोठ्या यात्रांत विक्रीच्या मालावर पूर्वीपासून कर बसविलेला होता, परंतु त्याचा संबंध मूर्तिपूजेशीं किंवा हिंदुधर्माशीं पोहोंचत असल्यामुळें तो पैसा अशुद्ध आहे, असें समजून त्यानें तो बंद केला. हा कर बहुधा सराफ लोक, व मोठमोठे व्यापारी यांस द्यावा लागत असे, व त्यामुळें सरकारास उत्पन्नही बरेंच होत असे. परंतु औरंगजेबानें अडाणी समजुतीनें तो बंद केला, व जकात, रहदारीवरील कर इत्यादि जे कर मुसलमानी कायद्यानें पसंत केले होते, ते सरसकट सर्व लोकांवर बसविले.

वरील फेरफारांमुळें रयतेस काडीभर फायदा न होतां ती उलट हवालदील झाली, व त्यामुळें सरकाराचेंही अतिशय नुकसान झालें. पुढें कांहीं वर्षांनीं सणांच्या दिवशीं हिंदु-लोकांनीं आपल्या यात्रा भरूं नये, असा त्यानें हुकूम केला. त्याचप्रमाणें त्यानें नाच, गाणें वगैरे सर्व ख्यालीखुशालीचे प्रकार बंद केले, व पूर्वीपासून बादशाहाचे आश्रयास जे गवय्ये, बजवय्ये होते, त्यांस काढून टाकून त्यांचे तनखे बंद केले; अकबर, जहांगीर, शहाजहान यांस आपल्या कवींचा मोठा अभिमान असे, व त्यांनीं त्यांस आपल्या पदरीं ठेवून मोठमोठ्या नेमणुका करून दिल्या होत्या. परंतु औरंगजेबानें आपल्या पदरीं जो कवी होता, त्यास काढून टाकून त्याची जागा व पगार हीं बंद केलीं. कोणींही कविता करूं नये, व ती म्हणूं नये, अशी औरंगजेबाची सक्त ताकीद होती, असें स्पष्ट रीतीनें लिहिलेलें आहे. परंतु मोठ्या आश्चर्याची गोष्ट ही कीं, त्याच्या स्वदस्तूरच्या पत्रांतून कवितांचे पुष्कळ वेंचे आढळतात, व त्यांपैकीं कांहीं कविता त्यानें स्वतः रचलेल्या आहेत. इ० स० १६६७।६८ च्या सुमारास त्यानें आपल्या कार-

कीर्दीचा इतिहास लिहिण्याची सक्त मनाई केली. पूर्वी बादशाहाच्या पदरीं अखबरनवीस असून ते प्रत्येक वर्षाची सविस्तर हकीकत लिहून ठेवीत असत. परंतु औरंगजेबानें ते अखबरनवीस काढून टाकिले, व माझ्या कारकीर्दीचा इतिहास कोणींही लिहूं नये, असा सक्तीचा हुकूम फर्माविला. आपलीं दुष्ट व जुलमी कृत्यें पुढें लोकांचे नजरेस येऊं नयेत, व त्यांनीं त्यांवर चर्चा करून आपली निंदा करूं नये, एवढ्याकरितां औरंगजेबानें ही अश्रुतपूर्व व्यवस्था केली असावी. अकबर बादशापासून तों औरंगजेबाचे कारकीर्दीस १० वर्षें होत तोंपर्यंत सर्व संगतवार माहिती मिळते. परंतु पुढील इतिहास कामकाजसंबंधीं कागदपत्र, व कित्येक लोकांनीं खासगी रीतीनें लिहिलेला कांहीं गोष्टींचा वृत्तांत, यांवरूनच तयार करावा लागतो. वरील गोष्टीवरून त्यानें हिंदुलोकांचा फार भयंकर रीतीनें छल केला असावा, असें दिसतें. पुढेंपुढें हिंदु व मुसलमान यांच्या संबंधानें त्याचें पक्षपाताचें वर्तन अधिक अधिकच नजरेस येऊं लागलें.

जयसिंग व यशवंतसिंग या दोन बलिष्ठ रजपूत राजांची औरंगजेबास विशेष भीति वाटत असे, व ते जिवंत होते तोंपर्यंत त्यानें हिंदूंचा छल करण्याची आपली उच्छृंखल इच्छा तशीच दाबून ठेविली होती. इ० स० १६६८ त जयसिंग वारला, तेथपर्यंत धर्मसंबंधी बाबींत त्यानें विशेष हात घातला नव्हता. जयसिंग वारल्यामुळें तो निमे भीतींतून मोकळा झाला, व त्यानें हिंदूंच्या छलाचें, व त्या बरोबरच अर्थात् आपल्या अवाढव्य राज्याचा आधारस्तंभ स्वहस्तें पाडून टाकण्याचें, काम सुरू केलें.

इ० स० १६६९ च्या एप्रिल महिन्यांत त्यास असें

समजलें कीं, काशी येथील ब्राह्मण लोक आपलें दुष्टशास्त्र आपल्या लोकांस शिकवून शिवाय मुसलमान लोकांसही शिकवितात. हिंदूवरील आपला राग व्यक्त करण्यास त्याला कांहींतरी निमित्त पाहिजेच होतें. त्यानें लगेच हिंदूंच्या पाठशाला, मठ, देवालयें वगैरे जमीनदोस्त करून त्यांचे जागीं मशिदी बांधाव्या, व मूर्तिपूजेचें ढोंग एकदम बंद करावें, असा सक्तीचा हुकूम सोडिला. औरंगजेबाच्या प्रजेपैकीं तीन चतुर्थांश लोक हिंदु होते, तेव्हां वरील हुकूम पूर्णपणें अमलांत आणणें किती अवघड होतें, हें सांगावयास नको. हंटर साहेब असें म्हणतात कीं, " प्रबल व सत्ताधीश इंग्रज सरकारासही आज अशा प्रकारची प्रचीति घेण्याचें धाडस होणार नाहीं. " असो. सर्वत्र ठिकाणीं नाहीं तरी कांहीं ठिकाणीं त्या हुकुमाची बजावणी झाली. त्यानें काशी येथील विष्णूचें देवालय, मथुरा येथील मोठा मठ, व दुसऱ्या कांहीं ठिकाणचीं देवालयें पाडून त्या ठिकाणीं मशिदी बांधल्या, व तेथील मूर्ति आग्रयास आणून त्या मुसलमानांच्या पायांखालीं तुडविल्या जाव्या म्हणून मशिदीच्या पायऱ्यांखालीं पुरून टाकल्या.[१] पुढें औरंगजेबानें मुसलमान लोकांवरील निमे जकात बंद केली, व हिंदु लोकांवर ती तशीच कायम ठेविली. वरील एकंदर कृत्यांमुळें हिंदु व मुसलमान यांस एकाच धाऱ्यानें वागवून त्यांच्यांतील दुही मोडून टाकण्याचा अकबरानें मोठ्या शहाणपणानें जो कित्ता घालून दिला होता, व त्याच्यामागून जहांगीर व शहाजहान यांनीं जो मोठ्या

---

१ फक्त राजपुतान्यांत औरंगजेबानें तीनशें देवालयें धुळीस मिळवून त्या ठिकाणीं मशिदी बांधल्या, असें कीनसाहेब आपल्या इतिहासांत लिहितात.

काळजीनें गिरविला होता, तो औरंगजेबानें फाडून टाकिला, व आपल्या राज्याच्या नाशाचें बीज आपल्या हातानेंच पेरून ठेविलें.

अशा जुलमी कृत्यांमुळें औरंगजेब अफगाण लोकांवरच्या स्वारीवरून परत येतो आहे तोंच दिल्लीजवळ एक चमत्कारिक बंड झालें. सतनामी नांवाचे हिंदु गोसावी नार्नोळ नामक शहरीं व त्याच्या आसपास रहात असत. ते बहुधा व्यापार व शेतकी करून आपला उदरनिर्वाह करीत, व त्यांचा स्वभाव विशेष गडबड्या नव्हता. ते लोक हत्यारबंद असून स्वसंरक्षणाकरितां कधीं कधीं आपल्या शस्त्रांचा उपयोग करीत. औरंगजेबाच्या जुलुमास ते अगोदरच त्रासले होते, व त्यांस थोडेंसें कारण मिळतांच त्यांनीं बंडाचा झेंडा उभारला. एकदां असें झालें कीं, त्यांच्यापैकीं एकाचा व एका कोतवाली शिपायाचा तंटा झाला, व त्यांत त्यानें त्या शिपायास मारिलें. त्यामुळें कोतवाली लोक व सतनामी लोक यांच्यामध्यें मोठा बखेडा माजला, व त्यांनीं बरेच कोतवाली लोकांस ठार मारिलें. नार्नोळच्या फौजदारानें ज़रा सौम्य उपाय योजून त्यांस ताळ्यावर आणिलें असतें, तर तें बंड तेव्हांच मोडलें असतें. परंतु फौजदार पडले मुसलमानभाई, त्यांत अधिकाराचा जोर, शिवाय त्यांच्या हाताखालील लोकांचा उपमर्द झालेला. मग काय विचारतां? त्यानें लगेच गांवगन्ना ठेवलेले आपले शिपाई, व दुसरे लष्करी लोक यांस गोळा केलें, व सतनामी लोकांची पुरी खोड जिरविण्याचा निश्चय केला. पुढें त्या उभय पक्षांत लढाई होऊन सतनामी लोकांनीं फौजदाराचा पराभव केला, व इ० स० १६७६ त नार्नोळ शहर हस्तगत केलें, पुढें औरंग-

जेबानें त्यांच्यावर एक लहानशी फौज पाठविली, परंतु तिलाही त्यांनीं धुडकावून लावून नार्नोळच्या आसपासचा वीस पंचवीस कोसांपर्यंतचा मुलूख आपल्या अमलाखालीं आणिला. पुढें ते लोक मोठे जादूगार असून त्यांचीं शस्त्रें भारलेलीं आहेत, त्यामुळें त्यांच्यावर शस्त्र लागू पडत नाहीं, अशी कंडी पिकल्यामुळें त्यांच्याबरोबर युद्ध करण्यास बादशाहाची फौज पाय घेईना. सतनामी या गोष्टीमुळें इतके चढून गेले कीं, ते दिल्लीवर चाल करून येऊं लागले. त्या वेळीं औरंगजेबानें आपल्या सैन्याचा गैरसमज दूर करण्याकरितां अशी युक्ति केली कीं, सतनामी लोकांच्या जादूवर तोडगा म्हणून त्यानें कुराणांतील कांहीं वेंचे लहान लहान चिठ्ठयांवर लिहून काढले, व ते आपल्या फौजेच्या हत्यारांस चिकटविले. नंतर औरंगजेबाची व त्या लोकांची मोठी भयंकर लढाई होऊन त्यांचा पराभव झाला, व औरंगजेबानें त्या सर्वांची कत्तल करून टाकिली. या बंडामुळें अजमीर व आग्रा या प्रांतांत इतका गोंधळ माजून गेला होता कीं, तिकडील बंदोबस्त करण्याकरितां स्वतः औरंगजेबास त्या प्रांतांत जाणें भाग पडलें, व त्यानें मोठे कडक उपाय योजून थोडक्याच वेळांत सर्व बखेडा मोडून टाकिला.

यापुढें त्यानें केलेले ठराव पूर्वीपेक्षांही विशेष दुराग्रहाचे होते. ज्या लोकांनीं सरकारावर आपल्या हक्कांची मागणी केली असेल, त्यांचे इनसाफ मुसलमानी कायद्याप्रमाणें करावे, असें त्यानें ठरविलें. हा ठराव विशेष गैरशिस्त होता असें म्हणतां येत नाहीं; परंतु याच्यापुढें त्यानें जो ठराव केला, त्यांत मात्र त्यानें आपल्या दुराग्रहाची कमाल करून सोडिली होती. त्यानें आपल्या सुभेदारांस असा हुकूम फर्माविला कीं, या पुढें हिंदु लोकांस

नोकरीवर ठेवूं नये, व दरबारांतील, व बाहेरील प्रांतांतील अधिकाराच्या सर्व जागा मुसलमान लोकांसच द्याव्या. वरील ठराव कागदावर वठला खरा, परंतु तो अमलांत आणणें किती अशक्य होतें, हें त्याचें त्यासच पुढें कळून आलें. वरील ठरावामुळें हिंदु लोकांचीं मनें अधिकच कलुषित झालीं, व ते औरंगजेबाचा अतिशय तिरस्कार करूं लागले.

ह्या सर्व जुलमी कृत्यांचे मालिकेवर मेरु म्हणून त्यानें इ० स० १६७८ चे सुमारास झिजीया[1] नांवाचा कर सर्व हिंदु लोकांवर बसविला. प्रथमतः मुसलमान लोक हिंदुस्थानावर स्वाऱ्या करूं लागले, तेव्हां जे लोक धर्मांतर करण्यास कबूल नसत, त्यांच्यावर ते हा कर बसवीत असत. परंतु अकबर बादशाहानें तो जुलमी कर बंद केला होता, व जहांगीर व शहाजहान यांनींही तो तसाच बंद ठेविला होता. परंतु औरंगजेबाचे मनांत सर्व हिंदुस्थान देश यवनमय करण्याचा निश्चय असल्यामुळें त्यानें तो पुनः सुरू केला. या करामुळें तर हिंदूंचीं मनें फारच बिथरून गेलीं. दिल्ली व आसपासचा मुलूख यांतून लाखोंशें हिंदु या कराचे संबंधानें दाद मागण्याकरितां राजवाड्यासभोंवतीं जमले, व त्यांच्या गर्दीनें दिल्लींतील सर्व रस्ते भरून गेले. परंतु औरंगजेबानें त्या गरीब लोकांच्या गाऱ्हाण्यांकडे लक्ष्य दिलें नाहीं, इतकेंच नव्हे, तर शुक्रवारीं औरंगजेब नमाज पढण्याकरितां तो मशिदींत जाऊं लागला, त्या वेळीं हजारों हिंदु तो जुलमी कर माफ करावा म्हणून विनंती करण्या-

---

१ मानूसी नामक इताली देशांतील फिरस्ता असें वर्णन करितो कीं, गरिबापासून तों श्रीमंतापर्यंत साडेतीन रुपयांपासून साडेतेरा रुपयांपर्यंत हा कर बसवला होता.

करितां त्याच्या रस्त्यावर जमले, व त्यांनीं राजमार्ग अडवून धरिला. तथापि औरंगजेबास त्या अनाथ प्रजेची काडीभर दया न येतां सक्तीनें रस्ता मोकळा करावा, म्हणून त्यानें आपल्या लष्करास आज्ञा केली; व आपले व आपल्या परिवाराचे हत्ती त्या गरीब लोकांचे अंगावर घालून त्या निर्दय बादशाहानें हजारों लोक हत्तींच्या पायांखालीं व घोड्यांच्या टापांखालीं तुडवून ठार मारिले.

वर सांगितलेल्या भयंकर कृत्याचा परिणाम लौकरच दृष्टीस पडूं लागला. औरंगजेबाच्या कारकीर्दीच्या प्रारंभीं अकबरानें घालून दिलेल्या धाऱ्याप्रमाणें हिंदु लोक मुसलमानांप्रमाणेंच एक दिलानें त्याची नोकरी बजावीत होते, व प्रसंगविशेषीं आपल्या धर्मांतील लोकांविरुद्ध सुद्धां ते कामगिऱ्या बजावीत होते. परंतु औरंगजेबाची अविचाराची व जुलमी राज्यपद्धति जसजशी त्यांच्या अनुभवास येऊं लागली, तसतशी त्यांची स्वामीभक्ति शिथिलता पावूं लागली, त्यांच्यांत असंतोष उत्पन्न झाला, मोंगलबादशाहीचे आधारस्तंभ जे रजपूत लोक ते बेदिल होऊन गेले, मराठे लोकांनीं उचल खाल्ली, व पुष्कळ शूर हिंदु सरदार स्वधर्मसंरक्षणाकरितां मनापासून शिवाजीस मदत करूं लागले.

औरंगजेबानें हा झिजिया कर बसविल्यामुळें एकंदर हिंदु लोकांस केवळ 'त्राहि भगवन्' करून सोडिलें होतें. त्याची ही चुकी त्याचे नजरेसमोर आणावी, म्हणून उदेपुरचा राणा राजसिंग यानें त्याला एक पत्र लिहिलें. त्या पत्राची भाषा, त्यांतील मजकूर, उपलक्षणांनीं व अन्योक्तीनें लावून लिहिण्याची शैली, सन्मान्य परंतु कडक लेखनपद्धति इत्यादि गुण त्या पत्राच्या रचनेवरून फार

चांगल्या रीतीनें व्यक्त होत आहेत. कोणत्याही सुधारलेल्या राष्ट्रांत हें पत्र कोणीं वाचलें, तर त्याला तें वाचून मानच डोलविली पाहिजे. एखाद्या शाहण्या बादशाहानें तें पत्र वाचून आपला चुकीचा वर्तनक्रम तेव्हांच सुधारला असता. परंतु दुराग्रही औरंगजेबास त्याचें कांहींच महत्त्व वाटलें नाहीं. तें पत्र येणेंप्रमाणें:—

" सर्व प्रकारच्या स्तुतीला तो सर्व शक्तिमान परमेश्वर पात्र आहे. त्याप्रमाणें स्तुति करून आपणांस असें कळवितों कीं, " आपलें औदार्य व समदृष्टि चंद्रसूर्याप्रमाणें सर्व जगाला महशूर आहे. मी आपला हितचिंतक असून जरी मी आपल्या दरबारांत येण्याचें वर्ज केलें आहे. तरी आपली आज्ञाधारकता आणि राजनिष्ठा यांस मी पराङ्मुख नसून त्याप्रमाणें वर्तन ठेवण्याची माझी उत्कट इच्छा आहे. माझी मनापासून अशी इच्छा आहे कीं, माझी एकनिष्ठ सेवा किंवा मदत हिंदुस्थानांतील सर्व राजे, सरदार, संस्थानिक, नबाब, अमीर, उमराव वगैरे सर्वांच्या ऊर्जितदशेस उपयोगीं पडावी. त्याचप्रमाणें इराण, तुराण, रूमशाम वगैरे सातही मुलुखांतल्या, व निरनिराळ्या ठिकाणच्या रहिवाशांचे व जलस्थलमार्गानें सफरी व प्रवास करणारे लोकांचे मी उपयोगीं पडून त्या सर्वांचें माझ्या हातानें अभेदबुद्धीनें कल्याण व्हावें, अशी माझी इच्छा आहे, ही गोष्ट सर्वांस माहीत असून आपणांसही ठाऊक आहे. माझ्या पूर्वजांनीं आपल्या दरबारची जी सेवा करून आपल्या पूर्वजांचा स्नेह संपादन केला होता, व आपल्या वाडवडिलांनीं जें त्यांच्याशीं निरभिमानानें व दोस्तीनें वर्तन ठेविलें होतें, त्याविषयींचें आपणास स्मरण देऊन मी ज्या कांहीं थोड्याशा गोष्टी खावंदांच्या नजरेस

आणतों, व ज्यांवर व्यक्तिविषयक व सार्वजानिक असें दोन्ही प्रकारचें हिताहित अवलंबून आहे, त्यांचा योग्य रीतीनें विचार होईल अशी आशा आहे."

"मला असें कळलें आहे कीं, मी आपला हितचिंतक असतां माझा पराजय करून मला पादाक्रांत करावें, म्हणून आपले एकसारखे प्रयत्न चालू असून त्याकरितां आपण फार पैसा खर्च करीत आहांत, आणि त्याकरितां आपणास पैशाची जी ओढाताण बसली आहे, ती भरून काढण्याकरितां मजपासून कांहीं तरी खंडणी किंवा करभार वसूल करण्याची आपली खटपट सुरू आहे."

"खावंदांनीं ही गोष्ट लक्ष्यांत आणिली पाहिजे कीं, आपले परम पूज्य थोर पूर्वज महमद जलालुद्दीन अकबर बादशाहा यांनीं ५२ वर्षेपर्यंत मोठ्या नीतीनें व समदृष्टीनें आपला राज्यकारभार चालवून सर्व जातींच्या व सर्व वर्णांच्या लोकांस फार उत्कृष्ट रीतीनें वागविलें, व आपल्या प्रजेची प्रीति संपादन केली. मग ते लोक ख्रिस्ती असोत, यहुदी असोत, मुसलमान असोत, ब्राह्मण असोत किंवा दुसरे कोणी असोत, व त्यामुळें आपणास 'जगद्गुरु' असेंही म्हणवून घेतलें."

"त्यांचेनंतर महमद नूर उद्दीन जहांगीर बादशाहा यांनीं एकसारखें २२ वर्षेपर्यंत आपल्या कृपेचें छत्र आपल्या प्रजेवर धरलें होतें....त्यांचे चिरंजीव, व आपले वडील शहाजहान बादशाहा यांनींही ३२ वर्षेपर्यंत आपल्या प्रजेचें न्यायानें पुत्रवत् पालन करून आपलें नांव अजरामर करून घेतलें."

"अशा रीतीनें आपल्या पूर्वजांनीं राज्यकारभार चालविल्यामुळें, व ते मोठे थोर व उदार असून त्यांचे विचार

प्रोक्त असल्यामुळें, प्रत्येक कामांत त्यांस यश मिळत गेलें, त्यांचा मोठा भरभराट झाला, व त्यांनीं पुष्कळ मुलूख काबीज करून आपले राज्यास जोडिला. खावंदांचे कारकीर्दीत त्यापैकीं बराच मुलूख हातचा गेला आहे, व ज्या अर्थी आपल्या कारकीर्दीत लुटालूट व त्यामुळें चाललेली देशाची नासाडी या गोष्टी अनियंत्रित रीतीनें जिकडे-तिकडे सुरू आहेत, त्या अर्थी आणखीं पुष्कळ मुलूख आपल्या हातून जाईल यांत मुळींच शंका नाहीं. आपल्या वर्तनक्रमाची दिशा झुकल्यामुळें आपल्या प्रजेची पायमल्ली होत आहे; आपल्या राज्यांतील प्रत्येक प्रांत भिकेस लागला आहे; मुलूख ओसाड पडत चालला आहे; व संकटें वृद्धिंगत होत आहेत. प्रत्यक्ष बादशाहाच्या कुटुंबावर दरिद्राचा अंमल बसल्यावर मग प्रजेचे हाल पुसावयासच नकोत. आपल्या फौजेंतील लोक पगाराकरितां कुरकुर करीत आहेत, व्यापारी लोक पैसा येत नाहीं म्हणून हात चोळीत आहेत, मुसलमान लोकांत असमाधान उत्पन्न झालें आहे, व हिंदु लोक अन्नास मोताद होऊन रात्रंदिवस आपलीं मस्तकें बडवून घेत आहेत."

"अशा रीतीनें अन्नान्नदशा प्राप्त झालेल्या प्रजेवर अवघड व जुलमी कर बसवून ते सक्तीनें वसूल करण्याचा जो बादशाहा प्रयत्न करील त्याचें राज्य कायम राहील असें आपणास वाटतें काय? हिंदुस्थानच्या पूर्व टोंकापासून तों पश्चिम टोंकापर्यंत असा गवगवा होऊन राहिला आहे कीं, हिंदुस्थानचा बादशाहा गरीब ब्राह्मण, सन्यासी, जोगी, बैरागी, व दुसरे हिंदु यांच्यापासून सक्तीनें एक कर वसूल करणार आहे, व आपल्या थोर कुलाचा अभिमान धाब्यावर बसवून गरीब निरुपद्रवी हिंदु साधुसंतांवर

आपला बादशाही अंमल गाजविण्याची त्यास मोठी हौस आली आहे. परंतु आपल्या पवित्र धर्मशास्त्राचें आपण जर लक्ष्यपूर्वक अध्ययन कराल, तर त्यांतच आपल्या असें नजरेस येईल कीं, सर्व ज्ञातींचा व सर्व वर्णांचा परमेश्वर एकच आहे. तो हिंदूंचा निराळा व मुसलमानांचा निराळा असें नाहीं. त्याच्याजवळ हिंदु व मुसलमान दोघेही सारखेंच आहेत. निरनिराळे धर्म त्याच्याच इच्छेनें उत्पन्न झाले आहेत, व आपणा सर्वांचा आयुर्दाय त्याच्याच इच्छेवर अवलंबून आहे. आपण आपल्या मशिदीमध्यें ज्याच्या प्राप्तीकरितां मोठ्यानें ओरडून नमाज पढतां, तो तोच, व मूर्तिपूजकांच्या गृहांत घंटा वगैरे वाजवून ज्याची पूजाअर्चा करितात तो तोच. कोणत्याही धर्माची अथवा प्रचारांची अवहेलना व छल करणें म्हणजे ज्याच्या इच्छामात्रेंकरून सर्व जगाचें संयमन व नियमन चाललें आहे, त्या परात्पर परमेश्वराचें अस्थित्व न मानण्यासारखें आहे.... एका कवीनें "तुम्ही परमेश्वराच्या कृतीविषयीं चिकित्सा करूं नका," असें म्हटलें आहे तें अगदीं बरोबर आहे."

"सारांश, आपण हिंदूंपासून जो कर घेणार तो अन्यायाचा आहे. राजनीतीच्या तत्त्वावरही त्याचा विचार केला, तरी त्यापासून फार तोटे आहेत. त्याच्यायोगानें देश भिकेस लागेल. हिंदुस्थानचा राज्यकारभार ज्या कायद्यांच्या अनुरोधानें आजपर्यंत चालत आला, त्यांची या कराच्या योगानें पायमल्ली होत आहे. आपल्या धर्माच्या कट्टया अभिमानामुळें जर आपणास हें कृत्य करावयाचें होतें, तर आपणास प्रथमतः हा कर हिंदु लोकांमध्यें प्रमुख जो रामसिंग (जयसिंगाचा पुत्र) याचे कारकीर्दीत बसविला पाहिजे होता. एखाद्या शूर व उदार पुरुषानें आपल्या

शस्त्रांचा उपयोग गरीब मुंग्यांमाशांवर करावा, यांत मोठा पुरुषार्थ आहे असें नाहीं. न्यायानें व थोरपणानें राज्य कसें चालवावें, ही गोष्ट आपणास शिकविण्याची आपल्या मंत्र्यानें कशी हयगय केली याचें फार आश्चर्य वाटतें."

वरील पत्रांतील प्रत्येक गोष्ट विचार करण्यासारखी आहे, परंतु माथेफिरू औरंगजेबास त्याचा काय उपयोग ?

हा झिजिया कर सुरू केल्यावर थोडकेंच महिन्यांनीं दुसरी एक गोष्ट घडून आली, त्यामुळें ही धर्मसंबंधीं वैमनस्याची आग फारच भडकली.

औरंगजेबाचे मनांत कोणीकडून तरी यशवंतसिंगाची वाट लावावयाची होती. परंतु त्याच्याशीं उघड रीतीनें वैर बांधून आपला डाव साधेल असें त्यास वाटेना; तेव्हां त्यानें त्याच्याशीं स्नेह करून नंतर त्याचा गळा कापला. त्यानें यशवंतसिंगास ठार मारण्याचा एकदां प्रयत्न केला होता, परंतु त्या कामांत त्यास यश आलें नाहीं. पुढें त्यास हिंदुस्थानचें बाहेर कोठें तरी घालवून दिलें, म्हणजे त्याचा आपणास संपर्क लागणार नाहीं, व त्यासही आपल्या राज्यांत बखेडे उपस्थित करतां येणार नाहींत, असा विचार करून इ० स० १६७१ त त्यानें त्यास दक्षिणेंतून परत बोलाविलें, व इ०स० १६७२त त्यास काबूलच्या सुभेदारीवर पाठवून दिलें. यशवंतसिंग काबुलास गेला त्या वेळीं त्यानें आपला ज्येष्ठ पुत्र पृथुसिंग यास आपल्या राज्याचा कारभार पाहण्याकरितां जोधपूर येथें ठेविलें होतें, व बाकीचें सर्व कुटुंब त्यानें बरोबर नेलें होतें.

पृथुसिंग आपल्या पित्याप्रमाणेंच मोठा शूर व धाडशी

---

१ कर्नल टाडकृत राजस्थानचा इतिहास.

होता. औरंगजेबाचे मनांत यशवंतसिंगाचे कुलाविषयीं अतिशय मत्सर उत्पन्न झाला होता, व त्याचा वंश नाहींसा करून टाकावा, अशी त्याची इच्छा होती. यशवंतसिंगाच्यामागें पृथुसिंग आपल्या राज्याचा कारभार पहात असतां, एकदां औरंगजेबानें त्यास दरबारांत बोलावून आणिलें. त्या वेळीं औरंगजेबानें त्याचा मोठा आदरसत्कार केला. नंतर त्यानें त्यास जवळ बोलाविलें, व त्यानें जोडलेले दोन्ही हात आपल्या एका हातानें धरून तो त्यास म्हणाला " कसें काय राठोड ? मीं असें ऐकितों कीं, तुमचे बाहु तुमच्या पित्याप्रमाणेंच स्फुरण पावतात. आतां आपण काय करणार?" त्यावर त्या शूर राजपुत्रानें बादशाहास असें समर्पक उत्तर दिलें कीं, " परमेश्वर खावंदांस चिरायु करो. ज्या अर्थी आपणासारख्या थोर प्रजापालक बादशाहानें आपल्या प्रजेपैकीं एका गरीब मनुष्यास आपल्या हस्तानें धरिलें आहे, त्या अर्थी त्याचे संपूर्ण मनोरथ पूर्ण झाले असेंच समजलें पाहिजे; खावंदांनीं माझे दोन्ही हात आपल्या हातांत धरिले आहेत, त्या अर्थी मी सर्व पृथ्वी जिंकून टाकीन असें मला वाटतें. " परंतु शूरास योग्य अशा या उत्तराचा औरंगजेबास मोठा विषाद वाटला, व यशवंतसिंगाप्रमाणेंच याच्यापासूनही आपणास पुढें त्रास होईल अशी भीति त्याचे मनांत उत्पन्न झाली. त्या वेळीं औरंगजेबानें त्याचा गौरव केला, व त्यास अंगांत घालण्याकरितां एक उत्कृष्ट झगा व दुसरा पोषाग देऊन त्यास जाण्यास निरोप दिला. तो झगा घालून तो बिचारा राजपुत्र दरबारांतून घरीं परत येतो आहे, तोंच त्याच्या अंगाची होळी झाली, व थोडक्याच वेळांत तो

शूर राजपुत्र तडफडून मरण पावला, व अशा रीतीनें औरंगजेबानें यशवंतसिंगावरचा आपला सूड उगविला.[1]

आपल्या पराक्रमी पुत्राच्या मृत्यूमुळें यशवंतसिंगाची कंबरच खचून गेली. नंतर त्याच्यावर एकामागून एक संकटें येऊं लागलीं. पृथुसिंग वारल्यावर कांहीं वर्षांनीं काबुलच्या रोगकारक हवेनें त्याचे आणखी दोन पुत्र मरण पावले. अशा प्रकारच्या पुत्रवियोगांमुळें यशवंतसिंगाच्या दुःखास पारावारच नाहींसा झाला, व शेवटीं तोही इ० स० १६७८ त काबूल, येथें मरण पावला.[2]

यशवंतसिंग मोठा शूर पुरुष होता. तो औरंगजेबाचा फार तिरस्कार करीत असे, व त्याच्या नाशाकरितां त्याचे नेहमीं प्रयत्न सुरू असत. जयसिंगाच्या मध्यस्थीनें दाराचा विश्वासघात करून तो औरंगजेबास मिळाला ही गोष्ट त्याचे हातून फारच निंद्य झाली असें म्हणावें लागतें. त्याच्या एकंदर कारकीर्दीत धरसोडपणा फार दिसून येतो, व त्याचें प्रायश्चित्तही त्याला चांगलेंच मिळालें.

यशवंतसिंग वारल्यानंतर त्याचे शूर राठोड त्याची स्त्री व दोन पुत्र यांस घेऊन काबुलाहून निघाले. त्यांना वाटेंत सिंधु नदावर अटक येथें औरंगजेबाच्या लोकांनीं अडकाव केला. परंतु त्या ठिकाणीं त्या राठोडांनीं त्या लोकांचा पराभव करून ते अलीकडे आले. औरंगजेबाचे मनांत यशवंतसिंगाचे पुत्रांस आपल्या ताब्यांत घेऊन पुढें

---

१ टाडकृत राजस्थानचा इतिहास.

२ एलफिन्स्टन. राजस्थानच्या इतिहासांत तो इ०स० १६८१ त मरण पावला असें लिहिलें आहे. औरंगजेबानें इतिहास लिहिण्याची चाल बंद केल्यामुळें अमुक गोष्ट अमुकच वर्षीं झाली असें खातरीनें सांगतां येत नाहीं.

त्यांस मुसलमान करावें असें होतें; नंतर ते लोक दिल्लीजवळ आले, तेव्हां त्यांस पुढें येण्याची मनाई करून औरंगजेबानें त्यांच्या सभोंवार आपल्या स्वारांचा सक्त पहारा ठेविला.

ह्या आणीबाणीचे प्रसंगीं रजपूत लोकांनीं आपलें नेहमींचें शौर्य जरा बाजूस ठेवून मराठी काव्याचा उपयोग केला. यशवंतसिंगाच्या पदरीं दुर्गादास नांवाचा एक शूर सरदार होता, त्यानें युक्तीनें आपल्या बायकामुलांस स्वदेशीं पाठविण्याची परवानगी मिळविली, आणि यशवंतसिंगाची स्त्री व दोन पुत्र यांचे वेश पालटून व त्यांचे जागीं त्यांच्याच वयाचीं तीन मनुष्यें ठेवून त्यांस जोधपुरास लावून दिलें. औरंगजेब मोठा धूर्त होता; त्याला त्या गोष्टीचा पुढें लौकरच वहीम आला; तेव्हां त्यानें यशवंतसिंगाची स्त्री व दोन पुत्र यांस बालेकिल्ल्यांत पाठवून द्यावें म्हणून हुकूम केला. परंतु रजपूत लोक त्यांस बादशाहाचे स्वाधीन करीनात, व ते त्यांचें संरक्षण करण्याकरितां सशस्त्र होऊन उभे राहिले. पुढें त्या बिथरलेल्या रजपूत लोकांवर औरंगजेबानें आपली फौज पाठविली, त्या वेळीं ते मोठ्या निकरानें लढले व बहुतेकांनीं आपले देह धारातीर्थी अर्पण केले. औरंगजेबाची फौज फार मोठी असल्यामुळें त्यानें

---

१ एलफिन्स्टन. राजस्थानच्या इतिहासांत असें लिहिलें आहे कीं, यशवंतसिंग वारला त्यावेळीं त्याची स्त्री गरोदर असून पुढें तिला काबूल येथेंच पुत्र झाला. नंतर रजपूत लोक तिला घेऊन दिल्लीस आले. पुढें औरंगजेबाच्या ह्या मुलास आपले ताब्यांत द्यावें म्हणून म्हणूं लागला. तेव्हां दुर्गादासानें राजपुत्र अजितसिंग यास एका टोपल्यांत घालून वर फळफळावळ घालून त्यास उदेपुरच्या राण्याकडे पाठवून दिलें. रजपूत लोकांनीं आपल्या सर्व बायका मोठी चिता पेटवून जाळून टाकिल्या व आपल्या जात्याभिमानाक-

(पुढें चालू.)

रजपूत लोकांचा पराभव केला. परंतु खरी राणी व राजपुत्र औरंगजेबाचे हातीं न पडतां ती वेषधारी राणी व राजपुत्र त्याचे हातीं लागले. दुर्गादास कांहीं थोडे लोक बरोबर घेऊन अगोदरच निघून गेला होता, व तो जोधपुरास सुखरूप येऊन पोहोंचला. राणी आपल्या पुत्रासह अगोदरच तेथें येऊन पोहोंचली होती. ती उदेपूरच्या राजघराण्यापैकीं असल्यामुळें तिनें आपला ज्येष्ठ पुत्र अजितसिंग यास उदेपुरचा राणा राजसिंग याचे आश्रयास पाठवून दिलें, त्या राण्यानें त्यास आश्रय देऊन त्याच्या संरक्षणाकरितां दुर्गादास यास नेमिलें. हा अजितसिंग पुढें मोठा झाल्यावर त्यानें पुष्कळ दिवस मारवाडचें राज्य केलें, व औरंगजेब मरेपर्यंत त्यास अतिशय त्रास देऊन त्याच्या कुलावर औरंगजेबानें जी आग पाखडली होती, तिचें बरेंच परिमार्जन केलें.

रजपूत लोकांनीं औरंगजेबास अशा रीतीनें फसविल्यामुळें त्याला त्यांची अतिशय चीड आली. जीं दोन मुलें त्याच्या हातांत पडलीं होतीं, तीं यशवंतसिंगाचीं नाहींत असें त्यास ठाऊक होतें, तरी ती गोष्ट बाहेर न फोडतां तीं त्याचींच खरीं मुलें आहेत असें धरून, त्यानें त्यांचें पालनपोषण केलें, व तीं मोठीं झाल्यावर हेच जोधपुरच्या गादीचे खरे वारस असें धरून पुढें अजितसिंगाशीं लढाई सुरू केली. असो.

झिजिया कर बसविल्यामुळें अगोदरच रजपूत लोकांचीं

(मागील पृष्टावरून पुढें चालू.)
रितां ते सर्व औरंगजेबाच्या फौजेशीं मोठ्या निकरानें लढले व मरून गेले. फक्त दुर्गादास मात्र आपली सुटका करून राजपुत्राचे रक्षणार्थ निघून गेला.

माथीं फिरून गेलीं होतीं. त्यांतून यशवंतसिंगासारख्या थोर राजघराण्याचा झालेला उपमर्द पाहून ते फारच बिथरले. फक्त अंभेर संस्थान शिवाय करून बाकीचे सर्व रजपूत लोक एकत्र मिळाले. राजसिंगानें तर मोठ्या निश्चयानें अजितसिंगास आश्रय देऊन आपल्या ज्ञातीचा अभिमान राखण्याकरितां मोठा दीर्घ उद्योग चालविला. त्या वेळीं पश्चिमेकडील सर्व रजपूत संस्थानांचा कट झालेला होता. त्यांचें पारिपत्य करण्याकरितां इ० स० १६७९ त औरंगजेब अजमिरास आला. त्यानें एकदम राजसिंगाबरोबर लढाई सुरू केली, व सर्व मारवाडप्रांत उद्वस्त करण्याकरितां आपल्या पुष्कळ टोळ्या पाठवून दिल्या. पुढें राजसिंग औरंगजेबास शरण आला, तेव्हां औरंगजेबानें झिजिया कराबद्दल त्याचा कांहीं मुलूख घेतला, व जोधपुरकरांस मदत करूं नये असा त्याच्याशीं ठराव केला. नंतर इ० स० १६७९ च्या जुलै महिन्यांत तो दिल्लीस परत आला.

परंतु तो दिल्लीस आला नाहीं तोंच राजसिंगानें पुनः मोंगलांबरोबर लढाई सुरू केली. तेव्हां औरंगजेबास पुनः अजमिरास जाणें भाग पडलें. या वेळीं रजपूत लोकांचीं पाळेंमुळें खणून काढण्याचा औरंगजेबानें निश्चय केला होता. त्यानें या स्वारीची मोठी जंगी तयारी केली होती. त्यानें बंगाल्यांतून अकबर, काबुलांतून अजीमशाहा व दक्षिणेंतून मोअजीम या आपल्या पुत्रांस आपल्या मदतीस बोलाविलें. त्यानें अकबराचे हाताखालीं मोठी फौज देऊन त्याला उदेपुरावर पाठवून दिलें. व गुजराथच्या सुभेदारास तिकडून उदेपुरच्या राज्यावर स्वारी करण्याचा हुकूम केला. उदेपुरचा राणा राजसिंग

बरेच दिवस मोठ्या वीरश्रीनें लढला, व त्यानें औरंगजेबास दाद दिली नाहीं. तो वृत्तांत येणेंप्रमाणें:—

पूर्वी राजसिंगानें झिजिया कराचे संबंधानें औरंगजेबास पाठविलेलें पत्र, त्यानें यशवंतशिंगाचा अज्ञान पुत्र अजितसिंग यास दिलेला आश्रय, व ज्या रजपूत कन्येशीं विवाह करण्याचा औरंगजेबाचा पूर्वी निश्चय ठरला होता, तिची त्याच्याशीं लग्न करण्याची इच्छा नसल्यामुळें तिनें राणा राजसिंग यास, आपणास त्या संकटांतून मुक्त करावें, अशी विनंती केल्यावरून त्यानें तिला काढून नेऊन आपली बायको केलें होतें ही गोष्ट, या तीन कारणांमुळें औरंगजेबास राजसिंगाचा फार राग आलेला होता. तो मोठ्या जंगी फौजेनिशीं मेवाडप्रांत घेण्याकरितां निघाला. त्यानें वाटेनें पुष्कळ गांवें, व शहरें लुटलीं, तेव्हां पुष्कळ रजपूत लोक घरेंदारें सोडून जिवाच्या भीतीनें डोंगरांत व रानांत जाऊन लपून बसले. त्यानें चितोड, मंडळगड, मंदोसर, जीरण वगैरे किल्ले हस्तगत करून तेथें आपली फौज ठेविली. औरंगजेबानें असा कहर करून दिला होता तरी न डगमगतां, राजसिंगानें आपली सर्व फौज गोळा केली, व आपले राज्यांतील व अरवली डोंगरांतील भिल्ल व कोळी यांस आपल्या मदतीस बोलाविलें. त्या वेळीं सर्व रजपूत लोक मोंगलांचे जुलुमास त्रासून जाऊन केवळ जात्यभिमानाकरितां मोठ्या आवेशानें व एकदिलानें एकत्र जमले होते.

राण्यानें आपल्या फौजेचे तीन भाग करून त्यांस निरनिराळ्या वाटांनीं औरंगजेबावर पाठवून दिलें. त्यानें आपला ज्येष्ठ पुत्र जयसिंग याचे हाताखालीं एक भाग देऊन त्यास अरवली डोंगराचे माथ्यावर पाठवून दिलें; दुसरा भाग

आपला द्वितीय पुत्र भीमसिंग याचे हाताखालीं देऊन त्याला पश्चिमेचे बाजूस गुजराथकडचा रस्ता रोखून धरण्यास सांगितलें; व तिसरा भाग स्वतः घेऊन तो नाईनघाटांत सुरक्षित स्थळीं जाऊन औरंगजेबाची वाट पहात बसला. आपल्या डाव्या बाजूचे बारींतून औरंगजेबाचें सैन्य जाऊं लागलें म्हणजे त्याच्यावर छापा घालून त्याचा फडशा पाडावा असा राण्याचा हेतु होता. परंतु औरंगजेब दुबारीपर्यंत आल्यावर पुढें न जातां तेथेंच थांबला, व त्यानें आपला पुत्र अकबर याचे हाताखालीं पन्नास हजार लोक देऊन त्यास मेवाडची राजधानी उदेपूर शहर घेण्याकरितां पाठवून दिलें. औरंगजेबास त्या वेळीं पुढें जाण्याची बुद्धि झाली नाहीं, हें त्याचें मोठें भाग्यच समजलें पाहिजे. नाहींतर त्या वेळीं त्याचा घातच झाला असता.

शाहाजादा अकबर आपल्या फौजेनिशीं उदेपुरांत शिरला, त्या वेळीं त्यास तेथें कोणीच अडथळा केला नाहीं. तें शहर अनायासें हातीं आल्यामुळें अकबरास मोठा आनंद झाला, व त्याचे फौजेंतील लोक कोणी नमाज पढत आहेत, कोणी जेवणखाणाची तयारी करीत आहेत, कोणी बाता करीत बसले आहेत, कोणी हुक्का ओढीत आहेत, अशा रीतीनें बेसावध पडले होते. इतक्यांत राण्याचा ज्येष्ठ पुत्र जयसिंग यानें बाहेर जाण्याच्या सर्व वाटा बंद करून एकदम त्या लोकांवर हल्ला केला. त्या वेळीं मोंगलांची फार त्रेधा उडून गेली. अकबर गोगुंड्याच्या रस्त्यानें आपल्या फौजेसह पळून गेला, परंतु त्या वाटेनें आगींतून निघून फुपाट्यांत पडावें त्याप्रमाणें त्याची स्थिति झाली. कारण तो रस्ता बिकट असून एका खिंडींतून जात होता. मोंगलांचे लोक त्या खिंडींतून निघाले त्या वेळीं दोन्ही

डगरींवरून भिल्ल लोक त्यांच्यावर मोठमोठे दगड ढकलून देऊं लागले, व त्यामुळें अकबर याचे फार लोक मरण पावले. या संकटामुळें तो कांहीं दिवस त्या दरींतच एक सुरक्षित जागा पाहून तेथें मुकाम करून राहिला. पुढें आपणास मदत येण्याची कांहींच आशा दिसत नाहीं असें पाहून, दाणावैरणीचा व धान्यसामग्रीचा तोटा पडल्यामुळें अकबर राण्यास शरण आला. तेव्हां ' पुढें लढाई चालविणार नाहीं, ' असें त्याच्यापासून अभिवचन घेऊन राण्यानें त्यास डोंगरी वाटाडे देऊन झिलवाडच्या खिंडींतून पोहोंचवून दिलें[1].

औरंगजेबाच्या फौजेची दुसरी तुकडी दिलावरखान याच्या हाताखालीं असून तो मारवाडांत देसूरी नांवाच्या एका बारींतून जात असतां रूपनगरचा राजा विक्रम सोळांकी, व गोदवडपैकीं गनोरा संस्थानचा मुख्य गोपीनाथ राठोड यांनीं त्याच्यावर हल्ला करून त्याचा बहुतेक

---

१ रजपुतांचा एकंदर इतिहास पाहूं गेलें तर पुष्कळ प्रसंगीं फाजील दयाभूतपणामुळें त्याचें अतिशय नुकसान झालें आहे, अशा प्रकारचे दुःखोद्गार कर्नेल टाड यांनीं आपल्या ग्रंथांत काढले आहेत. शरणागताला मरण देऊं नये, हें ब्रीद त्यांनीं शेवटपर्यंत पाळलें खरें; परंतु त्याचा खरा फायदा त्यांच्या शत्रूंनीं घेतला. प्रथमतः त्यांच्या नाशास प्रवृत्त होऊन पुढें कांहीं चालत नाहींसें झालें म्हणजे त्यांस शरण जावें; त्या भोळ्या रजपुतांनीं त्यांस त्यांच्या अपराधाची क्षमा करावी, व त्यांस संकटांतून मुक्त करावें; व शत्रूचे पाय जरा जमिनीस लागले म्हणजे पुनः त्यांनीं रजपुतांवर उलटून पडावें. अशा रीतीनें रजपुतांनीं आपलें राज्य व वैभव शत्रूंस दिलें, व या संबंधानें टाड साहेब त्यांस फार दूषण देतात. ते म्हणतात कीं, " रजपुतांची भूतदया व न्यायदृष्टि ह्या केवळ अंध होत्या. "

फडशा पाडून टाकिला. राजसिंगानें औरंगजेब व अजीमशाहा यांच्याशीं सामना देऊन त्यांचीही अकबर व दिलावरखान यांच्याप्रमाणेंच वाट लाविली. या वेळीं चोहींकडून औरंगजेबाचा पराभव होऊन रजपतांनीं त्याच्या फौजेस अगदीं भंडावून सोडिलें होतें. राण्याचा दुसरा पुत्र भीमसिंग ह्यास गुजराथेंत पाठविलें होतें, म्हणून सांगितलें आहे. त्यानेंही ईडरप्रांत हस्तगत करून तेथला मुसलमान सुभेदार हसन यास हसकून दिलें. नंतर तो बडणेरावरून पट्टणास आला, व तेथें पुष्कळ लूट मिळवून तो तसाच सिद्धपूर, मोरासो वगैरे शहरें काबीज करीत सुरतेकडे निघाला. परंतु त्याच्या स्वारीमुळें त्या प्रांतांतील लोक इतके त्रासून गेले कीं, त्यांपैकीं कांहीं राणा राजसिंग याचेपाशीं दाद मागावयास गेले, तेव्हां त्यानें भीमसिंगास परत बोलाविलें.

अशा रीतीनें आपला पराभव झाला असें पाहून औरंगजेब फार चिडून गेला. त्यानें " शिवाजीशीं तूर्त लढाई बंद ठेवून एकदम आमचे मदतीस यावें " म्हणून मोअजीम यास पत्र पाठविलें. पुढें मोअजीम आपल्या फौजेसह उज्जनी येथें आल्यावर त्यास परभारें औरंगजेबानें रजपुतांवर पाठवून दिलें, अजीमशाहास जोधपुरावर पाठवून दिलें, व अकबर यास मेवाडप्रांत घेण्याकरितां रवाना केलें. रजपूत लोकांची धान्यसामग्री व दाणावैरण लुटून टाकावी; त्यांचीं शहरें ओस पाडावीं; त्यांचा मुलूख जाळून पोळून उद्वस्त करावा; गांवचे गांव कत्तल करून टाकावे; फळझाडें व दुसरें बागायत तोडून टाकावें, बायकामुलांचा छळ करून त्यांस गुलाम करावें; व अशा रीतीनें त्यांस

गांवून त्यांचा फडशा करून टाकावा; असे दुष्ट हुकूम या वेळीं औरंगजेबानें आपल्या सैन्यास दिले होते.

या वेळीं औरंगजेबाशीं सामना देण्याकरितां एकंदर पंचवीस हजार रजपूत लोक जमले होते, व त्यांत राठोड लोकांचा विशेष भरणा होता. त्यांनींही औरंगजेबाची बरीच खोड जिरविली. मोंगलांचे धान्यसामग्री आणणारे लोकांवर छापे घालून ते ती पळवून नेत असत, त्यांच्या लहान लहान टोळ्यांवर हल्ले करून त्या कापून काढीत, कधीं सामन्यास उभे राहून युद्ध करीत, व कधीं रात्रीस छापे घालून त्यांची दुर्दशा उडवीत. या सर्वांवर दुर्गादास मुख्य असून तो केवळ आपल्या शूरपणावरच अवलंबून बसला नव्हता. औरंगजेबाचे पुत्रांमध्यें त्यानें फितुरीही चालविली होती. त्यानें प्रथमतः मोअजीम यास फोडण्याचा प्रयत्न केला. प्रथमतः तो त्या गोष्टीस कबूल झाला, परंतु मागाहून त्यानें ती गोष्ट नाकारली. नंतर त्यानें अकबर यास फितुर करण्याचा प्रयत्न चालविला, व त्या कामांत त्यास यश आलें. अकबर मोठा शूर असून महत्त्वाकांक्षी होता. या वेळीं त्याचें वय २३ वर्षांचें होतें. औरंगजेबाची अकबरावर अतिशय प्रीति असून तो आपले मागें त्यासच राज्यपद देईल असें सर्वांस वाटत होतें. अकबर दुर्गादास यास जाऊन मिळाला, ही बातमी प्रथमतः मोअजीम यानें औरंगजेबास कळविली. परंतु मोअजीम याच्यावर त्याचा विशेष भरंवसा नसल्यामुळें तो ती गोष्ट केवळ बंधुद्वेषानें सांगतो आहे असें त्यास वाटलें, व तो स्वस्थ बसला.

इकडे दुर्गादासाचें फौजेजवळ अकबरानें आपले डेरे दिले. अकबर आपणास बादशाहा असें म्हणवूं लागला, त्यानें ताहोवरखान नामक सरदारास आपली वजिरी दिली,

व मजाहिदखान नांवाच्या सरदारास आपला सेनापति नेमिलें; आणि बरोबर सत्तर हजार लोक घेऊन तो औरंगजेबाशीं सामना देण्याकरितां निघाला.

औरंगजेबास ती बातमी समजली तेव्हां तो अजमीर येथें होता, व त्याच्याजवळ पुरे एक हजारही लोक नव्हते. तथापि तो मुळींच डगमगला नाहीं. त्यानें मोअजीम यास सर्व फौजेसह तावडतोब आपल्या मदतीस बोलाविलें, व मजाहिदखानाचा भाऊ त्याच्याबरोबर होता, त्यास मजाहिदखानास फितूर करण्याकरितां त्याच्याकडे पाठवून दिलें. औरंगजेबास त्या वेळीं अकबर, आपण शहाजहान याची जी स्थिति केली, त्याप्रमाणें आपली स्थिति करितो कीं काय, अशी भीति पडली होती. परंतु अकबरानें ज़री आपला उत्तम बंदोबस्त केला होता, तथापि त्याचे सरदार त्यास अनुकूल नव्हते. त्यामुळें त्याला त्या कामांत यश आलें नाहीं. मजाहिदखान संधि सांपडतांच आपले सैन्यासह औरंगजेबास जाऊन मिळाला, व त्याचे मागून बहुतेक लोक बादशाहाकडे गेले. तोहोवरखान सुद्धां अघाडीच्या लोकांसह बादशाहावर हल्ला करण्याचें मिष दाखवून औरंगजेबाकडे गेला. परंतु बादशाहाचा घात करण्याकरितां कपटानें तो आपल्याकडे आला आहे, असा संशय आल्यावरून बादशाहाचे लोक त्याचेजवळ त्याचीं हत्यारें मागूं लागले. पण तो आपलीं हत्यारें देईना; त्यामुळें त्याचा त्यांस ज्यास्तच संशय येऊं लागला. पुढें तो बादशाहाचे डेऱ्याकडे जाऊं लागला तेव्हां बादशाहाचे शिपायांनीं त्यास तेथल्या तेथेंच ठार मारिलें.

अकबराचे सर्व सरदार आपल्या फौजेसह औरंगजे-

बास जाऊन मिळाले असें पाहून रजपूत लोक घाबरून गेले, व ते स्वसंरक्षणाचे उपाय योजूं लागले. आपल्या लोकांनीं अशा रीतीनें आपला विश्वासघात केला असें पाहून, तो राजपुत्र रजपूत लोकांचा आश्रय सोडून दक्षिणेंत येण्याकरितां निघाला. त्या वेळीं त्याच्याबरोबर त्याचा असा एकही शिपाई नव्हता. परंतु शूर व इमानी दुर्गादास हा बरोबर एक हजार निकडक रजपूत लोक घेऊन त्यास पोहोंचविण्याकरितां निघाला, व मेवाड व डोंगरपूर यांच्या दऱ्याखोऱ्यांतून नर्मदेवर येऊन तेथून खालीं त्यासह कोंकणांत उतरला. अकबर इ० स० १६८१ च्या जून महिन्यांत संभाजीचे आश्रयास जाऊन राहिला. नंतर दुर्गादास आपल्या लोकांसह परत गेला. या वेळीं शिवाजीच्या मृत्यूमुळें मराठ्यांत थोडासा घोटाळा झाला होता. तो वृत्तांत पुढें येईलच.

वर सांगितलेल्या संकटांतून[1] पार पडतांच औरंगजेबानें जोधपूर व उदेपूर या संस्थानांशीं पुनः लढाई सुरू केली. मोंगल लोक जसजशीं तीं राज्यें उद्वस्त करूं लागले, तसतसे रजपूत लोक त्यांचा सूड उगविण्याकरितां माळव्यांत लुटालूट करून मुलूख ओस पाडीत चालले. तें

---

१ अकबराचे संबंधानें टाड व व्हुइलर साहेब असें लिहितात कीं, औरंगजेबावर अजमीर येथें स्वारी करण्याकरितां अकबर निघाला तेव्हां मोअजीम व अजीमशाहा त्याच्या मदतीस येऊन पोहोंचले नव्हते. अशा भयंकर प्रसंगीं औरंगजेबानें अशी युक्ति केली कीं, त्यानें अकबराच्या नांवानें एक पत्र लिहिलें व त्यांत "रजपूत लोक आमचेबरोबर लढाईंत गुंतले म्हणजे तुम्हीं त्यांचेवर उलटून पडावें," असा खोटाच मजकूर लिहून आपल्या एका मनु-

(पुढें चालू.)

लोक मोठे प्रामाणिक, विश्वासु, दयाशील, व एकवचनी होते. परंतु औरंगजेबाचे जुलमामुळें ते इतके गांजून गेले होते, व त्यांचा इतका संताप होऊन गेला होता कीं, तेही या वेळीं मोंगलांच्या चांगलेच हात धुवून पाठीस लागले. राणा राजसिंग याचा दयाळसाह नांवाचा एक शूर सरदार होता, त्यानें राण्याची एक तुकडी हाताखालीं घेतली, व तो माळव्यांत नर्मदा व बिटवा येथपर्यंतचा मुलूख काबीज करीत गेला. त्यानें सारंगपूर, देवास, सरोंज, मांडू, उज्जनी, आणि चंदेरी हीं शहरें लुटलीं, व तेथचे मोंगलांचे लोक कापून काढले. हीं सर्व शहरें दाट मुसलमान वस्तीचीं होतीं. परंतु दयाळसाह यानें तीं सर्व उद्वस्त करून टाकिलीं. दयाळसाह याचे संबंधानें भाटांनीं असें वर्णन केलें आहे कीं, " त्याच्या विलक्षण शौर्याला एकंदर म्लेंच्छ इतके भीत असत कीं, ते आपलीं बायकापोरें टाकून देऊन स्वतःचा जीव बचाविण्याकरितां पळून जात किंवा लपून बसत. नंतर शूर रजपूत लोक त्यांची नेण्यासारखी असे ती सर्व मालमत्ता घेऊन जात, व बाकीचीस आग

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

त्याकडून तें पत्र दुर्गादास याचे तंबूमध्यें पडेल असें केलें. रजपूतांच्या हातांत तें पत्र पडतांच ते अकबर यास सोडून गेले. त्याचा मुख्य सरदार टायबरखान यानें औरंगजेबाचा खून करण्याचा प्रयत्न केला. परंतु त्या कामांत तोच मारला गेला. अकबराची सर्व फौज त्यास सोडून बादशहास जाऊन मिळाली, व मोअजीम व अजीमशाहा आपल्या फौजांसह अजमीर येथें आले. रजपूत लोकांचे हातून आपला निभाव लागत नाहीं असें पाहून अकबर संभाजीकडे येण्याकरितां निघाला, व दुर्गादासानें त्यास त्याचेकडे पोहोंचतें केलें.

घालून तिची राखरांगोळी करून टाकीत." या वेळीं त्यांनीं मोंगलांवर आपला चांगलाच सूड उगविला. गांवांतील काजी धरून पकडून आणावे, त्यांची दाढीमिशी काढावी, त्यांचीं कुराणाचीं पुस्तकें विहिरींत टाकून द्यावीं, त्यांच्या मशिदी जमीनदोस्त कराव्या व जाळून टाकाव्या, असा त्यांनीं एकसारखा क्रम चालविला होता. त्यानें बहुतेक माळवा प्रांत अनर्विध करून टाकला, व तो 'दयाळ' असतांही केवळ मुसलमानांच्या जुलमी कृत्यांमुळें त्यांचा 'काळ' बनला होता, त्यानें चितोड येथें अजीमशाहावर हल्ला करून त्याचा पूर्ण पराभव केला, तेव्हां अजीमशाहा जिवाच्या भीतीनें रणथंबोर येथें जाऊन लपून बसला. परंतु या एकंदर अंदाधुंदीच्या व झोटिंगबादशाहीच्या प्रसंगीं मेवाड प्रांताचें फारच नुकसान झालें. कारण तो प्रांत अतिशय सुपीक असल्यामुळें मोंगलांनीं त्याची मुद्दाम नासाडी केली होती.

परंतु या लढाईपासून आपला यत्किंचित्‌ही फायदा न होतां तिच्यामुळें दुसऱ्या महत्त्वाच्या कामांत व्यत्यय येत आहे असें पाहून ती बंद करावी असें औरंगजेबास वाटूं लागलें. पुढें त्यानें उदेपुरच्या राण्यास विशेष फायदेशीर असा त्याच्याशीं तह केला. त्यांतील कलमें येणेंप्रमाणें:—

(१) बादशाहानें चितोड व त्याच्या आसपासचा मुलूख परत द्यावा; (२) हिंदु देवालयांच्या आजपर्यंत पुष्कळ मशिदी केल्या; परंतु झाल्या गोष्टी परत येत नाहींत, याकरितां ती दुष्ट चाल इतःपर एकदम बंद करावी; (३) पूर्वींपासून ज्या रीतीनें राणा बादशाहास मदत करीत होता, त्याच रीतीनें त्यानें त्यास पुढेंही मदत करावी,

त्याशिवाय कोणतीही फाजील मागणी बादशाहानें करूं नये; (४) यशवंतसिंगाचे पुत्र वयांत आल्यावर त्यांचें राज्य त्यांस परत द्यावें. (इ० स० १६८१).

अशा रीतीनें रजपुतांबरोबर चाललेल्या लढाईंत औरंगजेब गुंतला असतां इकडे दक्षिण–हिंदुस्थानांत फार मोठ्या उलाढाली होऊन गेल्या. इ० स० १६७२ त खानजहान यास दक्षिणच्या सुभेदारीवर पाठविलें, त्या वेळीं औरंजेबाचें बहुतेक सैन्य अफगाण लोकांशीं लढाई करण्यांत गुंतलें होतें. या अडचणीमुळें खानजहान यास शिवाजीच्या वाटेस जातां येईना. तो फक्त आपल्या मुलुखाचा बंदोबस्त करीत राहिला, व त्यानें घाटांतील हमरस्ते शिवाजीस वर येतां येऊं नये ह्मणून बंद केले. परंतु शिवाजी नवीन वाटा पाडून देशावर आला, व अहमदनगर व औरंगाबाद यांचे सभोंवतालचा मुलूख लुटूं लागला. खानजहान यानें शिवाजीवर आपली फौज पाठविली, परंतु त्यानें तिला मुळींच दाद दिली नाहीं. पुढें पावसाळा आल्यामुळें खानजहान भीमेचे कांठीं पेढगांव येथें छावणी देऊन राहिला, व तेथें एक किल्ला बांधून त्यानें त्याचें नांव बहादरगड असें ठेविलें. मोंगल स्वस्थ बसले असें पाहून शिवाजीनें गोवळकोंड्यावर स्वारी करून पुष्कळ लूट मिळविली, व तो पुनः मोंगलांस त्रास देऊं लागला. (इ० स० १६७२).

याच वेळेच्या सुमारास बुंदेलखंडचा राजा छत्रसाल हा शिवाजीस भेटण्याकरितां दक्षिणेंत आला होता. छत्रसाल मोठा शूर होता, व पूर्वीपासून यवनांचे अंकित होऊन रहावयाचें नाहीं, असा त्याचा बाणा होता. ज्यानें आपल्या विचित्र बुद्धिप्रभावानें हिंदु लोकांत जूट उत्पन्न

करून स्वराज्याचा पाया घातला, व औरंगजेबासारख्या सार्वभौम बादशाहाची त्रेधा उडवून दिली, त्या नरश्रेष्ठ शिवाजीच्या नांवाचा डंका त्या वेळीं सर्व हिंदुस्थानभर दुमदुमून राहिला होता. तेव्हां अशा पराक्रमी वीराचें दर्शन घ्यावें असा निश्चय करून छत्रसाल, दक्षिणेंत येण्याचा रस्ता बिकट असतांही, मनाचा हिय्या करून व अनेक संकटें सोसून दक्षिणेंत आला. त्याची व शिवाजीची भीमानदीचे कांठीं एका डोंगराचे पायथ्याशीं मोठ्या प्रेमानें भेटाभेट झाली. त्या वेळीं उभयतांचें हृद्गत परस्परांस कळून त्यांचे विवक्षित बेत ठरले. छत्रसाल याची स्वातंत्र्यप्रीति, स्वधर्माभिमान, शौर्य, धैर्य, साहस इत्यादि गुण पाहून शिवाजीस मोठा आनंद झाला. त्यानें छत्रसाल यास त्या वेळीं खालीं दिल्याप्रमाणें वीरास भूषणास्पद असा उपदेश केला. “हे पराक्रमी राजा! तूं आपल्या शत्रूचा संहार करून विजयी हो; बादशाही देश पुनः काबीज करून त्यावर राज्य कर; बादशाही सैन्याची वाताहत करून सोड; त्या कपटी लोकांचा विश्वास न धरतां तुर्क लोकाचा स्वाहाकार कर; ज्या ज्या वेळीं ते तुजवर हल्ला करण्याचा बेत करितील त्या त्या वेळीं मी तुला साह्य करून त्यांचे बेत सिद्धीस जाऊं देणार नाहीं; ज्या वेळीं त्यांनीं आमच्याशीं वैर आरंभिलें, त्या वेळीं श्रीभवानी माझ्या साह्यास आली; तिच्या कृपाप्रसादानें मला मुसलमानांच्या सामर्थ्याची मुळींच पर्वा वाटत नाहीं; मजवर त्या कपटी लोकांचे मी मी म्हणणारे सरदार चालून आले, आणि त्यांनीं माझा कंठच्छेद करण्याचा प्रयत्न केला; परंतु त्या सर्वांवर मी आपल्या तरवारीचें पाणी चालवून त्यांना मोक्ष दाखविला; ह्याकरितां तूं

तिळमात्र काळजी न करितां आपल्या देशामध्यें परत जा; सैन्याची भरती कर; मुसलमानांस हाकून दे; सदोदित नंगी समशेर हातांत असूं दे; म्हणजे युद्धप्रसंगीं परमेश्वर-कृपेनें तुझें रक्षण होईल. गोब्राह्मणांचा प्रतिपाल करणें, वेदांचें रक्षण करणें, आणि समरांगणांवर शौर्य दाखविणें, हेंच क्षत्रियांचें मुख्य व्रत होय; जर ह्यांत तुला मृत्यु प्राप्त झाला तर तूं सूर्यमंडळ भेदून स्वर्गद्वार जिंकशील, व तेथील अपार सुखाचा उपभोग घेशील; आणि रणामध्यें विजयी झाळास तर तुला तुझें स्वराज्य आणि अमरकीर्ति प्राप्त होईल; ह्या प्रांतांमध्यें तूं मला साह्य केलें, व शत्रूवर आपण उभयतांनीं हल्ला केला, तरी सर्व यशाचा धनी मी होईन; याकरतां तूं आपल्या देशामध्यें जा; व तेथें युद्ध कर; म्हणजे तुझ्या कीर्तीचा वांटा घेण्यास पुष्कळ लोक सिद्ध होतील; तेथें तुला यशश्री माळ घालील, आणि तुझें शौर्य व तुझी कीर्ति यावच्चंद्रदिवाकरौ चमकत राहील. या उपदेशामुळें छत्रसाल यास दुप्पट अवसान चढून तो बुंदेल खंडांत परत गेल्यावर तिकडे त्यानें बादशाही मुलखांत धुमाकूळ उडवून औरंगजेबास फार त्रास देऊं लागला.

शिवाजी गोवळकोंडें लुटण्याचे कामांत गुंतला असतां मोंगलांचें व शिद्दीचें आरमार एकत्र होऊन त्यांनीं शिवा-

---

१ शिवाजीच्या या भेटीची हकीकत विशेष कोठें उपलब्ध नाहीं. परंतु ती शिवाजी व छत्रसाल यांची कारकीर्द प्रत्यक्ष पाहिलेल्या भूसन कवीनें वर्णन केली आहे, तेव्हां तिच्या सत्यतेबद्दल शंका घेण्याचें कारण नाहीं. वरील मजकूर कॅप्टन पॉगसन यांनीं ' छत्रप्रकाश ' ग्रंथावरून इंग्रजीमध्यें लिहिलेला आहे.— पारसनीसकृत मराठ्यांचे पराक्रम—बुंदेलखंड प्रकरण.

जीच्या कोंकणांतील मुलुखास फार त्रास दिला. इ० स० १६७३ त शिवाजी व जंजिऱ्याचा शिद्दी या दोघांनीं आपापल्या वतीनें मुंबईचा डेपुटी गव्हरनर अनंगीर याजपाशीं एकमेकांविरुद्ध मदत मागितली. परंतु त्यानें कोणासच मदत केली नाहीं. मोंगल व शिद्दी यांच्या आरमारानें मराठ्यांचीं बरींच गलबतें धरिलीं, व पेण व नागोठणें या खाडयांत शिरून त्यांनीं शिवाजीचा पुष्कळ मुलूख लुटून फस्त केला, व पुष्कळ लोक गुलाम करून नेले. इतक्यांत मोरोपंत पिंगळे हा रायगडाहून मोठें सैन्य घेऊन आला, व त्यानें शिद्दी व मोंगल यांचा पराभव करून हजारों लोक ठार मारिले.

इ० स० १६७२ च्या दिजंबर महिन्याच्या पंधराव्या तारखेस विजापुरचा बादशाहा अल्ली अदिलशाहा हा अर्धांग वायूनें अजारी पडला, व पुढें त्यास लौकरच देवाज्ञा झाली. त्याला सुलतान शिकंदर नांवाचा एक पुत्र होता, परंतु तो अज्ञान होता, त्यामुळें राज्याचा कारभार कोणी चालवावा अशा संबंधानें तेथील दरबारच्या मंत्र्यांमध्यें तंटा उपस्थित झाला; व त्या गडबडींत शिवाजीनें विजापुरकरांचा बराच मुलूख जिंकून घेतला. इ०स० १६७३च्या मार्च महिन्यांत शिवाजीनें विशाळगड येथें मोठें सैन्य गोळा केलें. त्यानें प्रथमतः विशाळगडचा किल्ला घेतला, व अण्णाजी दत्तो यास हुबळी शहर लुटण्याकरितां पाठवून दिलें. त्यानें तें शहर लुटून अतिशय संपत्ति आणिली, व विजापुरकरांचीं कोंकणांतील सर्व ठाणीं घेतलीं. हुबळी शहराची दुर्दशा पाहून बेदनूरचा राजा शिवाजीस शरण आला, व दरसाल खंडणी देण्यास कबूल झाला. नंतर शिवाजीनें परळी, सातारा, चंदनवंदन,

पांडवगड, नांदगिरी, ताटोरा, कऱ्हाड, कोल्हापूर वगैरे किल्ले घेतले. विजापुरच्या वजिरानें एक जंगी फौज शिवाजीचें पारिपत्य करण्याकरितां पाठवून दिली. तें सैन्य पन्हाळ्याजवळ येऊन उतरलें, तेव्हां शिवाजीनें प्रतापराव गुजर यास त्याच्यावर पाठवून दिलें. प्रतापरावानें त्या सैन्यास इतकें भंडावून सोडिलें कीं, त्यानें लगेंच आपला गाशा गुंडाळला, व तें आल्या वाटेनें परत विजापुरास निघून गेलें.

प्रतापरावानें सुध्या रीतीनें विजापुरच्या फौजेस परत जाऊं दिलें, असें पाहून शिवाजीला त्याचा फार राग आला, व विजापुरचें सैन्य लुटशील तरच मला तोंड दाखव, नाहीं तर दाखवूं नको, म्हणून त्यानें त्यास निरोप पाठविला. पुढें इ० स० १६७४ त पुनः विजापुरचें सैन्य पन्हाळ्यास आलें, त्या वेळीं प्रतापरावानें बेहोष रीतीनें त्याच्यावर हल्ला केला. त्या लढाईत प्रतापराव गोळी लागून ठार झाला, आणि विजापुरच्या सैन्यानें मराठ्यांचा अशा जोरानें पाठलाग केला कीं, त्यांस ‘ दे माय धरणी ठाय ’ असें होऊन ते पळून गेले. अशा नामोहरमीच्या प्रसंगीं हंसाजी मोहिते नांवाचा एक मराठा सरदार पांच हजार फौज बरोबर घेऊन अकस्मात् विजापुरचे सैन्यावर येऊन पडला, व त्यानें त्या लोकांचा पराभव करून त्यांस महाराष्ट्रांतून हाकून लाविलें. या प्रसंगीं दोन मराठे शिपाई फार वीरश्रीनें लढले. त्यांपैकीं एकाचें नांव संताजी घोरपडे व दुसऱ्याचें नांव धनाजी जाधव. ही जोडी पुढें फारच नांवलौकिकास चढली, त्याचा इतिहास पुढें येईलच.

प्रतापरावाच्या मृत्यूमुळें शिवाजीस फारच वाईट वाटलें, व आपल्या रागामुळें त्यानें असा अतित्यागीपणा केला

असें त्यास वाटूं लागलें. परंतु त्याचा उपयोग काय ? होणारी गोष्ट होऊन गेली. शिवाजीनें प्रतापरावाच्या कुटुंबास फार चांगल्या रीतीनें वागविलें, व त्याच्या कन्येचा आपला कनिष्ठ पुत्र राजाराम याच्याशीं विवाह करून दिला. त्यानें हंसाजीस हंबीरराव असें नांव दिलें, व त्यास आपला सरनोबत नेमिलें.

त्याच वर्षी शिवाजीनें दंडाराजपुरीपासून तों गोव्या-जवळ बारदेस म्हणून बंदर आहे, तेथपर्यंतचा सर्व समुद्रकांठचा प्रदेश आपल्या ताब्यांत आणिला, व तो रायगडास परत आला. पुढें त्याच वर्षाच्या जूनच्या सहाव्या तारखेस त्यानें आपणास राज्याभिषेक करून घेतला. त्या वेळीं त्यानें आपली सोन्यानें तुला केली, व अतिशय दानधर्म केला. त्याच वेळीं त्यानें आपल्या अष्टप्रधानांच्या किताबांपैकीं कांहीं किताब फारशी होते ते मराठी केले. ते किताब येणेंप्रमाणें:—

फारशी.	मराठी.
पेशवा	मुख्यप्रधान.
मजीमदार	पंतअमात्य.
सुरणीस	पंतसचिव.
वाकनीस	मंत्री.
सरनोबत	सेनापति.
डबीर	सुमंत.
न्यायाधीश	न्यायाधीश.
न्यायशास्त्री	पंडितराव.

पूर्वी इ० स० १६७३ त शिवाजीनें मोंगलांशीं तह केला होता, त्यामुळें कांहीं दिवस त्यांच्यांतील तंटे बंद

पडले होते. पुढें इ० स० १६७५ त मोंगलांचा सरदार दिलावरखान शिवाजीचे मुलुखास उपद्रव देऊं लागला, त्यामुळें पुन: लढाई सुरू झाली. शिवाजीनें मोरोपंत पिंगळे यास पाठवून औंडा व पट्टा हे दोन किल्ले घेतले. हंबीररावानें आपल्या फौजेच्या निरनिराळ्या टोळ्या केल्या, व त्यांनीं खानदेश व वऱ्हाड प्रांतांत शिरून बऱ्हाणपूर व माहूरपर्यंतचा सर्व मुलूख लुटून फस्त केला; तसेंच त्यानें भडोच परगाणाही लुटला. लुटालूट करीत नर्मदेच्या पलीकडे गेलेला पहिला मराठा सरदार हाच होय. इकडे शिवाजीनें फोंडा किल्ला घेतला, आणि मोंगलांचीं कोंकणांतील कित्येक शहरें व घाटावर सोंद प्रांत लुटून तो रायगडास परत आला.

मध्यंतरीं निंबाळकर, घाटगे वगैरे विजापुरच्या सरदारांनीं शिवाजी कोंकणांत गुंतला आहे असें पाहून पन्हाळा, तारटोरा वगैरे किल्ले पुन: घेतले. परंतु इ० स० १६७६ त शिवाजीनें फिरून तो प्रांत काबीज केला; व आपल्या राज्यास विशेष बळकटी आणण्याकरितां वर्धनगड, भूषणगड, सदाशिवगड, व मच्छिंद्रगड असे चार नवीन किल्ले बांधिले. नंतर शिवाजी अजारी पडल्यामुळें कांहीं दिवस साताऱ्यास स्वस्थ बसला. पुढें त्यानें इ० स० १६७७ त आपला भाऊ व्यंकोजी याच्यावर स्वारी केली, व आपल्या पित्याच्या जहागिरीचा निमे भाग घेतला.

या वेळीं दिलावरखान हा दक्षिणच्या सुभेदारीवर होता. तो जातीचा पठाण असून त्याच्या हाताखालच्या फौजेंतही पठाण लोकांचाच विशेष भरणा होता. तो दक्षिणेंत आल्यावर त्यानें बरीच धामधूम केली. विजापुरचा

---

१ हे किल्ले नाशिक जिल्ह्यांत आहेत.

बादशाहा अज्ञान असल्यामुळें अबदुल करीम नांवाचा सरदार त्याचा कारभार पहात असे. प्रथमतः दिलावरखानानें त्याच्याशीं लढाई सुरू केली; परंतु तोही पठाणच असल्यामुळें ते एक होऊन त्यांचा तह झाला, व त्यांनीं गोवळकोंड्याच्या राज्यावर स्वारी करण्याचा बेत केला. इतक्यांत अबदुल करीम मरण पावला, तेव्हां दिलावरखानानें मसाऊदखान नांवाच्या हबशास त्याचा अधिकार दिला. त्यामुळें त्या राज्यांत मोंगलांचें बरेंच बोट शिरलें. परंतु औरंगजेबाची तेवढ्यानें तृप्तता झाली नाहीं. विजापुरकरांवर ज्यास्त मागण्या करण्याकरितां त्यानें मोअजीम यास सरसुभेदार नेमून पुनः दक्षिणेंत पाठवून दिलें. मोंगलांच्या जबरदस्त मागण्या विजापूरकर कबूल करीनात, तेव्हां त्या कबूल करण्यास त्यांना भाग पाडण्याकरितां दिलावरखानानें इ० स० १६७९ त विजापुरास वेढा दिला. त्या वेळीं मसाऊदखानानें शिवाजीपाशीं मदत मागितली. वेढा दिलेल्या लोकांवर हल्ला केला, तर त्यापासून विशेष फायदा होणार नाहीं, असें शिवाजीस वाटल्यावरून त्यानें मोंगलांस जेरीस आणण्याची निराळीच युक्ति काढिली. बहुतेक सैन्य विजापुरास गुंतून राहिल्यामुळें मोंगलांच्या मुलुखांतील बंदोबस्त कमी झाला असें पाहून तो त्यांचे मुलुखांत शिरला, व सर्व मुलूख उद्वस्त करून त्यानें त्यांचे बरेच किल्ले घेतले. तथापि त्यास दाद न देतां दिलावरखानानें विजापुरच्या वेढ्याचें काम मोठ्या नेटानें चालविलें होतें. मसाऊदखानानें पुनः शिवाजीस विनंती केली, तेव्हां आपली फौज घेऊन तो विजापुरास जाण्याकरितां निघाला. इतक्यांत संभाजी दिलावरखानाच्या थापांस भुलून जाऊन त्यास

जाऊन मिळाला. हें दुःखदायक वर्तमान शिवाजीस समजलें, तेव्हां त्यास कांहीं सुचेनासें झालें. संभाजी शिवाजीप्रमाणें शूर होता; परंतु तो फार दुर्व्यसनी होता. शिवाजीनें त्याला कांहीं कारणावरून पन्हाळ्यावर कैदेंत ठेविलें होतें. पुढें तेथून तो युक्तीनें पळून जाऊन दिलावरखानास मिळाला. संभाजी आपणास अनुकूल झाला आहे, तर त्यालाच शिवाजीबरोबर लढावयास लाविलें म्हणजे त्यापासून आपला फार फायदा होईल, असें दिलावरखानानें औरंगजेबास कळविलें. परंतु औरंगजेबाचा स्वभाव संशयी असल्यामुळें त्याला ती मसलत पसंत पडली नाहीं. त्यानें "संभाजीस एकदम कैद करून आमचेकडे पाठवून द्यावें," म्हणून दिलावरखानास हुकूम पाठविला. परंतु खानानें त्यास अभयवचन दिलें होतें, त्यामुळें त्यास कैद न करितां त्यानें त्यास परत जाण्यास सांगितलें. नंतर संभाजी परत आला, तेव्हां शिवाजीस मोठा आनंद होऊन तो विजापुरकरांस मदत करण्याकरितां गेला. त्यानें बाहेरून दिलावरखानास असें भंडावून सोडिलें कीं, त्यामुळें त्याला विजापुरचा वेढा उठवून औरंगाबादेस परत यावें लागलें.

ह्या मदतीबद्दल विजापुरच्या कारभाऱ्यानें शिवाजीस कृष्णा व तुंगभद्रा या नद्यांचे मधील सर्व मुलूख व करनाटकांतील शहाजीच्या जहागिरीवरील सर्व हक्क दिले. त्या वेळीं त्याचा भाऊ व्यंकोजी यास फार वाईट वाटून तो सर्वसंगपरित्याग करून विदेही होऊं लागला; तेव्हां शिवाजीनें त्याची समजूत करून करनाटकांतील सर्व जहागीर त्यास देऊन टाकिली. पुढें शिवाजी रायगडास परत आला. परंतु तेथें त्यास थोडक्याच दिवसांत गुढगी नांवाचा रोग झाला, व अतिशय ताप येऊं लागला. शेवटीं तें दुखणें विकोपास

जाऊन इ० स० १६८० च्या एप्रिल महिन्याच्या पांचव्या तारखेस त्या प्रतापी पुरुषाचा अवतार संपला.

शिवाजी म्हणजे एक असामान्य पुरुष होता. त्यानें गरीब, इमानी व शूर अशा मावळ्यांस हाताशीं धरून त्यांच्या साहाय्यानें स्वराज्याचा पाया घातला, व आपल्या शौर्यानें, शहाणपणानें व अश्रांत परिश्रमानें त्याच पायावर पुढें चांगली टोलेजंग इमारत उभी केली. त्याच्या बाहेरील मुलुखांत लढाया सुरू असत तरी स्वतःच्या राज्याच्या बंदोबस्तांत तो अंतर पडूं देत नसे. त्यानें दिवाणी, फौजदारी व लष्करसंबंधी कायद्यांत फेरफार करून प्रजेस सुख होईल असे नवे कायदे केले. तो एक कुशल सरदार व शहाणा राज्यकर्ता होऊन गेला. शिवाजीप्रमाणें शूर व मुत्सद्दी असा मराठ्यांमध्यें पुढें एकही वीर निर्माण झाला नाहीं असें म्हटलें तरी चालेल. औरंगजेबाचे छलामुळें जीर्ण दशेस आलेल्या हिंदुधर्माची खरी योग्यता मराठ्यांचे मनांत जागृत करून देऊन त्यांचे हातून अचाट पराक्रम करविणें, व औरंगजेबानें आपल्या महंमदी धर्माविषयीं दुराग्रह धरून हिंदूंचीं कित्येक देवालयें जमीनदोस्त करणें, त्यांच्या मूर्ति फोडून टाकणें, त्यांच्या कित्येक देवालयांच्या मशीदी बनविणें, त्यांस मुसलमान करण्याकरितां त्यांच्यावर जुलमी कर बसविणें, ह्या व अशा प्रकारच्या दुसऱ्या ज्या भयंकर चुक्या केल्या, त्यांचा योग्य फायदा घेऊन त्यांपासूनच आपला कार्यभाग साधून घेणें, हिंदुधर्मास प्रोत्साहन देणें, साधकबाधक प्रमाणें पाहून कोणत्याही कार्यास प्रवृत्त होणें, योग्य प्रसंग पाहून आपल्या शक्तीचा उपयोग करणें, व हीं एकंदर धोरणें राखून स्वराज्याचा भक्कम पाया घालणें, इत्यादि गोष्टी करण्यास शिवाजीसारखा असामान्य पुरुष पाहिजे

होता, व तो होता म्हणूनच वरील सर्व गोष्टी झाल्या. 'त्याचीं कांहीं कृत्यें सदोष होतीं, राज्यप्रकरणांत सरळमार्गापेक्षां कुटिल मार्गाचें तो अवलंबन करीत असे, प्रसंगीं कपटानें व क्रौर्यानें तो आपला कार्यभाग शेवटास नेई,' इत्यादि दोषांचें आरोपण कांहीं इंग्रज ग्रंथकार त्याचे ठिकाणीं करितात. परंतु ज्यांचे अंगीं कमज्यास्त प्रमाणानें वरील दोष वास करीत नाहींत, असे राजकार्यधुरंधर पुरुष कितीसे मिळतील बरें ? अगदीं शांततेच्या काळांत सुधारणेच्या शिखरास जाऊन पोहोंचलेल्या मोठमोठ्या राष्ट्रांतील राजकार्यधुरंधर पुरुषही कधीं कधीं वरील सदोष मार्गाचें अवलंबन करितात. मग शिवाजीला तर फारच मोठा कार्य भाग करून घ्यावयाचा होता. त्यानें ज्या कालामध्यें स्वराज्याची स्थापना केली, त्या वेळीं सर्व हिंदुस्थानदेश यवनमय होऊन गेला होता, असें ह्मटलें तरी चालेल. तेव्हां त्या गोष्टीकडे थोडेसें लक्ष्य पुरविलें ह्मणजे वरील आक्षेपांच्या संबंधानें शिवाजीस विशेष दोष लावितां येईल असें वाटत नाहीं; इतकेंच नव्हे तर त्याला त्या प्रसंगीं तशाच प्रकारच्या गोष्टी करणें निरुपायास्तव जरूर होतें, असें म्हणावें लागेल. तो हिंदुधर्माचा कट्टा अभिमानी होता व त्यानें पुष्कळ हिंदु लोकांस वर्षासनें व नेमणुका करून दिल्या. औरंगजेबाच्या करड्या व जुलमी अमलाखालीं हिंदुधर्माची राखरांगोळी होण्याचा बेत आला होता, परंतु शिवाजीनें रामदास स्वामींच्या साहाय्यानें त्यास औरंगजेबाच्या तडाक्यांतून वांचवून त्याचा जीर्णोद्धार केला, याबद्दल हिंदु लोकांस त्याचें कधींच उतराई होतां येणार नाहीं.

शिवाजीनें संभाजीस त्याच्या दुर्वर्तनाबद्दल पन्हाळा किल्ल्यावर कैदेंत ठेविलें होतें. शिवाजी वारल्यावर त्याचा

कनिष्ठ पुत्र राजाराम हा लहान होता, म्हणून त्याची आई सोयराबाई ही प्रधानमंडळीस वश करून घेऊन त्याच्या नांवानें राज्यकारभार चालवूं लागली. तिनें संभाजीचा बंदोबस्त करण्याकरितां जनार्दनपंत सुमंत यास पन्हाळ्यास पाठवून दिलें. संभाजीनें पन्हाळ्यावरील शिबंदी अनुकूल करून घेऊन तो किल्ला आपले ताब्यांत घेतला. त्यानें जनार्दन पंताचा पराभव केला, व पुढें हंबीरराव मोहिते सेनापति त्यास येऊन मिळाला. नंतर तो रायगडास आला. तेव्हां तेथील शिबंदीहीं त्यास अनुकूल झाली. नंतर इ० स० १६८० च्या आगष्ट महिन्यांत त्यानें आपणास राज्याभिषेक करून घेतला.

रायगडास येऊन पोहोंचेपर्यंत संभाजीचें वर्तन फार चांगलें होतें. परंतु रायगडास त्याचे पाय लागतांच त्याच्या वृत्तींत फेर पडला. त्यानें अण्णाजी दत्तो सचिव यास कैद केलें, सोयराबाईची अमर्यादा करून तिला भिंतींत चिनून ठार मारिलें, तिच्या पक्षास अनुकूल असलेल्या मंडळीपैकीं कित्येकांचीं डोकीं मारिलीं, कित्येकांस हत्तीच्या पायीं दिलें, कित्येकांचा कडेलोट केला, व अशा रीतीनें शिवाजीच्या शूर व इमानी माणसांची विटंबना व संहार करून आपल्या नांवास अक्षयी कलंक लावून घेतला.

प्रकरण पाचवें.

इ० स० १६८१ पासून इ० स० १६९१ पर्यंत.

राजाराम यास गादीवर बसविण्याचा शिवाजीच्या सरदारांचा प्रयत्न.—कलुशा.—शिवाजीची कैद ढिली पडते.—औरंगजेब दक्षिणेंत

येतो.-मोअजीम कोंकणप्रांत काबीज करितो.-औरंगजेब स्वतः मोहीम चालविण्याकरितां बाहेर पडतो.-मराठे कोंकणपट्टी परत जिंकून घेतात.-अजीमशाहा विजापुरावर चाल करून जातो.-औरंगजेब विजापूर व गोवळकोंडें हीं राज्यें बुडवितो.-तो मोअजीम यास कैदेंत ठेवितो.-वरील दोन राज्यें बुडविण्यांत औरंगजेबानें केलेली चुकी.-संभाजीचा बेहोषपणा व अकबर त्यास सोडून मक्केस जातो.-हंबीरराव मोंगलांचा सरदार शिरजीखान याचा पराभव करितो.-औरंगजेब संभाजीचा मुलूख घेण्याकरितां बाहेर पडतो.-त्याचा व मुंबईच्या इंग्रज लोकांचा बेबनाव.—तकरीबखान संगमेश्वर येथें संभाजीस कैद करितो.-औरंगजेब संभाजीस ठार मारतो.-राजाराम मराठी राज्याचा कारभार पाहूं लागतो.-तकरीबखान रायगडचा किल्ला घेतो, व संभाजीची स्त्री येसूबाई व पुत्र शिवाजी यांस औरंगजेबाकडे कैद करून नेतो.-राजाराम जिंजी तंजावर येथें निघून जातो.

मागें सांगितल्याप्रमाणें इ० स० १६८१च्या जून महिन्यांत औरंगजेबाचा पुत्र अकबर संभाजीकडे आला, व संभाजीनें त्यास दतसे गांवीं मोठ्या डामडौलानें ठेविलें. पुढें अण्णाजी दत्तो व दुसरी कांहीं मंडळी यांनीं संभाजीस मारून त्याचे जागीं राजारामाची स्थापना करावी असें कारस्थान अकबरापाशीं सुरू केलें. परंतु त्यानें तें इत्थंभूत वर्तमान संभाजीस कळविलें. तेव्हां संभाजीस मोठा राग येऊन त्यानें अण्णाजी दत्तो, शिरके[1] कुळांतील कांहीं मंडळी, बाळाजी आवजी चिटणीस वगैरे प्रमुख मंडळीस हत्तीच्या पायीं दिलें. त्या वेळीं बरेच मराठे सरदार संभाजीस सोडून मोंगलांचे आश्रयास गेले.

यानंतर संभाजी कलुशा नांवाचा एक नीच कनोजी

---

[1] सोयराबाई शिरके कुळांतील असल्यामुळें ती मंडळी अर्थातच राजारामाचे पक्षास अनुकूल होती.

ब्राह्मण होता, त्याच्या तंत्रानें वागूं लागला. पुढें संभाजीनें कलुशाच्या चिथावणीवरून मोरोपंत पिंगळे यास कैद केलें व त्यास आपली पेशवाई दिली.

शाहाजादा अकबर संभाजीस मिळाला, त्या वेळीं दिल्लीची बादशाही मिळवून देण्याचे कामीं संभाजी आपणास चांगली मदत करील असें त्यास वाटलें होतें. परंतु संभाजीच्या हातून तसें कांहींएक झालें नाहीं. इ० स० १६८२ त संभाजीनें पुनः जंजिऱ्यावर स्वारी केली, व जमीन व समुद्र या दोन्ही बाजूंनीं त्यावर हल्ला केला. परंतु दोन्हींकडे त्याचा पराभव झाला.

संभाजीचे कारकीर्दींत शिवाजीचे वेळची कैद ढिली पडली. कलुशास राज्यकारभाराचें मुळींच ज्ञान नसल्यामुळें, व शिवाजीचे वेळचे जुने अनुभवशीर मंत्री नाहींसे झाल्यामुळें, राज्यकारभारांत फार अव्यवस्था होऊन गेली. मद्यपान व दुसऱ्या व्यसनांत संभाजी आपणा स्वतःस विसरून गेला, व कलुशाचे ओंजळीनें पाणी पिऊं लागला. राज्यांत बेबंदशाही माजत चालली, शिवाजीचे लष्करी खात्याचे नियम शिथिल होत चालले, मोंगलांप्रमाणें मराठेही आपलीं बायकापोरें बरोबर घेऊन लढाईवर जाऊं लागले, जमिनीचा वसूल थकला, फौजेस वेतन मिळेनासें झालें, लष्करी लोक नोकऱ्या सोडून जाऊं लागले त्यामुळें फौज कमी झाली, संभाजीच्या उधळेपणामुळें शिवाजीचा अतिशय मोठा खजिना रिता पडला, पैशाची तूट आल्यामुळें कलुषानें जमिनीचा धारा वाढविला, लोकांस तो देण्याचें सामर्थ्य नसल्यामुळें ते घरेंदारें, जमीनजुमला, सोडून देशत्याग करूं लागले, व गांवचे गांव ओसाड पडत चालले. बरें, या सर्व गोष्टींची दाद लावण्याकरितां कोणी सरदार संभा-

जीकडे जावयास लागला, तर कलुशा त्याची व संभाजीची गांठच पडूं देत नसे; अशा प्रकारें कोणाचा कांहींच उपाय चालेनासा झाला. मराठी राज्याच्या या नातवानीच्या प्रसंगीं औरंगजेब बादशाहा बरोबर जंगी फौज घेऊन दक्षिण-हिंदुस्थान पादाक्रांत करण्याकरितां ब्ऱ्हाणपूर येथें येऊन दाखल झाला.

इ० स० १६८१ त औरंगजेबाचा पुत्र अकबर संभाजीस येऊन मिळाल्यामुळें औरंगजेबास मोठी काळजी उत्पन्न झाली होती. रजपूत लोकांबरोबर चाललेल्या लढाईपेक्षां ह्या गोष्टीकडे त्याचें विशष लक्ष्य लागलें होतें. रजपूत लोकांसारख्या शूर व तरवारबहाद्दर लोकांस एकदम आपल्या कह्यांत आणणें फार मुष्किलीचें होतें. त्यामुळें औरंगजेबाचे मनांत तें प्रकरण मिटवावयाचें फार होतें. परंतु आपण होऊन तहाचें बोलणें सुरू करणें म्हणजे त्यांत आपल्या दर्जास कमीपणा येईल असें त्यास वाटलें. पुढें बिकानेरचा राजा औरंगजेबाच्या फौजेंत होता, त्याच्या मध्यस्थीनें उदेपुरच्या राण्यानें तहाचें बोलणें सुरू केलें, व त्या दोघांमध्यें तह झाला, हा भाग मागें आलाच आहे.

पुढें कांहीं दिवसांनीं मोंगल व रजपूत यांच्यामध्यें पुनः लढाई सुरू झाली, व सुमारें एक वर्षभर ती तशीच सुरू होती. परंतु औरंगजेबाचें सारें लक्ष्य अकबराकडे लागल्यामुळें त्यानें दिलावरखान व दुसरे कांहीं सरदार यांस रजपूत लोकांबरोबर लढाई चालविण्यास सांगून आपण जंगी फौजेनिशीं दक्षिणेंत उतरला.

औरंगजेब ब्ऱ्हाणपुरास येऊन पोहोंचल्यावर कांहीं महिनेपर्यंत तो तेथेंच मुलुखाचा बंदोबस्त करीत, व दक्षिण-

हिंदुस्थान जिंकण्याची तयारी करीत स्वस्थ बसला. त्यानें प्रथमतः सुलतान मोअजीम यास संभाजीचा कोंकणपट्टींतील मुलूख घेण्याकरितां पाठवून दिलें, अजीमशाहा याची खानदेशांत रवानगी केली, व आपण स्वतः बऱ्हाणपूर सोडून औरंगाबादेस येऊन दाखल झाला.

सुलतान मोअजीम आंबेदरा घाटानें कोंकणांत उतरला, व कल्याणपासून तों थेट गोव्यापर्यंतचा सर्व मुलूख त्यानें जाळून व लुटून उद्वस्त करून टाकिला अजीमशाहानें प्रथमतः साल्हेरचा किल्ला घेतला, इतक्यांत औरंगजेबानें त्यास परत बोलाविलें, व शाहाबुद्दीन नांवाच्या सरदारास त्या मोहिमेवर पाठवून दिलें. शाहाबुद्दीन मोठ्या डौलानें मराठ्यांचा मुलूख घेण्याकरितां निघाला, परंतु रामशेज[१] किल्ल्याजवळ मराठ्यांनीं त्याच्या फौजेचा पुरा मोड करून त्यास परत पिटाळून लाविलें.

कोंकणप्रांत म्हणजे अतिशय खडकाळ व तेथील रस्ते अतिशय अवघड असल्यामुळें मोअजीम गोव्यापर्यंत जातो आहे तों त्याचे बहुतेक उंट व बैल मरून गेले. तो सर्व प्रांताची धूळधाण करीत चालला होता त्यामुळें पुढें त्यास धान्यादि सामग्री मिळेनाशी झाली, त्याचें सैन्य उपाशीं मरूं लागलें, संभाजीनें घाटांतील सर्व वाटा रोखून धरल्यात्यामुळें घाटावरून धान्य येण्याची बंदी झाली, सुरतेहून कांहीं गलबतें धान्य भरून येत होतीं, तींही संभाजीनें धरलीं, व या एकंदर गोष्टींमुळें मोअजीम याची फौज अन्नावांचून मरूं लागली. पुढें औरंगजेबानें शाहाबुद्दीन यास मोअजीम याचे मदतीस पाठवून दिलें, तेंव्हां

१ हा किल्ला नाशिक जिल्ह्यांत दिंडोरी तालुक्यांत दिंडोरीचे दक्षिणेस सहा मैलांवर आहे.

तो घाट चढून वर आला, व इ० स० १६८४ त कृष्णेचे कांठीं वाळवें येथें आपली छावणी देऊन राहिला. परंतु त्या ठिकाणीं पटकीचा अजार उत्पन्न होऊन त्याचे फार लोक मेले.

पर्जन्यकाळ संपल्यावर औरंगजेब जातीनें मोहिमेचें काम चालविण्याकरितां औरंगाबाद सोडून बाहेर पडला. अजीमशाहास खानदेशांतून परत बोलाविल्यानंतर त्यानें त्याचे हाताखालीं मोठी फौज देऊन त्यास विजापूर घेण्याकरितां पाठवून दिलें. या वेळेचा औरंगजेबाच्या स्वारीचा थाट पूर्वी काश्मीरच्या स्वारीचे वेळीं ज्या थाटाचें वर्णन केलें आहे, त्याच प्रकारचा होता. त्यानें मोअजीम यास विजापुरचे राज्याचे नैर्ऋत्य दिशेस जो संभाजीचा मुलूख होता, तो घेण्याची आज्ञा केली, व खानजहान यास औरंगाबादेच्या संरक्षणाकरितां मागें ठेवून स्वतः अहमदनगरास आला. मोअजीम यानें गोकाक, धारवाड, हुबळी वगैरे शहरें घेतलीं, परंतु तिकडील रोगकारक हवेनें त्याचे अतिशय लोक मेले. त्यामुळें ती मोहीम सोडून तो इ० स० १६८९ त अहमदनगर येथें नित्रून आला.

मोंगलांची बरीच फौज विजापुरकरांकडे गुंतल्यामुळें पूर्वी मोअजीम यानें कोंकणपट्टीची जी धूळधाण करून टाकिली होती, त्याचा बराच वचपा काढण्यास मराठ्यांस संधि सांपडली. सुलतान अकबर अद्यापि संभाजीजवळ होता, व संभाजी त्यास बादशाहाप्रमाणें मान देत असे; परंतु तो स्वतः व्यसनाधीन झाल्यामुळें त्याच्या हातून कांहींएक झालें नाहीं. तथापि त्याचे सरदार स्वस्थ बसले नव्हते. सेनापति हंबीरराव मोहिते यानें बरीच फौज गोळा केली, व तिच्या निरनिराळ्या टोळ्या करून तो

औरंगजेबाच्या पिछाडीच्या बाजूनें जलद कूच करून ब्ऱ्हाणपुरावर येऊन पडला, व तें शहर त्यानें लुटून जाळून टाकिलें. त्यानें तिकडील सर्व प्रदेश लुटून फस्त केला, व तो जलदीनें कोंकणांत परत आला. औरंगजेबानें खानजहान यास त्याचेवर पाठवून दिलें, परंतु तो येण्याचे पूर्वीच हंबीरराव कोंकणांत परत आला होता. औरंगजेबास दक्षिण-हिंदुस्थान काबीज करण्याची इतकी घाई झाली होती कीं, त्यानें आपल्या पाठीमागें आपल्या स्वतःच्या मुलुखाच्या बंदोबस्तास पुरे इतकी सुद्धां फौज ठेविली नव्हती. औरंगजेबासारख्या दूरदर्शी बादशाहाकडून अशी चूक होणें म्हणजे मोठें आश्चर्य होय.

अजीमशाहा सोलापूर घेऊन विजापुरावर चालला होता. परंतु वाटेंत विजापुरच्या सैन्यानें त्याच्यावर हल्ला करून त्याची पीछेहट केली. तेव्हां औरंगजेब स्वतः सोलापुरास गेला, व अजीमशाहाचे मदतीस ज्यास्त फौज देऊन त्यानें त्यास पुनः विजापुरावर पाठवून दिलें. (इ० स० १६८६). परंतु तिकडे दुष्काळ पडल्यामुळें व होतें नव्हतें तें सर्व धान्य विजापूरकरांनीं अगोदरच नाहींसें केल्यामुळें अजीमशाहाचें सैन्य उपाशीं मरूं लागलें. औरंगजेबास ती बातमी समजली, तेव्हां त्यानें आपल्या गाजीउद्दीन[1] नांवाच्या सरदाराबरोबर बरेंच सैन्य व वीस हजार धान्यानें भरलेले बैल देऊन त्यास अजीमशाहाचे मदतीस पाठवून दिलें. विजापुरच्या फौजेनें वाटेंत त्याच्यावर हल्ला केला. परंतु त्या उभय पक्षांच्या भयंकर लढा-

---

१ ह्यालाच पुढें निजामउल्मुल्क असें नांव मिळालें. तो मोठा शूर व कावेबाज होता. मोंगलांच्या पडत्या काळांत तो फार प्रसिद्धीस आला. हैदराबादच्या निजामाचा हा मूळपुरुष होय.

ईत विजापुरच्या सैन्याचा पराभव होऊन गाजीउद्दीन अजीमशाहास येऊन मिळाला. वरील युद्धांत अजीमशाहाची पत्नी जानी बेगम ही असून ती आपल्या हत्तीवर बसून लढाईच्या गर्दींत घुसून आपल्या फौजेस उत्तेजन देत होती असें म्हणतात.

गाजीउद्दीन अजीमशाहास येऊन मिळाल्यानंतर पुढें लौकरच औरंगजेबही आपल्या फौजेसह विजापुरास आला. नंतर वेढ्याचें काम मोठ्या नेटानें सुरू झालें. त्यानें जागजागीं मोरचे बांधून तटाला खिडारें पाडिलीं, तथापि त्यानें शहरावर हल्ला म्हणून केला नाहीं. त्याचे मनांत असें होतें कीं, आंतील लोकांची धान्यसामग्रीच्या तोट्यामुळें उपासमर होऊं लागली, म्हणजे अनायासें तें शहर आपल्या हातीं येईल; त्यामुळें वेढा कायम ठेवून तो स्वस्थ बसला. शेवटीं तोच प्रसंग आला. आंतील शिबंदीची धान्यसामग्री संपल्यामुळें ती पटापट मरूं लागलीं, तेव्हां राजपुत्र शिकंदर यानें ता० १९ आक्टोबर इ० स० १६८६ रोजीं तें शहर औरंगजेबाचे स्वाधीन केलें. तें शहर हातीं येतांच औरंगजेबाचे लोक दीन दीन करीत शहरांत शिरले. त्या वेळीं औरंगजेबाच्या फौजेनें शहरांत मोठा कहर करून दिला, व मोठमोठे वाडे जमीनदोस्त करून टाकिले. औरंगजेब स्वतः शहरांत मोठ्या थाटानें गेला व तेथील राजाच्या दरबारांत जाऊन बसला. त्या वेळीं

१ हिंदुस्थानची पूर्वींची स्थिति पाहूं गेलें तर त्या काळच्या स्त्रियांचे अंगीं हल्लींच्या स्त्रियांप्रमाणें नेभळेपणा व पोषागीपणा नसून बरेंच शूरत्व होतें असें दिसून येतें. अहल्याबाई होळकरीण, व झांशीची शूर राणी लक्ष्मीबाई हीं दोन स्त्रीरत्नें या गोष्टीची फार चांगली साक्ष देत आहेत.

त्यानें शिकंदर यास हांतात रुप्याच्या बेड्या घालून पुढें आणविलें, व त्यास कैद करून दौलताबादच्या किल्ल्या-वर पाठवून दिलें. या वेळीं त्याचें वय १९ वर्षांचें होतें. नंतर औरंगजेबानें तेथच्या कांहीं सरदारांस आपल्या पदरीं नोकऱ्या दिल्या, व तें राज्य बुडवून मोंगलांचे राज्यांत सामील केलें. त्या वेळीं बहुतेक लोक विजापूर सोडून निघून गेले, व तें शहर ओसाड पडलें.

---

१ या शहराच्या तटाच्या भिंती फार उंच असून तोडीच्या दग-डांच्या आहेत, व अजूनपर्यंत त्या सर्व शाबूत आहेत. तटावरील घुमट व मोठमोठ्या सरकारी इमारतींचीं शिखरें आपल्या गत वैभवावर रोदन करीत आहेत कीं काय असें वाटलें. सकृद्दर्शनीं बाहेरून हें शहर मोठें नांदतें असावें असा भास होतो. परंतु आंत जाऊन पाहिलें म्हणजे जिकडे तिकडे सामसूम असून पुष्कळ भाग ओसाड पडलेला आहे असें दिसून येतें. शहराच्या सभोंवारचा तट दुहेरी असून त्याचा घेर नऊ मैलांचा आहे, व त्याच्या बाहेरून खंदक आहे. बालेकिल्ल्यांत मोठमोठ्या भव्य इमारती मोडकळीस आलेल्या आहेत. आंत एक सुंदर व फार मोठी मशीद आहे, व तेथें इब्राहीम आदिलशाहा बादशाहाची कबर आहे. ह्या कबरीचें काम फारच उत्कृष्ट आहे. विजापुरास विशेष पाहण्यासारखी अशी कायती एवढीच जागा आहे. मशिदीचा घुमट जिकडून पहावा तिकडून एकसारखाच दिसतो. ही इमारत अतिशय मोठी असून फार साधी आहे. तिला नक्षीचें काम मुळींच नाहीं. तिच्या आसमंतात् भागचा प्रदेश ओसाड पडलेला आहे, व मध्यें ही भव्य इमारत उभी आहे, त्यामुळें विजा-पुरची पूर्वीची राजलक्ष्मी आपल्या नष्ट वैभवाचा शोक करीत बसली आहे कीं काय असें वाटतें, व तो एकंदर प्रकार पाहिला म्हणजे विजापुरच्या पूर्वीच्या वैभवाची कल्पना मनांत येऊन घटकाभर चित्तवृत्ति उद्विग्न होऊन जाते.

शिकंदर हा चौदा वर्षे औरंगजेबाचे कैदेंत होता. नंतर इ० स० १७०० या वर्षी औरंगजेबानें एका खरबुजांत विष घालून तें शिकंदर याजकडे पाठविलें, व तुझी काय इच्छा आहे म्हणून त्यास विचारिलें. तेव्हां औरंगजेबाचा दुष्ट हेतु त्यास समजला, व त्यानें “ माझें शव विजापूर येथें पालेबाजारांत माझा गुरु शहानदी मुल्ला याची कबर आहे, त्याचे पायांपाशीं गाडावें, ” असें सांगून तें खरबूज खाऊन टाकिलें. पुढें थोड्याच वेळांत तो हतभाग्य राजपुत्र मरण पावला, व त्यास औरंगजेबानें त्याच्या इच्छेप्रमाणें पालेबाजारांत त्याच्या गुरूच्या कबरीजवळ पुरलें. हल्लीं ही कबर एखाद्या अगदीं साध्या कबरीप्रमाणें दिसत आहे.

विजापुरचें राज्य खालसा केल्यावर औरंगजेबानें गोवळकोंडयावर आपला मोरचा फिरविला. गोवळकोंडयाचें राज्य विजापुरच्या राज्यापेक्षां ज्यास्त दुर्बळ होतें. इ० स० १६५६ पासून औरंगजेब शनीमहाराजांची साडेसाती त्याच्यामागें लागलीच होती. त्यानें त्याच वेळीं तें राज्य बुडविलें असतें. परंतु कांहीं अपरिहार्य अडचणींमुळें त्याला त्या वेळीं तसें करतां आलें नाहीं, याचा उल्लेख पूर्वभागांत केलेलाच आहे. परंतु त्या वेळीं गोवळकोंडयाचा राजा अबुल हसन यास जो धक्का

---

१ शिकंदर हा औरंगजेबाचे कैदेंत फक्त तीन वर्षे होता; व पुढें त्यास विषप्रयोग करून औरंगजेबानें ठार मारिलें, असें डफ साहेबांचे इतिहासांत लिहिलेलें आहे. परंतु हें त्याचें म्हणणें चुकीचें आहे असें दोन तीन फारशी ग्रंथांवरून जी माहिती मिळालेली आहे तीवरून दिसून येतें.—गाईकवाडकृत विजापूरवर्णन.

बसला, त्यामुळें त्याला पुढें आपली स्थिति सुधारतां आली नाहीं. राज्यकारभारांतून त्याचें लक्ष्य अगदीं उडून गेलें होतें, व तो केवळ नामधारी राजा झाला होता. इ० स० १६६७ पासून तर त्याची स्थिति फारच बिघडली; व तो आपल्या जनानखान्याच्या बाहेरही पडेनासा झाला. त्याची राजधानी हैदराबाद येथें तर निवळ बेबंदशाही व बलबलपुरी माजून गेली होती. राजभीति नाहींशी झाल्यामुळें ' ज्याचे हातीं ससा तो पारधी ' असें होऊन अमीरउमराव वगैरे सत्ताधारी लोक गरीब रयतेवर जुलूम करूं लागले. त्यामुळें त्या लोकांस **औरंगजेबासारख्या** परकीय शत्रूचें स्वामित्व बरें, परंतु स्वतःच्या राज्याची ही दुःखपर्यवसायी व जुलमी स्वतंत्रता नको, असें होऊन गेलें. इ० स० १६९६ पासून **गोवळकोंड्याच्या** राजाच्या दरबारीं **औरंगजेबाचा** वकील होताच. तो तर **अबुल हसन** याचा अधिकार गुंडाळून ठेवून स्वतः वाटेल तसे हुकूम सोडीत असे, जाण्यायेण्याचे परवाने देत असे, व लोकांस धाकदपटशा देऊन हवें तसें वागवीत असे. सारांश, तेथें तो एखाद्या स्वतंत्र राजाप्रमाणें आपला अंमल चालवीत असे. या सर्व गोष्टींचा विचार केला तर **गोवळकों-ड्याचें** राज्य **मोंगलांच्या** अमलाखालीं आल्यासा-रखेंच होतें. परंतु नामधारी कां असेना, परंतु तेथें स्वतंत्र राजा राज्य करीत आहे, ही गोष्ट **औरंगजेबास** बरी वाटेना. ' तसेंच त्या राजानें आपलीं राज्यसूत्रें दोन हिंदु सरदारांच्या स्वाधीन केलीं आहेत, व ते मुसलमान लोकांस फार त्रास देतात, ' अशी बातमी **औरंगजेबाचे** कानांवर गेली, तेव्हां तर त्याला फारच चीड आली. त्यानें तें राज्य समूळ बुडविण्याचा निश्चय करून इ० स०

१६८४ त मोअजीम याच्याबरोबर खानजहान बाहादर कोकलताश या नांवाचा सरदार मदतीस देऊन त्याला गोवळकोंड्याचें राज्य घेण्याकरितां पाठवून दिलें. मोअजीम यानें, गोवळकोंड्याची राजधानी हैदराबाद शहर यावर हल्ला करून लगेच गोवळकोंड्याच्या किल्ला घ्यावा, अशी औरंगजेबाची इच्छा होती. परंतु मोअजीम याचे मनांत होतां होईल तोंपर्यंत लढाईचा प्रसंग टाळून युक्तीनें आपला कार्यभाग उरकून घ्यावयाचें होतें. त्याच्या लोकांच्या व गोवळकोंड्याच्या राजाच्या सैन्याच्या चार पांच लहान लहान झटापटी झाल्या, परंतु त्यांत म्हणण्यासारखी गोष्ट घडून आली नाहीं. अशा रीतीनें विशेष हालचाल न करितां सुमारें पांच महिनेपर्यंत तो स्वस्थ बसला होता. परंतु औरंगजेबास त्या गोष्टीचा अतिशय राग येऊन त्यानें मोअजीम यास एक खरमरीत पत्र लिहिलें, व त्यामुळें तो राजपुत्र चिडून जाऊन लढाईस उभा राहिला. त्यानें एके प्रसंगीं गोवळकोंड्याच्या सैन्याचा पराभव करून त्यास पिटाळून लाविलें, व तो आपल्या सैन्यासह हैदराबादेजवळ येऊन दाखल झाला.

त्या वेळीं शहरांत जो गोंधळ माजून गेला तो सांगतां येत नाहीं. पुष्कळ मुसलमान सरदार मोंगलांस जाऊन मिळाल्यामुळें हिंदु लोक, मुसलमान लोकांनीं राज्य बुडविलें, म्हणून त्यांच्या नांवानें खडे फोडूं लागले. त्या प्रसंगीं हैदराबाद शहरावर जो भयंकर प्रसंग गुदरला, त्याचें वर्णनही करणें अशक्य आहे. सर्व शहरभर मारामारी व लुटालूट सुरू झाली, व हजारों लोक आपली मालमत्ता टाकून देऊन केवळ आपले व आपल्या बायकामुलांचे प्राण वांचविण्याकरितां गोवळकोंड्याचे किल्ल्याकडे धांव घेऊं लागले.

यासंबंधानें काफीखान यानें असें वर्णन केलें आहे कीं, " सूर्योदय होण्यापूर्वीं बादशाही सैन्यानें शहरावर हल्ला केला. अबुल हसन व त्याचे सरदार यांचा लाखों रुपायांचा खजिना, उंची कापड, गालीचे, घोडे, हत्ती, यांनीं शहराचा प्रत्येक भाग, रस्ता व बाजार भरून गेलेला होता, व त्याच्या आशेनें पुढें शहरांत भयंकर मारामारी व लुटालूट सुरू झाली. त्या वेळीं हैदराबादच्या किती बायकांस व किती मुलांस मोंगलांनीं कैद करून नेलें, व उच्चनीच कुलांतील किती स्त्रियांची बेअब्रू केली, याचें शब्दांनीं वर्णन करतां येत नाहीं. उंची उंची गालीचे नेण्यास जड होते म्हणून मोंगलांनीं आपल्या तरवारी व जंबिये यांनीं ते फाडून त्यांचे लहान लहान तुकडे केले, व ते ते घेऊन गेले. मोअजीम यानें ती लुटालूट बंद करण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला, परंतु त्याचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं.

पुढें गोंवळकोंड्याच्या राजानें लढाईचा खर्च देण्याचें व वर सांगितलेल्या दोन हिंदु सरदारांस घालवून देण्याचें कबूल केल्यावरून मोअजीम यानें त्याच्याशीं इ० स० १६८५ त तह केला. मोअजीम याचें हें करणें औरंगजेबास आवडलें नाहीं. परंतु त्यानें बाह्यात्कारीं त्या राजपुत्राचा मोठा गौरव करून त्यास एकदम परत बोलाविलें.

औरंगजेब त्या वेळीं विजापुरास वेढा देऊन बसला होता. नंतर मागें सांगितल्याप्रमाणें इ० स० १६८६ त तें राज्य खालसा केल्यावर त्यानें आपली दृष्टि गोंवळकोंड्यावर फिरविली. वास्तविक रीतीनें इ० स० १६८५ त त्या राजाशीं तह झाल्यामुळें गोंवळकोंड्यावर हल्ला करण्यास औरंगजेबास सबळ असें एकही कारण नव्हतें.

परंतु, इसाबनीतींतील ' लांडगा व करडूं ' या गोष्टीप्रमाणें, त्याला **गों**वळकोंड्याचें राज्य बुडवावयाचेंच होतें; तेव्हां त्याला कारण तरी पाहिजे कशाला ? तो एका पवित्र स्थानास भेटण्याचें मिष करून प्रथमतः आपल्या फौजेसह कलबुर्ग्यास आला, व तेथून त्यानें हैदराबाद येथें **मोंग**लांचा जो वकील होता, त्याला **अबुल हसन** याजकडे राहिलेली खंडणी वसूल करावी म्हणून हुकूम पाठविला. त्या वेळीं त्या राजानें आपलें सर्व जवाहीर खंडणीदाखल त्या वकिलाकडे पाठवून दिलें. खंडणीचा पैसा हातीं पडतांच **औ**रंगजेब आपल्या फौजेसह एकदम **गो**वळकोंडयावर चाल करून येऊं लागला. आपण खंडणीचा पैसा भरला असतांही **औ**रंगजेब आपणावर चाल करून येत आहे, ही बातमी ऐकून **अबुल हसन** यास पराकाष्ठेचा राग आला. त्यानें **औ**रंगजेबाच्या वकिलास कैद केलें, व त्याजपाशीं तो आपलें जवाहीर परत मागूं लागला. परंतु त्याचा परिणाम पुढें काय होईल ही गोष्ट त्या वकिलानें **अबुल हसन** यास नीट समजावून सांगितल्यामुळें पुढें त्यानें त्यास सोडून दिलें. **औ**रंगजेबानें पुढें चाल करून येऊं नये, म्हणून त्या राजानें **औ**रंगजेबास पुष्कळ वेळां विनयपूर्वक विनंती केली; परंतु त्या दुराग्रही बादशाहानें तिकडे मुळींच लक्ष्य दिलें नाहीं, व तो तसाच पुढें चाल करून येऊं लागला. त्यानें लोकांत असें जाहीर केलें कीं, " ह्या दुष्ट मनुष्याचीं (अबुल हसन याचीं) नीच कृत्यें लेखणींतून सुद्धां बाहेर काढतां येणार नाहींत. तेव्हां बहुतांत थोडें, व शंभरांत एक या रीतीनें त्याचें एकच कृत्य सांगितलें, म्हणजे त्याच्या बाकीच्या कृत्यांची बरीच कल्पना करतां येईल. त्यानें आपल्या राज्याचीं सूत्रें नीच व जुलमी अशा हिंदु लोकांच्या

हातांत दिलीं आहेत, त्यानें अल्लाच्या भक्तांवर मोठा जुलूम चालविला आहे, व रात्रंदिवस पूर्ण सुराभक्त होऊन तो अतिशय विषयांध झाला आहे. हिंदु व मुसलमान, अन्याय व न्याय, पाप व पुण्य यांच्यामध्यें त्याला फरकच दिसत नाहीं. त्यानें हिंदु लोकांच्या वतीनें लढाई चालविली आहे, आणि ' मुसलमानांचे जे शत्रु असतील त्यांस साह्य करूं नका ' अशी परमेश्वराची आज्ञा असतां त्यानें तिचें उल्लंघन करून परमेश्वर व मनुष्य या दोघांच्याही दृष्टीनें त्यानें आपल्या पवित्र कुराणाची निंदा केली आहे. त्याचे कान उघडण्याकरितां चांगल्या शहाण्या लोकांबरोबर मीं पुष्कळ पत्रें पाठवून दिलीं, परंतु तो तिकडे लक्ष्यच देत नाहीं. थोडयाच दिवसांपूर्वीं त्यानें दुष्ट **संभाजी**कडे एक लाख पॅगोडा नांवाचीं नाणीं पाठवून दिलीं. त्याचा उद्दामपणा, गैरशिस्तपणा, व दुष्टपणा यांच्याबद्दल त्यास मुळींच लाज वाटत नाहीं, व त्यामुळें त्याला इहलोकीं व परलोकीं क्षेमेची मुळींच आशा उरली नाहीं. "

औरंगजेब आपली विनंती मान्य करीत नाहीं असें पाहून **गोवळकोंड्या**चा राजा समरांगणांत दोन हात करून एखाद्या वीराप्रमाणें मरण्यास तयार झाला. त्यानें आपला आळस टाकून दिला, व आपल्या सैन्यास लढाईस सिद्ध होण्यास हुकूम दिला. इ० स० १६८७ च्या जानेवारी महिन्यांत **औरंगजेब गोंवळकोंड्या**च्या किल्ल्याजवळ तोफेच्या गोळ्याच्या टप्प्यांत येऊन पोहोंचला, व त्याचा सेनापति **गाजीउद्दीन फिरोजजंग** हा दर दिवस एक एक

१ पागोडा या नाण्याची एक ठरींव किंमत नसून ती निरनिराळ्या प्रांतांत निरनिराळी ह्मणजे साडेतीन रुपयांपासून एक रुपयापर्यंत असे.

पाऊल पुढें पुढें चेपीत चालला. अबुल हसन याचे सुमारें चाळीस पन्नास हजार स्वार किल्ल्याचे बाहेर होते, ते औरंगजेबाच्या फौजेस बराच त्रास देऊं लागले. किल्ल्यांतील शिबंदीही आंतून तोफा व बाण सोडून त्याच्या फौजेस हैराण करूं लागली. ते लोक मोठ्या शूरपणानें आपला बचाव करीत होते. किल्ल्यांत दारूगोळ्याचा व धान्यसामग्रीचा चांगला पुरवठा होता, व आंतील शिबंदीनें रात्रंदिवस औरंगजेबाच्या सैन्यावर प्रत्येक बुरूज, तट व दरवाजा यांजवरून तोफांचा एकसारखा भडिमार चालविल्यामुळें प्रत्येक दिवशीं औरंगजेबाचें नुकसान होत होतें. किल्ल्याचा खंदक भरून काढावा म्हणून औरंगजेबानें माती भरून पुष्कळ पोतीं खंदकांत लोटून दिलीं. त्या पोत्यांपैकीं पहिलें पोतें औरंगजेबानें आपल्या हातानें शिवलें होतें. त्यानें मातीचे धक्के बांधून त्यांवर आपल्या मोठमोठ्या तोफा चढविल्या, व एके दिवशीं त्या तोफांचे माऱ्यांत त्याचे कांहीं लोक किल्ल्याचे तटास शिड्या लावून वर चढले. इतक्यांत त्या तटावरील एक कुत्रा मोठ्यानें भुंकूं लागला. त्याबरोबर आंतील शिबंदी सावध होऊन एकदम त्या ठिकाणीं आली, व त्या लोकांनीं जे मोंगलांचे लोक वर चढून आले होते, त्यांस कापून काढिलें, व तटास लाविलेल्या शिड्या पाडून टाकल्या. त्यांनीं त्या दिवशीं त्या कुत्र्याचे शहाणपणाबद्दल त्याचे गळ्यांत सोन्याचा पट्टा घातला.

अशा रीतीनें औरंगजेबाच्या फौजेची कची होत होती, अशा समयीं त्या प्रांतांत दुष्काळ आपलें भयंकर रूप प्रगट करूं लागला होता, व त्यामुळें तिचे फारच हाल झाले. गोवळकोंडयाच्या राजाचे मित्र, व संभाजीचे मराठे

लोक यांनीं तो प्रांत अगदीं उजाड करून टाकला होता, व त्यामुळें औरंगजेबाच्या फौजेंत तांदूळ, इतर धान्य व गवतकाडी यांचा मोठा तोटा पडला. तशांत ते उन्हाळ्याचे दिवस, व त्याच संधीस पटकीनेंही आपलें बिऱ्हाड तेथें आणून ठेविलें. मग काय विचारतां ? औरंगजेबाच्या फौजेचे हाल कुत्राही खाईनासा झाला. शेंकडों शिपाई क्षुधा व इतर संकटें यांनीं गांजून जाऊन औरंगजेबास सोडून शत्रूस जाऊन मिळाले. बरें, पुढें पाऊस पडला तो तीन दिवसपर्यंत अशा जोरानें पडला कीं, त्याच्यायोगानें औरंगजेबानें आपल्या फौजेच्या रक्षणाकरितां जे मोरचे उभारले होते ते पडून गेले. ती संधि साधून वेढा घातलेले लोक किल्ल्यांतून एकदम बाहेर पडले. त्यांनीं मोंगलांवर हल्ला करून शेंकडों जणांस ठार मारिलें, व ते शेंकडों लोकांस कैद करून घेऊन गेले. अशा नामोहरमीच्या प्रसंगीं औरंगजेब तह करण्यास कबूल होईल असें वाटलें होतें. गोवळकोंडयाच्या राजानें कैदी करून नेलेल्या मोंगल लोकांस आपला खजिना व धान्यानें भरलेलीं कोठारें दाखविलीं. त्यानें औरंगजेबापाशीं, वेढा उठविल्यास लढाईचा सर्व खर्च देण्याचें व त्याच्या फौजेस धान्यसामग्री पुरविण्याचें, बोलणें लाविलें. परंतु तो हट्टी व दुराग्रही वृद्ध बादशाहा त्या तहास कबूल झाला नाहीं. त्यानें उत्तरादाखल असा जबाब दिला कीं, " अबुल हसन आपले हात बांधून माझ्या पुढें आला पाहिजे, नाहीं तर मी त्याला बद्ध करून आपणापुढें घेऊन येईन; आणि नंतर त्याच्यावर दया करावयाची किंवा नाहीं याचा विचार करीन, " व त्याच वेळीं त्यानें खंदक भरून काढण्याकरितां वऱ्हाडांतून पन्नास हजार पोतीं मागाविलीं.

नंतर त्यानें किल्ल्याचे तटाखालीं मोठमोठे सुरुंग खोदण्याचें काम चालविलें, व जून महिन्यांत तें पुरें केलें. परंतु किल्ल्यांतील शिबंदीस त्या गोष्टीचा सुगावा लागून त्यांनीं त्याच बेतानें आंतून जमीन खोदून काढली, आणि एका सुरुंगांतील दारू काढून टाकिली, व बाकीच्यांत पाणी ओतून ठेविलें. प्रथमतः ज्या ठिकाणीं सुरुंग उडून तट कोसळून पडेल असें मोंगलांस वाटलें होतें, त्या ठिकाणीं आंतील शिबंदीनें सुरुंग उडण्याचे अगोदर यावें, व नंतर सुरुंगांस आग घालावी व त्यांचा फडशा पाडावा, अशा उद्देशानें मोंगलांनीं त्या भागावर हल्ला करण्याचा आव घातला, व आंतील शिबंदी तटावर जमली असें पाहून त्यांनीं सुरुंगांस आग घातली. परंतु आंतील लोक वर सांगितल्याप्रमाणें अगोदरच सावध असल्यामुळें मोंगलांची ती युक्ति फसली. तट उडाल्याबरोबर किल्ल्यांत शिरण्याकरितां मोंगलांची फौज तयारीनें उभी होती. इतक्यांत एक सुरुंग भलत्याच ठिकाणीं फुटून त्या फौजेच्या जवळच जो तटाचा भाग होता तो कोसळला. तेव्हां त्याच्या योगानें आंतील लोकांचें काडीभरही नुकसान न होतां मोंगलांचे मात्र शेंकडों लोक दगड व माती यांच्याखालीं दडपून मेले.

मोंगलांचा अशा रीतीनें गोंधळ झालेला पाहून किल्ल्यांतील लोक बाहेर आले, व खंदकांत जे मोंगलांचे लोक त्यांचे हातीं लागले त्यांची त्यांनीं कत्तल केली. त्या वेळीं औरंगजेबाच्या सैन्यांत दुःखाच्या आरोळ्या ऐकूं येऊं लागल्या. जसजसें मोंगलांचें धैर्य खचूं लागलें तसतसा किल्ल्यांतून तोफांचा भडिमार ज्यास्त जोरानें होऊं लागला. अशा रीतीनें आपली फजिती झाली असें पाहून औरंगजेब अतिशय चिडून गेला, व बरोबर फौज घेऊन हल्ला

करण्याकरितां स्वतः पुढें सरसावला. काफीखान या हल्ल्याचें असें वर्णन करितो कीं, " या वेळीं हल्ला करणारे लोकांनीं आपल्या शौर्याची कमाल करून सोडली. परंतु त्या आणीबाणीच्या प्रसंगीं इतक्या जोरानें वारा सुटला व पाऊस पडूं लागला कीं, मोंगलांस पुढें चाल करतां येईना, व पावसामुळें चिंब भिजून जाऊन त्यांस परत फिरणें भाग पडलें. या वेळीं पुनः किल्ल्यांतील शिबंदीनें त्यांच्यावर हल्ला केला, त्यांचे मोरचे आपल्या ताब्यांत घेतले, मोठमोठ्या तोफांचे कान्यांतून खिळे ठोकिले, व नेण्यासारख्या वस्तु होत्या त्या सर्व ते घेऊन गेले. त्यांनीं खंदकांत टाकलेले लांकडांचे ओंडे व हजारों मातीचीं पोतीं बाहेर काढिलीं, व त्याच सामानानें सुरुंग उडविल्यामुळें तटाला जीं लहान लहान खिंडारें पडलीं होतीं, तीं बुजवून टाकिलीं. "

अशा रीतीनें आपल्या शौर्याचा व सैन्याचा कांहीं उपयोग होत नाहीं असें पाहून अबुल हसन याच्या लोकांत फितुरी करून आपला कार्यभाग साधण्याचा औरंगजेबानें प्रयत्न चालविला, व त्या कामांत त्यास यश आलें. ज्या ठिकाणीं सुरुंग व हल्ले यांचा काडीभरही उपयोग झाला नाहीं, त्या ठिकाणीं पैसा व पुढील लाभाचीं मोठमोठीं वचनें उपयोगीं पडलीं. अबुल हसन याचे बहुतेक सरदार अगोदरच औरंगजेबास फितूर झाले होते. फक्त अबदुर रज्जक व अबदल्लाखान येवढे दोन सरदार स्वामीभक्तीस परांङ्मुख न होतां आपल्या राजाचा पक्ष धरून होते. औरंगजेबानें त्या दोघांस मोठमोठीं वचनें देऊन फितूर करण्याचा प्रयत्न चालविला. अबदर रज्जक याच्याविषयीं काफीखान असें म्हणतो कीं, " या अनुपकारी

इमानी मनुष्यानें "–(राजद्रोह करून औरंगजेबास वश झाला नाहीं म्हणून अनपकारी कीं काय कोण जाणें.)– " आपल्या बऱ्याची व जीविताची पर्वा न धरतां, आपल्या बुरुजावरील लोकांस औरंगजेबानें पाठविलेलें पत्र दाखविलें, व त्यांच्यासमोर त्यानें त्याचे तुकडे तुकडे करून टाकिले; आणि ज्या गुप्त हेरानें तें पत्र त्याच्याकडे आणिलें होतें, त्याच्याजवळ औरंगजेबास असें उत्तर सांगून पाठविलें कीं, " करबाळा येथें पुण्यशील हुसेनाकरितां त्याचे अनुयायी ज्याप्रमाणें जिवावर उदार होऊन लढले, त्याप्रमाणें मी मरून पडेपर्यंत तुमच्याशीं लढाई करीन. " परंतु अबदल्लाखान औरंगजेबास फितूर झाला. किल्ल्याचा मागचा किंवा चोर दरवाजा त्याचे ताब्यांत होता, व त्यांतून त्यानें मोंगलांस आंत येऊं दिलें. त्या वेळीं मोंगलांच्या झुंडींच्या झुंडी किल्ल्यांत शिरल्या, व ते लोक आनंदानें मोठ्यानें आरोळ्या मारूं लागले. अबदल्लाखान यानें आपला अशा रीतीनें घात केला असें पाहून अबदर रज्जक बाहेर पडला, व एका उपलाण्या घोड्यावर एकदम उडी मारून ज्या दरवाज्यांतून शत्रूचे लोक आंत घुसत होते तेथें गेला. त्या वेळीं त्याच्या जिवाचे असे बारा असामी त्याच्याबरोबर होते. " आज अबुल हसन याच्याकरितां हा प्राण खर्ची घालतों, " असें मोठ्यानें ओरडून त्यानें शत्रुसैन्यांत उडी घातली. वार लागल्यामुळें त्याचें सर्वांग रक्तबंबाळ होऊन गेलें होतें, व आपल्या घोड्यावर तो अगदीं रेलला होता. तथापि तो मोठ्या नेटानें वाट काढीत त्या दरवाज्याच्या बाहेर पडला. दुसरे दिवशीं एका ताडाचे वृक्षाखालीं मूर्च्छित पडलेला असा तो लोकांचे दृष्टीस पडला. त्याला एकंदर वीस वार लागले होते.

अबुल हसन यानें मोंगल लोक किल्ल्यांत शिरले असें पाहिलें तेव्हां 'आज आपली मुदत संपली' असें त्यास वाटलें. प्रथमतः तो आपल्या जनानखान्यांत गेला, व त्यानें आपल्या बायकांचें सांत्वन केलें; आणि केलेल्या अपराधांची क्षमा मागून व त्यांस शेवटचा रामराम ठोकून तो बाहेर पडला, व आपल्या दरबारांत जाऊन त्या ठिकाणीं शांत मनानें आपल्या आगंतुक पाहुण्यांची वाट पहात बसला. जेव्हां औरंगजेबाचे सरदार तेथें आले, तेव्हां आपल्या अधिकारास साजेल अशा रीतीनें त्यानें त्यांस मुजरा केला, व त्यांच्याजवळ उत्कृष्ट फारशी भाषेंत बरेंच संभाषण केलें. नंतर घोडयावर बसून तो अजीमशाहा याजकडे गेला, व तो त्यास औरंगजेबाकडे घेऊन गेला. नंतर औरंगजेबानें त्यास कैदी करून दौलताबादच्या किल्ल्यावर पाठवून दिलें. विजापुरच्या राजास त्यानें अगोदरच तेथें आणून ठेविलें होतें. अशा रीतीनें दक्षिणेंतील अदिलशाही व कुतुबशाही या दोन राजघराण्याचें नांव त्यापुढें इतिहासांतून नष्ट झालें. (इ० स० १६८७).

गोवळकोंड्याच्या वेढ्यांतील खरा नायक अबदर रज्जक हा होय. औरंगजेब त्याचे संबंधानें असें ह्मणाला कीं, "अबदर रज्जक याचेप्रमाणें स्वराजनिष्ठ असा आणखी एक वीर अबुल हसन याचे पदरीं असता तर किल्ला हातीं येण्यास बराच अवधि लागला असता." त्यानें अबदर रज्जक याच्या सुश्रुषेकरितां एक युरोपियन व एक हिंदु असे दोन हकीम पाठवून दिले. पुढें सोळाव्या दिवशीं त्यानें आपले डोळे उघडले तेव्हां औरंगजेबास मोठा आनंद झाला. औरंगजेबानें त्याच्या मुलांस मोठमोठ्या देणग्या देऊन त्यांना मोठ्या योग्यतेस चढविलें. परंतु

अबदर रज्जक शेवटपर्यंत त्यास वश झाला नाहीं. तो अजारी पडून अंथरुणास खिळला असतांही असें ह्मणाला कीं, " ज्यानें अबुल हसन याचें निमक (मीठ) खाल्लें आहे, तो औरंगजेबाची नोकरी कधींही करणार नाहीं. " शाबास त्या वीराची ! औरंगजेबाच्या एवढ्या मोठ्या अवाढव्य फौजेंत अशा प्रकारचीं नररत्नें कितीशीं मिळालीं असतीं बरें ! ! परंतु काळ विपरीत आला ह्मणजे अबदर रज्जक याच्यासारख्या निमकहलाल शूर वीरांची निस्सीम राजभक्ति व्यर्थ जाऊन अबदल्लाखानासारखे निमकहराम, राजद्रोही कुलांगार पैदा होतात, आणि ' कुऱ्हाडीचा दांडा गोतास काळ ' या म्हणीप्रमाणें आपल्या देशाच्या, आपल्या राजाच्या व आपल्या लोकांच्या नाशास कारणीभूत होतात. आतां ही स्वार्थपर व घरबुडवी मंडळी अशा निंद्य कृतीनें आपलें व आपल्या पश्चात् आपल्या पुत्रपौत्रांचें जन्माचें कल्याण करून ठेवितात ही गोष्ट खरी आहे. परंतु जेथें जेथें म्हणून अशा मंडळीस समाजांत जाण्याचा प्रसंग येतो, तेथें तेथें लोक त्यांचा तिरस्कार करितात. प्रत्येक देशाच्या, व त्यांत विशेषतः हिंदुस्थानच्या इतिहासांत वर सांगितलेल्या प्रकारचीं उदाहरणें बरींच आढळून येतात, ही मोठी दुःखाची गोष्ट आहे.

औरंगजेब विजापूर व गोवळकोंडें हीं शहरें घेण्याचे कामांत गुंतला असतां त्यानें गाजीउद्दीन, कासमखान वगैरे आपले सरदार त्या राजांच्या मुलखांत पाठवून दिले, व त्यांनीं आदोणी किल्ला, सगरचा किल्ला, कृष्णेच्या दक्षिणेकडील सर्व प्रांत, गोवळकोंड्याच्या पूर्वेकडचा प्रांत, राजमहेंद्री, मच्छलीपट्टण, गंजम वगैरे शहरें घेतलीं, व अशा रीतीनें दोन्ही राज्यांचा बहुतेक सर्व मुलूख काबीज केला.

तसेंच कडपा, कांजेवरम वगैरे ठिकाणचे सरदार लोकही त्यास भडाभड येऊन मिळाले.

औरंगजेब सर्वकाळ संशयानें भरलेला असे. त्यानें गोवळकोंड्यास वेढा घातला त्या वेळीं त्याचा पुत्र मोअजीम हा त्याचेबरोबर होता. पुढें गोवळकोंड्याच्या राजानें, मोअजीम यानें आपणाविषयीं औरंगजेबापाशीं कांहीं रदबदली करावी म्हणून त्यास पत्र पाठविलें, व त्यासंबंधानें त्या दोघांत कांहीं पत्रव्यवहार झाला. तो प्रकार औरंगजेबास समजला, तेव्हां पूर्वीपासून त्याला मोअजीम याचा जो संशय आला होता तो दृढतर झाला. त्या वेळीं, आपणास कैद करून दिल्लीची गादी बळकाविण्याचा मोअजीम याचा विचार आहे, असा बादशाहाचा समज होऊन त्यानें त्यास कैद केलें. तो सात वर्षेंपर्यंत कैदेंत होता. वर सांगितलेल्या प्रकारची भीति औरंगजेबाचे मनांत उत्पन्न व्हावी अशा प्रकारचें कोणतेंही कृत्य मोअजीम याचे हातून झालें नव्हतें. सर्व लोक त्याच्या अल्प संतोषाबद्दल व सावधगिरीबद्दल त्याचे गुण गात असत. बरनीर साहेब तर त्याच्याविषयीं कोलबर्ट साहेबास लिहिलेल्या पत्रांत असें म्हणतात कीं, " त्याच्यापेक्षां अधिक नम्र, व राज्यप्राप्तीविषयीं अधिक निरिच्छ असा एखादा गुलामही सांपडणार नाहीं. " परंतु औरंगजेबाचें अंतःकरण नेहमीं संशयानें भरलेलें असल्यामुळें त्याचे मनांत सुविचार कोठून येणार !

विजापूर व गोवळकोंडें हातीं आल्यामुळें आपण कृतकृत्य झालों असें औरंगजेबास वाटूं लागलें. तीं राज्यें बुडविण्यास त्याला कोणतेंही सबळ कारण नव्हतें; इतकेंच नव्हे, तर त्यानें तसें करण्यांत मोठा अविचार केला, व

त्याचीं फळें पुढें त्यास लौकरच भोगावीं लागलीं. तीं राज्यें एकतर मुसलमानी असून स्वतंत्र होतीं, त्यामुळें मराठे लोकांवर त्यांचा बराच दाब होता, व त्यामुळें त्यांनाही विशेष पुंडाई करितां येत नव्हती; व दुसरी गोष्ट बरेच मराठे लोक त्या दोन राज्यांत नोकऱ्या करीत होते, त्यामुळें त्यांनाही ते वचकून होते. औरंगजेबानें तीं राज्यें खालसा केल्यावर त्यांतील पठाण वगैरे मुसलमान लोक आपल्या पदरीं ठेविले, परंतु तो हिंदूंचा पूर्ण द्वेष्टा असल्यामुळें त्यानें मराठे लोकांस हाकून दिलें. त्यामुळें त्यांना संभाजीच्या पदरीं नोकरी धरणें किंवा लहान लहान टोळ्या करून स्वतंत्रपणें मुलूख लुटणें याशिवाय दुसरा मार्गच उरला नव्हता. सारांश वरील दोन राज्यें मोडल्याकारणानें आपला भरभराट होत चालला आहे, असें त्या वेळीं कदाचित् औरंगजेबास वाटलें असेल. परंतु वस्तुतः त्याच्या राज्यास जी उतरती कळा लागली होती तिच्यावर वरील अविचाराच्या कृत्यामुळें शिक्कामोर्तबच झालें, असें म्हटलें तरी चालेल.

औरंगजेब वरील राज्यें घेण्याचे कामांत गुंतला असतां संभाजीस आपली स्थिति बरीच सुधारतां आली असती. परंतु एका अंगास कलुशासारखा दुष्ट राहू व दुसऱ्या बाजूस मद्यपानादि दुर्गुण हे आणखीं अनिष्ट ग्रह यांनीं त्याला ग्रासून टाकिलें असल्यामुळें त्याचे शौर्यादि नैसर्गिक गुण लोपून गेले होते; इतकेंच नाहीं, तर त्यामुळें शिवाजीचा कीर्तिसूर्यही निस्तेज झाला होता.

इ० स० १६८८ पर्यंत शाहाजादा अकबर संभाजीचे आश्रयास होता. परंतु दिवसेंदिवस संभाजीची स्थिति अधिकच बिघडत चालली आहे, व आपणास साह्य

करण्याची त्याचे अंगीं तादृश् शक्ति राहिली नाहीं, असें वाटून तो संभाजीस सोडून निघाला, व गलबतांत बसून मक्केस गेला. तेथून पुढें तो इराणांत गेला, व इराणच्या शाहानें त्यास खुरासान येथें ठेविलें. तेथें तो इ० स० १७०६ त मरण पावला.

औरंगजेबानें प्रथमतः शिरजीखान नांवाच्या सरदारास संभाजीवर पाठवून दिलें. त्याची व हंबीरराव याची वाईजवळ गांठ पडून मोठी निकराची लढाई झाली. या लढाईंत हंबीररावानें शिरजीखानाचा पूर्ण पराभव केला, परंतु तो स्वतः प्राणास मुकला. मराठी राज्याचा तो शेवटचा आधारस्तंभ गळून पडतांच सर्व इमारत खालीं बसली. मराठ्यांमध्यें दुसरे शूर सरदार नव्हते असें नाहीं, परंतु संभाजीच्या मूर्खपणाच्या वर्तनामुळें ते स्वस्थ बसले होते.

औरंगजेब सुमारें एक वर्षभर विजापूर येथें छावणी देऊन होता. नंतर इ० स० १६८९ त संभाजीस जिंकण्याकरितां तो बाहेर पडला, व थोडक्याच वेळांत कांहीं थोडे किल्ले शिवाय करून बाकीचा सर्व मुलूख त्यानें जिंकून घेतला. परंतु वाटेनें रोगराई उत्पन्न झाल्यामुळें तो कांहीं दिवस अक्लूज येथें छावणी देऊन राहिला.

याच वेळेच्या सुमारास त्याचा व मुंबईच्या इंग्लिश लोकांचा बेबनाव झाला. त्यानें इंग्लिशांच्या सर्व वखारी जप्त केल्या, व जंजिऱ्याचा शिद्दी याकूतखान यास मुंबईतून इंग्लिश लोकांस घालवून द्यावें अशी आज्ञा केली. याकूतखानानें मुंबईवर स्वारी करून माजगांव, शींवचा किल्ला, व माहीम हीं तीन ठिकाणें घेतलीं, व मुंबईच्या किल्ल्यास वेढा दिला. परंतु नऊ महिनेपर्यंत तो किल्ला

त्याचे हातीं आला नाहीं. पुढें इंग्लिशांचा व औरंगजेबाचा तह होऊन तें प्रकरण मिटलें.

औरंगजेब अक्लूज येथें असतां त्यानें आपल्या असदखान नांवाच्या सरदारास कोंकणप्रांत घेण्याकरितां पाठवून दिलें, व त्याचा पुत्र तकरीबखान यास कोल्हापुराकडील संभाजीचा मुलूख काबीज करण्याची आज्ञा केली. संभाजीच्या राज्यास मोंगलांनीं अशा रीतीनें चोहोंकडून घेरा घातला होता तरी त्याला त्याचें कांहींच वाटलें नाहीं, व तो कोंकणांत संगमेश्वर येथें कलुशासह स्वस्थपणें चैन करीत पडला होता. ती बातमी तकरीबखान यास समजली, तेव्हां कांहीं स्वार बरोबर घेऊन तो गुप्त रीतीनें संगमेश्वर येथें आला. पुढें तें वर्तमान संभाजीच्या नोकरांनीं संभाजीस सांगितलें, तेव्हां तो दारूनें इतका गुंग होऊन गेला होता कीं, तो त्या नोकरांवरच अतिशय रागावला, व त्यांस म्हणाला " मुसलमान येथें कसे येतील? पुनः अशी गोष्ट माझ्याशीं बोलाल तर तुमचीं नाकेंच चिरून टाकीन. " इतक्यांत तकरीबखान तेथें आला, व त्यानें संभाजीवर छापा घालून त्याचे बहुतेक लोक ठार मारिले. कलुशाचे लोक तकरीबखानाशीं लढूं लागले, परंतु कलुशास एक बाण लागून तो खालीं पडला, त्यामुळें त्याचे लोक पळून गेले. संभाजी सावध होऊन वेश पालटून पळून जात असतां त्याच्या अंगावरील उंची दागदागिने पाहून मोंगलांस हाच संभाजी असा संशय येऊन त्यांनीं त्यास कैद केलें, व त्याच्याबरोबर कलुशा व आणखी २४ असामी यांसही कैद केलें. नंतर तकरीबखान त्या सर्वांस घेऊन कोल्हापुरास आला. औरंगजेबाची छावणी त्या वेळीं तुळापूर येथें होती. तकरीबखानानें संभा-

जी व कलुशा यांच्या मुसक्या बांधून त्यांस उंटावर घातलें व मोठ्या थाटानें वाजतगाजत तो त्यांस तुळापुरास घेऊन आला. त्या वेळीं संभाजीस ठार मारूं नये अशी औरंगजेबाच्या उमरावांनीं त्याची विनंती केली. औरंगजेब त्या गोष्टीस कबूल झाला. परंतु " तूं मुसलमान होशील तर तुला जीवदान देतों " असें औरंगजेबानें त्यास सांगितलें. संभाजी कसा झाला तरी शूर शिवाजी महाराजांचा बच्चा होता. वरील शब्द ऐकून त्याच्या अंगाची नखशिखांत आग होऊन गेली. त्याला आपल्या कृत्याचा पस्तावा झाला, परंतु उपयोग काय ? मुसलमान होऊन औरंगजेबाच्या कैदेंत राहून एखाद्या हीनाप्रमाणें कालक्रमणा करावी, त्यापेक्षां मरण बरें, असें त्यास वाटूं लागलें. बादशाहाच्या तोंडचे वरील शब्द कानीं पडतांच त्यानें त्यास असा रोकडा जबाब दिला कीं, " जहा पन्हा, तकसीर माफ. आपनी बेटी पादशाहजादी इनायत होय तो मै कबूल. " तसेंच त्या वेळीं त्यानें कुराणाची व पैगंबराचीही अतिशय निंदा केली. त्यामुळें औरंगजेब रागानें इतका बेफाम होऊन गेला कीं, त्यानें संभाजीस हालहाल करून ठार मारावें असा तत्काल हुकूम सोडिला. नंतर तुळापूर येथें भरबाजारांत प्रथमतः तापवून लाल केलेल्या खिळ्यांनीं त्याचे डोळे फोडले, ज्या जिव्हेनें त्यानें पैगंबराची निंदा केली होती ती कापून टाकिली, व शेवटीं त्याचा शिरच्छेद केला. कलुशाचाही त्यानें त्याच वेळीं शिरच्छेद केला. (इ० स० १६८९). संभाजी शूर होता, परंतु तो दुर्व्यसनी झाल्यामुळें व कलुशासारख्या हलकट मनुष्याचे नादीं लागल्यामुळें मराठी राज्याचें अतिशय नुकसान झालें. तो आणखी

कांहीं वर्षे वांचता तर त्याचे हातून एखादें चांगलेंसें कृत्य न होतां दुसरीं निंदास्पद अशीं बरींच कृत्यें घडलीं असतीं.

औरंगजेबानें संभाजीस ठार मारिलें त्या वेळीं त्याची स्त्री येसूबाई, त्याचा पुत्र शिवाजी, व त्याचा कनिष्ठ बंधु राजाराम हीं सर्व माणसें रायगडास होतीं. शिवाजीनें महत्प्रयासानें स्थापिलेलें मराठी राज्य आतां खात्रीनें लयास जाणार, असें बहुतेकांस वाटूं लागलें. परंतु शिवाजीचे कांहीं जुने सरदार अद्याप शिल्लक होते, ते संभाजी वारल्यावर रायगड येथें आले, व येसूबाईच्या सल्ल्यानें त्यांनीं असें ठरविलें कीं, लहान शिवाजी यास गादीवर बसवावें व त्याचा सर्व कारभार राजाराम यानें पहावा. वरील मंडळींत प्रल्हाद निराजी, जनार्दनपंत हणमंते, रामचंद्रपंत बहुतकर, महादजी नाईक पानसंबळ, संताजी घोरपडे, धनाजी जाधव वगैरे मंडळी प्रमुख होती.

या सर्व मंडळींत प्रल्हाद निराजी फार हुशार असल्यामुळें सर्व कारभार तोच पाहूं लागला. त्यानें प्रथमतः जे किल्ले मोंगलांचे हातीं पडले नव्हते त्यांवर ज्यास्त शिबंदी ठेवून त्यांचा नीट बंदोबस्त केला, व शिवाजीनें घालून दिलेल्या नियमांप्रमाणें सर्व व्यवस्था सुरू केली. तसेंच मोंगलांस राजारामाचा पत्ता लागूं नये म्हणून त्यानें एकाच ठिकाणीं न राहतां रायगड व विशाळगड यांचे दरम्यान् आलटून पालटून रहावें असें ठरविलें. नंतर राजारामानें आपलीं बायकामाणसें विशाळगड येथें नेऊन ठेविलीं, व संभाजीची पत्नी येसूबाई आपल्या पुत्रासह रायगड येथें राहिली.

पुढें ती बातमी तकरीबखान यास समजली तेव्हां त्यानें इ० स० १६९० त रायगडास वेढा दिला, व जंजिऱ्याचा

हबशी येऊन त्यानें बाहेरून किल्ल्यास मोरचे लाविले. किल्ला घेण्याविषयीं मोंगलांनीं आपली शिकस्त केली, परंतु दहा महिने तो त्यांचे हातीं लागला नाहीं. पुढें धान्याचा तोटा पडल्यामुळें किल्ल्यांतील लोक उपाशीं मरूं लागले; व राजारामाकडूनही मदत येत नाहींशी झाली; त्यामुळें पुढें काय करावें तें येसूबाईस सुचेना. पुढें तकरीबखानानें येसूबाईस असा निरोप पाठविला कीं, " आपण सुध्या मार्गानें किल्ला खालीं करून दिला, तर त्यांत आपलें फार कल्याण आहे. आपले पुत्राचे जिवास कोणतेही रीतीनें धक्का लागणार नाहीं, व बेगम साहेब (औरंगजेब बादशाहाची कन्या) यांचेही माझ्याप्रमाणेंच मत आहे. " येसूबाईनें त्या गोष्टीचा नीट विचार करून व प्रसंगास पाठ देऊन तो किल्ला तकरीबखानाचे स्वाधीन केला. ग्रांटडफ, एलफिन्स्टन वगैरे ग्रंथकार असें लिहितात कीं, सूर्याजी पिसाळ नांवाचा एक शिवाजीच्या वेळचा जुना मराठा मोंगलांस वश झाला, व त्यानें एका चोरवाटेनें मोंगलांस किल्ल्यांत नेलें, व त्यांनीं किल्ला घेऊन येसूबाई व शिवाजी यांस कैद केलें, व पुढें ते त्यांस घेऊन औरंगजेबाकडे निघून गेले. परंतु वरील गोष्टीस मराठी बखरींत कोठेंच आधार मिळत नाहीं. असो.

औरंगजेबानें शिवाजीस पाहिलें त्या वेळीं तो फार खुश झाला. त्या वेळीं " इतर सर्व मराठे चोर, हा काय तो साव " असें तो थट्टेनें म्हणाला. त्या ' साव ' शब्दावरून पुढें शिवाजीचें ' शाहू ' असें नांव पडलें. बेगमेचेंही शाहूवर पुत्रवत् प्रेम जडलें, व त्यामुळें औरंगजेबही शाहूस विशेष ममतेनें वागवूं लागला. त्याच्या तैना-

तीस औरंगजेबानें दासदासी, हत्तीघोडे वगैरे निराळा सरंजाम देऊन त्याच्या खर्चाकरितां वेगळी नेमणूक तोडून दिली. याप्रमाणें त्यानें मरेपर्यंत संभाजीच्या कुटुंबास फार चांगल्या रीतीनें वागविलें. असें म्हणतात कीं, औरंगजेबाचे मनांत शाहूस मुसलमान करावयाचें होतें, परंतु बेगम साहेब मध्यें आड येत असे, त्यामुळें त्याला ती गोष्ट करतां आली नाहीं.

तकरीबखान–यासच यानंतर झुलपिकारखान असें नांव पडलें–यानें रायगड घेऊन येसूबाई व शिवाजी यांस कैद करून नेलें, हें वर्तमान राजाराम व इतर मराठे सरदार यांस कळतांच त्यांच्या तोंडचें पाणी पळालें. शिवाजीच्या वंशापैकीं काय तो राजाराम शिलक राहिला होता. तेव्हां तो तरी औरंगजेबाचे हातीं सांपडूं नये, म्हणून सर्व सरदारांनीं त्यास करनाटकांत जिंजीतंजावर एथें पळून जाण्याची मसलत दिली. नंतर राजाराम कापड्याचा वेश घेऊन फक्त एकवीस मनुष्यांसह मोंगलांचे मुलखांतून वाट काढीत जिंजी एथें जाण्याकरितां निघाला. औरंगजेबास ती बातमी समजली तेव्हां त्यानें करनाटकचा फौजदार व त्याचे दुसरे सरदार यांस " राजाराम तुमच्या मुलखीं गेला आहे तर त्यास कैद करावें, " ह्मणून हुकूम केला. राजाराम मंगळूर येथें उतरला, त्या वेळीं त्याचे नोकर त्याचे पाय धुऊं लागले, त्यावरून हा कोणी तरी बडा मराठा सरदार आहे, असा तेथील लोकांस संशय आला, व त्यांनीं ती बातमी तेथच्या मोंगलाच्या अधिकाऱ्यास कळविली. खंडो बल्लाळ चिटणीस या वेळीं राजारामाबरोबर होता, त्यास ती कुणकुण कळतांच त्यानें राजारामाबरोबर संताजी घोरपडे व धनाजी जाधव

या दोघांस देऊन एकदम तेथून पुढें रवाना केलें, व आपण बाकीच्या मंडळीसह तेथें स्वयंपाक करीत बसला. त्यानें जवळच्या सर्व लोकांस मोंगलांचा सरदार विचारावयास आलाच तर "आह्मांस कांहीं माहीत नाहीं" ह्मणून सांगावें, असें सांगितलें होतें. पुढें मोंगलांचा सरदार येऊन त्यानें त्या सर्वांस कैद करून व त्यांस अतिशय मार देऊन राजाराम कोठें आहे ह्मणून विचारलें. परंतु "आम्हांस कांहीं ठाऊक नाहीं" असा त्या सर्वांनीं जबाब दिला. पुढें खंडो बल्लाळ शिवायकरून बाकीच्या सर्वांस त्यानें सोडून दिलें. त्यास त्या सरदारानें राखेचे तोबरेही दिले, परंतु तो कबूल झाला नाहीं. पुढें दोन वर्षांनीं खंडो बल्लाळ याची मुक्तता झाली. अशा प्रकारचे स्वामिभक्तिनिष्ठ पुरुष फारच थोडे आढळतील. राजाराम जिंजीस सुखरूप पोहोंचल्यावर मागून हळूहळू त्याचे सर्व सरदार त्यास येऊन मिळाले.

प्रकरण सहावें

इ० स० १६९२ पासून इ० स० १७०७ पर्यंत.

औरंगजेब झुलपिकारखान यास जिंजी घेण्याची आज्ञा करितो.–त्याचा पुत्र कामबक्ष वाकिनखेडें नांवाचा किल्ला घेण्यास जातो.–राजाराम आपल्या मुलुखाचा बंदोबस्त करितो, व आपणास राजा असा किताब घेतो.–धनाजी जाधव व संताजी घोरपडे हे दक्षिणेंत येतात.–रामचंद्रपंत बहुतकर यानें राजारामाचे मागें दक्षिणेंतील मराठी राज्याचा केलेला बंदोबस्त.–मोंगलांची व मराठ्यांची लढाई करण्याची शिस्त.–संताजी व धनाजी

औरंगजेबाचा खजिना लुटतात.–औरंगजेब कामबक्ष यास जिंजी घेण्याकरितां पाठवून देतो.–झुलपिकारखानास या गोष्टीमुळें वाईट वाटून तो राजारामाशीं गुप्त तह करितो.–औरंगजेबाचा पोर्तुगीज लोकांवरील राग.–संताजी व धनाजी करनाटकांत परत येतात, व मोंगलांची दुर्दशा करितात.–संताजी कासमखान नांवाच्या मोंगलांच्या सरदाराचा पराभव करितो.—झुलपिकारखान जिंजी घेतो.—राजाराम जिंजी येथून दक्षिणेंत परत येतो.–तो शाहूस औरंगजेबाचे कैदेंतून सोडविण्याचा प्रयत्न करतो.–औरंगजेब स्वतः मराठयांचे किल्ले घेण्याकरितां बाहेर पडतो.–औरंगजेब वसंतगड घेऊन सातारच्या किल्ल्यास वेढा देतो.–सातारच्या वेढयाचें वर्णन.–राजाराम मरण पावतो.–औरंगजेब मराठयांचे किल्ले घेतल्यावर जुन्नर येथें छावणी देऊन राहतो.–औरंगजेब वाकिनखेड्याचा किल्ला घेतो.–मराठे आपले किल्ले परत घेतात.–साताऱ्याची हकीकत.–रजपूत लोकांबरोबर चाललेल्या लढाईचा इतिहास.–औरंगजेबाचा पडता काळ.–त्याचें शेवटचें प्रयाण.–मराठे त्याची दुर्दशा करितात.–अंतकाळची त्याच्या मनाची स्थिति.–त्यानें आपल्या पुत्रांस पाठविलेलीं पत्रें.––त्याचा मृत्यू.–त्याचें स्वरूपवर्णन.

औरंगजेबानें मराठ्यांचा बहुतेक मुलूख घेतलाच होता. पुढें त्यास राजाराम जिंजी येथें आहे असें कळल्यावर तो किल्ला घेऊन मराठ्यांच्या राज्यवृक्षाच्या बुडाशीं शेवटचा घाव घालावा, व तो जमीनदोस्त करून टाकावा, अशा इच्छेनें त्यानें तें काम आपल्या शूर झुलपिकारखान सरदारास सांगितलें. तो आपल्या फौजेसह जिंजी येथें गेला, परंतु जिंजी घेण्यास पुरेशी फौज आपणाजवळ नाहीं, असें पाहून त्यानें ज्यास्त फौज पाठवून देण्याविषयीं औरंगजेबास लिहिलें, व मध्यंतरीं तो तंजावर, त्रिचनापल्ली येथील राजांपासून खंडण्या वसूल करीत स्वस्थ बसला.

औरंगजेबानें आपला कनिष्ठपुत्र कामबक्ष यास विजापुराजवळ वाकिनखेडें नांवाचा एक मजबूत किल्ला कांहीं लुटारू लोकांच्या ताब्यांत होता, तो घेण्याकरितां पाठविलें होतें. त्यानें तो किल्ला घेण्याविषयीं आपली शिकस्त केली. परंतु त्या लोकांनीं त्याचें कांहीं एक चालूं दिलें नाहीं, व त्या कामांत त्याची फौजही पुष्कळ मेली.

राजाराम जिंजीस गेला त्या वेळीं त्यानें निळोपंत पिंगळे व रामचंद्रपंत बहुतकर यांस अनुक्रमें पेशवा व हुकमतपन्हा असे किताब देऊन त्यांस रांगणा, विशाळगड वगैरे जे थोडेसे किल्ले मराठ्यांचे ताब्यांत राहिले होते, त्यांचा बंदोबस्त सांगितला होता, व कोंकणांत शिधोजी गुजर व कान्होजी आंग्रे यांस आरमाराचा बंदोबस्त सांगितला होता. जिंजीस गेल्यावर, शाहू औरंगजेबाचे कैदेंत होता, त्यामुळें राजारामानें आपणास राजा असा किताब घेतला, व आपले अष्टप्रधान नेमिले. त्या वेळीं त्यानें संताजी घोरपडे यास आपला सेनापति नेमिलें. नंतर त्यानें संताजी व धनाजी यांच्या हाताखालीं फौज देऊन त्यांस मोंगलांचा मुलूख लुटण्याकरितां दक्षिणेंत पाठवून दिलें.

ते दोघे दक्षिणेंत येण्यापूर्वींच विजापूर व गोवळकोंडें हीं राज्यें बुडाल्यामुळें पदच्युत झालेले बरेच मराठे सरदार मोंगलांचा मुलूख लुटूं लागले होते. ते दोघे दक्षिणेंत येतांच वर सांगितलेले सरदार व मोंगलांच्या जुलुमास त्रासलेले दुसरे हजारों लोक त्यांस येऊन मिळाले.

रामचंद्रपंतानें आपल्या ताब्यांतील मुलुखाचा बंदोबस्त फार चांगल्या रीतीनें ठेविला होता. त्यानें आपल्या हिमायतीवर ज्यास्त फौज नोकरीस ठेविली, आपल्या सरदारांस

उत्तेजन यावें म्हणून त्यांस चौथाई वसूल करण्याचा आधिकार देऊन टाकला, व त्या उत्पन्नांतून फौजेचा खर्च भागवून शिल्लक उरली तर ती सरकारांत द्यावी असें ठरविलें. खासगी रीतीनें मिळविलेली लूट तो ज्याची त्यास बहाल करी. तसेंच त्यानें घांसदाणा (घोड्यांच्या चंदीबद्दलचा पैसा) म्हणून एक नवीन हक्क वसूल करण्याचा आपल्या सरदारांस अधिकार दिला. त्यामुळें कालचक्राच्या तडाक्यांत सांपडून मागसलेले पुष्कळ मराठे सरदार निरनिराळ्या टोळ्या जमवून रामचंद्रपंतास येऊन मिळाले, व द्रव्याच्या लालसेनें जिवाची पर्वा न धरितां मोंगलांचा मुलूख लुटून आपापलीं पोतीं भरूं लागले. इतक्यांत धनाजी व संताजी हे दक्षिणेंत येऊन थडकल्यामुळें चाऱ्ही बाजूंनीं मराठे मोंगलांचा मुलूख जाळीत व लुटीत चालले, व सर्व दक्षिणभर मोठा कल्होळ होऊन गेला. रामचंद्रपंतानें आपले लष्करांत पुष्कळ धनगर लोक नोकरीस ठेविले होते. त्यांपैकीं बरेच लोक पुढें उदयास आले. इ० स० १६९२ त शंकराजी नारायण यानें मोंगलांपासून राजगड घेतला. ती त्याची मर्दुमकी पाहून रामचंद्रपंतानें त्यास वांई परगण्याची मामलत दिली. हा भोरच्या पंतसचिवांचा मूळपुरुष होता. परशुराम त्रिंबक यानें मोंगल बेसावध आहेत असें पाहून पन्हाळा त्यांच्यापासून परत घेतला. संताजीनें मिरजचा किल्ला सर केला, त्या वेळीं रामचंद्रपंतानें त्यास मिरजेची देशमुखी दिली. नंतर धनाजी व संताजी हे गोदातीरीं मोंगलांचे मुलुखास उपद्रव देण्याकरितां निघून गेले. औरंगजेबास मुख्य धान्याचा पुरवठा त्या प्रदेशांतून होत असे, त्यामुळें त्यानें आपली फौज धनाजी व संताजी यांचें पारिपत्य करण्याकरितां पाठवून दिली. नंतर मोंगलांचे

सामन्यास उभे राहून त्यांनीं तीन वेळ मोंगलांचा पराभव केला, व प्रत्येक लढाईंत त्यांनीं त्यांच्या मोठमोठ्या सरदारांस कैद केलें. तेव्हांपासून औरंगजेबाला मराठे डोंगरांतले 'उंदीर' नसून 'शेर' (वाघ) आहेत असें वाटूं लागलें.

त्या वेळीं मोंगलांची लढाई करण्याची शिस्त व मराठ्यांची लढाई करण्याची शिस्त या दोहोंत ज्यास्त फायदेशीर कोणती याची चांगली पारख झाली. अकबराचे कारकीर्दींत जिकडे तिकडे स्वस्थता होती, व राज्यपद्धति सौम्य असून रीतीभाति सौजन्याच्या होत्या, त्यामुळें व हिंदुमुसलमान यांस त्यानें एकाच धाऱ्यानें वागविल्यामुळें उत्तरेकडील मुसलमान लोकांचा मुळचा कडक व क्रूर स्वभाव नरम पडत चालला होता. जहांगीर याच्या कारकीर्दींत सर्वत्र स्वस्थता असल्यामुळें मुसलमानी लष्कराची कैद बरीच ढिली पडली होती. शहाजहान याचे कारकीर्दींत ती अधिकच ढिली पडली, व औरंगजेबाचे कारकीर्दींत तर ती फारच ढिली पडली. मोंगलांच्या अंगचें मूळचें चापल्य, धैर्य, साहस, इत्यादि गुण जाऊन आळस, अनुत्साह व हतवीर्यता हे गुण त्यांनीं चांगलेच संपादन केले होते. त्यांच्यांत ऐषआरामही फार वाढला होता. मोंगलांचे सरदार स्वारीमध्यें बाहेर पडले, म्हणजे जसे काय एखाद्या लग्नाच्या मिरवणुकीकरितां बाहेर पडले कीं काय, असा भास होत असे. अंगांत एक उत्कृष्ट कपडा, त्यांवर तारेचें किंवा पत्र्याचें चिलखत, बसावयास चपळ नसेना कां परंतु उमदा सुंदर घोडा, त्यावर उत्तम परंतु अवजड जीन असून त्यावर मखमलीचा गाशा, त्याच्या चाऱ्ही कोंपऱ्यांस उंची रेशमी कापडाचे झोल, खोगिराच्या दोन्ही बाजूंस वनगाईंच्या केसांचीं मोरचेलें, घोड्यांच्या गळ्यांत व

जिनांवर सोन्याच्या किंवा रुप्याच्या नक्षीदार सांखळ्या, घंटा व दुसरे शृंगार. अशा रीतीनें आपापल्या सामर्थ्या-प्रमाणें प्रत्येक सरदार आपणास सजवीत असे. अशा प्रकारची चैनी व विलासी मंडळी लढाईंत हाल सोसून कितीसा टिकाव धरील हें उघडच दिसतें !

वर सांगितल्याप्रमाणें लढाईची कैद कमी होऊन ऐषआराम ज्यास्त वाढला होता. औरंगजेब आपण सर्व गोष्टींत दक्ष असा बाणा मिरवीत असे. परंतु त्याच्याच कसूरीमुळें त्याच्या लष्करांत पुष्कळ खोटसाळ वहिवाटी शिरल्या होत्या. त्याचे कांहीं सरदार जितकी फौज त्यांनीं आपल्या पदरीं नोकरीस ठेवावी असा ठराव होता, तिच्या निमे फौज ठेवीत असत, व अशा प्रकारें नेमणुकीपैकीं निमे पैसा वशाखालीं टाकीत; दुसरे कांहीं सरदार ठरावीक संख्येची भरती करून दाखविण्याकरितां आपल्या हाताखालील फौजेंत आपल्या चाकरांचीं व गुलामांचीं नांवें दडपून देत. अशा रीतीनें सर्व सरदार लोक बिघडून जाऊन त्यांचा लष्करी बाणा नाहींसा झाला होता. सरदार लोक स्वतः दुर्गुणी व गैरकायदा वर्तन करणारे असल्यामुळें त्यास इतरांचे अपराध बाहेर काढतां येत नसत. बरें, इकडे बादशाहाचा थाट पाहूं गेलें तर ऐन आणीबाणीच्या प्रसंगींसुद्धां तो अति शांततेच्या प्रसंगीं जसा असावयाचा तसाच असे. अगदीं हलक्या प्रतीचा शिपाईही आपणाबरोबर शरीरसुखाचीं व ऐषआरामाचीं साधनें ठेवीत असे. बादशाहाचा मुक्काम हालला म्हणजे हत्तीघोडे, उंटबैल, गाडेछकडे यांचे तांडेचे तांडे लागत असत. त्यांतच सर्व प्रतींच्या बायका, व्यापारी, उदमी, चाकरनोकर व इतर बाजारबुणगे यांची गर्दी असे. ज्या प्रदेशांतून ही टोळ-

धाड जाई, त्या सर्व प्रदेशाचें निःसंतान करून टाकीत असे. शिवाय लष्करी लोक गरीब रयतेवर जुलूम करीत तो निराळाच. वर सांगितलेल्या थाटानें स्वारी निघाली म्हणजे एखादे वेळीं शत्रु येऊन ते पिछाडीवर हल्ला करीत तेव्हां अघाडीचे लोक मदतीस येत तोंपर्यंत ते लुटालूट करून पळूनही जात असत.

मराठ्यांचा प्रकार मोंगलांच्यापेक्षां अगदीं निराळा होता. त्यांचा बांधा लहान असून ते चपल होते. मेहनतीच्या कामांची व जाड्याभरड्या अन्नाची त्यांस संवय होती. बाजरीचा रोट व त्याबरोबर मिळाल्यास कांदामिरची असली म्हणजे त्यांना पुरे असे. शिपायाचा पोषाग म्हटला म्हणजे एक तंग मांडचोळणा व कमरेस भिडविलेला काचा. बाकीचें शरीर उघडें, किंवा असलाच तर अंगांत एखादा रूदार अंगरखा, कमरेस तरवार, खांद्यावर बंदुक व हातांत तेरा किंवा चौदा फूट लांबीचा भाला. ते लोक भाला मारण्याचे कामांत फार कुशल असत. त्यांचे घोडे चपळ, मजबूत व कंटक असत. किंचित् मांड दाबिली म्हणजे ते तिराप्रमाणें पळत जात. ते पाहिजे तेथें थांबत व भरधांव चालले असतां एकदम फिरवितां येत. त्यांचें खोगीर कापडाचें असून त्यावर लहानशा गादीची घडी करून गाशा टाकलेला असे. मराठे तळ देऊन राहिले म्हणजे त्यांच्या सरदारास फक्त तंबू असे. बाकीचें लष्कर उघड्या जमिनीवर उतरत असे. ते लुटालूट करण्याकरितां बाहेर पडले म्हणजे उघड्याच जमिनीवर निजत असत, आणि जवळ आपला भाला पुरून त्यास आपला घोडा बांधीत, व त्याचा लगाम आपल्या दंडांत अडकवून ठेवीत. शत्रूची जरा चाहूल सांपडली कीं, एका क्षणांत ते स्वार होत व बलाबल पाहून

आपल्या शक्तीचा उपयोग करीत. शत्रूचे लोक फार असले तर ते पळून जात व चोरवाटांनीं पहाडांत जाऊन लपून बसत. कदाचित् मोंगलांचे लोक फळी सोडून त्यांचा पाटलाग करीत मागें गेलेच व त्यांची पक्की फाटाफूट झाली असें मराठ्यांस वाटलें, म्हणजे ते चोहोंकडून त्यांच्यावर छापे घालून त्यांस मारून टाकीत. मोंगलांचें लष्कर कूच करूं लागलें म्हणजे ते बहुधा पिछाडीस असत, व जे लोक मागें रहात त्यास कापून काढीत. शत्रूची धान्यसामग्री घेऊन एखादी टोळी निघाली तर तिचा विध्वंस कसा करावा हें त्यांस चांगलें साधलें होतें. खेड्यापाड्यांतील लोक त्यांस अनुकूल असत त्यामुळें मोंगलांच्या हालचालीची इत्थंभूत बातमी त्यांस लागत असे. परंतु मोंगलांस मात्र मराठ्यांचा कांहींएक मागमूस कळत नसे. त्यामुळें एखादे वेळीं मराठ्यांस लहानशी मोंगलांची टोळी आढळली म्हणजे त्यांचे घोडेस्वार तिच्या सभोंवार घिरट्या घालूं लागत, तेव्हां निरुपाय होऊन ती टोळी स्वसंरक्षणाकरितां तळ देऊन बसे. नंतर मराठे तिचें दाणापाणी गवतकाडी वगैरे बंद करीत, व त्यामुळें शेवटीं त्या लोकांस मराठ्यांस शरण येणें भाग पडे. पुढें मराठे त्यांचें सामानसुमान, घोडे, पैसा वगैरे सर्व छिनावून घेत, शिपाई लोकांस उघडे बिनहत्यारी सोडून देत व अधिक पैसा मिळविण्याचे हेतूनें त्यांच्या सरदारांस अडकवून ठेवीत.

वरील दोन्ही प्रकार लक्ष्यांत आणिले म्हणजे त्या वेळच्या मोंगल व मराठे यांच्या रीतीभाती, व त्यांच्यामध्यें चाललेल्या लढाईंत अधिक फायदेशीर पद्धत कोणाची होती, हें चांगलें ध्यानांत येण्यासारखें आहे.

औरंगजेब आपला खजिना व सैन्याची भरती उत्तर-

हिंदुस्थानांतून आणीत असे. याकरितां संताजी व धनाजी यांनीं उत्तर व दक्षिण यांचे दरम्यान आपलें नाकें बसविलें. त्यांनीं अनेक वेळां बादशाहाचा खजिना लुटला, व त्याच्या पुष्कळ टोळ्यांचा खराबा करून टाकिला, त्यामुळें जे मराठे मोंगलांस पूर्वीं अगदीं तुच्छ वाटत असत तेच त्यांना काळाप्रमाणें वाटूं लागले. धनाजीची तर त्यांना इतकी जरब बसली कीं, एखादे वेळीं त्यांनीं आपले घोडे पाणी पाजावयास नेले, व ते पाणी पीत नाहींसे झाले तर त्यांनीं त्याला म्हणावें, "बेटा! पानी क्यं नही पीते, उसमे धनाजी नजर आता है कैसा क्या!" अशा रीतीनें मराठ्यांचा मोंगलांस दरारा बसला होता.

अशा प्रकारची नाउमेदीची वेळ येऊन ठेपली तरी औरंगजेब डगमगला नाहीं. आपलें गेलेलें महत्त्व पुनः मिळविण्याकरितां त्यानें फिरून मोठ्या नेटानें प्रयत्न चालविला. पूर्वी वाकिनखेडें येथें कामबक्ष याची फजिती होऊन तो परत आला होता. पुढें औरंगजेबानें त्याच्या हाताखालीं मोठी फौज देऊन त्याला जिंजी घेण्याकरितां पाठवून दिलें, व झुलपिकारखानाचा पिता असदखान वजीर यास त्या स्वारीवर मुख्य नेमिलें. पूर्वी जिंजी सर करण्याचें काम झुलपिकारखान यास सांगितलें होतें. परंतु औरंगजेबानें तें काम आपणाकडून काढून कामबक्ष यास सांगितलें असें पाहून त्या शूर व मानी सरदारास ती गोष्ट विषम वाटली, व त्याला औरंगजेबाचा मोठा राग आला. नंतर तो त्या वेढ्याचे संबंधानें उदासवृत्तीनें वागूं लागला. राजारामाचे अष्टप्रधानांस ती बातमी कळतांच त्यांनीं आंतून झुलपिकारखानाशीं संधान बांधलें. झुलपिकारखानाचे मनांत कामबक्ष याचा पूर्णपणें नक्षा जिरवावयाचा होता, तेव्हां

त्यानें राजारामाशीं गुप्त तह केला. त्यांत असें ठरलें कीं, "झुलपिकारखानानें युक्तीनें कामबक्ष याचे सर्व बेत हाणून पाडावे व प्रसंगीं तसें नच झालें तर त्याची आगाऊ बातमी राजारामास द्यावी." हा तह इ० स० १६८४ त ठरला.

औरंगजेबाची छावणी या वेळीं भीमेचे कांठीं ब्रह्मपुरी येथें होती. नंतर तेथून तो गलगला येथें गेला. परंतु रामचंद्रपंत व संताजी हे सोलापुरापर्यंतचा सर्व मुलूख ओस पाडीत चालले होते, त्यामुळें तो पुनः ब्रह्मपुरीस परत आला, व तेथेंच मोठमोठ्या इमारती उठवून कांहीं वर्षें राहिला.

इ० स० १६९५ व इ० स० १६९६ या सालीं महाराष्ट्रांत विशेष सांगण्यासारखी अशी कांहीं एक गोष्ट झाली नाहीं. कामबक्ष जिंजीस वेढा घालून बसला होता, परंतु झुलपिकारखानाचें आंतून राजारामास साह्य असल्यामुळें त्याला तो किल्ला घेतां आला नाहीं. कोंकणांत मात्र थोडीशी चळवळ झाली होती. औरंगजेबास कांहीं कारणावरून पोर्तुगीज लोकांचा राग येऊन त्यानें त्यांच्यावर कांहीं फौज पाठवून दिली. त्या फौजेनें त्यांची बहुतेक बंदरें घेऊन त्यांस तेथून हांकून दिलें, तेव्हां ते दमण व वसई या किल्ल्यांचे आश्रयास जाऊन राहिले. पुढें पोर्तुगीज लोक शरण आल्यामुळें औरंगजेबानें त्यांच्याशीं तह केला.

इ० स० १६९७ त संताजी बरोबर वीस हजार लोक घेऊन औरंगजेबाचें मुख्य लष्कर पूर्वेकडे टाकून सातान्यावरून करनाटकांत शिरला. जिंजीजवळ आल्यावर त्यानें धनाजीचे हाताखालीं सहा सात हजार लोक देऊन

त्यास वेढा घातलेल्या **मोंगलांचे** फौजेवर छापा घालण्या-करितां पुढें पाठवून दिलें. धनाजीनें प्रथमतः **जिंजीजवळ** एक **मोंगलांचें** ठाणें होतें तें मारिलें. धनाजी आल्याचें वर्तमान **राजारामास** कळतांच त्यानें आपली फौज बाहेर पाठवून दिली. **जिंजी** शहर फार मोठें असल्यामुळें ठिक-ठिकाणीं **मोंगलांनीं** आपलीं ठाणीं बसविलीं होतीं. ते सर्व लोक एकत्र जमते तर **धनाजीचें** कांहीं एक चाललें नसतें. परंतु **धनाजी** इतक्या गुप्त रीतीनें व सपाट्यानें आला होता कीं, त्यानें **मोंगलांस** आपले लोक एकत्र मिळवि-ण्यास फुरसूदच सांपडूं दिली नाहीं, व त्यामुळें त्यांचा फार नाश झाला. **संताजी** मागून हळूहळू येत होता. वाटेंत त्याची व **अलीमर्द** नांवाच्या **औरंगजेबाच्या** सर-दाराची गांठ पडली. तो आपल्या फौजेसह एकदम **संता-जीवर** चाल करून आला. परंतु **संताजीनें** त्याच्या सैन्याचा फडशा करून टाकला व त्यास कैद केलें, आणि त्याच्या-पासून पुष्कळ पैसा घेऊन त्यास सोडून दिलें. **संताजी** **जिंजीस** आल्यावर त्यानें व **धनाजीनें** मिळून **मोंगलांचीं** बहुतेक ठाणीं उठविलीं, त्यांचे दाणावैरण आणणारे लोक मारून टाकिले, बाहेरील धान्यसामग्री बंद केली, व **औरंगजेब** मरण पावला अशी खोटीच कंडी पिकविली. आधींच **मोंगलांची** फौज हतवीर्य झाली होती, त्यांत **औरंगजेब** मृत्यु पावला असा पुकारा होतांच त्यांचें धात्रें दणाणून गेलें. अशा संधीस, " तूं आम्हांकडे येशील तर आम्ही तुला **दिल्लीची** गादी मिळवून देऊं, " असें **मराठ्यांनीं** **कामबक्ष** याच्याशीं बोलणें सुरू केलें. **असदखान** व **झुलपिकारखान** यांस ती बातमी कळल्यामुळें ते **कामबक्ष** याच्या हालचालीवर नजर ठेवूं लागले. पुढें एके दिवशीं

रात्रीस कामबक्ष यानें आपल्या फौजेस तयार होण्याविषयीं हुकूम केला. तेव्हां " हा आतां मराठ्यांस जाऊन मिळणार " असा असदखान व झुलपिकारखान यांस संशय आल्यावरून त्यांनीं त्यास कैद केलें. त्या वेळीं मोंगलांचे फौजेंत इतका गोंधळ झाला कीं, स्वसंरक्षणाकरितां त्यांनीं आपल्या तोफा उडवून देऊन जिंजीच्या सभोंवतालचे मोरचे उठविले, व तेथून कांहीं अंतरावर तळ देऊन खंदक खणून बसले. नंतर मराठयांनीं उलट त्यांस वेढा दिला व कोंडून धरिलें. शेवटीं नाइलाज होऊन ते तह करण्यास कबूल झाले. त्या वेळीं असा ठराव झाला कीं, " औरंगजेबाची तह करण्यास कबुली मिळेपर्यंत मोंगल लोकांनीं तेथून दहा कोशांवर वांदिवाश येथें जाऊन रहावें. " परंतु औरंगजेब तह करण्यास कबूल झाला नाहीं. त्यानें लगेच दुसरी मोठी फौज जिंजीस पाठवून दिली, असदखान व कामबक्ष यांस परत बोलाविलें, व जिंजी सर करण्याचें काम एकट्या झुलपिकारखानास सांगितलें. नंतर औरंगजेब विजापूर येथें येऊन राहिला.

जिंजी येथें मोंगलांची त्रेधा उडवून दिल्यावर संताजी घोरपडे करनाटकांत औरंगजेबानें विजापुरच्या राज्याचा जो भाग घेतला होता तो लुटण्याकरितां गेला. औरंगजेबानें विजापुराहून आपलें सैन्य संताजीवर पाठवून दिलें, व कासमखान नांवाचा फौजदार करनाटकांत होता, त्यास त्या सैन्यास मदत करावी म्हणून हुकूम केला. नंतर त्या दोन्ही फौजा संताजीवर हल्ला करण्याकरितां निघाल्या. परंतु ते लोक बेसावध असतां संताजीनें त्यांच्यावर छापा घालून पुष्कळ लोकांस ठार मारिलें. संताजीचे लोक दिवसास त्यांच्यावर छापे घालीत व रात्रीस बाण सोडून

त्यांस भाजून टाकीत. अशा रीतीनें तीन दिवस संताजीनें त्यांस ' दे माय धरणी ठाय ' करावयास लाविलें. शेवटीं ते दादोरी नांवाच्या किल्ल्याच्या आश्रयास जाऊन राहिले. परंतु तेथेंही संताजीनें त्यांस धान्यसामग्रीचा तोटा पाडल्यामुळें ते उपाशीं मरूं लागले. औरंगजेबानें त्यांच्या मदतीकरितां ज्यास्त फौज पाठविली, परंतु संताजीनें तिचा मधल्यामध्येंच पराभव करून त्या लोकांस पिटाळून लाविलें. शेवटीं दांतीं तृण धरून मोंगल मराठ्यांस शरण गेले. कासमखान मोठा मानी सरदार होता. त्यास वरील अपमान सहन न होऊन त्यानें विष खाऊन प्राण दिला. पुढें त्या सैन्यांतील दुसरे मुख्य मुख्य सरदार औरंगजेबाकडे गेले, तेव्हां तो त्यांच्यावर अतिशय रागावला, व त्यानें त्यांचे अधिकार कमी करून त्यांस अगदीं हलक्या प्रतीचीं कामें सांगून दरबारांतून घालवून दिलें.

झुलपिकारखानानें इ० स० १६९७ त जिंजीच्या वेढ्याचें काम सुरू केलें. परंतु आंतून त्याचें व राजारामाचें सूत असल्यामुळें त्यानें तें काम आळसत आळसत चालविलें होतें. औरंगजेबासारख्या पाताळयंत्री व दक्ष बादशाहापुढें अशा प्रकारचें ढोंग फार दिवस टिकावयाचें नाहीं, ही गोष्ट खान ओळखून होता. शिवाय औरंगजेबास आपला संशय आला आहे, अशी कुणकुण त्याचे कानावर आली होती. तेव्हां आपण आतां जिंजी सर केली नाहीं तर दरबारीं आपलें महत्त्व राहणार नाहीं, असें त्यास वाटून त्यानें राजारामास पळून जाण्याविषयीं सुचविलें. नंतर राजाराम कांहीं मंडळीसह गुप्त रीतीनें जिंजीहून निघाला, व थोडकेच दिवसांत विशाळगडास परत आला. राजारामाचीं बायकामुलें जिंजीस अडकून पडलीं होतीं.

त्यांस तेथें शिरके नांवाचे सरदार होते त्यांच्या स्वाधीन करावें, असें राजारामानें झुलपिकारखानास सांगितलें होतें. त्याप्रमाणें त्यानें राजारामाचीं बायकामुलें युक्तीनें त्यांच्याकडे पोहोंचतीं केलीं, व वेढ्याचें काम मोठ्या नेटानें चालविलें. पुढें त्यानें इ० स० १६९८ च्या जानेवारी महिन्यांत जिंजी घेतली, आंतील सर्व मराठे लोकांस कैद केलें, व बादशाहास आपला संशय येऊं नये म्हणून पुष्कळ लोकांची कत्तल केली. त्यांत प्रल्हाद निराजीचा पुत्र नारो प्रल्हाद हा मारला गेला.

राजाराम इ० स० १६९७ च्या दिजंबर महिन्यांत विशाळगडास येऊन पोहोंचला. नंतर तो साताऱ्यास आला, व रामचंद्रपंत बहुतकर याचे सांगण्यावरून इ० स० १६९८ त त्यानें तें शहर आपली राजधानी केलें. नंतर मोठी फौज गोळा करून तो गोदावरीच्या उत्तरेस स्वारी करण्याकरितां निघून गेला. तेथें त्यास गंगथडी, वऱ्हाड वगैरे प्रांतांत जे मराठे स्वतंत्रपणें लुटालूट करीत होते, ते येऊन मिळाले. त्यांत हैबतराव निंबाळकर, परसोजी भोंसले, नेमाजी शिंदे वगैरे सरदार प्रमुख होते. बादशाहाची छावणी त्या वेळीं औरंगाबाद येथें होती. तेव्हां एकवार त्याचे छावणीवर छापा घालून शाहूस सोडविण्याचा प्रयत्न करावा, असें राजारामाचे मनांत आलें. तेव्हां पन्नास हजार फौज बरोबर घेऊन तो पुण्यास आला. नंतर सिंहगडास जाऊन राहोरीवामोरीवरून पुणतांब्याजवळ गोदावरी नदी उतरून औरंगाबादेजवळ खंडोबाचें सातारें येथें त्यानें आपला तळ दिला. दुसऱ्या दिवशीं रात्रीस त्यानें औरंगजेबाच्या छावणीवर छापा घातला. मोंगलांचें सैन्य बेसावध असल्यामुळें त्याची दाणादाण

झाली. राजारामानें बादशाहाचा खजिना लुटला. परंतु छाप्याचा मूळ हेतु सिद्धीस गेला नाहीं. त्या दिवशीं बेगमेनें बादशाहास मेजवानी दिल्यामुळें तो शाहूस बरोबर घेऊन तिच्याकडे गेला होता; व त्यामुळें राजारामाची मसलत फसली. नंतर राजाराम तेथून परत फिरला, व गंगथडींत शिरून त्यानें तेथें चौथाई व सरदेशमुखी हे हक्क वसूल केले, वाटेंत पुष्कळ मोंगलांच्या टोळ्यांचा पराभव केला, व नांदेड, खानदेश, वऱ्हाड वगैरे प्रांत लुटून फस्त केले. परत येतांना त्यानें खंडेराव दाभाडे यास बागलाण प्रांतांत, नेमाजी शिंदे यास खानदेशांत, परसोजी भोंसले यास वऱ्हाडांत, व हैबतराव निंबाळकर यास गंगथडींत ठेविलें. औरंगजेबानें झुलपिकारखानास राजारामावर पाठवून दिलें, व त्यानें मोठ्या जोरानें राजारामाचा पाठलाग चालविला. तथापि वाटेंत आंबेड, पैठण, बीड वगैरे शहरें लुटून व जालना प्रांत जाळून टाकून तो पुण्यास येऊन पोहोंचला.

राजारामानें उत्तरेकडे स्वारी केली, त्या वेळीं धनाजी जाधव करनाटकांत मोंगलांचा मुलूख ओस पाडीत चालला होता. तेव्हां औरंगजेबानें झुलपिकारखानास त्याच्यावर पाठविलें होतें. त्यानें बरेच ठिकाणीं धनाजीचा पराभव करून त्यास करनाटकांतून पिटाळून लाविलें. नंतर त्यानें त्यास परत बोलावून राजारामावर पाठवून दिलें. पुढें त्यानें आपल्या सैन्याचे दोन भाग केले. एका भागाचें आधिपत्य आपणाकडे घेऊन तो मराठ्यांचे सर्व किल्ले काबीज करण्याकरितां निघाला, व दुसऱ्या भागाचा नामधारी अधिकार आपल्या नातवास व खरा अधिकार झुलपिकारखान यास देऊन त्यांस मराठ्यांचे जे सरदार

निरनिराळे ठिकाणीं मोंगलांचे मुलुखास उपद्रव करीत होते, त्यांचा बंदोबस्त करण्याकरितां पाठवून दिलें. इ० स० १६९९ त झुलपिकारखानानें राजारामास पिटाळून लाविलें, व पुढील सालीं दुसऱ्या पुष्कळ मराठे सरदारांचा पराभव केला. त्यामुळें औरंगजेबास आपली आतां सरशी होत चालली आहे असें वाटलें. परंतु वस्तुतः त्याची स्थिति दिवसेंदिवस अधिक अधिक वाईट होत चालली होती. कारण मराठे लोकांची स्थिति म्हणजे पाण्यावर आघात केला असतां ज्याप्रमाणें तें प्रतिबंध करीत नाहीं, व त्या आघाताची त्याच्या पृष्ठभागावर कांहींएक खूण न राहतां थोडक्याच वेळांत तें सर्व एक होतें, त्याप्रमाणें होती. त्यांचा पराजय झाला म्हणजे तेवढ्या वेळेपुरते ते नाहींसे होत व चोहोंकडे पळून जात; परंतु त्याच दिवशीं किंवा दुसऱ्या दिवशीं ते पुनः एकत्र जमत. मोंगलांचें मात्र सर्व प्रकारें नुकसान होत असे. मराठ्यांनीं त्यांचा पराभव केलाच तर त्यांस पळून जाण्यास मार्ग नसल्यामुळें समरांगणांतच मरावें लागे, व अशा रीतीनें त्यांचे लोक फार मेल्यामुळें त्यांचें मनुष्यबळ कमी होत असे. औरंगजेबास फौजेंत भरती करावयाची असल्यास त्याला उत्तर–हिंदुस्थानांतून लोक आणावे लागत असत. परंतु मराठे त्या लोकांचा मधल्यामध्येंच पराभव करून त्यांची व मुख्य सैन्याची गांठच पडूं देत नसत; यामुळें सैन्यांत भरती होत नसे. अवाढव्य स्वारीच्या अफाट खर्चामुळें, व मराठे वरचेवर मोंगलांचा खजिना लुटून नेत असल्यामुळें औरंगजेबास पैशाची तंगी बसत चालली होती, व त्यामुळें त्याला सैन्यांत ज्यास्त भरती करतां येत नसे. त्या

योगानें त्याची शक्ति दिवसेंदिवस क्षीण होत चालली, व त्याच्या अडचणी वाढत चालल्या.

मागें सांगितल्याप्रमाणें **औरंगजेब** आपली फौज बरोबर घेऊन प्रथमतः **वसंतगडास** आला, व तीन दिवसांत त्यानें तो किल्ला सर केला. नंतर त्यानें **साताऱ्च्या** किल्ल्यास वेढा दिला. या वेढ्याची हकीकत थोडीशी मनोरंजक असल्यामुळें ती येथें देणें जरूर आहे.

औरंगजेबानें साताऱ्च्या किल्ल्याची चोहोंकडून नाकेबंदी केली होती. उत्तरेचे बाजूस हल्लीं जेथें **करंजें** गांव आहे, तेथें स्वतः **औरंगजेब** उतरला, पश्चिमेचे बाजूस **शहापूर** येथें **अजीमशाहा** उतरला, आणि दक्षिणेचे बाजूस **शिरजीखान** व पूर्वेचे बाजूस **तरबियतखान** या सरदारांनीं आपले तळ दिले. अशा रीतीनें चाऱ्ही दिशा व्यापून शिवाय मध्यंतरीं ठिकठिकाणीं त्यानें लहान लहान सरदारांचीं नाकीं बसविलीं, व मुंगीचाही आंत रिघाव होणार नाहीं असा बंदोबस्त केला. **साताऱ्च्या** किल्ल्याची उंची नेमस्तच आहे. परंतु त्याच्या वरच्या भागास सभोंवार तीस हातपर्यंत एकसारखा तुटलेला कडा आहे. त्याचा ईशान्य कोपरा जरा उंच व लांब गेलेला असून त्याचा आकार एखाद्या बुरुजासारखा असून त्याच्या सभोंवतालचा तुटलेला कडाही बराच उंच आहे. या कोपऱ्यावर एक बुरूज असून तें ठिकाण वर चढण्यास फारच अवघड आहे. **तरबियतखानानें** तो कोपरा सुरूंग पाडून उडवून टाकून तेथें किल्ल्यावर हल्ला करण्याकरितां वाट पाडण्याचा निश्चय केला. **सातारचा** किल्लेदार **प्रयागजी प्रभू** यानें साडेचार महिने **मोंगलांस** दाद दिली नाहीं. **मोंगल** लोक हल्ला करण्याकरितां एकत्र जमले म्हणजे **प्रयागजी** वरून

मोठमोठे दगड खालीं ढकलून देत असे, व ते कांहीं अंशीं तोफांचें काम बजावीत असत, आणि प्रसंगीं तोफांपेक्षांही ज्यास्त नुकसान करीत. अशा रीतीनें प्रयागजी किल्ल्याचें संरक्षण करीत असतां किल्ल्यांतील धान्यसामग्री संपली, व बाहेरील दाणावैरण बंद झाली, त्यामुळें आंतील शिबंदीची उपासमर होऊं लागली. परंतु परशुराम त्रिंबक परळी किल्ल्यावर होता, त्यानें अजीमशाहास वश करून घेऊन किल्ल्यांत बरीच धान्यसामग्री पोहोंचती केली, त्यामुळें प्रयागजी पुनः मोठ्या नेटानें लढूं लागला.

तरबियतखान यानें निश्चय केल्याप्रमाणें साडेचार महिन्यांत वर सांगितलेल्या ईशान्येकडील बुरुजाखालीं दोन मोठे सुरुंग तयार केले. बुरूज उडाल्याबरोबर आंत हल्ला करण्याकरितां त्या सरदारानें आपली फौज गुप्त रीतीनें बाजूस तयार करून ठेविली होती. तो चमत्कार पाहण्याकरितां औरंगजेब तखतराव्यावर बसून मोठ्या थाटानें बाहेर पडला, व त्या स्वारीचा अपूर्व थाट पहाण्याकरितां प्रयागजी, बुरुजाखालीं मोठमोठे सुरुंग तयार केले आहेत ही गोष्ट त्यास माहीत नसल्यामुळें, आपल्या लोकांसह त्याच बुरुजावर आला होता. तरबियतखानानें पहिल्या सुरुंगास बत्ती दिली, त्याबरोबर वरचा बुरूज उडून त्याचा तट आंतल्या अंगास पडला. त्या वेळीं तटावरील मंडळी परांप्रमाणें आकाशांत उडाली, व शेंकडों लोक प्राणास मुकले. प्रयागजीही वर उडाला, परंतु सुदैवानें आंतले बाजूस देवीचे देवालयाजवळ पडला, व त्याचे सभोंवार दगड व माती यांचा लहानसा डोंगर पडून मध्यें तो तेवढा मात्र सुरक्षित राहिला. दुसरा सुरुंग उडाल्याबरोबर किल्ल्यावर एकदम हल्ला करण्याकरितां तरबियतखानाची फौज कांहींशी

जवळ आली, इतक्यांत दुसरा सुरुंग उडाला. परंतु ह्या वेळीं असा चमत्कार झाला कीं, तो सुरुंग आंतले अंगास न फुटतां बाहेरच्या अंगास फुटला, व त्यामुळें लाखों दगड तोफांप्रमाणें उडून हल्ला करणारे लोकांवर पडले, व सुमारें दोन तीन हजार लोकांस जागचे जागीं मूठमाती मिळाली. अशा रीतीनें तरबियतखानाची प्रतिज्ञा भंग होऊन औरंगजेबास विन्मुख परत जावें लागलें.

प्रयागजी दगड व माती यांचेमध्यें गडप झाला होता तथापि त्यास विशेष इजा झाली नव्हती. त्याच्या लोकांनीं पुढें त्यास बाहेर काढलें, व तो कांहीं दिवस तसाच टिकाव धरून राहिला. परंतु अजीमशाहा पुढें किल्ल्यांत धान्य पाठविण्याचें कबूल करीना. तेव्हां निरुपाय होऊन इ० स० १७०० च्या एप्रिल महिन्यांत प्रयागजीनें अजीमशाहाचे मार्फत तो किल्ला औरंगजेबाचे स्वाधीन केला. अजीमशाहाचे द्वारें आपणास एवढा बळकट किल्ला प्राप्त झाला, म्हणून औरंगजेबानें तेव्हांपासून त्या किल्ल्याचें नांव अजीमतारा असें ठेविलें.

झुलपिकारखानानें राजारामाचा नेटानें पाठलाग केल्यामुळें तो पुण्यास आला, हें मागें सांगितलेंच आहे. पुण्यास आल्यावर कांहीं दिवसांनीं तो सिंहगडास गेला, व तेथें त्यास नवज्वर[1] होऊन तो इ० स० १७०० च्या प्रारंभींच मरण पावला. राजाराम मोठा उदार व शूर होता. त्यानें आपल्या कर्तबगारीनें औरंगजेबास बराच हात दाखविला. संताजी घोरपडे व धनाजी जाधव यांनीं त्याचे कारकी-

१ झुलपिकारखानानें पाठलाग केल्यामुळें राजारामास फार श्रम झाले, व त्यामुळें तो उरीं फुटून मरण पावला, असें ग्रांटडफ, एलफिन्स्टन वगैरे ग्रंथकार लिहितात.

दींत मोठमोठे पराक्रम केले, व मराठ्यांचा दरारा कायम राखिला. कांहीं कारणावरून त्या दोघांत पुढें तंटा उत्पन्न झाला, व राजारामानें संताजीस घालवून दिलें. त्याप्रमाणें तो निघून जात असतां म्हैसवाडीचा नागोजी माने या नांवाच्या मनुष्यानें त्यास ठार मारिलें. राजारामानें संताजीसारख्या शूर सरदारास घालवून दिलें, ही गोष्ट त्याचे हातून फार चुकीची झाली असें म्हणावें लागतें.

राजाराम वारला त्या वेळीं औरंगजेब साताराचा किल्ला घेण्याचे कामांत गुंतला होता. त्याला तें वर्तमान कळलें तेव्हां मोठा आनंद झाला, व आपण आतां हां हां म्हणतां मराठ्यांस जिंकून टाकूं असें वाटलें. परंतु त्याचा हा भ्रम पुढें लौकरच नाहींसा झाला. राजारामाची थोरली बायको ताराबाई ही मोठी हुशार व राजकारस्थानी बायको होती. राजाराम वारल्यावर तिनें परशुराम त्रिंबक, शंकराजी नारायण, धनाजी जाधव वगैरे मंडळी अनुकूल करून घेतली, व राजारामाची धाकटी बायको राजसबाई व तिचा पुत्र संभाजी यांस कैदेंत ठेवून आपला पुत्र शिवाजी यास गादीवर बसविलें. तो अज्ञान दहा वर्षांचा होता म्हणून सर्व राज्यकारभार ती स्वतः पाहूं लागली. ती औरंगजेबाच्या भीतीनें एके ठिकाणीं न राहतां निरनिराळे ठिकाणीं राहून आपला कारभार पहात असे.

सातारा घेतल्यावर औरंगजेबानें परळी किल्ल्यास वेढा दिला. या ठिकाणीं औरंगजेबाचें फार नुकसान झालें. परशुराम त्रिंबक यानें बरेच दिवस त्यास दाद दिली नाहीं. परंतु धान्याचा तोटा पडल्यामुळें त्याला किल्ला सोडून जावें लागलें. ह्या ठिकाणीं औरंगजेब असतां एकाएकीं भयंकर पाऊस पडून त्याचे पुष्कळ लोक, उंट, बैल वगैरे

गेले. नंतर डोंगराळ प्रदेश सोडून औरंगजेब माण नदीचे कांठीं कवासपूर येथें जाऊन राहिला. तो आपल्या निश्चयाप्रमाणें एकामागून एक सर्व किल्ले घेत पुढें चाललाच होता. प्रत्येक किल्ला घेत असतां मराठयांनीं त्यास अडथळा केला व त्याचें पुष्कळ नुकसान केलें. कांहीं कांहीं ठिकाणीं त्याला फारच श्रम पडले. एका बाजूस औरंगजेब अशा रीतीनें एकामागून एक असे किल्ले घेत पुढें जात होता, व दुसरे बाजूस धनाजी जाधव, निंबाळकर, भोंसले, दाभाडे वगैरे मराठे सरदार झुलपिकारखानास दाद न देतां मोंगलांचे मुलुखावर स्वाऱ्या करून चौथाई, सरदेशमुखी वगैरे हक्कांचा पैसा वसूल करीतच होते.

औरंगजेबानें मराठयांचे किल्ले घेतल्यावर तो कांहीं दिवस जुन्नर येथें छावणी देऊन राहिला. पुढें मराठयांनीं विजापुराकडे फारच गोंधळ उडवून दिल्यामुळें तो विजापुरास गेला. त्या वेळीं औरंगजेबाचा कनिष्ठ पुत्र कामबक्ष हा त्याचेबरोबर होता, व त्याचे मनांत विजापुरचा सुभा आपण स्वतंत्र रीतीनें पहावा असें होतें. मराठे लोकांचा नाश करण्याकरितां इतके प्रयत्न करूनही त्यांचा नाश न होतां ते वर डोकें काढूं लागले, असें पाहून त्यानें मराठ्यांशीं सल्ला करण्याची मसलत औरंगजेबास दिली, व तोही त्या गोष्टीस मान्य झाला. त्या वेळीं चौथाई व सरदेशमुखी या हक्कांबद्दल दक्षिणेच्या वसुलाचा दहावा हिस्सा मराठयांस देऊन त्यांस आपले अंकित करून ठेवावें, असा औरंगजेबाचा इरादा होता. परंतु धनाजी जाधव या गोष्टीस कबूल होईना. त्यानें बादशाहास असें कळविलें कीं, " चाकर म्हणवावयाचें नाहीं, तथापि तुमची मर्जी असेल तर शिवाजी राजे आमचे तुम्हापाशीं आहेत तेच

आमचे आम्हाकडे पाठवावे. ते व आम्ही एकत्र होऊन याचा विचार करून सांगूं. " अशा प्रकारचा हा कांहींसा उद्धट जबाब ऐकून औरंगजेबास मोठा राग आला. त्यानें पुनः मराठ्यांवर शिस्त धरिली, व वाकिनखेड्याचा किल्ला घेण्याकरितां तो आपल्या फौजेसह निघून गेला. तो किल्ला एका लुटारू लोकांच्या नाइकाचे ताब्यांत होता. त्याचा व धनाजी जाधव याचा अतिशय स्नेह असल्यामुळें तो आसपासच्या मोंगलांचे मुलुखास फार त्रास देत असे. औरंगजेबानें त्या किल्ल्यास वेढा दिला, परंतु बाहेरून धनाजी जाधव त्यास अतिशय उपद्रव देऊं लागला; तेव्हां त्यानें झुलपिकारखान वगैरे सरदारांस आपल्या मदतीस घेऊन शेवटीं तो किल्ला सर केला. हें औरंगजेबाचें शेवटचें युद्धकृत्य. (इ० स० १७०५).

औरंगजेब विजापुराकडे गेला असें पाहून मराठ्यांनीं महाराष्ट्रांत मोठा कहर करून दिला. रामचंद्रपंतानें पन्हाळा व पावनगड हे किल्ले घेतले, व परशुराम त्रिंबक यानें वसंतगड व सातारा हे किल्ले सर केले. साताऱ्याचा किल्ला मराठ्यांनीं परत घेतला, त्या संबंधानें अशी गोष्ट आहे कीं, पूर्वी झुलपिकारखानानें जिंजी सर केली त्या-वेळीं ज्या लोकांस कैद केलें होतें, त्यांत आनाजीपंत नांवाचा एक ब्राह्मण होता. तो पुढें युक्तीनें कैदेंतून पळाला, व त्यानें वैराग्याचा वेष घेतला. पुढें दक्षिणेंत परत येत असतां वाटेंत त्याची व मोंगलाची एक टोळी साताऱ्याचे किल्ल्यावर येत होती तिची गांठ पडली. आमचे वैराग्यास गाण्याचे उत्कृष्ट चुटके व कांहीं मनोरंजक गोष्टी येत असल्यामुळें थोडकेच वेळांत तो त्या टोळींतील लोकांचा प्यारा झाला, व ते त्यास घेऊन साताऱ्याच्या किल्ल्यावर

गेले. किल्ल्यांतील मोंगलांच्या शिबंदीवर आपला पूर्ण अंमल बसला असें पाहून आपला मराठी कावा लढविण्याचा विचार त्याचे मनांत आला. त्या वेळीं किल्ल्यांत मोळ्या, गवताचे भारे वगैरे जिन्नस विकण्याकरितां खालून पुष्कळ मावळे येत असत. पुढें आनाजीपंतानें परशुराम त्रिंबक यास आपला बेत सांगितला, तेव्हां त्यानें आपल्या हाताखालच्या बरेच मावळे लोकांच्या डोक्यावर मोळ्या व गवताचे भारे देऊन व त्यांत त्यांचीं हत्यारें लपवून ठेवून किल्ल्यांत पाठवून दिलें. पुढें मोंगल बेसावध आहेत असें पाहून आनाजीपंतानें त्यांच्यावर छापा घालून त्या सर्वांस ठार मारिलें व किल्ला हस्तगत केला. नंतर मराठ्यांनीं सिंहगड, राजगड, पांडवगड, परळी वगैरे बहुतेक किल्ले मोंगलांपासून परत घेतले. लाखों मनुष्यांचे बळी देऊन व कोट्यवधि रुपायांचा चुराडा करून जे किल्ले औरंगजेबानें जिंकून घेतले होते, ते एका क्षणांत मराठ्यांनीं परत घेतले, व औरंगजेबास जसजशी ज्यास्त फौजेची जरूर पडत चालली तसतशी ती कमी होत चालली.

या वेळीं त्याचे राज्यांत सर्वत्र बखेडे माजले होते. उत्तर-हिंदुस्थानांतील रजपूत लोकांशीं त्याचे एकसारखे तंटे सुरू होतेच. इ० स० १६८३ चे सुमारास उदेपुरचा राणा राजसिंग याचा व औरंगजेबाचा तह झाल्यावर तो लौकरच मरण पावला. त्याचेमागून त्याचा पुत्र जयसिंग हा गादीवर बसला, व सुमारें पांच वर्षेंपर्यंत विशेष म्हणण्यासारखी गोष्ट झाली नाहीं. इ० स० १६८८ चे सुमारास पुनः लढाई सुरू झाली, व मोंगलांनीं जयसिंगास त्याचे राज्यांतून हाकून दिलें. जोधपुरकरांबरोबर एकसारखी लढाई सुरू होतीच, व दुर्गादासानें ती मोठ्या शूरपणानें

चालविली होती. यशवंतसिंगाचा पुत्र अजितसिंग अद्याप लहान होता. परंतु दुर्गादासानें त्यास बरोबर घेऊन तो जोधपुरच्या निरनिराळे रजपूत संस्थानिकांकडे गेला, आणि आपल्या बालराजाच्या व आपल्या राज्याच्या रक्षणाकरितां ते सर्व एकत्र झाले. अजितसिंग जसजसा मोठा होत चालला तसतशी त्याच्या शौर्याची प्रसिद्धि होऊं लागली. औरंगजेबानें या वेळीं जोधपुरच्या गादीस वारस ह्मणून महमदशाहा नांवाचा एक मनुष्य उभा केला, व ' हा यशवंतसिंगाचा पुत्र ' ह्मणून त्याची सर्वत्र प्रसिद्धि केली, आणि जोधपुरचा सुभेदार इनायतखान यास त्याला जोधपुरच्या गादीवर बसवावें ह्मणून आज्ञा केली. परंतु तो तोतया जोधपुरास येत असतां वाटेंतच मरण पावला. पुढें औरंगजेबानें इनायतखान यास काढून सुजायतखानास जोधपुरचा सुभेदार नेमिलें. परंतु राठोड लोकांनीं हल्ला करून त्याचा पराभव केला, व मालपुरा व मंदील एथील मोंगल लोकांची कत्तल केली. औरंगजेबानें पुढें सेफीखान नांवाच्या सरदारास जोधपुरचा सुभेदार नेमिलें. त्यानें " तुम्हास तुमचे गादीवर बसविण्याविषयीं बादशाहाचा हुकूम झाला आहे, याकरितां आपण जोधपुरास यावें, " असें बनावट पत्र अजितसिंगास पाठवून दिलें, व तो आला म्हणजे त्याचा घात करण्याचा निश्चय केला. अजितसिंग सुमारें वीस हजार राठोड बरोबर घेऊन निघाला, व कांहीं दगाफटका आहे किंवा काय याची बातमी काढण्याकरितां त्यानें आपल्या मुकुंद चंपावत नांवाचे सरदारास पुढें पाठवून दिलें. मुकुंद चंपावत यास सेफीखानाच्या कृष्णकारस्थानाची बातमी लागून त्यानें तो सर्व वृत्तांत अजितसिंगास कळविला. तथापि अजितसिंग न

डगमगतां जोधपुरास गेला व त्यानें सेफीखानास वेढा देऊन कोंडून धरिलें. त्यामुळें त्यास दांतीं तृण धरून अजितसिंगास शरण यावें लागलें. तेव्हां त्यानें त्यास सोडून दिलें. रजपूत लोकांनीं यापूर्वी पुष्कळ प्रसंगीं मोंगलांस अशा प्रकारची फाजील दया दाखविलेली आहे. एलफिन्स्टनप्रभृति इतिहासकारांचें असें मत आहे कीं, रजपूत लोकांनीं अशा प्रकारचें फाजील दयेचें वर्तन मोंगलांशीं ठेविलें नसतें, तर त्यांनीं एकंदर मोंगलाई फार लौकर उलथीपालथी करून टाकिली असती.

इ० स० १६८१ त औरंगजेबाचा पुत्र अकबर संभाजीकडे पळून गेला, त्या वेळीं त्यानें आपल्या मुलीस दुर्गादास याचे स्वाधीन केलें होतें. अजितसिंग वयांत आला होता व तीही उपवर झाली होती. तेव्हां त्या दोघांचा कदाचित् विवाह झाला तर त्याच्या योगानें आपणास मोठा कमीपणा येईल असें औरंगजेबास वाटूं लागलें. त्यामुळें त्यानें दुर्गादासाकडे आठ हजार मोहोरा पाठवून देऊन व त्यास पांच हजार स्वारांची मनसबदारी देऊं करून तिला परत आपणाकडे पाठवून देण्याविषयीं त्याच्याशीं बोलणें सुरू केलें. दुर्गादासानें तिचें आपल्या कन्येप्रमाणें पालन केलें होतें. त्यानें " झालोर वगैरे रजपूत संस्थानें आपण सोडून देत असाल तर आपली नात पाठवून देतों " असा औरंगजेबास निरोप पाठविला. औरंगजेबानें ती अट कबूल केली, व तो आपल्या नातीस परत घेऊन गेला.

इ० स० १६९९ च्या सुमारास अजितसिंगानें मोंगलांचा पराभव करून जोधपुर घेतलें, व तो आपल्या वडिलोपार्जित गादीवर बसला. परंतु अजीमशाहानें त्याचा पराभव केल्यामुळें त्यास तेथून पुनः झालोर येथें पळून जावें लागलें.

पुढें ती लढाई सुरू होतीच. इ० स० १७०९ च्या सुमारास जोधपुरचा मोंगलांचा शूर सुभेदार इब्राहिमखान यास बादशाहानें परत बोलाविल्यामुळें रजपूत लोकांची पंढरी पिकली. अजितसिंगानें बरोबर मोठी फौज घेऊन पुनः जोधपुरावर हल्ला करून तें घेतलें. २६ वर्षेंपर्यंत जोधपूर औरंगजेबाचे ताब्यांत असून रजपूत लोकांशीं त्याची एकसारखी लढाई सुरू होती, व २६ वर्षेंपर्यंत दुर्गादास व अजितसिंग आपल्या शूर राठोड शिपायांसह आपली राजधानी परत मिळविण्याचा यत्न करीत होते. शेवटीं इ० स० १७०६ मध्यें त्यांनीं ती कायमची परत घेतली. या वेळीं रजपूत लोकांनीं मोंगलांची फार त्रेधा उडवून दिली. रागानें बेफाम झालेले व फार दिवस मोंगलांचे जुलमामुळें गांजून गेलेले रजपूत लोक मोंगलांवर तुटून पडले, व त्यांनीं एका क्षणांत त्यांची धूळधाण करून टाकिली. हजारों लोक मेले व हजारों पळून गेले. पूर्वीं मोंगलांनीं

१ दुर्गादास हा लूनी नदीचे कांठीं द्रुनेरा नांवाचा एक प्रांत आहे तेथील ठाकूर जातीचा होता. उदेपुरचा राणा राजसिंग यानें त्याच्याकडे अजितसिंगाच्या संरक्षणाचें काम सोंपविलें होतें, व तें त्यानें शेवटपर्यंत योग्य रीतीनें बजावून शेवटीं अजितसिंगास मारवाडची गादी प्राप्त करून दिली, व त्याबद्दल मुसलमान इतिहासलेखक व भाट त्याची फारच स्तुति करितात. त्याच्या प्रामाणिकपणाबद्दल दुसरी अशी एक गोष्ट सांगतात कीं, औरंगजेबाचा पुत्र अकबर यानें त्याचा आश्रय केला, त्या वेळीं अजीमशाहानें दुर्गादासाकडे चाळीस हजार मोहोरा पाठवून दिल्या, व त्या लांचास भुलून जाऊन तो अकबर यास आपले स्वाधीन करील असें त्यास वाटलें होतें. दुर्गादासानें अजीमशाहाचा तो हेतु तेव्हांच ताडला, व त्याचा तो लांच झुगारून देऊन आपला इमानीपणा कायम ठेविला—टाड.

जोधपूर घेतलें होतें त्या वेळीं तेथच्या रजपूत लोकांची कत्तल करून त्यांचीं घरेंदारें व संपत्ति यांचे तेच मालक बनले होते, त्या गोष्टीचा या वेळीं रजपूत लोकांनीं पक्का सूड उगविला. त्यांनीं तेथें स्थाईक झालेल्या मोंगलांची कत्तल करून आपलीं घरेंदारें पुनः परत घेतलीं. असें सांगतात कीं, त्या वेळीं मोंगल लोक आपला संशय कोणास येऊं नये म्हणून दिवसास तोंडानें ' सीताराम ' ' हरगोविंद ' असें म्हणून भिक्षा मागत, व रात्रीस तेथून दूर पळून जात. अशा रीतीनें अजितसिंगानें जोधपुरची गादी स्वपराक्रमानें पुनः प्राप्त करून घेतली.

आग्र्याचे आसपास जाट लोक व मुलतान प्रांतांत शीक लोक यांनीं बरेच दिवस बखेडे सुरू केले होते. औरंगजेबानें ते मिटविण्याकरितां पुष्कळ उपाय केले, परंतु शेवटीं त्यांचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं, व त्याच्या कारकीर्दीच्या अखेरीस ते बरेच प्रबल होऊन बसले. दक्षिणेंत मराठे व उत्तर–हिंदुस्थानांत रजपूत, जाट व शीख यांच्या बखेड्यांमुळें सर्व हिंदुस्थान देश त्या वेळीं औरंगजेबावर उलटला होता असें म्हटलें तरी हरकत नाहीं.

मागें सांगितलेल्या मोठमोठ्या स्वाऱ्या करण्यांत औरंगजेबाचा अपार खजिना रिता पडला होता, व त्यामुळें त्याची स्थिति फारच शोचनीय झाली होती. शिपाई लोकांचा पगार थकत चालला, व ते तो मागावयास आले म्हणजे त्याचा अतिशय संताप होई. तो कपाळास आंठ्या घालून “ मला लष्कराची जरूर नाहीं, याकरितां तुमची खुशी नसेल तर तुम्ही नोकरी सोडून चालते व्हा, ” असें तो त्यांस सांगे. तसेंच पैशाची टंचाई कमी होण्याकरितां त्यानें आपण होऊन आपलीं कांहीं पथकें कमी केलीं. औरंगजेबाच्या

फौजेसारख्या फौजेस वेळच्या वेळीं वेतन मिळणें जरूर होतें, व तें मिळेनासें झालें, तेव्हां ते उघड बंडावा करूं लागले. त्या वेळीं त्यानें झुलपिकारखानास एक पत्र लिहिलें आहे त्यांत तो असें म्हणतो कीं, "या चांडाळ पायदळाच्या गोंगाटानें माझे कान किटून गेले आहेत. कावळ्याच्या घरट्यांत कोणी शत्रु आला असतां जसे ते कावकाव करूं लागतात, त्याप्रमाणें हे लोक ओरडत आहेत." दुसऱ्या एका पत्रांत तो त्यास असें लिहितो कीं, "हल्लीं मला पैशाचा फार तोटा पडला आहे; जर कोणीं आपलें द्रव्य लपवून ठेविलें असेल तर त्याचा शोध करावा, व कोणाच्या जवळ असेल तर तें सर्व त्याजपासून हरण करावें." वरील मजकुरावरून पैशाचे संबंधानें औरंगजेबाची काय स्थिति झाली होती तें चांगलें ध्यानांत येईल.

अशा स्थितींत औरंगजेब विजापुराहून अहमदनगर येथें येण्याकरितां निघाला. जसजशी त्याची फौज कमी होत चालली, तसतसे मराठे त्याच्या फौजेशीं भिडत चालले. ते त्याच्या छावणीपर्यंतचा मुलूख लुटूं लागले, त्याची धान्यसामग्री पळवून नेऊं लागले, दाणावैरण आणणार लोकांस वाटेंतच कापून टाकूं लागले, खजिना मधल्यामध्येंच लुटूं लागले, व अशा रीतीनें त्यास तुच्छ मानूं लागले. त्याच्या लष्करांतील हिंदु लोक मराठ्यांकडे येऊन मेजवान्या झोडूं लागले व जातांना "अलहमदुल्लिल्ला, आमचा यजमान औरंगजेब यास परमेश्वर उदंड आयुष्य देवो, व अशीच आमची चैन चालो," असें थट्टेनें म्हणूं लागले. वाटेच्या श्रमानें औरंगजेबाचे ओझीं वाहणारे बैल व उंट थकून गेले होते, व त्याचे फौजेंतील मोंगल लोक हतवीर्य होऊन गेले होते. ते अस्ताव्यस्त व नाउमेद असे घाई-

घाईनें कूच करूं लागले; मराठ्यांचे बरकनदाज लोक व घोडेस्वार यांच्या बंदुकांच्या आवाजांनीं औरंगजेबाचे कान किटून गेले; भालेवाल्या लोकांच्या आरोळ्यांची व हल्ल्यांची त्यास मोठी दहशत बसली, व प्रतिक्षणीं "मराठे आतां वाटेंतच आपला फडशा करतात कीं काय ?" असें त्यास वाटूं लागलें. तथापि त्यानें एवढें मोठें लटांवर अहमदनगरास परत आणिलें व त्याबद्दल त्याची तारीफच केली पाहिजे. औरंगजेब मोठा धार्मिक व पुण्यशील होता म्हणूनच मराठ्यांच्या त्या कचाट्यांतून तो अहमदनगर येथें सुखरूप परत आला, असें कांहीं देवभोळ्या मुसलमान इतिहासकारांनीं लिहून ठेविलें आहे.

औरंगजेबाची प्रकृति दिवसेंदिवस क्षीण होत चालली होती, तथापि प्रतिदिवशीं दरबारांत येऊन तो आपला कारभार पहात असे. परंतु आंतून रोगग्रस्त प्रकृति व बाहेरून मराठे लोकांची भीति यांचे खालीं तो दडपून गेला होता. तो अहमदनगरास येऊन पोहोंचला त्या वेळीं "मी आतां आपल्या अखेरीच्या मजलेस येऊन पोहोंचलों" असें तो म्हणाला. त्यानें शेवटीं शेवटीं जीं पत्रें लिहिलीं आहेत, त्यांवरून त्याच्या दुष्ट कृत्यांबद्दल त्याच्या मनास होणारे क्लेश, ऐहिक सुखांविषयीं झालेली त्याची निराशा, व परलोकीं होणाऱ्या यातनांची भीति यांचे योगानें त्याच्या मनाची काय स्थिति झाली होती तें स्पष्टपणें दिसून येतें. आपल्या पित्यास कैदेंत टाकल्याबद्दल त्याला पश्चात्ताप झाला होता, असें त्याच्या कोणत्याही कृत्यावरून जरी दिसत नाहीं, तरी आपले पुत्र आपली आपल्या पित्याप्रमाणेंच स्थिति करितील कीं काय अशी त्यास मोठी भीति बसली होती, असें

स्पष्ट दिसतें; व त्यामुळें अंतकालीं त्यानें कोणासही आपल्याजवळ राहूं दिलें नाहीं.

मोअजीम यास त्यानें काबुलच्या सुभेदारीवर पाठवून दिलें होतें. त्यानें तेथून बादशाहास पत्र पाठविलें त्यांत असें लिहिलें होतें कीं, "अशा शेवटच्या कठिण प्रसंगीं आपल्या विचारास येईल असा कांहीं तरी राज्याचा बंदोबस्त करावा." परंतु औरंगजेबानें त्याचा भलताच अर्थ करून आपण जिवंत असतांच आपलें राज्य बळकाविण्याचा त्याचा विचार आहे, अशी शंका त्याचे मनांत आली. अजीमशाहा त्या वेळीं गुजराथच्या सुभेदारीवर होता. त्यानेंही बादशाहास एक पत्र पाठविलें, व त्यांत "गुजराथच्या हवेनें माझी प्रकृति नादुरुस्त झाली आहे, याकरितां आपण मला अहमदनगर येथें येण्याची परवानगी द्यावी," असें लिहिलें होतें. परंतु औरंगजेबानें तें पत्र पाहिलें, त्या वेळीं "शहाजहान अजारी असतां मीं जें निमित्त योजिलें होतें तें हेंच! महत्त्वाकांक्षेच्या रोगानें हवा जितकी लौकर बिघडते तितकी दुसऱ्या कोणत्याही रोगानें बिघडत नाहीं!!" असें तो म्हणाला. त्यानें अजीमशाहास अहमदनगर येथें येण्याची परवानगी न देतां त्याची तेथून माळव्याच्या सुभेदारीवर बदली केली. पुढें माळव्यांत जात असतां "आपल्या भेटीची मला फार उत्कंठा लागली आहे, तर एकवार मला येण्यास परवानगी असावी" अशी त्यानें पुनः आपले पित्यास आग्रहपूर्वक विनंती केली. त्या वेळीं बादशाहानें त्यास परवानगी दिली. परंतु भेट होतांच त्यानें त्यास सक्तीनें तेथून घालवून दिलें. कामबक्ष यास तर त्यानें अगोदरच विजापुरच्या सुभ्यावर पाठवून दिलें होतें.

ज्या अहमदनगराहून वीस वर्षांपूर्वी तो मोठ्या थाटानें आपला अवाढव्य सेनासमुद्र बरोबर घेऊन मराठ्यांचीं पाळेंमुळें खणून काढण्याकरितां, व सर्व हिंदुस्थानांत मोंगलांचें एकछत्री राज्य करण्याकरितां निघाला होता, त्याच ठिकाणीं तो छिन्नवैभव, हताश, ज्याच्या फौजेचा विध्वंस झाला आहे, व ज्याला मराठे लोकांची अतिशय धास्ती बसली आहे, असा मृत्यूच्या द्वाराशीं येऊन पडला. आपला अंतकाळ आतां समीप आला आहे असें त्यास वाटलें, त्या वेळीं त्यानें अजीमशाहास एक पत्र लिहिलें तें येणें प्रमाणें:—

" चिरंजीव शहाअजीमशाहा यासः—आशीर्वाद. माझें अंतःकरण तुझ्याकडे आहे. मला तर वृद्धावस्था प्राप्त होऊन अशक्ततेनें अगदीं ग्रस्त केलें आहे. माझ्या अवयवांतील एकंदर शक्ति नष्ट झाली आहे. मी या जगांत जसा एकटाच व परस्थ म्हणून आलों, तसा एकटाच व परस्थ म्हणून येथून जाणार. मी कोण व कशाकरितां जन्मलों, आणि माझ्या प्रालब्धीं काय लिहून ठेविलें आहे, हें मला कांहींच माहीत नाहीं. जो क्षण सुखांत गेला त्यानें आपल्या पश्चात् दुःख मात्र राखून ठेविलें. मी माझ्या राज्याचा संरक्षकही झालों नाहीं आणि पालकही झालों नाहीं. माझें बहुमोल आयुष्य व्यर्थ गेलें. माझ्या अंतःकरणांत सद्-सद्बुद्धीनें जशी जशी प्रेरणा करावी, तसा तसा मी वर्तन करीत गेलों. माझ्यामध्यें सदसद्विचारशक्ति नसे असें नाहीं. परंतु तिचा कडक प्रकाश माझ्या धुंद दृष्टीनें मला दिसला नाहीं. आयुष्याची शाश्वति नाहीं, ही गोष्ट मीं आपले मनांत वागविली नाहीं. गेलेला श्वास परत येत नाहीं आणि यामुळें पुढें माझ्या शाश्वत कल्याणाची मला आशा

नाहीं. माझे शरीरांत जो ज्वर असे तो निघाला आहे; व आतां तरी पुढें अस्थि आणि चर्म हींच काय तीं अवशिष्ट रहावयाचीं आहेत. प्रियपुत्र कामबक्ष हा जरी विजापुराकडे गेला आहे, तरी तो माझे जवळ आहे असें मी समजतों. प्रिय पुत्रा ! तूं तर त्याच्याहूनही जवळ आहेस. परंतु मोअजीम मात्र फार दूर आहे. माझा लाडका नातू (मोअजीम याचा द्वीतीय पुत्र अजीम उश्शान) हा ईश्वरी कृपेनें हिंदुस्थानाजवळ येऊन पोहोंचला आहे. माझा फौजफांटा आणि बाजारबुणगें हीं आतां माझ्याप्रमाणेंच त्रासून निराधार आणि निश्शस्त्र झाल्यासारखीं होतील, व त्यांच्याही जीवास माझ्याप्रमाणेंच शांति व समाधान यांचा अभाव होऊन त्यांच्या जीविताची पाण्याचे बुडबुड्याप्रमाणें किंवा आरशाचे मागील कल्हईप्रमाणें शाश्वति नाहीं हें सिद्धच आहे. त्यांचा राजा (मी) नाहींसा झाल्यावर त्यांना कोणी धनी किंवा पोशिंदा मिळेल किंवा नाहीं, हें त्या बिचाऱ्यांस मुळींच माहीत नाहीं. मीं या जगांत कांहीं एक बरोबर आणिलें नाहीं, आणि आतां या जगांतून जातांना मनुष्याचे ठायीं असणारी प्रत्येक गोष्टीची अशाश्वति आणि अनियमितता हीं मात्र मीं बरोबर नेत आहें. मला मुक्ति कशी मिळेल याची मला मोठी भीति वाटत आहे; आणि ईश्वराचे सन्निध मला कोणकोणत्या भयंकर शिक्षा व यातना भोगाव्या लागतील त्या कोणास माहीत ? ईश्वर हा कृपाळु आणि दयानिधि आहे, हें मला पूर्णपणें माहीत आहे, व त्यावर माझा दृढतर विश्वास आहे. परंतु मजकडून जीं अघोर व अक्षम्य पातकें घडलीं आहेत, त्यांबद्दल कृपाळू दयासागर परमेश्वरानें मजवर आपली प्रेमळ दृष्टि कशी ठेवावी, हें मला समजत नाहीं; आणि यामुळें माझें चित्त

भीतिग्रस्त झालें आहे. माझें प्राणोत्क्रमण झाल्यावर माझे पश्चात् माझें प्रतिबिंब म्हणून कांहींएक राहणार नाहीं. असो. मीं आपलें जहाज मृत्यूच्या अगाध समुद्रांत ढकललें आहे खरें; तें आतां कोणत्याही प्रकारच्या यातना, विपत्ति किंवा भीति यांच्या उंच लहरींवर जावो, चढो, कोठेंही आदळो किंवा पडो. ईश्वर माझे पश्चात् माझे मुलांस विजय व वैभव देण्यास समर्थ आहे. तथापि त्यांनीं आपलें आवश्यक कर्तव्य तें केलें पाहिजे. माझा लाडका नातू (बेदर बख्त) याचेवर ईश्वराची कृपा असावी म्हणून मी प्रार्थना करितों. बेदर बख्त याची व माझी आतां भेट होणार नाहीं, परंतु त्यास भेटावें अशी मला इच्छा होत आहे. माझी कन्या बेगम ही फार त्रस्त झाल्यासारखी दिसत आहे. परंतु ईश्वर हाच सर्वांच्या हृदयांत काय आहे याचा न्याय करण्यास समर्थ आहे. स्त्रियांचे मूर्खपणाचे व भलभलतें विचार त्यांच्या निराशेशिवाय त्यांना दुसरें कांहीं प्राप्त होऊं देत नाहींत. हेंच कायतें माझें शेवटचें म्हणणें. आतां येतो ! येतों !! येतों !!! ''

कामबक्ष यासही त्या वेळीं त्यानें एक अशाच प्रकारचें पत्र लिहिलें होतें. तें येणेंप्रमाणें:--

" राजपुत्र कामबक्ष यासः—माझ्या जिवाच्या जिवलग पुत्रा ! माझ्या चालत्या काळांत ईश्वरी आज्ञेनें व त्याच्या इच्छेप्रमाणें, मीं तुला माझ्यांत सामर्थ्य होतें तितक्या रीतीनें सर्व प्रकारच्या शहाणपणाचा उपदेश आणि ज्ञानतत्त्वाच्या गोष्टी कळविल्या. परंतु तुझ्या अप्रौढ बुद्धीप्रमाणें तूं माझ्या सांगण्याकडे जितकें लक्ष्य द्यावयास पाहिजे होतें तितकें दिलें नाहींस. असो. मी आतां येथून

एखाद्या उतारूप्रमाणें जातों. मीं आपलें आयुष्य व्यर्थ घालविलें याबद्दल मला फार वाईट वाटतें, परंतु आतां त्याचा उपयोग काय ? मला माझ्या पातकांचें व अविचारांचें फळ भोगिलें पाहिजे व तेंच शेवटीं मजबरोबर यावयाचें. मीं जन्मास येऊन कांहीं एक केलें नाहीं, याबद्दल परमेश्वर खचित आश्चर्य करीत असेल. मी एकटाच व्यर्थ आलों, आणि मी एकटाच जावयाचा. मी केलेल्या पापकर्मांचा वांटेकरी कोणीही होणार नाहीं. मीं आपला आत्मा अनेक दुष्कृत्यांनीं अत्यंत मलिन केला आहे. मला बारा दिवस सतत ज्वर येत होता, परंतु तो आतां गेला. जिकडे तिकडे मी पहातों तिकडे तिकडे मला ईश्वरी साक्षात्कार दिसतात. त्यांशिवाय दुसरें कांहीं दिसत नाहीं. माझ्या सैन्याचें, माझ्या बाजारबुणग्याचें आणि माझ्या पोटाचें आतां कसें होईल, ही जी मला चिंता आहे, तिचा उपयोग काय ? हाय हाय ! कोण हा दुर्वह लोभ आणि मायापाश ! माझी काय दशा होईल तें मला कांहींच दिसत नाहीं ! माझी कंबर जणूकाय मोडून गेली आहे; आणि माझे पाय केवळ तुटल्यासारखे होऊन मला चलनवलन देखील करण्याची शक्ति राहिली नाहीं. जो श्वास जातो तो बरा गेला असें प्रत्येक उच्छ्वासाला वाटत आहे. मी बहुत पातकें व घोरकृत्यें केलीं, त्यांबद्दल ईश्वर मला काय शासन करील तें कळत नाहीं. आतां माझे पश्चात् माझें सैन्य व शिबंदी यांचा माझे मुलांनीं बंदोबस्त ठेवावा. त्यांस मी इमानी आणि योग्य अधिकारी समजून त्यांच्या स्वाधीन माझा सर्व प्रकारचा वारसा व अधिकार परमेश्वरास साक्षी ठेवून सुपूर्त करितों. अजीमशाहा जवळच आहे. मजशीं जे प्रामाणि-

कपणानें वागले त्यांचा प्राणनाश मीं केला नाहीं, व त्यां-च्याबद्दलचें अपयश माझे माथ्यावर येण्याचें कारण नाहीं. ज्या अर्थीं आतां मी हा लोक सोडून जात आहें, त्या अर्थीं मी तुला, तुझे आईला व तुझे मुलाला ईश्वराच्या पाखरेखालीं ठेवून जातों. तो तुमचें रक्षण करील. मरणकाळच्या यातना व क्लेश मला एका मागून एक भासूं लागल्या आहेत. बाहादुरशाहा अजून जेथें होता तेथेंच आहे. परंतु त्याचा पुत्र हिंदुस्थानाजवळ येऊन पोहोंचला आहे. बेदर बख्त हा गुजराथेंत आहे. हय्यत अल् निसा (हा कोण होता तें कळत नाहीं) यानें आजपर्यंत कोणत्याही प्रकारचा दुःखाचा अनुभव घेतला नव्हता, त्यावर हल्लीं दुःखसंकटांचा केवळ वर्षाव होत असून त्यांजमध्यें तो अगदीं बुडून गेला आहे. बेगमेची काळजी घे. उदेपुरी[1] हिनें माझ्या दुखण्याचे संबंधानें फार कष्ट घेऊन बहुत श्रम सोशिले, व ती माझ्याशीं सहगमन करण्याची इच्छा करिते. परंतु कोण-तीही गोष्ट प्रसंगाप्रमाणें होणारी आहे. आपल्या कुटुं-बांतले किंवा दरबारचे जे लोक असतील, मग ते अप्रा-माणिकपणानें किंवा अविश्वासानें वागले तरी चिंता नाहीं, त्यांना वाईट रीतीनें वागवूं नकोस. आपले हेतु

---

१ उदेपुरी महाल ही जार्जिया येथील ख्रिस्ती जातीची होती तिला दारानें विकत घेतलें व त्याचा वध केल्यानंतर तिला औरंगजेबानें आपल्या जनानखान्यांत नेऊन ठेविलें असें हंटर साहेबांनीं मानूसी नामक इतिहासकर्त्याचा जो उतारा घेतला आहे त्यांत लिहिलें आहे. परंतु कीन साहेबांनीं अलमगीरनाम्याचा आधार देऊन ती रजपूत असून जोधपुरच्या सिसोदी वंशापैकीं होती असें लिहिलें आहे; व तिच्या नांवावरून ती रजपूत जा-तीची होती असें वाटतें.

आणि उद्देश सिद्धीस न्यावयाचे असतील तर सभ्यता आणि युक्ति यांनींच तुझें काम होईल, व याच गुणांची सर्वकाळ जरूर आहे. अंथरूण पाहून पाय पसरावे. आपल्या शक्तीप्रमाणेंच एखादें काम करण्यास हात घालावा; फौजेंतील लोकांचा मुशाहिरा देण्याचें राहिलें असून त्यांच्या तकरारी आणि कुरकुरी अद्याप शिलक आहेतच. दारा यानें न्यायानें व सदिच्छेनें आपले लोकांस बैठे पगार देण्याचें ठरविलें होतें. तरी त्याजकडून त्यांना अगदींच थोडा पगार मिळत गेला, व त्यामुळें त्याचे लोक त्याच्यावर नाखुष असत. आतां मी जातों. जें कांहीं बरेंवाईट माझे हातून झालें, तें मी केवळ तुझ्याकरितां केलें. मजविषयीं तुझा भलताच कांहीं ग्रह होऊं देऊं नकोस, व तुला मजकडून कधीं दुःख व शिक्षा झाली असेल तर तिचें स्मरणही करूं नकोस. त्याबद्दलचा आतां हिशेबच नाहीं. असें समज कोणींही आपला जीव कुडींतून निघून जातांना पाहिला नाहीं, परंतु मला माझा जीव माझ्या कुडींतून कसा निघून जात आहे तें दिसत आहे ! हाय हाय ! ! "

वरील दोन पत्रांवरून एवढा मी मी म्हणणारा औरंगजेब परंतु त्याची अंतकालीं काय स्थिति झाली होती व त्यानें केलेलीं भयंकार पातकें मूर्तिमंत डोळ्यांपुढें उभीं राहून परलोकीं होणाऱ्या यातनांबद्दल तो किती भिऊन गेला होता, हें स्पष्टपणें दिसून येतें. ज्यांचे हातून दुष्ट कृत्यें झालेलीं असतात त्यांची अंतीं अशीच गति व्हावयाची.

---

१ टाडकृत राजस्थानचा इतिहास.

अशा रीतीनें वैभवाचा ऱ्हास होऊन व मनास व शरीरास अतिशय क्लेश होऊन औरंगजेब तारीख ४ मार्च इ० स० १७०७ रोजीं पन्नास वर्षें बादशाही भोगल्यानंतर आपल्या वयाच्या ८८ व्या वर्षी सकाळची प्रार्थना म्हणून व नमाज पढून अहमदनगर येथें मृत्यु पावला. " या मृन्मय शरीरास कफन न घालतां जवळच कोठें तरी नेऊन पुरा " या त्याच्या आज्ञेप्रमाणें त्याला दौलताबादेजवळ रोझें येथें मुसलमान साधुसंतांच्या थडग्यांच्या शेजारीं अगदीं साध्या रीतीनें मूठमाती दिली.

औरंगजेब वारला त्या वेळीं त्याचे उशाखालीं एक मृत्युपत्र सांपडलें. त्यांत त्यानें असें लिहून ठेविलें होतें कीं, " मोअजीम यास सर्वांनीं बादशाहा असें कबूल करावें, आणि तो व अजीमशाहा या दोघांनीं राज्याचे हिस्से पाडून घ्यावे. एकानें उत्तरेकडील व पूर्वेकडील विभाग घेऊन दिल्ली येथें रहावें, व दुसऱ्यानें दक्षिणेकडील व नैर्ऋत्येकडील विजापूर व गोवळकोंडें या दोन राज्यांखालीं मोडणारा मुलूख शिवाय करून बाकीचा विभाग घ्यावा, व आग्रयास राहून राज्यकारभार चालवावा; आणि विजापूर व गोवळकोंडें येथील राज्य कामबक्ष यानें करावें.

---

१ त्यानें दुसरें एक मृत्युपत्र केलें होतें, व तें, त्याचें मन अंतकाळच्या वेदनांनीं व्यग्र झालें नव्हतें अशा वेळीं केलें होतें, असें दिसतें. त्यांत त्यानें आपल्या राज्याची व्यवस्था करून शेवटीं आपल्या उत्तरकार्याचीही व्यवस्था करून ठेविली होती. तो लिहितो कीं, मीं स्वतः टोप्या करून विकल्या त्यांच्या उत्पन्नापैकीं ४॥ रुपये शिलक आहेत तेवढ्या रकमेनें माझें उत्तरकार्य करावें, व कुराणाच्या प्रती करून जे ८०५ रुपये मिळविले आहेत त्यांचा गोरगरिबांस दान-

(पुढें चालू.)

डाक्टर गेमेली क्यारेरी हा तारीख २१ मार्च इ० स० १६९६ रोजीं औरंगजेबास भेटावयास गेला होता. तो त्याचें असें वर्णन करतो कीं, तो ठेंगणा व सडपातळ होता, आणि वयातीत झाल्यामुळें त्याच्या पाठीस पोंक आलें होतें. त्याचें नाक लांब होतें. त्याची पांढरी शुभ्र वाटोळी दाढी त्याच्या पिंवळट अंगवर्णावर विशेष खुलत असे. त्याचा पोषाग साध्या पांढऱ्या मलमलीचा असून त्याच्या पागोट्यास सोनेरी फीत लाविलेली होती, व त्यावर एक मोठा पाचेचा खडा असून त्याच्या सभोंवार दुसरे चार लहान पाच होते. त्याच्या अंगरख्याचे बंद उजव्या हाताखालीं बांधलेले होते. त्याच्या कमरेस रेशमाचा पट्टा असून त्याला त्याचा खंजीर लटकत होता. त्याचा जोडा (आफ्रिकेंतील) मूर लोकांच्याप्रमाणें असून, त्याचे पाय उघडे होते. त्याच्या डोक्यावर हिरवें राजछत्र असून दोन्ही बाजूंस दोन नोकर चवऱ्या वारीत होते. तो काठीला टेंकून उभा राहून अर्ज वगैरे घेत होता, त्यांवर स्वतः शेरे मारीत होता, व त्या वेळीं त्याची मुद्रा हसतमुख होती.

या ठिकाणीं आम्हीं हातीं घेतलेल्या चरित्राचा शेवट झाला. आतां चरित्रकथनाच्या रीतीप्रमाणें थोडासा उपसंहार लिहून आम्हीं आमच्या तूर्तच्या कारागिरींतून मोकळे होतों.

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

धर्म करावा.—एल्फिन्स्टन. [प्रत्येकानें आपल्या स्वतःच्या कमाईनें मिळविलेल्या द्रव्याचा उपयोग आपल्या उत्तरकार्याकरितां होईल अशी तजवीज ठेवावी अशी मुसलमानी धर्मशास्त्राची आज्ञा आहे.]

उपसंहार.

राजपुत्रास बालपणीं कोणत्या प्रकारचें शिक्षण पाहिजे या संबंधानें औरंगजेबाचे विचार.—औरंगजेबाचा गुरु मुल्ला शाहा त्यास भेटावयास येतो, व आपणास बालपणीं निरुपयोगी शिक्षण दिल्याबद्दल औरंगजेब त्याची निर्भर्त्सना करितो.–शहाण्या राज्यकर्त्यांचें कर्तव्यकर्म काय या संबंधानें शहाजहान बादशाहास त्यानें पाठविलेलें पत्र.–औरंगजेबाची राजनिति शाब्दिक होती किंवा तो बोलल्याप्रमाणें चालत असे.–त्याचे बोल व कृति हीं अगदीं भिन्न होतीं.–राज्यप्राप्तीकरितां त्यानें आपल्या बंधूंचे केलेले खून, व त्या संबधानें योग्यायोग्य विचार.–औरंगजेबाच्या हातून क्रूर कृत्यें झालीं किंवा नाहीं.–औरंगजेबाची धर्मसंबंधी वागणूक.–औरंगजेबाचा निग्रही, कंटक, व मेहनती स्वभाव.–राज्यकारभाराचे संबधानें त्याचें कोत्या नेजरेचें वर्तन, व त्याचा संशयी व बेभरंवशी स्वभाव.–त्याची आपल्या सरदारांशीं वर्तणूक.–त्याची स्वतःच्या पुत्रांशीं वागणूक.–अजीमशाहानें बंड वगैरे करूं नये म्हणून त्यानें एके प्रसंगीं अजीमशाहाबरोबर केलेली वर्तणूक.—त्याचा धर्मसंबंधी दुराग्रह व त्याचें राज्यकारभाराशीं संमेलन.—औरंगजेबाचे संबधानें कर्नल टाड यांचें मत.–विजापूर व गोवळकोंडें हीं राज्यें बुडविण्यांत त्यानें केलेली चुकी.–शिवाजीचा अपमान केल्यामुळें त्याचें झालेलें नुकसान.—औरंगजेबाचे राज्याचा वसूल.—औरंगजेब कसा असता तर लोकप्रिय झाला असता.

औरंगजेबाचें जन्म इ० स० १६१८ त झालें, व आपले बंधु व त्यांचा कुटुंबवर्ग यांपैकीं कांहींचे खून करून व कांहींस देशोधडीस लावून, व आपल्या पित्यास

कारागृहांत ठेवून अन्यायानें प्राप्त करून घेतलेल्या मोंगल-पदपादशाहीवर तो दिल्ली येथें इ० स० १६५८ त आरूढ झाला. आपणास लहानपणीं योग्य असें शिक्षण मिळालें नाहीं म्हणून त्याला फार वाईट वाटत असे. ज्यांना पुढें राज्यसूत्रें चालवावयाचीं आहेत, त्यांचें शिक्षण कोणत्या धर्तीवर पाहिजे या संबंधानें औरंगजेबाचे विचार फार प्रगल्भ होते. बरनीर साहेब या संबंधानें असें लिहितात कीं, " ज्या अर्थी इतर लोकांच्या मानानें पहातां राजपुत्रांचें जनन उच्च कुळांत झालेलें असतें व त्यांचा दर्जाही उच्च असतो, त्या अर्थी त्यांचे अंगीं शहाणपण व सद्गुण हेही ज्यास्त प्रमाणानेंच वसले पाहिजेत. आशिया खंडांतील राजांची दुःखद स्थिति, गैरशिस्त राज्यव्यवस्था, व त्यामुळें त्यांचा शेवटीं होणारा नाश याचें मुख्य बीज राजपुत्रांस बाळपणीं मिळालेलें अपुरें व अतैव घातुक शिक्षण हें होय, असें औरंगजेबास वाटत असे. राजपुत्र म्हटले म्हणजे बाल्यावस्थेपासून जनानखान्यांत रशिया, सरकेशिया, मिंग्रेलिया, जार्जिया किंवा युटोपिया येथच्या गुलाम करून आणलेल्या दासदासींच्या स्वाधीन केलेले असावयाचे. वर सांगितलेलीं माणसें नीच धंद्यांत पडलेलीं असल्यामुळें त्यांचीं मनें नीच असावयाचींच—वरिष्ठांशीं हांजीहांजीपणा करावयाचा व नम्रता दाखवावयाची, व हाताखालच्या नोकरांशीं गर्विष्ठपणानें वागून त्यांच्यावर जुलूम करावयाचा. तेव्हां अशा स्थितींत लहानाचे थोर झालेले वर सांगितलेल्या प्रकारचे राजपुत्र राज्यपदारूढ होण्याकरितां जनानखाना सोडून बाहेर पडले म्हणजे त्यांचें खरें कर्तव्य त्यांस मुळींच कळत नसतें. आपण काय स्वर्गांतून खालीं उतरलों किंवा पाताळांतून वर आलों असें त्यांस वाटूं लागतें, व त्यांच्यासभोंवार जी जी

गोष्ट त्याच्या नजरेस पडते तीबद्दल त्यांस मूळची कांहींच कल्पना नसल्यामुळें एखाद्या मूर्खाप्रमाणें तिचें त्यांस आश्चर्य वाटत असतें. ”

औरंगजेब बादशाहा झाल्यावर त्याचा गुरु मुल्ला शाहा हा, आपणास आपला जुना शिष्य आतां खातरीनें उमराव करील या आशेनें त्याला भेटावयास गेला, व त्यानें त्या कामांत रोषनार बेगम हिला मध्यस्थीस घातलें. परंतु तीन महिनेपर्यंत औरंगजेबानें त्याची दाद घेतली नाहीं. पुढें एके दिवशीं दानिषमनखान व दुसरे तीन चार विद्वान् लोक बरोबर घेऊन तो आपल्या खासगी बैठकीच्या दिवाणखान्यांत गेला, व तेथें आपल्या गुरुवर्यास बोलावून आणून त्यानें त्याच्या पूजेस आरंभ केला. तो त्यास म्हणाला, “ कसें काय, मुल्लाजी ! आपली काय इच्छा आहे ? आपले मनांत मी आपणास उमराव करावें असें आहे, परंतु तें पद मिळविण्यास योग्य असे गुण आपले अंगीं आहेत किंवा नाहींत तें मला अगोदर पाहिलें पाहिजे. लहाणपणीं तुम्हीं मला उत्कृष्ट शिक्षण दिलें असतें, तर मला तुम्हांस उमराव करणें भाग होतें.....परंतु तुम्हीं मला शिकविलें तें काय ?—फ्रांजिस्तान (युरोप) एक लहानसें बेट आहे; तेथें पूर्वी पोर्तुगालचा राजा मोठा बलवान् होता, नंतर हालंडचा राजा मोठा बलवत्तर झाला, व मागून इंग्लंडचा राजा त्या सर्वांत बलिष्ठ झाला. फ्रांजिस्तानच्या दुसऱ्या राजांच्या संबंधानें आपण मला सांगितलें कीं, फ्रान्स व अंदालूशिया येथील राजे इकडील लहानसान राजेरजवाड्यांप्रमाणें आहेत; हिंदुस्थानच्या बादशाहांच्या तेजापुढें ते सर्व दिपून जात आहेत; जगामध्यें अतिशय सुखी, श्रेष्ठ, जगज्जेते व पृथ्वीपालक असे फक्त हुमायून,

अकबर, जहांगीर, व शहाजहान एवढे चार बादशाहा होऊन गेले; इराण, उसबेग, काशगार, काथे (चीनच्या उत्तरेस एक राष्ट्र होतें), पेगू, सयाम, चीन, महाचीन येथील राजे हिंदुस्थानच्या बादशाहांचें नांव ऐकून कंपायमान होतात;—हेंच कीं नाहीं ? वा: ! आपणास भूगोलाची फार चांगली माहिती आहे ! आपलें ऐतिहासिक ज्ञानही फार अगाध आहे ! ! पृथ्वीवरील प्रत्येक राष्ट्राच्या संबंधानें मुख्य मुख्य गोष्टींचे शिक्षण मला देणें ही गोष्ट माझ्या गुरुजींनीं करावयास पाहिजे होती कीं नाहीं ? त्याचप्रमाणें त्या राष्ट्राचें उत्पन्न, त्याची शक्ति, त्याची लढाई करण्याची रीति, त्याचा धर्म, त्याची राज्यव्यवस्था, व त्याचें खरें कल्याण कोणत्या गोष्टींत आहे, तसेंच निरनिराळे इतिहास वाचून निरनिराळीं राष्ट्रें कशीं निर्माण झालीं, त्यांचा उदय व अस्त कसा झाला, ज्यांच्या योगानें अशा प्रकारचे मोठमोठे फेरफार व उलाढाली झाल्या अशा मुख्य मुख्य गोष्टी, किंवा अकस्मात् घडून आलेल्या गोष्टी, किंवा चुक्या कोणाकडून काय झाल्या, इत्यादि गोष्टींचें शिक्षण तुम्हीं मला देणें जरूर होतें कीं नाहीं ? मानवी जातीच्या इतिहासाचें व्यापक व प्रगल्भ ज्ञान मिळण्याची गोष्ट तर लांबच राहिली, परंतु या माझ्या राज्याची स्थापना करणाऱ्या माझ्या थोर थोर सर्व पूर्वजांचीं नांवें सुद्धां तुम्हीं मला शिकविलीं नाहींत ! त्यांचीं चरित्रें, त्यांनीं केलेले पराक्रम, व मोठमोठे जय मिळविण्याचे कामीं खर्च झालेली त्यांची अचाट शक्ति व बुद्धिसत्ता या संबंधानें कांहीं तरी माहिती तुम्हीं मला सांगितली का ? कोणत्याही राजाला त्याच्या राज्याचा ज्या इतर राष्ट्रांशीं संबंध पोहोंचतो त्या सर्व राष्ट्रांच्या भाषा येणें जरूर आहे. तुम्हीं मला

फक्त आरबी भाषा शिकविली, व त्या भाषेंत विशारदत्व मिळविण्यास निदान दहा बारा तरी वर्षें लागतात, तेव्हां माझ्या आयुष्याचा एवढा मोठा भाग तुम्हीं व्यर्थ घालविला, एवढा मात्र माझ्यावर जन्माचा उपकार तुम्हीं केला. राजपुत्रास शिक्षण देणें आहे तर त्यांत कोणत्या विषयांचा समावेश झालाच पाहिजे, याचा विचार न करितां तुम्हीं मला व्याकरण वगैरे फार चांगलें शिकविलें, व अशा रीतीनें निरुपयोगी, त्रासदायक व ज्याचा अंत कधींच होणार नाहीं असें शाब्दिक ज्ञान मला शिकविण्यांत माझ्या तारुण्याचे बिनमोल दिवस व्यर्थ खर्च केले !.....कायरे लुच्चा ! राजा व प्रजा यांचें एकमेकांशीं काय नातें आहे व त्यांचे परस्पर धर्म कोणते, एवढी तरी गोष्ट तूं मला शिकविणें जरूर होतें कीं नाहीं ? पूर्वी हिंदुस्थानचे जे बादशाहा होऊन गेले त्यांच्या मुलांप्रमाणें मलाही केव्हां तरी हातांत तरवार घेऊन राज्यप्राप्तीकरितां व स्वतःचा जीव बचाविण्यासाठीं बंधूंशीं सामना देण्याकरितां रणांगणीं उभें रहावें लागेल, ही गोष्ट तुझ्या लक्ष्यांत आली नाहीं काय ? लढाई कशी करावी, वेढा कसा द्यावा, सैन्य कोणत्या रीतीनें उभें करावें, यापैकीं कांहीं तरी तूं मला शिकविलें का ? या कामीं तुझ्यापेक्षां अधिक शहाण्या लोकांची सल्ला घेण्याची मला बुद्धि झाली, हें माझें मोठें भाग्यच समजलें पाहिजे ! आतां आपण आपल्या गांवीं चालते व्हा. यापुढें, पूर्वी तुम्ही कोण होतां, व पुढें तुमचें काय झालें तें कोणासही कळणार नाहीं तर फार चांगलें होईल ! ” अशा रीतीनें यथासांग पूजा केल्यावर त्यानें आपल्या गुरुजींस घालवून दिलें. आतां अशा प्रकारें गुरूचा उपहास करणें म्हणजे थोरपणाचें चिन्ह आहे असें

नाहीं. परंतु राजपुत्रांचें शिक्षण कोणच्या पद्धतीवर पाहिजे या संबंधानें औरंगजेबाचे विचार खरोखरच फार पोक्तपणाचें होते असें त्याच्या वरील भाषणावरून स्पष्ट दिसून येईल. उपयुक्त ज्ञानाचें शिक्षण न देतां भलतेंच निरुपयोगी घोकीव शिक्षण देण्यापासून कांहीं एक फायदा नसून मुलांकडून ते श्रम व्यर्थ करविल्यासारखें होतें; तेव्हां त्याबद्दल तीं मुलें पुढें जाणतीं झालीं म्हणजे त्यांच्याकडून औरंगजेबाप्रमाणेंच आपल्या गुरूंचा निषेध व्हावयाचा ! त्याचप्रमाणें औरंगजेबाच्या वरील लेखावरून हेंही ध्यानांत ठेवावयाचें कीं, मुलांचा परभाषेचें अध्ययन करण्यांत किती काळ फुकट जातो, व त्यामुळें आवश्यक ज्ञान शिकण्यास त्यांस किती विलंब होतो; परभाषा शिकण्यांत कालव्यय करण्यापेक्षां त्या भाषेंतलें ज्ञान स्वभाषेच्या द्वारानें मुलांस दिल्यास त्यांचा किती काळ वांचेल बरें, व तोच दुसऱ्या उपयुक्त विद्याभ्यासाकडे आणि ज्ञान संपादनाकडे लाविला तर किती फायदा होईल बरें ? औरंगजेबाच्या वरील लेखाचें पर्यवसान आपल्या देशाच्या सद्य:स्थितीवर तर उत्तम प्रकारें लागू होण्यासारखें आहे. बुद्धिवान मुलाला इंग्रजी भाषेचा चांगला परिचय होण्यास कमींत कमी सात वर्षें तर लागतातच. तेव्हां मग त्या भाषेंतील अनेक ग्रंथावलोकनाचा अधिकार त्यांस येतो. आणि ह्याप्रमाणें सात वर्षें केवळ परभाषेचा अभ्यास करण्यांत दवडावीं लागतात. तेवढ्या काळांत देशभाषेमध्यें अनेक उपयुक्त विषय शिकून त्यांमध्यें प्रावीण्य मिळवितां येईल. ज्या अर्थीं आपल्या देशांत इंग्रजी राज्य आहे, त्या अर्थीं ती भाषा शिकणें अगत्याचें आहे. परंतु मनुष्याच्या ज्ञानतत्त्वाचें सर्व भांडार आणि साहित्य केवळ त्याच भाषेंत राखून ठेवून ती भाषा

शिकल्याशिवाय इतर नुसत्या देशभाषांतून तें विविध-विषयक ज्ञान एतद्देशीय लोकांस मिळूं नये, व त्यासाठीं कोणींही देशहितचिंतकांनीं व अभिमान्यांनीं यत्न करूं नये ही मोठी शोचनीय आणि लाजिरवाणी गोष्ट आहे ! सर्व ज्ञानप्राप्तीच्या वाटा परभाषाधीन असणें हेंच देशांतील मूर्तिमंत अज्ञान होय! आमचे आधुनिक विद्वान् या गोष्टी-कडे लक्ष्य पुरवितील व स्वभाषेंत पुस्तकरूपानें उपयुक्त ज्ञानाचा सांठा करितील तर ते आमच्या कर्तव्यास जागले असें होऊन त्यांचे आपल्या मागसलेल्या देशभाषे-वर अतिशय उपकार होतील व त्याबद्दल होतकरू व पुढें होणारे विद्वान् लोक त्यांचे अत्यंत ऋणी होतील यांत शंका नाहीं.

शहाण्या राज्यकर्त्याचें कर्तव्यकर्म काय, या संबंधाचेही औरंगजेबाचे विचार फार प्रौढ होते. एकदां एका मोठ्या उमरावानें औरंगजेबास असें सांगितलें कीं, “ खाविंद ! आपण नेहमीं मोठमोठ्या कामांत व्यग्र असतां यामुळें आपली शरीरप्रकृति नीट राहणार नाहीं, व त्या कारणानें कदाचित् आपलें मानसिक स्थैर्य व धैर्य यांसही धक्का पोहों-चण्याचा बराच संभव आहे.” त्या उमरावाचे हे शब्द न ऐक-ल्यासारखें करून औरंगजेब दुसऱ्या एका विद्वान् उमरावा-कडे वळला व त्याला म्हणाला:—“ विद्वान् लोक हो ! कोणताही कठिण प्रसंग प्राप्त झाला असतां राज्यकर्त्यानें आपलें स्वतःचें आयुष्य धोक्यांत घातलें पाहिजे, व समय-विशेषीं तर आपल्या प्रजेच्या संरक्षणाकरितां हातांत तरवार घेऊन आपला प्राणही खर्ची घालण्यास तयार असलें पाहिजे, हेंच खऱ्या राज्यकर्त्याचें कर्तव्यकर्म आहे, याविषयीं तुमचें सर्वांचें एक मत असलेंच पाहिजे. असें असून

ह्या आमच्या थोर व विचारी उमरावाची अशी इच्छा दिसते कीं, मी माझ्या प्रजेचें कल्याण कोणत्या रीतीनें होईल याची मुळींच काळजी बाळगूं नये, तिचें दिवसें-दिवस ज्यास्त बरें होण्याकरितां काय केलें पाहिजे, त्याबद्दल उपाय योजण्यांत झोंपेशिवाय ज्या रात्रीच्या रात्री हल्लीं मी खर्च करीत आहें, तसें करूं नये, व आपले नीच व विषयपर मनोविकार अहर्निश तृप्त केल्याशिवाय राहूं नये. त्याला असें वाटतें कीं, मीं स्वशरीरसंरक्षणाकडे विशेष लक्ष्य द्यावें, व ज्या रीतीनें स्वतःची चैन चालेल व स्वतःस सुख होईल अशाच गोष्टी कराव्या,—म्हणजे अर्थात् या माझ्या अवाढव्य राज्याचीं सूत्रें एखाद्या वजिराच्या हातांत देऊन मी स्वस्थ बसावें ! ज्या अर्थी चक्रवर्ती बादशाहासारख्या थोर पुरुषाच्या पोटीं माझा जन्म झाला आहे, व ज्या अर्थी मी आज राज्यपदारूढ झालों आहें, त्या अर्थी परमेश्वरानें मला स्वतःकरितां श्रम करावे म्हणून उत्पन्न केलें नसून माझ्या प्रजेच्या कल्याणार्थ हा देह झिजविण्याकरितां त्यानें मला निर्माण केलें आहे ही गोष्ट त्याच्या लक्ष्यांतच येत नाहीं काय ? माझ्या प्रजेचें कल्याण करण्याकरितां मला आपल्या शरीरसंपत्तीची जितकी काळजी घेणें जरूर आहे, तितकी घेतलीच पाहिजे; परंतु त्या-पलीकडे स्वतःच्या सुखाची मला पर्वा करतां कामा नये. माझ्या प्रजेमध्यें स्वस्थता कोणत्या रीतीनें राहील, व तिचा भरभराट कोणत्या उपायांनीं होईल याचा विचार मला अवश्य केला पाहिजे. न्यायानें राज्य चालविणें, बादशाही अधिकार कायम ठेवणें, व आपल्या राज्याचें रक्षण करणें ह्या तीन गोष्टी जितक्या महत्त्वाच्या आहेत, तितक्याच महत्त्वाची प्रजेचें पालन करण्यांत दक्ष असणें ही गोष्ट आहे.

ज्या गोष्टींत मीं लक्ष्य घालूं नये म्हणून हा गृहस्थ मला सांगत आहे तसें मीं केलें तर त्याचा परिणाम पुढें काय होईल, व दुसऱ्याच्या हातांत राज्यसूत्रें दिलीं तर त्यापासून काय अनर्थ ओढवतील, याची त्यास अद्याप कल्पनाच नाहीं! सादीनें (हा एक नामांकित पर्शियन कवि होता) " आपलें राज्य आपण स्वतः चालवूं असा तुमचा निश्चय नसेल तर राज्यकर्ते होऊंच नका, राज्यकर्ते होऊंच नका!" म्हणून जें मोठ्या जोरानें म्हटलें आहे तें कांहीं तरी अर्थानें म्हटलें आहे! तुम्ही आपल्या स्नेह्याला जाऊन सांगा कीं, मीं तुमची प्रतिष्ठा ठेवावी व तुमचा मान राखावा अशी तुमची इच्छा असेल तर तुम्हांला जो अधिकार दिलेला आहे तो योग्य रीतीनें बजावा; व राज्यकर्त्यानें ग्राह्य करण्यास अयोग्य असा उपदेश करण्याचें धाडस पुनः करूं नका. अरेरे! सुख व विलास भोगण्याकडे आमच्या मनाची मूळचीच प्रवृत्ति झालेली असते! तें सांगण्यास अशा प्रकारचे तोंडपुजे उपदेशक कशाला पाहिजेत? चैनीच्या व सुखाच्या कुसुमास्तरित मार्गावरून चालत जाण्यास आमच्या सहचरिणी आम्हांस खातरीनें मदत करितील!"

औरंगजेबानें शहाजहान यासही अशाच प्रकारचें एक पत्र पाठविलें होतें. त्यांत तो असें म्हणतो कीं, " माझ्या संबंधानें आपला समज चुकीचा व्हावा या गोष्टीचें मला फार वाईट वाटतें, व आपण मला दोष देऊं नये अशी माझी इच्छा आहे. मी गादीवर बसलों आहें तरी आपली कल्पना झाली आहे त्याप्रमाणें मी गर्विष्ठ झालों नाहीं, किंवा उद्दामही झालों नाहीं..............आपणांस असें वाटतें कीं, मी आपल्या

राज्यास स्थैर्य व बळकटी आणण्याचे उपाय योजण्यांत कमी वेळ खर्च करून राज्यवृद्धीचें काम प्रथमतः हातीं घ्यावें. मलाही असेंच वाटतें कीं, मोठमोठ्या राज्यकर्त्यांच्या कारकीर्दी मोठमोठ्या विजयांनीं सुशोभित झाल्या पाहिजेत, व आपल्या हल्लींच्या राज्यविस्ताराची मर्यादा माझे हातून वाढली नाहीं, तर आपला परम थोर पूर्वज तैमुरलंग याच्या नांवास मीं काळिमा आणिली असें होईल, यांत काडीमात्र संदेह नाहीं. परंतु ज्या अर्थी माझी फौज दक्षिण व बंगाल येथें मोठमोठे पराक्रम करीत आहे, त्या अर्थी मी स्वस्थ बसलों आहें असें कोणीही म्हणणार नाहीं, किंवा आपणांसही तसें म्हणतां येणार नाहीं. मोठमोठे विजयी पुरुष हुशार राज्यकर्ते असतातच असें म्हणतां येत नाहीं, ही गोष्ट आपणांस माहीत आहेच. अशिक्षित रानटी लोकांनीं जगांतील पुष्कळ राष्ट्रें जिंकून घेतल्याचें आढळून येतें, व त्यांनीं मोठमोठे दिग्विजय केले असतांही थोडक्याच अवकाशांत त्यांचा मागमूसही राहिला नाहीं अशींही उदाहरणें आपल्या दृष्टीसमोर येतात. तेव्हां आपल्या प्रजेचें समदृष्टीनें व यथान्यायानें जो पालन करितो त्याच राज्यकर्त्याला ‘ थोर ’ ही पदवी साजते.”

आतां वर सांगितलेल्या पत्रांत राज्यकर्त्यास भूषणास्पद अशा राजनीतीचा जो निर्देश केलेला आहे, तो केवळ शाब्दिक आहे किंवा औरंगजेब त्याप्रमाणें स्वतः वागत होता, ही गोष्ट पहाणें राहिलें आहे. बरनीर साहेबांनीं त्याच्या स्वभावाचें वर्णन करतांना “ तो मोठा आंतल्या गांठीचा किंवा ज्याचें हृद्गत दुसऱ्यास कधींही कळणार नाहीं असा मोठा कावेबाज ” होता असें म्हटलें आहे. तेव्हां अशा प्रकारचा अधिकारसंपन्न पुरुष ठिकाठिकाणीं आपली कावे-

बाजी लढविल्याशिवाय केवळ कानांत तुळशीपत्र घालून आपल्या प्रजेशीं तो वागला असेल असें संभवत नाहीं. परंतु **डा० हंटर** साहेब म्हणतात कीं, " ज्या उच्च राजनीतीच्या तत्त्वांचा **औरंगजेबानें** उल्लेख केला आहे, त्याच तत्त्वांवर तो आपला राज्यकारभार चालवीत असे, व मुसलमानी कायद्याच्या अनुरोधानें पाहतां त्याच्या हातून अन्यायाचें असें कोणतेंच कृत्य झालें नाहीं; " व त्यास **ओव्हिंगटन** व **गेमेली क्यारेरी** या ग्रंथकारांचे लेख आधार म्हणून त्यांनीं दिलेले आहेत. डाक्टर साहेबाचें मत चुकीचें आहे असें म्हणण्याचें धाडस आम्हीं कसें करावें ? परंतु **औरंगजे**बानें ठिकठिकाणीं ' प्रजा ' या शब्दाचा जो उपयोग केला आहे, त्याच्या व्यापक अर्थांतून हिंदु लोक एका बाजूस काढले तर मात्र वरील म्हणणें अक्षरशः खरें आहे असें म्हणणें भाग आहे !

औरंगजेबाचे बोल व कृति हीं कांहीं कांहीं गोष्टींत परस्परांस अगदीं विरुद्ध होतीं असें दिसून येतें. त्यानें **शहाजहान** यास लिहिलेलें एक पत्र **बरनीर** साहेबांस मिळालें होतें, त्यांत त्यानें असें लिहिलें होतें कीं, " मीं सर्व जुन्या चालीरीतींसच फक्त धरून चालावें, व राज्यांत जो कोणी मरण पावेल त्याच्या मालमत्तेचा वारस बादशाहा हा आहे, म्हणून ती आपले ताब्यांत घ्यावी, अशी आपली इच्छा दिसते. एखादा उमराव किंवा मातबर शेटसावकार मरण पावल्यावर किंवा कांहीं कांहीं प्रसंगीं त्याचें प्राणोत्क्रमण होण्यापूर्वींच त्याच्या तिजोरीवर मोहोरा कराव्या, त्याचा पैसा व जडजवाहीर कोठें आहे तें दाखवावें म्हणून त्याच्या चाकरनोकर लोकांस मारहाण करावी, किंवा त्यांस कैद करावें, अशी आह्मांस पूर्वींपासून संवय झालेली आहे. ह्या चालीपासून

पैशाच्या बाजूनें पाहतां अतिशय फायदा आहे, ही गोष्ट निर्विवाद आहे; परंतु ही चाल किती दुष्ट व अन्यायाची आहे याची कल्पना तरी करतां येईल काय ? ” हंटर साहेबही या संबंधानें असें लिहितात कीं, “ खऱ्या वारसांच्या तोंडास पानें पुसून मयताची जिनगी सरकारांत जमा करण्याची जुनी मोंगलाई चाल होती तिचा औरंगजेब तिटकारा करीत असे, असें त्याच्या पत्रांवरून दिसतें.” परंतु एल्फिन्स्टन साहेब या संबंधानें असें लिहितात कीं, ‘ जेव्हां जेव्हां त्याचे अति जुने आणि फार लग्याचे मित्र मरण पावल्याचें वर्तमान त्यास लागे, तेव्हां तेव्हां तो जी वर्तणूक करी, तिजवरून त्याचें अंतःकरण निर्दय होतें हें उघड दिसतें. तो पुष्कळ वर्षेपर्यंत वांचला, तितक्या मुदतींत त्याला असे प्रसंग वारंवार आले. त्या वेळीं त्यानें कांहीं धर्मसंबंधी गोष्टी अथवा तत्त्वविचार पुढें आणून नंतर मयताची जिंदगी ताब्यांत घ्यावी, कोणी कांहीं अफरातफर न करील असा तिचा बंदोबस्त करावा, त्याच्या ठेवी उकरून काढाव्या, आणि त्याचें लोकांकडील येणें तजविजीनें वसूल करावें, असे तो सक्त हुकूम देत असे. ” तसेंच तो दक्षिणेंत असतां त्यानें झुलपिकारखानास जें एक पत्र पाठविलें होतें, त्यांत अतिशय आग्रहानें त्यानें त्यास असें लिहिलें होतें कीं, “ कोणीं द्रव्य छपवून ठेविलें असेल तर त्याचा शोध करावा, व प्रत्यक्ष कोणाच्याजवळ असेल तर तें त्याजपासून हरण करावें. ” वरील गोष्टीचा विचार केला तर औरंगजेबाचें वर्तन दुटप्पी असून त्यानें केवळ न्यायानें राज्य केलें, असें कदापि ह्मणतां येणार नाहीं. काफीखान व दुसरे कांहीं इतिहासकार तो न्यायी होता असें लिहितात. परंतु त्याच्या अन्यायाच्या कृत्यांचा विचारच केला नाहीं तर

मात्र त्यांचीं बाकीचीं सर्व कृत्यें न्यायाचीं होतीं ही गोष्ट सत्य आहे !

औरंगजेबानें राज्यप्राप्तीकरितां आपल्या बंधूंचे जे खून केले त्या संबंधानें हंटर साहेब असें म्हणतात कीं, " औरंगजेबाच्या प्रतिस्पर्ध्यांचा मुख्य आक्षेप त्यानें आपल्या बंधूंचे जे खून केले त्यांवर आहे....परंतु राजाच्या कुटुंबांतील मनुष्यें हींच त्याचे खरे शत्रु आहेत याचीं उदाहरणें पूर्वेकडील (आशिया खंडांतील) इतिहासांत पुष्कळ घडून आलेलीं आहेत, व त्यांवरूनच औरंगजेबास धडा मिळाला होता,ही गोष्ट त्यांस कशी समजली नाहीं?.... पूर्वेकडील देशांतील राजपुत्रास राज्यप्राप्तीशिवाय कधींच सुख होणार नाहीं, यामुळें त्यास आपली महत्त्वाकांक्षा शेवटास नेण्याचा उद्योग करणें भाग पडतें. .... हल्लीं मुसलमानी राज्यांत अशी चाल आहे कीं, अशा प्रकारच्या गादीवर हक्क सांगणाऱ्या पुरुषास, तो बहकून जाईपर्यंत जनानखान्यांत कोंडून ठेवावयाचें; परंतु यापेक्षां ठार मारण्याची जुनी पद्धत फार चांगली."

"औरंगजेब मोठा दयाळू होता, परंतु त्याचे इतर बंधु अतिशय महत्त्वाकांक्षी असल्यामुळें त्यांची त्याला नेहमीं भीति असे. त्याच्या पूर्वजांना त्यांच्या नातेवाईकांनीं केलेल्या बंडांचा चांगला अनुभव आला होता. राज्यप्राप्तीकरितां अकबराला आपल्या भावाबरोबर लढाई करावी लागली. जहांगीर यानें अकबराविरुद्ध बंड केलें होतें....शहाजहान हा आपला भाऊ शहारियार यास ठार मारून गादीवर बसला होता. अशा प्रकारचीं उदाहरणें डोळ्यांपुढें असतां, व दारा सुजा व मुराद हे डोळ्यांपुढें नांदत असतां, ते आपणास स्वस्थ राहूं देतील असें त्यास वाटेना. प्रत्येकाचा गादीवर सारखाच हक्क असल्यामुळें प्रत्येकास राज्यप्राप्तीची इच्छा

होतीच. औरंगजेबानें खरोखर राजसत्तेचा त्याग करून व बालपणीं घेतलेली फकिराची दीक्षा घेऊन संसाराचा त्याग केला असता. परंतु दारा व सुजा हे पाखंडी किंवा नास्तिक होते, व अशा प्रकारच्या मनुष्यांस गादीवरून हाकून देणें हें खऱ्या मुसलमानाचें कर्तव्यकर्म आहे, असें त्यास वाटलें. शिवाय त्याच्याही मनांत राजयधिकाराची जबरदस्त हांव उत्पन्न झाली होती. बरें, तो फकीर झाला असता तरी त्याच्या बंधूंनीं त्याच्या मानेवर सुरी ठेवावयास कधींही कमी केलें नसतें. राज्यावर ज्या इतर पुरुषांचा हक्क पोहोंचतो, त्यांच्या कपाळीं मृत्यु किंवा कैद यांपैकीं कांहीं तरी एक असावयाचेंच, तेव्हां औरंगजेबास अशा मंडळीस मृत्यूची शिक्षा देणें ज्यास्त पसंत वाटलें. असे खून करणें म्हणजे भयंकर तर खरेंच, परंतु तसें करण्यांत ज्यास्त दयाभूतपणा आहे, व राज्यकर्ताही भीतींतून कायमचा मोकळा होतो."

वर सांगितल्याप्रमाणें हंटर साहेबांनीं औरंगजेबाचा कैवार घेऊन त्याच्या घोर कृत्यांवर पांघरूण घालण्याचा जरी प्रयत्न केला आहे, तरी प्रांजलपणें वरील गोष्टींचा विचार केला तर त्याचें करणें दोषार्ह होतें, असें कोणासही कबूल करावें लागेल. आमच्या मतें औरंगजेबानें आपल्या बंधूंचे खून केले ही गोष्ट अति निंद्य असून कोणत्याही रीतीनें तिचें समर्थन करितां येणार नाहीं. पूर्वीच्या बादशाहांनीं आपल्या भावाबंदांस ठार मारिलें होतें, म्हणून औरंगजेबानेंही आपल्या बंधूंस ठार मारावें हा कांहीं सिद्धांत त्यापासून निघत नाहीं. त्यानें शहाजहान यास कैदेंत ठेविलें होतें, त्याप्रमाणें आपल्या बंधूंनाही नीट बंदोबस्तानें कैदेंत ठेविलें असतें, म्हणजे त्याचें काम भागलें असतें. दारा व

सुजा नास्तिक होते म्हणून औरंगजेबास त्यांचा गादी-वरचा हक्क उडवावा लागला असें हंटर साहेब म्हणतात, ही गोष्ट कदाचित् खरी असेल; परंतु मुराद हा नास्तिक होता असें कोठेंच लिहिलेलें नाहीं. शिवाय 'तुला दिल्लीची गादी प्राप्त करून द्यावी एवढ्याकरितांच मी झटत आहें' असा बहाणा करून औरंगजेबानें त्यास प्रथमतः सामील करून घेतलें असून, पुढें आपला डाव साधला असें त्यास वाटल्यावर त्यानें त्यास कैद करून व पुढें त्याच्यावर चमत्कारिक रीतीनें खुनाचा आरोप ठेवून त्यास ठार मारिलें. या अत्यंत नीच कृत्याचा हंटर साहेबांनीं कांहींच उल्लेख केला नाहीं हें कसें? औरंगजेबास खरोखर फकीर व्हावयाचें होतें तर मुराद याच्या स्वाधीन सर्व राज्यसूत्रें करून त्याला विदेही बनतां आलें असतें. तेव्हां केवळ स्वतःची महत्त्वाकांक्षा तृप्त करण्याकरितां त्यानें तें निवळ ढोंग केलें होतें, व अथपासून इतिपर्यंत त्याचे सर्व प्रयत्न स्वतःसच राज्यप्राप्ति करून घ्यावी म्हणून चालले होते. असें म्हणणें भाग पडतें.

औरंगजेबाच्या लांबचलांब पन्नास वर्षांच्या कारकीर्दींत त्याच्या हातून क्रूरपणाचें असें कांहींच कृत्य झालें नाहीं असें हंटर, कीन, एल्फिन्स्टन इत्यादि इतिहासकारांचें मत आहे. परंतु त्यानें तुळापूर मुक्कामीं भयंकर रीतीनें केलेला संभाजीचा खून, झिजिया कर हिंदु लोकांवर बसविला त्या वेळीं दाद मागण्याकरितां दिल्लीच्या रस्त्यांत हजारों हिंदु लोक जमले असतां त्यांच्या अंगावर बेलाशक हत्ती घालून त्यांच्या पायांखालीं शेंकडों लोक तुडवून मारिले ही गोष्ट, यशवंतसिंगाचा पुत्र पृथुसिंग यास भेटीस बोलविलें असतां केवळ त्याचे समयसूचक उत्तराचा मनांत विषाद उत्पन्न झाल्या

कारणानें त्यांस विषाचा झगा घालवयास देऊन त्यांचा केलेला खून, व विजापुरचा तरुण बादशाहा शिकंदर यास खरबुजांत विष चारून ठार मारणें, इत्यादि गोष्टी डोळ्यांपुढें असतां त्याच्या हातून क्रूरपणाचें कांहींच कृत्य झालें नाहीं असें म्हणणें म्हणजे केवळ धाडस व सत्याचा अपलाप होय !

औरंगजेब सुनी पंथाचा होता. त्याला आपल्या धर्माचा पूर्ण अभिमान असून त्याचें आचरण एखाद्या कडकडीत इमामाप्रमाणें असे. त्याचें एवढें मोठें ऐश्वर्य असतां ऐहिक सुखाचा उपभोग न घेतां तो फकिराच्या वृत्तीनें राहत असे. तो मांस खात नसे व दारू पीत नसे. तो कुराणांत सांगितलेले सर्व उपवास करीत असे. ट्राव्हरनियर नांवाचा फिरस्ता त्या वेळीं दिल्लीच्या दरबारीं होता तो असें लिहितो कीं, " इ० स० १६६९ त हिंदुस्थानांत एक फार मोठा धूमकेतु दिसूं लागला होता. तो एक महिनाभर होता. त्या वेळीं औरंगजेब फक्त लहानसा भाकरीचा तुकडा व थोडेंसें पाणी पिऊन राहत असे; तो उघड्या जमिनीवर निजून व्याघ्रचर्म पांघरीत असे; अशा प्रकारच्या वागणुकीमुळें त्याची प्रकृति बिघडून गेली होती. औरंगजेब अतिशय कृश व सडसडीत होता याचें मुख्य कारण त्याचे उपवास होत. " प्रत्येक मनुष्यानें कांहीं तरी उद्योग करावा अशी पैगंबराची कुराणांत आज्ञा आहे, त्याप्रमाणें औरंगजेब डोकीस घालण्याच्या टोप्या स्वतः तयार करीत असे, व त्यानें केलेल्या टोप्या त्याचे अमीर-उमराव लोक मोठ्या उल्हासानें विकत घेत असत. त्यानें कुराणाच्या स्वहस्तें दोन प्रती करून त्या मक्का व मदिना येथें पाठवून दिल्या होत्या. फक्त कुराणांत सांगितलेल्या लांबलांबच्या यात्रा त्याच्या हातून झाल्या नाहींत; व त्यानें

त्या, आपण इतके लांब गेलों तर आपले राज्यांत एखादा खेळखंडोबा माजून आपण कदाचित् राज्यास मुकूं, या भीतीनें केल्या नाहींत. बरनीर साहेबांनीं कोलबर्ट साहेबांस जीं पत्रें पाठविलीं आहेत त्यांपैकीं एकांत ते असें लिहितात कीं, " अबुल मुजाफर मोहिदीन महमद औरंगजेब अलमगीर याची आपल्या धर्मावर अतिशय श्रद्धा आहे. तो इमाम अबू हनिफाच्या मतांचा अनुयायी आहे. स्नान केल्यावर परमेश्वराचे ध्यानधारणेंत त्याचा बराच वेळ जातो. दररोज पढावयाचे नमाज एकदां मशिदींत व एकदां घरीं असे तो पढतो. प्रत्येक शुक्रवारीं व दुसऱ्या पवित्र दिवशीं तो निराहार करितो. दर शुक्रवारीं जुम्मा मशिदींत तो नमाज पढावयास जातो. तो रात्रीस स्वतःकरितां बांधलेल्या मशिदींत मुल्लांबरोबर वादविवाद करीत बसतो. तो खासगी वेळांत सिंहासनावर बसत नाहीं. सर्व रमजान महिनाभर तो निराहार करितो, त्या महिन्यांत म्हणावयाचें रोजे स्वतः म्हणतो, कुराण वाचतो, व विद्वान् मंडळीशीं धर्मसंबंधी विषयांवर चर्चा करीत रात्रीचे आठनऊ तास बसतो. कांहीं अपरिहार्य अडचणींमुळें त्याला मक्केची यात्रा करतां येत नाहीं. तरी तिकडे जाणाऱ्या यात्रेकरू लोकांची तो जी व्यवस्था ठेवितो त्याचें श्रेय त्यास प्रत्यक्ष मक्केस जाण्या इतकेंच मिळतें. धर्मानें निषिद्ध मानलेला कपडा, व सोन्यारुप्याचीं भांडीं तो कधीं वापरीत नाहीं. "

तथापि एल्फिन्स्टन साहेब या संबंधानें असें लिहितात कीं, " औरंगजेबाचीं पांचसातशें पत्रें बाळगून ठेविलेलीं आहेत, त्यांवरून त्याच्या स्वभावाविषयीं आपणास थोडेंसें ज्ञान होतें....त्याचा धर्मसंबंधांत अतिशय दुराग्रह होता, तरी तो देवभोळा नव्हता......त्यानें मशिदी किंवा इतर

धर्मादाय यांत आपला पैसा खर्च केला नाहीं. तो मुल्ला लोकांचे कबजाखालीं होता असें दिसत नाहीं, आणि फकीर व दरवेशी यांच्या ओढून ताणून आणलेल्या पवित्रतेस तो वारंवार तुच्छ मानीत असे." यावरून तो धर्मभोळा नसून त्यानें धर्माचे बाबतींत हिंदु लोकांचा जो छळ केला तो केवळ दुराग्रहानें केला असें सिद्ध होतें.

औरंगजेब मोठा निग्रही व दृढनिश्चयी होता; तसेंच तो मोठा कंटक असून मेहनती होता. सर्व दक्षिण पादाक्रांत करण्याकरितां तो दिल्ली सोडून खालीं आला त्या वेळीं त्याचें वय ६५ वर्षांचें होतें, व ब्रह्मपुरी येथून मराठ्याचे डोंगरी किल्ले घेण्याकरितां त्यानें कूच केलें त्या वेळीं त्याचें वय ८१ वर्षांचें होतें. अशा वयांत मोठमोठ्या मजला करणें, किल्ल्यांस वेढे देणें, लढाईची सर्व व्यवस्था स्वतः पहाणें, इत्यादि गोष्टी करणें म्हणजे फार कठिण होय. अशा दगदगीनें एखादा धट्टाकट्टा जवानही थकून गेला असता. ब्रह्मपुरी येथें असतांना भिमेला अकस्मात पूर येऊन त्याच्या छावणीचा बराच भाग वाहून गेला, व त्याचे बारा हजार लोक व असंख्य जनावरें मरण पावलीं; तसेंच परळीचा किल्ला घेत असतां पुनः त्याचें असेंच नुकसान झालें होतें; तथापि तो मुळींच डगमगला नाहीं. मावळासारख्या डोंगराळ प्रदेशांत ऊन, वारा, पाऊस यांपासून त्यास फार ताप होत असे; आपल्या अवाढव्य फौजेसह त्या डोंगराळ प्रदेशांतून जात असतां वाटेनें उतार नाहीं असे नद्यानाले, पाण्यानें तुडुंब भरलेलीं दऱ्याखोरीं, चिखलट व दलदलीचा प्रदेश, व त्यांतून जाणाऱ्या अरुंद पायवाटा, यांच्या योगानें त्यास फार अडचणी येत असत. कित्येक प्रसंगीं धान्याचा तोटा,

पाण्याचा दुष्काळ, व उन्हाचा तडाका यांच्या योगानें त्याचे लष्करांत रोगांच्या भयंकर सांथी येत असत; महामारीचा फेरा तर हटकून यावयाचाच; याशिवाय, आज मराठ्यांनीं खानदेशांत अमका मुलूख जाळला, उद्यां गुजराथचा तमका भाग लुटून फस्त केला, परवां विजापुराकडील तिसराच एक किल्ला सर केला, अशा प्रकारच्या भयंकर बातम्यांची वर्दी त्यास नेहमीं येऊन लागत असे. इतक्या गोष्टी होत होत्या तरी काडीभरही न डगमगतां त्यानें हातीं घेतलेलें काम दृढनिश्चयानें तसेंच पुढें चालवून तें शेवटासही नेलें. या संबंधानें खरोखर त्याची तारीफ करावी तेवढी थोडीच आहे.

राज्यकारभाराचे संबंधानें पहातां राज्यांतील सर्व खात्यांचा बारीकसारीक कारभार सुद्धां तो पहात असे. लढाई करणें असल्यास तिचा सर्व बेत तो अगोदर घालून देत असे, व अमुक एक तऱ्हेनें लढाई करावी म्हणून लिहून पाठवी. त्याच्याजवळ सर्व किल्ल्यांचे नकाशे होते, व त्यांवरून ज्या ठिकाणीं हल्ला करावयाचा तें ठिकाण तो नेमून देई. अफगाण लोकांच्या मुलुखांतील रस्ते कसे खुले करावे, मुलतान येथील शीक लोकांचे व आग्र्याचे आसपास जाट लोकांचे बखेडे कसे मोडावे, कंदाहार प्रांत कोणच्या रीतीनें परत जिंकून घ्यावा, अशा मोठमोठ्या कामांपासून तों अमक्या टोळीनें अमक्या दिशेनें जावें, आपणास अमूक एक सामान पाहिजे, अमक्या फौजेनें अमक्या ठिकाणीं तळ द्यावा, एथपर्यंत त्याचे लेख स्वदस्तुरचे आहेत. परगण्यांतील एखाद्या महसूलसंबंधी हलक्या प्रतीच्या कामगाराची नेमणूक करणें, किंवा दुसऱ्या एखाद्या कामावर एखाद्या कारकुनाची योजना

करणें, हें काम आपल्या दर्जास कमीपणा आणणारें आहे, असें त्यास वाटत नसे. आतां एवढ्या मोठ्या बादशाहानें अगदीं क्षुल्लक बाबींतही आपलें लक्ष्य पोहोंचविणें म्हणजे एक प्रकारें हलकटपणाच आहे असें कोणी म्हणतील; परंतु त्यावरून औरंगजेबाच्या अचाट बुद्धीची कल्पना मनांत येऊन आश्चर्यानें प्रत्येक मनुष्याचें मन अगदीं थक होऊन गेल्याशिवाय राहणार नाहीं!

औरंगजेब एवढा मोठा पराक्रमी बादशाहा असून त्याचा असा फजितवाडा कां झाला, व मोंगलांचे राज्याची बळकट इमारत पोखरून जाऊन ती एक-दम जमीनदोस्त होण्याचा प्रसंग कां आला, याचें सकृद्दर्शनीं आश्चर्य वाटण्यासारखें आहे. परंतु थोडासा विचार केला म्हणजे त्याचें खरें बीज औरंगजेबानें आपल्या हातानें पेरिलें होतें, व त्याचीं फळेंही त्यालाच भोगावीं लागलीं, असें दिसून येईल. त्याची कारकीर्द फसण्यास कारणीभूत अशा मुख्य गोष्टी दोन होत्या: एक, भावाबंदांचे खून केल्यामुळें व शहाजहान यास कैदेंत टाकून त्याचें राज्य बळकाविल्यामुळें आपलीही कोणी अशीच स्थिति करील कीं काय या भीतीनें झालेला त्याचा संशयी व भेभरंवशी स्वभाव, व दुसरी गोष्ट, धर्मसंबंधी दुराग्रह व त्याचें राज्यकारभाराशीं संमेलन.

पहिल्या गोष्टीच्या संबंधानें त्याचे मनांत जी भीति बसली होती तीमुळें त्यानें सर्व अधिकार, मोठमोठ्या जागा व देणग्या इत्यादि सर्व गोष्टी आपल्या हातांत ठेविल्या होत्या, व प्रत्येक क्षुल्लक बाबतींतही त्याला आपलें लक्ष्य पुरवावें लागत असे. आपले सरदार फार वेळ एकाच प्रांतांत राहिले तर कदाचित् ते प्रबल होऊन आपणावर

उठतील या भीतीनें तो वरचेवर त्यांच्या बदल्या करीत असे; आपले सरदार व अंमलदार काय करीत असतात याची बातमी कळण्याकरितां त्यानें पुष्कळ गुप्त हेर ठेविले होते; एखादे अंमलदाराचे संबंधानें त्यास कांहीं कुणकुण कळल्यास तो त्यास पत्रद्वारा उपदेश करीत असे; कोणास एखाद्या मोहिमेवर पाठविणें झालें तर सर्व अधिकार एकट्यासच न देतां त्याच्यावर देखरेख करण्याकरितां म्हणून त्याच्याबरोबर दुसरा कोणी तरी अधिकारी देत असे. सरदार लोकांच्या परिवारांत अगदीं हलक्या प्रतीच्या कामांवर सुद्धां गुप्त रीतीनें त्याचीं विश्वासु माणसें ठेवलेलीं असत. असें असतां त्यांना तो जीं पत्रें पाठवी त्यांत त्यांच्या इमानीपणाबद्दल त्यांच्या स्तुतीची रेलचेल केलेली असे, व त्यांस वारंवार नजराणे व देणग्या पाठवून खुश ठेवण्याचा तो प्रयत्न करीत असे. सारांश, ज्याप्रमाणें एखादा मनुष्य एखाद्याचे भजनीं लागावा त्याप्रमाणें त्याचें त्यांच्याशीं बाह्याचरण असे; परंतु अंतर्यामीं त्यांचेविषयीं नेहमीं संशय असे. कोणी सरदार आजारी पडला तर त्याची तो स्वतः शुश्रूषा ठेवी; एखाद्या सरदाराच्या नातेवाइकांपैकीं कोणी मृत झालें, तर स्वतः जाऊन त्याचें सांत्वन करी; कोणास कधीं दोष देणें झालें तर त्यास वाईट वाटणार नाहीं अशा रीतीनें सौम्य शब्दांची योजना करी; स्वतःस शत्रु उत्पन्न होतील या भीतीनें, ज्या अपराधांचा धर्माशीं किंवा त्याच्या बादशाही अधिकाराशीं संबंध पोहोंचत नसे अशा गुन्हेगारांवर तो मेहेरनजर करीत असे; इतकें करूनही त्याला लोकप्रीति संपादन करतां आली नाहीं. त्याच्या संशयी व दुटप्पी वर्तनामुळें त्याचे सरदार नेहमीं त्यावर नाखुश असत, व कोणत्याही मोहिमेंत ते

मनापासून झटत नसत. याचें उत्कृष्ट उदाहरण, झुलपिकारखानास जिंजी घेण्यास प्रथमतः सांगून मागून कामबक्ष याची त्या कामावर योजना केली त्या वेळच्या झुलपिकारखानाच्या वर्तनावरून चांगलें ध्यानांत येण्यासारखें आहे.

ज्याप्रमाणें आपल्या कामदार व सरदार मंडळीच्या संबंधानें औरंगजेबाचे मनांत संशय व बेभरंवसा असे त्याचप्रमाणें स्वतःच्या मुलांविषयींही त्याचें मन शुद्ध नव्हतें. त्यांचेविषयीं त्याचे मनांत प्रीतीपेक्षां भीति ज्यास्त होती. त्याला एकंदर पांच पुत्र होते. वडील पुत्र महमद व दुसरा मोअजीम हे एका रजपूत राजकन्येच्या पोटीं झाले होते; तिसरा अजीमशाहा व चौथा अकबर हे शहानवाजखान याच्या कन्येच्या पोटीं झाले होते; आणि पांचवा पुत्र कामबक्ष याचें जन्म उदेपुरी महाल नांवाच्या रजपूत राजकन्येच्या पोटीं झालेलें होतें. आपले पुत्र नेहमीं आपल्या कह्यांत राहतील अशा रीतीनें औरंगजेब त्यांच्याशीं वागत असे; व आपला पिता प्रसंगीं आपला प्राणही घेण्यास मागें पुढें पहाणार नाहीं अशी त्यांची खातरी असल्यामुळें तेही त्याला निरंतर भिऊन वागत असत.

वडील पुत्र महमद हा मोठा शूर होता. त्यानेंच आग्रयाचा किल्ला घेऊन शहाजहान यास कैद केलें होतें. पुढें स्वपराक्रमाविषयीं त्यास थोडासा गर्व होऊन त्याचा व मीर जुमला याचा बेबनाव झाला व तो कांहीं थोडा वेळ सुजा याजकडे निघून गेला. परंतु सुजाकडे त्याच्या इच्छेप्रमाणें त्यास सैन्यांत मोठासा अधिकार न मिळाल्यामुळें तो परत आला. औरंगजेबास त्याची मोठी दहशत बसली होती. तेव्हां तो परत येतांच त्यानें त्यास एक-

दम कैद केलें; व ग्वाल्हेरच्या किल्ल्यांत नेऊन ठेविलें. त्या ठिकाणीं तो शूर राजपुत्र इ० स० १६७१ त मरण पावला. दुसरा पुत्र मोअजीम हा मोठा आज्ञाधारक, निगर्वी, गरीब व शूर होता. परंतु त्याचेविषयीं औरंगजेबाचे मनांत नेहमीं अप्रीति व अविश्वास हीं असत. गोवळकोंड्याचें राज्य औरंगजेबानें घेतलें त्या वेळीं ह्या शाहाजाद्याचा त्यास विनाकारण संशय येऊन त्यानें त्यास सात वर्षेंपर्यंत कैदेंत ठेविलें होतें (१६८७–९४). पुढें त्यानें त्याची मुक्तता केली. परंतु त्यास आपणाजवळ न राहूं देतां त्यानें त्याची काबुलच्या सुभेदारीवर नेमणूक करून त्यास हिंदुस्थानाबाहेर घालवून दिलें. " मला कांहीं वेळ हिंदुस्थानांत येण्याची परवानगी द्यावी " म्हणून त्यानें अनेक वेळां औरंगजेबास विनंति केली. परंतु " आपण जिवंत असतां आपलें राज्य घेण्याचा त्याचा विचार आहे " अशी शंका त्याचे मनांत येऊन ती त्याची विनंति त्यानें मान्य केली नाहीं; व जेणेंकरून आपल्या सुभ्यांत कोठें तरी दूरच्या पल्लचावर त्यास आपल्या सर्व शक्तीचा उपयोग करणें भाग पडेल अशी कांहीं तरी कामगिरी तो त्यास नेमून देत असे. तिसरा पुत्र अजीमशाहा याचेविषयीं औरंगजेबाचे मनांत प्रथमतः प्रीति होती. परंतु पुढें त्याचेविषयींही त्याचे मनांत संशय उत्पन्न झाला. त्यानें बंड वगैरे करण्याचे भानगडींत पडूं नये, व तसें केलें तर त्याचा परिणाम काय होईल याची कल्पना त्याचे मनांत येऊन त्यानें स्वस्थ बसावें, अशा हेतूनें त्या वेळीं औरंगजेबानें जी युक्ति केली त्या संबंधाची एक चमत्कारिक गोष्ट सांगतात. ती गोष्ट येणेंप्रमाणें:—अजीमशाहाचे मनांत स्वतंत्र होण्याचे विचार घोळत आहेत असा औरंगजेबास संशय

आल्यावरून त्यानें त्यास दरबारांत बोलाविलें. परंतु दरबारांत येण्यास आपणास भीति वाटते अशी अजीमशाहानें सबब सांगितल्यावरून औरंगजेबानें त्यास " मी थोड्या लोकांनिशीं शिकारीस जाणार आहें त्या वेळीं मला येऊन भेट " म्हणून निरोप पाठविला. पुढें ज्या जागीं भेट होण्याचें ठरलें होतें, त्या जागेस त्यानें आपल्या विश्वासु घोडेस्वारांचा गुप्त रीतीनें वेढा देऊन ठेविला. अजीमशाहा आपल्या लवाजम्यासह बादशाहास भेटावयास आला; परंतु जसजसा तो बादशाहाचे गोटाजवळ येऊं लागला तसतसा त्या म्हाताऱ्या कावेबाज बादशाहानें कांही तरी निमित्त काढून त्याचा परिवार कमी केला; व तो कमी होत होत इतका कमी झाला कीं, अजीमशाहा बादशाहाचे डेऱ्याजवळ गेला त्या वेळीं त्याचेजवळ फक्त तीन असामी शिल्लक राहिले. परंतु त्यांचे घोडे धरावयास कोणीच चाकरनोकर येईना, त्यामुळें त्यांपैकीं दोघे घोडे धरावयास बाहेर उभे राहिले. पुढें शिलक राहिलेल्या एका असामीस बरोबर घेऊन तो बादशाहाचे भेटीस निघाला. परंतु बादशाहाचे जवळ जाऊन पोहोंचेपर्यंत त्याचे लोकांनीं त्या दोघांचीं सर्व शस्त्रें छिनावून घेतलीं. त्या वेळीं अजीमशाहास, आज बादशाहानें कपटानें आपला घात केला, व आतां जन्मभर आपणास कारागृहवास भोगावा लागणार, असें वाटलें. परंतु तो बादशाहाजवळ गेला त्या वेळीं त्या मानभावी म्हाताऱ्यानें त्यास मोठ्या प्रेमानें आलिंगन दिलें. नंतर त्यानें आपली भरलेली बंदूक अजीमशाहाचे हातीं देऊन त्यास अगदीं एकीकडच्या डेऱ्यांत नेलें व तेथें त्यास एक चमत्कारिक तऱ्हेची फार जुनी तरवार दाखविली व ती नागवी करून त्याचे हातांत दिली. नंतर

आपणास उष्मा फार होतो असें निमित्त करून, आपले अंगांत चिलखत वगैरे कांहीं नाहीं अशी अजीमशाहाची खातरी होण्याकरितां त्यानें आपली छाती खुली केली; आणि अशा रीतीनें आपला त्याच्यावर पूर्ण भरं-वसा आहे असें त्यास भासविलें. नंतर त्यानें अजीमशाहास मोठा नजराणा देऊन, " तुला मीं अटकेंत ठेविलें कीं काय असा तुझ्या लोकांस कदाचित् संशय येऊन घोटाळा होण्याचा संभव आहे, याकरितां तूं लौकर परत जा, " असें म्हणून त्यास निरोप दिला. अजीमशाहा परत येऊन पोहोंचतो तों त्याच्या सैन्यांत खरोखरच अतिशय गोंधळ होऊन गेला होता, व त्याच्या जनानखान्यांत मोठा आकांत चालला होता. परंतु या कृत्याचे संबंधानें अजीमशाहाचे मनांत आपले पित्याविषयीं पूज्यबुद्धि उत्पन्न झाली नाहीं इतकेंच नव्हे, तर जेव्हां जेव्हां औरंगजेबाचीं त्यास पत्रें येत, तेव्हां तेव्हां वरील गोष्टीचें स्मरण होऊन एकदम त्याचे मनांत भीति उत्पन्न होत असे.[1]

तसेंच अजीमशाहा गुजराथच्या सुभेदारीवर असतां त्यानें हवापालट करण्याकरितां अहमदनगर येथें येण्याची परवानगी मागितली होती. परंतु " शहाजहान अजारी असतां मीं जें निमित्त योजिलें होतें तें हेंच " असें औरंगजेब म्हणाला व त्यानें त्यास परवानगी दिली नाहीं. चौथा पुत्र अकबर यानें तर त्याच्या विरुद्ध बंड केलेंच होतें; व पांचवा पुत्र कामबक्ष ह्याच्यावर जिंजीच्या वेढ्याचे वेळीं तो मराठ्यांस फितूर आहे असा आरोप ठेवून त्यास झुलपिकारखानानें कैद करून औरंगजेबाकडे पाठवून दिलें होतें. अशा रीतीनें औरंगजेब निरंतर संशयानें भरलेला असल्यामुळें त्यास

१ हंटर.

त्याच्या एकाही पुत्रापासून किंवा सरदारापासून सुख झालें नाहीं.

दुसरी गोष्ट ' धर्मसंबंधी दुराग्रह व त्याचें राज्यकारभाराशीं संमेलन ' ही होय. अधिकाराच्या जोरावर आपण काय पाहिजे तें करूं असें औरंगजेबास वाटत होतें, व सारासार विचार न करतां तो हिंदुधर्माच्या छलास प्रवृत्त झाला होता, आणि हिंदु लोक त्यामुळें अतिशय चिडून गेले होते. त्यानें हिंदूंवर एकसारखा जुलूम चालविला होता. त्यानें त्यांस मोठमोठ्या सरकारी हुद्यांवरून काढून टाकिलें; त्यांच्यावर भलभलते कर बसवून त्यांची अप्रतिष्ठा केली; त्यांनीं आपल्या यात्रा भरूं नयेत म्हणून सक्तीचे हुकूम सोडले; त्यांच्या देवस्थानांचे विटे केले; शेंकडों देवालयांचा विध्वंस करून त्या ठिकाणीं मशिदी बांधल्या; लाखों मूर्ति फोडून टाकल्या; व अशा सर्व जुलमी कृत्यांवर मेरू असा झिजिया कर त्यांच्यावर बसविला. या सर्व गोष्टी त्यानें केवळ धर्मसंबंधी दुराग्रहानें केल्या होत्या, व त्याचा परिणामही त्यास लौकरच दिसून आला. झिजियासारखा जुलमी कर हिंदु लोकांवर बसविण्यांत औरंगजेबाचा मुख्य उद्देश असा होता कीं, पुष्कळ हिंदु लोकांस तो देण्याचें सामर्थ्य नसल्यामुळें ते त्या कराच्या बोजांतून मुक्त होण्याकरितां अनायासें मुसलमान होतील, व थोडक्याच वेळांत सर्व हिंदुस्थान यवनस्थान होऊन जाईल. औरंगजेबाच्या प्रजेपैकीं तीन चतुर्थांश लोक हिंदु होते; तेव्हां झिजिया कर बसविला म्हणजे ते मुसलमान होतील अशी कल्पना होण्याइतकी औरंगजेबाची कोती बुद्धि होती असें म्हणतां येत नाहीं. परंतु धर्मसंबंधी दुराग्रहाची धुंदी चढून त्याची दृष्टि इतकी अंध, व त्याची बुद्धि इतकी मंद झाली होती कीं, त्याचा

सारासारविचार नष्ट होऊन व केवळ दुराग्रहाचा बंदा गुलाम होऊन तो त्या हानिकारक छंदास लागला होता, व त्यामुळेंच मोंगलांच्या अवाढव्य राज्याचा अकबरानें घातलेला बळकट पाया ढांसळून गेला. औरंगजेबाच्या या भयंकर चुकीचा शिवाजीनें फार चांगला फायदा करून घेतला, व त्यामुळें त्याला मराठ्यांची एकी करण्यास व आपली सत्ता वाढविण्यास फारसे आयास पडले नाहींत.

त्या काळीं औरंगजेबासारखा शूर व विद्वान् असा दुसरा कोणीही पुरुष नव्हता असें म्हटलें तरी चालेल; परंतु त्याचे अंगीं राज्याभिलाष, दुष्टपणा आणि पापबुद्धि इत्यादि दुर्गुण अमर्याद रीतीनें वास्तव्य करीत असल्यामुळें त्याच्या त्या शौर्याचा व विद्वत्तेचा राजकारणांत काडीभरही उपयोग झाला नाहीं. जो मनुष्य दुष्ट, भ्रष्ट व कपटपटु असतो त्याला सर्व जग आपणाप्रमाणेंच दिसत असतें. औरंगजेब स्वतः विश्वासघातकी व अप्रामाणिक असल्यामुळें त्याला दुसऱ्या कोणाचाच विश्वास येईना, व कोणीही प्रामाणिक मनुष्य आहे असें त्यास वाटेना; व हेंच निंद्य गुण शेवटीं त्याच्या नाशास कारणीभूत झाले. तो जसजसा अधिकारापन्न होत गेला, तसतशी त्याची कपटबुद्धि अधिकाधिक वाढत चालली. त्याच्या अनावर राज्यलोभामुळें त्यानें जीं अघोर पातकें केलीं होतीं त्यांबद्दल आपल्या धर्माचे लोकांत आपली बेअब्रू व नाचक्की होऊं नये म्हणून, व मुसलमान लोकांस स्वपक्षाभिमानी राखावें म्हणून त्यानें हिंदु लोकांवर अत्यंत जुलूम चालवून त्यांस बाटविण्याचा सपाटा चालविला होता. अशा रीतीनें एक

१ औरंगजेबानें खानदेशांत बरेच लोक मुसलमान केले. खाव-

(पुढें चालू.)

अन्याय छपविण्याकरितां तो दुसरे अन्याय करण्यास प्रवृत्त झाला. या संबंधानें आर्मी साहेब असें म्हणतात कीं, " त्याचे प्रांतांत सर्वत्र जमिनी पडून राहिल्या आणि साळी, कोष्टी वगैरे कारागीर व उद्योगी लोक यांचे धंदे बसल्यासारखे झाले. कोणाचाच जीव सुचित्त व बिनधास्त राहिला नव्हता. मग अर्थात् औरंगजेबाला जमिनीचें उत्पन्न कमी येऊन त्याचे खजिन्यांत पैशाची तूट पडूं लागली, तेव्हां त्यानें हिंदु लोकांवर झिजिया नांवाचा एक नवीनच कर बसवून तो सक्तीनें वसूल करण्याचा सपाटा चालविला. "

औरंगजेबाच्या या जुलमी आचरणानें हिंदु व मुसलमान यांजमधील वैर ज्यास्त वाढत जाऊन मुसलमान बादशाहीविषयीं जिकडे तिकडे तिरस्कार व शाप ऐकूं येऊं लागले. मुसलमान धर्मसंस्थापक महंमद पैगंबर याचें धर्ममत म्हणजे केवळ समशेर आणि कुराण हेंच असून जगांतील सर्व लोकांस मुसलमान करण्याचा काय तो त्याचा उपदेश होता, व त्याच्या पोटीं कोणतींही व कशींही भयंकर पातकें झालीं तरी मुसलमानी धर्माचा प्रसार करणें हेंच त्या भयंकर पातकांचें प्रायश्चित्त होतें ! हेंच तत्त्व

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू).

यास हल्लीं जे देशमूख नांवाचे ब्राह्मण इनामदार आहेत त्यांच्या मूळपुरुषास औरंगजेबानें बाटविलें. त्याचेविषयीं अशी गोष्ट ऐकिवांत आहे कीं, औरंगजेबानें त्यास मुसलमान केल्यावर तो आपल्या घरीं परत आला. परंतु त्यानें शहाणपणानें आपल्या कुटुंबाशीं सर्व संबंध तोडून टाकिला, व बाहेर देवडीवर बसून तो आपला सर्व कारभार पहात असे.

१ टॉडकृत राजस्थानचा इतिहास.

औरंगजेबानेंही मनांत धरून राज्यलोभानें जरी पितृहत्या, भ्रातृहत्या, पुत्रहत्या इत्यादि महान् महान् पातकें केलीं होतीं, तरी त्या घोर पातकांचें प्रक्षालन किंवा प्रायश्चित्त म्हटलें म्हणजे वर सांगितल्याप्रमाणें हिंदु लोकांस बाटविणें व आपल्या धर्माचा प्रसार करणें हेंच होतें असें तो समजत असे ! कोण तरी हा दुराग्रह ! परंतु इतक्या दुराग्रहांत जरी तो शिरला होता तरी वर सांगितलेलीं क्रूर कर्में त्यास रात्रंदिवस जणू काय तोडतोडून खात होतीं ! त्याचे चित्तांतून शांति व सुख हीं अगदीं निघून गेलीं होतीं; व त्याचे बाप, भाऊ, पुत्र इत्यादि मंडळी त्याच्या अघोर कृत्यांची त्यास सतत अठवण देण्याकरितां त्याचे कानांत जसे काय मोठ्यानें घंटानाद करीत होती. तो आसन्नमरण होऊन पडला असतां त्यानें आपल्या अमदानींत जीं पातकें केलीं होतीं तीं मूर्तिमंत त्याच्यापुढें येऊन उभीं राहिलीं, व त्यांमुळें तो अतिशय विव्हल होऊन गेला. तशा अवस्थेंत त्यानें आपल्या पुत्रांस व नातवांस जीं पत्रें लिहिलीं आहेत त्यांत तो म्हणतो कीं, " मीं कोणत्याही दिशेकडे बघितलें तरी मला सर्वत्र देवदूत दिसत आहेत; व त्यांची चर्या शांत व सौम्य दिसत नसून जसा काय मीं त्यांचा अपराध केला आहे व ते क्रोधदृष्टीनें व भयंकर मुद्रेनें मजकडे पहात आहेत. " अशा रीतीनें अंतकालीं त्याची स्थिति अत्यंत शोचनीय झाली होती.

औरंगजेबाच्या प्रजेपैकीं तीन चतुर्थांश लोक हिंदु होते, हें मागें सांगितलेंच आहे; तसेंच अकबराचे वेळेपासून राज्यांतील मोठमोठे सरदार व सुभेदार हे बहुतेक शिया पंथाचे होते. औरंगजेब कट्टा सुस-

लमान व पक्का सुनी असल्यामुळें त्या दोघांचाही तो मनापासून द्वेष करीत असे. परंतु त्यांचाच भरणा ज्यास्त असल्यामुळें त्याला त्यांच्या मदतीनें राज्यकारभार चालविल्या-खेरीज गत्यंतर नव्हतें. अरवली डोंगर व राजपुतान्यांतील वालुकामय प्रदेश यांच्या सभोंवार रहाणारे शेंकडों शूर रजपूत व दुसरे हिंदु राजे व संस्थानिक यांची त्यास निरंतर भीति असे. रजपूत लोकांचे आपसांत तंटे नसते तर त्यांनीं मोंगल लोकांस हिंदुस्थानांतून कधींच हुसकून दिलें असतें. परंतु आपसांत तंटे कसे लावावे ही विद्या औरंगजेबास चांगली अवगत होती. अकबरानें पूर्वीपासून त्यांस फार चांगल्या रीतीनें वागविल्यामुळें ते त्यास बरेच वश झाले होते, व त्यानें आपल्या राज्यास जी बळकटी आणली ती त्याच लोकांच्या मदतीनें आणली होती. अकबराचे सैन्यांत हिंदु सरदार पुष्कळ होते. राजा तोडरमल्ल, ज्यानें त्यास बंगाल प्रांत काबीज करून दिला, व ज्यानें त्याच्या राज्याच्या वसुलाची शिस्त फार उत्तम व भक्कम पायावर घातली, तो हिंदूच होता. ज्या खात्यांतून विद्येचें अंग विशेष लागत असे, अशा खात्यांत विशेष भरणा हिंदूंचाच असे. मुसलमान कवींप्रमाणें ब्राह्मण कवीही त्याच्या पदरीं असत. लढाईचे कामीं त्याची मुख्य भिस्त हिंदु सैन्यावर व विशेषत: रजपूत सैन्यावर असे. आपण कसे झालों तरी परकीय देशांतून आलेले, तेव्हां सर्व हिंदु एक झाले तर आपला मागमूसही हिंदुस्थानांत राहूं देणार नाहींत, अशी अकबराची पक्की खातरी होती, व याच कारणामुळें तो मुख्यत्वेंकरून हिंदु लोकांस फार चांगल्या रीतीनें वागवीत असे. औरंगजेब अकबराप्रमाणेंच शहाणा होता, व अकबराचे राजनीतीचें खरें

तत्त्व त्यास कळलेलें होतें. परंतु धर्मसंबंधी दुराग्रहामुळें तो इतका अंध होऊन गेला होता कीं, त्यापुढें आपलें व आपल्या राज्याचें खरें कल्याण कोणत्या गोष्टींत आहे त्या सुद्धां गोष्टी त्यास दिसत नाहींतशा झाल्या होत्या ! ज्या हिंदु लोकांवर त्याच्या राज्याचा मुख्य आधार होता त्यांस त्यानें दूर केलें, व त्यामुळें त्याच्या कारकीर्दीच्या अखेरीस त्याचे राज्याची अवाढव्य इमारत डळमळूं लागली, आणि त्याचेमागें थोडकेच वर्षांत ती जमीनदोस्त होऊन तिचा मागमूसही राहिला नाहीं !

अकबरानें ज्या धोरणावर रजपूत लोकांशीं सख्य ठेवून त्यांच्या मुलींशीं शरीरसंबंध केला होता, त्यांतील हेतु आणि तत्त्व हीं त्या वेळच्या इतिहासकर्त्यांस समजलीं नसावीं असें वाटतें. त्यांच्या लेखांवरून मुसलमान व रजपूत यांचा बेटीव्यवहार केवळ मुसलमानांच्या शिरजोरपणामुळें झाला, असें ध्वनित होतें; कारण फेरिस्ता वगैरे इतिहासलेखकांचे ग्रंथ पाहिले तर त्यांत अशा प्रकारच्या बेटीव्यवहारांत त्या बादशाहाचा कांहीं राजकारणसंबंधी हेतु होता असें कोठेंच लिहिलेलें नाहीं. रजपूत हे शूर व सच्चे आहेत अशी अकबराची बालंबाल खातरी झाली होती; तेव्हां असे लोक आपले आप्त व स्नेही झाले म्हणजे आपल्या राज्यास बळकटी येईल असें अकबरास वाटलें, व त्याच धोरणावर त्यानें रजपुतांशीं बेटीव्यवहार सुरू केला, व त्याचें प्रत्यंतरही पुढें लौकरच दिसूं लागलें. अकबराचा पुत्र जहांगीर हा अंबेरच्या रजपूत राजकन्येच्या पोटीं झाला होता, व त्याचा पुत्र शहाजहान हा मारवाडच्या राजकन्येच्या पोटीं झाला होता. परंतु औरंगजेब हा रजपूत राजकन्येच्या पोटीं झाला नसून त्याची

आई तार्तर जातीची होती—म्हणजे तो निवळ मुसलमानी रक्ताचाच होता. त्यामुळें जहांगीर व शहाजहान यांचा ओढा ज्याप्रमाणें रजपुतांकडे असे, त्याप्रमाणें औरंगजेबाचा ओढा त्यांच्याकडे नव्हता. तथापि त्याच्या पूर्वजांनीं ज्या तत्त्वावर रजपुतांशीं बेटीव्यवहार ठेविला होता, तें तत्त्व त्यास पूर्णपणें अवगत होतें असें वाटतें. कारण त्यानेंही आपले पुत्र मोअजीम व अजीमशाहा यांचीं लग्नें रजपूत राजकन्यांशींच केलीं होतीं. परंतु औरंगजेबास धर्माभिमानापुढें कसलेंही महत्त्वाचें राजकारण अगदीं तुच्छ वाटत असे, त्यामुळें त्यानें आपल्या वाडवडिलांचें वरील धोरण बाजूस ठेवून रजपूत लोकांस अतिशय गांजलें, व त्यामुळें शेवटीं मोंगल बादशाहीचा मात्र नाश झाला.

कर्नल टॉड साहेबांनीं[1] राणा राजसिंग व औरंगजेब यांच्या स्वभावांची तुलना करीत असतां औरंगजेबावर फारच कडक रीतीनें टीका केली आहे. ते म्हणतात कीं, "मोंगलबादशाहा औरंगजेब हा अत्यंत अधमाधम आणि नीच वृत्तीचा होता हें त्याच्या कारकीर्दींत पावलोपावलीं दिसून येण्यासारखें आहे. इतिहासलेखक तर असें लिहितात कीं, त्याचे इतका दुष्ट, दुरात्मा, लोभी, हिंसक, क्रूर, निर्दय आणि विलक्षण बादशाहा आशिया खंडांतील कोणत्याही राष्ट्राच्या तख्तावर बसला नाहीं असें म्हटलें तरी चालेल. कोणत्याही प्रसंगीं औरंगजेबाकडून थोरपणाचें, उदारतेचें, व सुमनुष्यास शोभेल असें एकही कृत्य झाल्याचा दाखला सर्व इतिहासांत नाहीं. मनुष्य कसाही पापात्मा असला तरी त्याचे ठायीं कृतज्ञता म्हणून जो ईश्वरदत्त एक गुण आहे, त्याचा देखील त्याच्यामध्यें अभाव

१ टॉड.

होता ! त्यानें आपल्यावर उपकार करणाराचे आभार मानल्याचें उदाहरण त्याच्या एकंदर इतिहासांत सांपडणें दुरापस्तच. तो असा कृतघ्न स्वभावाचा होता कीं, त्याच्या शत्रूंनींही त्याच्यावर उपकृति केली असल्यास ती तो मुळींच मनांत न आणतां, ते त्यांचे उपकार फेडणें म्हणजे त्यांचा सर्वतोपरि कपटानें नाश करणें हेंच आपलें थोरपण व कर्तव्यकर्म असें तो समजत असे ! असला घोर, वनपशूहूनही नीच वृत्तीचा नराधम औरंगजेब हा मोंगल वंशांत उत्पन्न होऊन त्यानें मनुष्यस्वभावाच्या अत्यंत निंद्य व सदोष आचरणाची व कृत्यांची कमाल करून सोडली ![1] ”

टॉड साहेबांचा हा लेख, त्यांचा सर्व ओढा रजपुतांकडे असल्यामुळें बराच कडक झालेला आहे असें वाटतें. परंतु औरंगजेबाच्या कारकीर्दीचें सूक्ष्म रीतीनें अवलोकन करणारास असें स्पष्टपणें दिसून येईल कीं, वरील आक्षेपांपैकीं फारच थोड्या गोष्टींशिवाय बाकी सर्व गोष्टी औरंगजेबावर पूर्णपणें लागू पडण्यासारख्या आहेत, व ते आक्षेप केवळ धर्मसंबंधी दुराग्रहामुळें त्याच्यावर आलेले आहेत.

औरंगजेब ज्याप्रमाणें हिंदूंचा तिरस्कार करीत असे, त्याचप्रमाणें, तो सुनी असल्यामुळें शिया म्हणून मुसलमानांत जो दुसरा पंथ आहे, त्या पंथाचेही लोकांचा तिरस्कार करीत असे, हें मागें सांगितलेंच आहे. गोवळकोंडें व विजापूर हीं दक्षिणेंतील दोन मुसलमानी राज्यें शिया पंथांचीं होतीं, व म्हणूनच तीं त्यानें मोडून टाकिलीं. तो दक्षिण पादाक्रांत करण्याकरितां उत्तर-हिंदुस्थान सोडून खालीं आला, त्या वेळीं प्रथमतः त्यानें आपला मोर्चा या दोन राज्यांवर फिरविला. दुसरा एखादा राजकारस्थानी पुरुष असता तर त्यानें

1 राजस्थानचा इतिहास, उदेपूरवर्णन.—लोकहितवादी.

प्रथमत: आपला धर्मसंबंधी दुराग्रह जरा बाजूस ठेवून त्या दोन राज्यांशीं एकी केली असती, व जोरानें बळावत चाललेल्या मराठ्यांच्या जुटीचा नाश केला असता. परंतु औरंगजेब पडला दुराग्रही ! प्रथमत: तींच दोन राज्यें मोडावयाचीं हा त्याचा कृतसंकल्प ! तो टळावा कसा ? त्यानें आपल्या निश्चयाप्रमाणें तीं राज्यें मोडून टाकिलीं हें खरें; परंतु त्यामुळें त्याचा अतिशय तोटा होऊन मराठ्यांचा फार मोठा फायदा झाला. तीं राज्यें जिवंत होतीं तोंतर्यंत त्यांचा मराठ्यांवर बराच दाब होता, व पुष्कळ हिंदु सरदार त्यांचे पदरीं असल्यामुळें तेही मराठ्यांस विशेष जोर करूं देत नसत. परंतु औरंगजेबानें तीं राज्यें मोडून टाकिल्यामुळें तिकडील बहुतेक सरदार आपल्या फौजफांट्यासह मराठ्यांस येऊन मिळाले, व त्यांना लुटालूट करण्यास तो सर्व प्रांत अगदीं मोकळा सांपडला. अशा रीतीनें मराठे जोरावल्यामुळें पुढें औरंगजेबास त्यांना कह्यांत आणतां आलें नाहीं, व शेवटीं त्यांनींच त्याला चांगला हात दाखविला ! औरंगजेबाच्या राजनीतींत ज्या मोठमोठ्या चुक्या झाल्या त्यांपैकींच ही एक होय.

दुसऱ्या एका प्रसंगीं औरंगजेबाच्या हातून राजनीतींत आणखीं एक एवढा मोठा प्रमाद घडला, व त्याचें शहाणपण इतकें घसरलें कीं, त्याचीं फळें तो जिवंत असतां त्याला, व त्याच्यामागून त्याच्या पुत्रपौत्रांस भोगावीं लागलीं. इ० स० १६६६ त त्यानें शिवाजीस आपल्या भेटीस बोलाविल्यावरून तो दिल्लीस गेला होता. त्या वेळीं जर औरंगजेब त्याच्याशीं निष्कपटपणें वागता, व जयसिंग, मीर जुमला यांस ज्याप्रमाणें त्यानें आपले स्नेही करून ठेविलें होतें, त्यांप्रमाणें तो शिवाजीशींही स्नेह करून

त्याची आपल्या पहिल्या प्रतीच्या सरदारांत गणना करता, तर ज्या दक्षिणेंत त्याला आपलें सैन्य, खजिना, ऐश्वर्य, व शेवटीं आपला प्राणही खर्ची घालून पुरें पडलें नाहीं, तिकडे त्यास जाण्याचें मुळींच प्रयोजन न पडतां, त्या रणशूर गाजीनें दक्षिणेची उत्कृष्ट रीतीनें बाजू राखून विजापूर व गोवळकोंडें हीं राज्यें हां हां म्हणतां मोंगलांचे राज्यांत सामील केलीं असतीं, व मोंगलपदपादशाहीचा झेंडा कन्याकुमारी केपापर्यंत नेऊन फडकाविला असता. परंतु औरंगजेबाचे धर्मसंबंधी विचार जसे कोते होते, तशीच राजनीतींतही त्याची कांहीं अंशीं स्थिति होती. त्वरित लाभाच्या आशेस्तव तो परिणामावर नजर देत नसे. दुराग्रह सोडून दुसऱ्याची आपणावर प्रीति बसेल अशा रीतीचें वर्तन ठेवण्याचें त्याचे अंगीं सामर्थ्यच नव्हतें. त्याला शिवाजीची खरी पारख न झाल्यामुळें त्याला तो एखाद्या भुरट्या चोराप्रमाणें समजत असे. तशांत शिवाजीनें पूर्वी मक्केचे यात्रेकरू लुटले होते, त्यामुळें तर त्याची त्याला विशेष चीड आलेली होती. " शिवाजी म्हणजे डोंगरांतील एक उंदीर आहे, त्यास मी पाहिजे तेव्हां चिरडून मारीन, " अशी त्यास मोठी घमेंड होती. परंतु तो उंदीर किती जबरदस्त होता याची त्यास कल्पना नव्हती; व शेवटीं त्याच उंदरानें त्याच्या राज्यरूपी इमारतीचा पाया चोहोंकडून इतका पोखरून टाकिला, व त्याला जागजागीं एवढालीं मोठीं बिळें पाडलीं कीं, त्याच्या कारकीर्दीच्या अखेरीस तिला जरा धक्का पोहोंचतांच ती जमीनदोस्त होण्याच्या स्थितीस येऊन पोहोंचली होती. शिवाजीचा भरदरबारांत अपमान केला म्हणजे त्याचा गर्व जिरून तो सहजच जेरीस येईल असें औरंगजेबास वाटलें होतें.

परंतु सर्पाच्या शेपटीवर पाय दिला तर तो चावल्याशिवाय कसा राहील, हें त्याच्या लक्ष्यांत आलें नाहीं ! त्यानें शिवाजीचा अपमान केला ही गोष्ट, त्यानें ज्या एकंदर मोठमोठ्या चुक्या केल्या त्यांत गणली पाहिजे असें आमचें मत आहे.

औरंगजेब गादीवर आला त्या वेळीं मोंगलांचे ताब्यांत हिंदुस्थानापैकीं १६ सुभे होते, व त्यानें आपल्या कारकीर्दींत आणखी ४ सुभ्यांची त्यांत भर घातली. त्यांचीं नांवें व वसूल येणेंप्रमाणें:—

सुभ्याचें नांव.		वसूल रुपये.
१	बंगाल प्रांत (ओड्या प्रांत शिवाय करून) सुमारें.	४०००००००
२	बहार.	१२१५००००
३	ओड्या.	५७०७५००
४	अयोध्या (राजमहाल.)	१००५००००
५	दिल्ली.	१२५५००००
६	आग्रा.	२२२०३५५०
७	अलाहाबाद.	७७३८०००
८	लाहोर.	२३२०५०००
९	काबूल.	३२०७२५०
१०	अजमीर.	१९०००००
११	मुलतान.	५०२५०००
१२	माळवा.	९९०६२५०
१३	गुजराथ.	२३२९५०००
१४	खानदेश.	१११०५०००
१५	वऱ्हाड.	१५८०७५००
१६	गोंडवण (याचें उत्पन्न दिलेलें नाहीं.)	

१ कीन.

१७	औरंगाबाद किंवा बागलाण.	६८८५०००
१८	विजापूर.	५०००००००
१९	हैदराबाद.	५०००००००
२०	बेदर.	७२०००००
		३१७९३५०५०

शहाजहान यास पदच्युत केलें त्या वेळीं मोंगलांचे राज्याचा वसूल सुमारें २२ कोट रुपये होता; औरंगजेबाच्या कारकीर्दीच्या प्रारंभानंतर थोडकेच वर्षांत तो २४ कोट झाला, असें थामस नांवाचा ग्रंथकार म्हणतो; इ० स० १६६८ त तो २५ कोट होता असे थीवेनाट साहेब म्हणतो; यानंतर कांहीं वर्षांनीं मानूसीनें तो वसूल सुमारें ३२ कोट होता असें दिलें आहे; व हंटर साहेब तो ३८ कोट होता असें म्हणतात. परंतु औरंगजेबाची कारकीर्द संपण्यापूर्वी हा वसूल बराच कमी झाला होता. औरंगजेबाच्या राज्याच्या वसुलाच्या संबंधानें निरनिराळ्या एतद्देशीय व युरोपियन ग्रंथकारांनीं निरनिराळ्या वेळीं निरनिराळे आंकडे दिले आहेत. त्या सर्वांचें मंथन करून हंटर साहेबांनीं मोंगलांचे राज्याचे वसुलाचे संबंधानें खालीं दिल्याप्रमाणें माहिती दिली आहे.

आसाम शिवायकरून सर्व उत्तर-हिंदुस्थान व दक्षिण-हिंदुस्थानचा बराच मोठा भाग इतक्या मुलखाचा वसूल औरंगजेबास मिळत असे. सांप्रत ब्रिटिश सरका-

१ औरंगजेबाचे कारकीर्दीपर्यंत हे शेवटचे चार प्रांत मोंगलांचे राज्याला कायमचे जोडले गेले नव्हते.—कीन.

रच्या ताब्यांत जेवढा हिंदुस्थानचा भाग आहे, तेवढाच बहुतेक औरंगजेबाचे ताब्यांत होता. भेद इतकाच कीं, ब्रिटिशांच्या ताब्यांतल्या हिंदुस्थानांतील प्रांतावर त्यांच्या मुख्य गादीचा जितका साक्षात् अंमल आहे तितका साक्षात् अंमल त्याच्या ताब्यांतील प्रांतावर त्याच्या मुख्य गादीचा नव्हता. त्याच्या एकंदर मुलुखाची जी जमाबंदी ठरली होती तिचें निवळ उत्पन्न तीस कोटींपासून अड-तीस कोटी रुपयांपर्यंत होत असे, असा दप्तरीं दाखला आहे;—म्हणजे सांप्रत ब्रिटिश सरकारच्या ताब्यांत जो हिंदुस्थानचा मुलूख आहे त्याचा हल्लीं जो वसूल आहे त्याच्या रकमेच्या मोबदला दुसरा एखादा जिन्नस जितका मिळेल, त्याच्या तिपटीइतका जिन्नस मिळेल इतकी या रुपयांच्या रकमेची किंमत होती. परंतु औरंगजेबाला बहुत दिवस दक्षिणेमध्यें लढाया ज्या कराव्या लागल्या, त्या कर-ण्याकरितां तो दिल्लीहून निघाला त्यापूर्वी जेव्हां त्याची सत्ता शिखरास जाऊन पोहोंचली होती, तेव्हां देखील एकसारखीं कांहीं वर्षेंपर्यंत ही एवढी अडतीस कोट रुपायांची रक्कम पुरी होत होती किंवा नाहीं याचा संशयच आहे. तो दक्षिणेमध्यें जाऊन २६ वर्षें झाल्यावर, म्हणजे त्याच्या कारकीर्दीच्या शेवटल्या वर्षी, त्याच्या राज्याच्या वसुलाचा अंदाज फक्त तीस कोट रुपयांपर्यंत केला होता. वसूल घेण्याचे कामीं लोकांवर जुलूम होत असल्यामुळें केव्हां केव्हां लोक कांहीं तरी सबबी सांगून तो देण्याची टाळाटाळ करीत, व केव्हां केव्हां दंगे उपस्थित करीत. शिवाय कोणत्या तरी एखाद्या प्रांतांतील लोकांची सदोदित औरंगजेबाबरोबर उघड लढाई चाललेली असे. औरंगजेबाच्या राज्यांतील जमिनीचें निवळ उत्पन्न ३४,५०,९८,९००

रुपये ठरलेलें होतें; आणि जरी राज्याचे तुकडे तुकडे होऊन गेले तरी पुढील पन्नास वर्षांत हेंच परिमाण बादशाही खजिन्याच्या हिशेबांत, नांवाला खरें, परंतु कायमचें असें धरलेलें असे. इ० स० १७६१ मध्यें अहमदशाहा दुराणी हिंदुस्थानावर स्वारी करून दिल्लीस आला त्या वेळीं खजिन्यावरील अधिकाऱ्यांनीं वसुलाचा तक्ता त्याच्यापुढें हजर केला. त्यांत राज्याचा एकंदर वसूल ३४,५०,९६,४०० रुपये दाखविला होता. औरंगजेबानें दक्षिण—हिंदुस्थानांतील राज्यें खालसा केल्यानंतर, व त्याच्या राज्याला शेवटची उतरती कळा लागण्याच्यापूर्वीं, त्याच्या राज्यांतील जमिनींच्या वसुलाची परमावधि म्हटली म्हणजे ३८,५०,००,००० रुपये होती. यांपैकीं अडतीस कोटी रुपयांच्या जवळजवळ हिंदुस्थानांतील मुलुखाचें उत्पन्न असे, व बाकीचें उत्पन्न काश्मीर आणि काबूल या प्रांतांचें असे. इ० स० १६९५ मध्यें औरंगजेबाच्या राज्याच्या एकंदर वसुलाचा अंदाज ८०,००,००,००० रुपये केलेला होता, आणि इ० स० १६९७ मध्यें ७७,५०,००,००० रुपये केलेला होता.

वर सांगितलेल्या सुभ्यांशिवाय औरंगजेबाचे कारकीर्दीचे प्रारंभीं कंदाहार, बल्क आणि बुखारा या प्रांतांवर मोंगलांचा अंमल होता. परंतु त्याचे कारकीर्दीचे अखेरीस मोंगलांचा त्या प्रांतांवरचा हक्क नाहींसा झाला. तसेंच औरंगाबाद, विजापूर, बेदर व गोवळकोंडें या प्रांतांवर कांहीं थोडा वेळ औरंगजेबाचा अंमल होता. परंतु मराठ्यांनीं त्यांवर हल्ले कर करून त्या मुलखाची हैराणगत केली होती यामुळें त्याचा फारच थोडा वसूल औरंगजेबास पोहों-

चत असे; आणि काबूल व बंगाल या प्रांतांवरीलही त्याचा अंमल कमी कमी होत चालला होता.

वर सांगितलेले वसुलाचे आंकडे ठरावीक होते खरे, परंतु ते बरोबर रीतीनें वसूल होत होते असें म्हणतां येत नाहीं. हिंदु लोकांवर फक्त झिजिया कर बसविल्यामुळें त्यांना पूर्वीपेक्षां जवळजवळ दुप्पट कराचें ओझें द्यावें लागत असे. मग हा वसूल सरकारी पोत्यास जमा होत असो किंवा वसूली अंमलदार तो मधल्यामध्येंच घशाखालीं टाकीत असोत. परंतु ह्या करामुळें आपणावर सरकारदेण्याचें दुप्पट ओझें लादलें गेलें आहे, ही गोष्ट मनांत आल्यामुळें त्यांना फार चीड आली होती. औरंगजेबानें अशा रीतीनें अतिशय क्षुल्लक बाबतींत हिंदूंचा जो एकसारखा छल चालविला होता त्यामुळें ते लोक बेहोष होऊन गेले होते व त्या कारणानें त्याचे राज्यास जो धक्का बसला, तशा प्रकारचा धक्का, पूर्वीच्या कांहीं मुसलमान राज्यकर्त्यांनीं सारासार विचार बाजूस ठेवून भयंकर रक्तपाताचीं जीं अनन्वित कृत्यें केलीं होतीं तशा प्रकारच्या कृत्यांपासूनही बसला नसता.

मोंगलांचे राज्यांतील बडे लोकांचे तीन वर्ग होते. पहिल्या वर्गांतील लोकांस अमीरउमराव [अमीर हें एक वचन, व उमराव हें त्याचें अनेक वचन आहे.], दुसऱ्या वर्गांतील लोकांस मनसबदार व तिसऱ्या वर्गांतील लोकांस रोजिनदार अशीं नांवें होतीं. अमीरउमराव मंडळींत मोडणारे लोक पिढीजाद सरदार किंवा वतनदार नसून बादशाहाच्या मनांत आल्यावर तो पाहिजे त्याला पाहिजे त्या वेळीं अमीर करीत असे. त्यांचें वैभव क्षणभंगुर असे, व बादशाहाची मर्जी जेणेंकरून निरंतर सुप्रसन्न राहील अशा

रीतीनें ते त्याच्याशीं वागत असत. त्यामुळें त्या लोकांत अगदीं नीच कुलांत उत्पन्न झालेली, अशिक्षित व पूर्वी गुलामाच्या स्थितींत असलेली अशी बरीच मंडळी असे. रंकाचा राव व रावाचा रंक बादशाहास एका क्षणांत करितां येत असे, यामुळें बादशाहाचा शब्द झेलून धरण्यास ही मंडळी निरंतर तयार असे व त्या कारणानें त्यांच्यांत हांजीहांजीपणा व तोंडपुजेपणा फार भरलेला असे. या प्रत्येकाजवळ बरीच शिबंदी असल्यामुळें बादशाहाचा पुष्कळ भरंवसा या मंडळीवर असे; व ते लोकही बादशाहीचे खरे आधारस्तंभ आपणच आहों असें आपणांस समजत असत.

वर सांगितलेल्या बडे लोकांस पांचशेंपासून तों बारा हजार स्वारांपर्यंत फौज ठेवण्याचा अधिकार असे. एक हजार स्वार ज्यास ठेवण्याचा अधिकार असे त्याच्यापासून वरील मंडळीस अमीर असें म्हणत असत, व त्याच्यापासून खालील मंडळीस मनसबदार असें ह्मणत असत. अमीर लोकांत एक हजारी, दोन हजारी, पांच हजारी, सात हजारी, दहा हजारी, बारा हजारी, अशा पायऱ्या होत्या. बादशाहाचे पुत्र हे बारा हजारी उमरावांपैकीं असत. कोणत्या अमिरानें किती फौज ठेवावी याचा निर्बंध बादशाहा ठरवीत असे, व वर जीं 'एक हजारी,' 'दोन हजारी' अशीं नांवें दिलीं आहेत तीं केवळ किताबादाखल असून त्यांच्याजवळ एक हजार किंवा दोन हजारच फौज असावयाची असा नियम नव्हता. ह्या लोकांचे तनखे फार मोठमोठे होते, व त्यांना जहागिरीदाखल कांहीं जमीनही तोडून दिलेली असे. परंतु त्यांस बाहशाहास खुश ठेवण्याकरितां निरंतर मोठमोठ्या देणग्या व नजरनजराणे

द्यावे लागत असत. शिवाय त्यांचा स्वतःचाही खर्च वाजवीपेक्षां फाजील असे. त्यामुळें वरील मंडळीपैकीं बरीच मंडळी निरंतर कर्जबाजारी असे. राज्यांतील बड्या अधिकाराच्या सर्व जागा ह्या उमराव लोकांसच मिळत असत, व हे लोक एकदां आपल्या अधिकारावर जाऊन पोहोंचले म्हणजे प्रत्यक्ष दुसरे बादशाहाच बनत असत. ते आपल्या हाताखालील प्रजेस पाहिजे त्या रीतीनें वागवीत असत व त्यांच्यावर वाटेल तसा जुलूम करीत असत. असो. वर सांगितल्या प्रकारचे उमराव सर्व राज्यभर पसरलेले होते. प्रत्यक्ष बादशाहाचेजवळ निरंतर पंचवीसपासून तीसपर्यंत उमराव लोक असत, व त्यांस आठवड्यांतून एक दिवस, बादशाहा ज्या वाड्यांत किंवा किल्ल्यांत रहात असे त्याचा पहारा करावा लागत असे. अमीरउमराव लोकांच्या हाताखालीं जे स्वार असत त्यांस दर घोड्यास पंचवीस रुपये मिळत असत. परंतु ती सर्व रक्कम स्वारांच्या हातांत न जातां त्यांचे धनी मध्येंच तोंडांत टाकीत असत. याशिवाय ठरावीक संख्येपेक्षां कमी लोक पदरीं ठेवून त्यांचे पैसे ते खात असत ही गोष्ट अगदींच निराळी.

मनसबदार लोक अमीरउमराव लोकांपेक्षां खालच्या पायरीचे होते. अमिरीचा अधिकार मिळण्यास प्रथमतः मनसबदारीवर काम करावें लागत असे. ह्या मंडळीचा पगारही बराच मोठा असे—म्हणजे १५० रुपयांपासून ७०० रुपयांपर्यंत असे. ठरावीक फौजेशिवाय प्रत्येकाजवळ दोनपासून सहापर्यंत बादशाही शिक्क्याचे घोडे असत. बादशाहाशिवाय दुसऱ्या कोणाचाही अधिकार या लोकांवर नसे, व त्यांचा व उमराव लोकांचा दर्जा जवळजवळ सारखाच

असे. फक्त बादशाहाच्या दरबारीं या लोकांची संख्या दोनशेंपासून तीनशेंपर्यंत असे.

रोजिनदार हे मनसबदारांपेक्षां खालच्या पायरीचे लोक होते. त्यांना रोजच्या रोज पगार मिळत असे, म्हणून त्यांस रोजिनदार म्हणत असत. जरी हे लोक मनसबदारांपेक्षां खालच्या पायरीचे होते, तरी ह्यांपैकीं कांहीं मंडळीस मनसबदारांपेक्षांही ज्यास्त पगार मिळत असे. ह्या लोकांची संख्या फारच मोठी होती व ह्यांचा पेशा बहुधा कारकुनीचा असे. बादशाही शिक्कामोर्तब करणें, खजिन्यावर वराती पाठविणें वगैरे कामें ह्याच लोकांकडे होतीं, व आपापल्या अधिकाराच्या मगदुराप्रमाणें हे लोक कमीज्यास्त प्रमाणानें लांचखाऊ असत.

अकबराचे कारकीर्दीपासून वर सांगितलेल्या तिन्ही प्रकारच्या बडे लोकांच्या जागा सर्व जातींच्या व सर्व वर्णांच्या लोकांस त्यांच्या त्यांच्या हुशारीप्रमाणें मिळत असत; मग ते हिंदु असोत किंवा मुसलमान असोत किंवा दुसरे कोणी असोत. जहांगीर व शहाजहान यांनींही तीच शहाणपणाची पद्धत तशीच पुढें कायम राखिली होती. परंतु केवळ धर्मसंबंधी दुराग्रहामुळें औरंगजेबानें ती वहिवाट बंद केली; इतकेंच नव्हे, तर त्यानें हिंदु लोकांस नोकरीस ठेवूं नये असा सक्तीचा हुकूम फर्माविला होता; व ह्या त्याच्या अविचारी व जुलमी वर्तनाचा परिणामही त्याला चांगलाच भोगावा लागला.

औरंगजेब अतिशय शूर, हुशार, शहाणा, कारस्थानी, दूरदृष्टि असा असून त्याचा असा जो फजितवाडा झाला, व अकबरानें आपल्या शहाणपणानें मोंगलपदपादशाहीचा घातलेला भक्कम पाया जो खचला याचें मुख्य कारण

किंवा **औरंगजेबाच्या** कारकीर्दीचें खरें व्यंग त्याच्याच अंतःकरणांत होतें. जर त्याची बुद्धि कोती नसती, जर त्याचें मन फाजील संशयी नसतें, जर त्याच्या सरदारांशीं त्याची वर्तणूक बेभरंवशाची नसती, जर त्यानें आपल्या राज्यकारभाराशीं आपल्या धर्माची सांगड घातली नसती, जर त्यानें हिंदु लोकांचा विनाकारण छळ केला नसता, जर त्यानें **शिवाजीचा** अपमान केला नसता, व जर तो आपल्या एकंदर प्रजेशीं **अकबराप्रमाणें** उदार व मोकळ्या मनानें वागता, तर त्याचे कारकीर्दीत **मोंगलांचे** राज्याचा अतिशय भरभराट होऊन **हिमाचलापासून** तों **कन्याकुमारी** केपापर्यंत सर्व **हिंदुस्थानभर** त्याचें एकछत्री राज्य होऊन गेलें असतें, व तें फार दिवस टिकून **औरंगजेबाचे** कीर्तीनें सर्व भरतखंड—किंबहुना सर्व **आशियाखंड**—कित्येक शतकें दुमदूमून जाऊन थोर **अकबराची** कदाचित् लोकांस विस्मृतिही पडली असती.

परिशिष्ट (अ).

मयूरासन.

औरंगजेब बादशाहाजवळ एकंदर सात सिंहासनें होतीं. त्यांपैकीं एकावर फक्त हिऱ्यांचेंच काम केलेलें असून, बाकीच्या सहांवर हिरे, पाच, माणिक, मोतीं यांचीं कामें केलेलीं होतीं.

वरील सिंहासनांपैकीं मुख्य सिंहासनास मयूरासन असें म्हणत असत. तें मुख्य दरबारच्या ठिकाणीं ठेविलेलें असे. त्याची लांबी सुमारें ६ फूट व रुंदी सुमारें ४ फूट होती. या सिंहासनास वीसपासून पंचवीस इंच उंचीचे भक्कम चार पाय असून त्यांत चार गातें बसविलेलीं होतीं, व त्यांच्या आधारानें गादीची जागा तयार केलेली होती. वर सांगितलेल्या गातांपैकीं तीन बाजूंच्या म्हणजे उजव्या, डाव्या, व मागच्या बाजूंच्या अशा तीन गातांवर वरील मेघडंबरीस आधारभूत असे बारा खांब उभे केलेले होते. पुढची किंवा दरबाराच्या समोरची बाजू अगदीं खुली होती. पाय व गातें सोन्यानें मढविलेलीं असून त्यांवर उत्कृष्ट नक्षीचें काम केलेलें होतें. त्यांच्यांत जागजागीं हिरे, माणकें व पाच यांचे हजारों खडे बसविलेले होते. प्रत्येक गाताच्या मध्य-भागीं एक मोठें बदकशाही माणीक बसविलेलें होतें, व त्याच्या चार बाजूंस चार पाच बसविलेले होते; व अशा रीतीनें गाताच्या दोन्ही टोंकांपर्यंत माणकांच्या चौकड्यामध्यें एक मोठा पाच, व पाचेच्या चौकड्यामध्यें एक मोठें माणीक असें उत्तम जडावाचें काम केलेलें होतें. तसेंच या चौकड्यांच्या मध्यंतरीं जी जागा खुली होती तिच्यांतून हिरे बसविलेले होते. या प्रत्येक हिऱ्याचें वजन दहापासून बारा कारातांपर्यंत होतें. हे हिरे कांहींसे चापट परंतु तेजःपुंज होते. सिंहासनाचे कांहीं भागावर सोन्याचे कोंद-णांत पाणीदार मोत्यें बसविलेलीं होतीं. ह्या सिंहासनास चार पायऱ्या होत्या. सिंहासनावर भरजरी गाशा व त्यावर लोड व तिवाशा होत्या. तसेंच त्याचे एका बाजूस ढाल, तरवार, धनुष्य, बाणांचे भाते वगैरे आयुधें लटकलेलीं होतीं. हीं सर्व हत्यारें, गाशे, लोड, तिवाशा, व सिंहासनाच्या पायऱ्या हीं वर सांगितले-ल्या सर्व प्रकारच्या रत्नांनीं विभूषित केलेलीं होतीं.

या सिंहासनास जडलेल्या माणकांमध्यें १०८ माणकें फारच मौल्यवान् होतीं. त्यांपैकीं अगदीं हलक्या माणकाचें वजन १०० कारात असून कांहीं कांहीं २०० कारातांहूनही ज्यास्त वजनाचीं होतीं. उत्कृष्ट पाणीदार पाचही पुष्कळ जडलेले होते, परंतु ते फुटलेले होते व त्यांचें वजन ३० पासून ६० कारातांपर्यंत होतें.

सिंहासनास माणकांपेक्षां पाच ज्यास्त बसविलेले होते. मेघडंबरीच्या आंतल्या बाजूस हिरे, मोत्यें वगैरे बसविलेलीं असून सभोंवार मोत्यांची झालर लाविलेली होती. मेघडंबरीचा घुमट चतुष्कोण असून त्यावर एक मयूराचें चित्र बसविलेलें होतें. त्याचें शेपूट उभारलेलें असून त्याच्यावर नीळ व दुसरे निरानिराळ्या रंगांचे उत्कृष्ट खडे बसविलेले होते. त्या मयूराचें सर्वांग सोन्यानें मढविलेलें होतें, व त्यांत उत्कृष्ट रत्नें बसविलेलीं होतीं. त्याच्या छातींत एक मोठें माणीक बसविलेले होतें, व तेथून एक पिवळट रंगाचें ५० कारात वजनाचें एक मोतीं खालीं लटकत ठेविलेलें होतें. मयूराच्या दोन्ही बाजूंस त्याच्या उंचीइतकेच दोन गुच्छ बसविलेले होते, व त्यांत सोन्याचीं फुलें बसविलीं असून त्या फुलांत निरनिराळीं रत्नें बसविलेलीं होतीं. सिंहासनाची जी बाजू दरबाराच्या समोर होती, तिच्यांत एक ८०।९० कारात वजनाचा तेजःपुंज हिरा अशा रीतीनें बसविलेला होता कीं, बादशाहा सिंहासनावर बसला म्हणजे त्या हिऱ्याचें तेज त्याजवर पडत असे. या हिऱ्याच्या सभोंवार माणकें व पाच बसविलेले होते. तथापि या सिंहासनाचा अतिशय मौल्यवान् भाग म्हटला म्हणजे मेघडंबरीच्या खालीं जे खांब होते ते होत. या खांबांसभोंवार उत्कृष्ट पाणीदार मोत्यांचे सर सोडलेले होते, व त्या प्रत्येक मोत्याचें वजन ६।१० कारातपर्यंत होतें. सिंहासनापासून चार फुटांच्या अंतरावर दोहों बाजूंस दोन छत्र्या उभ्या केलेल्या होत्या. या छत्र्यांच्या दांड्या ८ फूट उंचीच्या असून हिरे, माणकें व मोत्यें यांनीं त्या मढविलेल्या होत्या. छत्र्या तांबड्या किनखाबाच्या केलेल्या असून सभोंवार मोत्यांच्या झालरी सोडलेल्या होत्या.

हें सिंहासन तयार करण्यास तैमूरलंगानें सुरवात केली होती, व तें शहाजहान बादशाहानें पुरें केलें. बादशाहाच्या जवाहीरखान्याचा हिशेब ठेवणारे, व या सिंहासनाच्या संबंधानें खर्च करणारे यांनीं या सिंहासनास १०,७०,००,००,००० रुपये खर्च झाला असें लिहून ठेविलेलें आहे. टॅव्हरनियर नांवाचा फिरस्ता औरंगजेबाचे कारकीर्दींत दिल्ली येथें होता त्यानें हें सिंहासन स्वतः पाहिलेलें होतें, व त्यानें वर लिहिल्याप्रमाणें वर्णन केलेलें आहे. नादिरशाहानें इ० स० १७३९ त दिल्ली शहर लुटून नेलें त्या वेळीं तो हें सिंहासन घेऊन गेला. हल्लीं या सिंहासनाचा अवशिष्ट राहिलेला फारच थोडा भाग इराणचे शाहाचे जामदारखान्यांत आहे असें म्हणतात.

परिशिष्ट (ब).

कोहिनूर हिरा.

हा सकलरत्नसारभूत अमोलिक हिरा मूळ **कोलूर** नांवाच्या खाणींत सांपडला. **ट्राव्हरनियर** नांवाचा फिरस्ता **औरंगजेबाचे** वेळीं दिल्लीचे दरबारीं होता त्यानें दिलेल्या खाणाखुणांवरून, **डा० बाल** नामक गृहस्थ **हिंदुस्थानांत** भूगर्भशास्त्र किंवा जिओलाजिकल सर्वे-मध्यें असतां त्यांनीं या खाणीचा शोध लावून असें ठरविलें कीं, ती **कृष्णा** नदीचे कांठीं उत्तर अक्षांस १६° ४२' ३०" व पूर्व रेखांश ८०° ५' यांचेमध्यें असून **मच्छलीपट्टणाहून गोवळकोंड्यास** किंवा **हैदराबादेस** जो रस्ता येतो त्यावर आहे.

हा हिरा कधीं, कोणाला, कसा सांपडला याचा बरोबर असा कांहींच शोध लागत नाहीं. इ० स० १६५६ त **मीर जुमला गोवळकोंड्याच्या** राजाचा आश्रय सोडून **मोंगलांचे** आश्रयाखालीं आला तेव्हां त्यानें तो **शहाजहान** बादशाहास अर्पण केला. त्या-वेळीं त्याचें वजन ७५६ कारात* होतें.

ट्राव्हरनियर यास **औरंगजेबानें** आपलें सर्व जवाहीर पारखण्या-करितां बोलाविलें होतें. त्या वेळीं त्यानें ह्या हिऱ्याच्या आकारमानाचें प्रमाण काढून त्याचें वजन केलें. तेंव्हां त्याचें वजन २६८$\frac{१९}{५०}$ कारात भरलें. एवढें मोठें वजन कमी झालें याचे संबंधानें **ट्राव्हरनि-यर** ह्मणतो कीं, "जर हा हिरा **युरोप** खंडांत असता तर तो काप-ण्याची वगैरे व्यवस्था फार निराळ्या रीतीनें झाली असती. तो दळून काढल्यामुळें त्याचें पुष्कळ वजन कमी झालें आहे. परंतु

* त्या वेळीं एका कारताचे वजन ३·०३ ट्राय ग्रेन होतें, असें डा० **बाल** यांनीं सिद्ध केलें आहे. त्यावरून २॥ ग्रेन म्हणजे १ गुंज या प्रमाणानें पाहूं गेलें तर त्या वेळीं त्या हिऱ्याचें वजन साडे नऊ तोळ्यांहून ज्यास्त होतें असें सिद्ध होतें.

तसें न करतां तो कापला असता तर त्याचे कांहीं उत्कृष्ट खडे निघून शिवाय त्याचें वजनही ज्यास्त राहिलें असतें. " हा हिरा नीट करण्याचें काम हारटेनसो बोरजिओ नांवाच्या व्हेनिस येथील मनुष्यास सांगितलें होतें. त्यानें तो तयार करून आणल्यावर त्याच्या श्रमाबद्दल बादशाहानें त्याला फार चांगलें बक्षीस दिलें ! हारटेनसोनें त्या हिऱ्याचें वजन फारच कमी केलें असें पाहून बादशाहानें त्याची अतिशय निर्भर्त्सना केली, व त्याला एक कवडीही न देतां उलट त्याच्याकडून दंडादाखल दहा हजार रुपये घेतले, व त्याचेजवळ ज्यास्त पैसा असता तर त्या वेळीं बादशाहानें तोही त्याच्यापासून घेतला असता. हारटेनसो आपल्या धंद्यांत वाकबगार नव्हता. नाहीं तर त्याला तो हिरा दळून काढण्याचे श्रम न पडतां, व बादशाहाचें मन न दुखवितां, त्यांतून मोठा भाग काढतां आला असता. " त्यांतून मोठा भाग काढतां आला असता " या ट्राव्हरनियर याच्या वाक्याचा अर्थ किंग नांवाचा एक युरोपियन गृहस्थ व दुसरी कांहीं मंडळी असा करितात कीं, " हारटेनसोला त्या हिऱ्यापैकीं एक मोठा तुकडा काढून घेऊन बादशाहास फसवितां आलें असतें. " परंतु डा० बाल यांनीं ट्राव्हरनियर याच्या वरील वाक्याचा असा अर्थ धरिला आहे कीं, " हारटेनसो यानें तो हिरा न दळतां कापला असता तर त्याचे कांहीं तुकडे बादशाहास मिळून, त्याचें आकारमान व वजन हीं ज्यास्त राहिलीं असतीं. "

दिल्लीचा बादशाहा महंमदशाहा याच्या कारकीर्दींत इ० स० १७३९ मध्यें इराणचा बादशाहा नादिरशाहा यानें हिंदुस्थानावर स्वारी करून दिल्ली शहर लुटून फस्त केलें, त्या वेळीं त्यानें हा हिरा इराणास नेला. ज्या वेळीं हा हिरा त्याचे दृष्टीस पडला त्या वेळीं त्याची विलक्षण चमक व तेज पाहून त्यानें त्यास ' कोहिनूर ' (प्रकाशपर्वत) असें यथायोग्य नांव दिलें. ट्राव्हरनियर यानें या हिऱ्याचें असें वर्णन केलें आहे कीं, " हा हिरा फार मोठा असून त्याचें तेज फारच विलक्षण आहे. त्याची एक बाजू कांहींशी उंच आहे, व त्याचा आकार गुलाबाच्या फुलाप्रमाणें

वाटोळा आहे. " त्यावरून **नादिरशाहानें** त्या हिऱ्यास '**कोहिनूर**' असें जें नांव दिलें तें अन्वर्थक आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

ह्या हिऱ्याचा पुढील वृत्तांत येणेंप्रमाणें:—इ० स० १७५१ त हा हिरा **अहमदशहा अबदाली** याचे ताब्यांत होता; इ० स० १७९३ त तो **शाहाझमान** याचे ताब्यांत होता; इ० स० १७९५ त तो **शाहासुजा** याचे ताब्यांत होता; इ० स० १८१३ त तो **रणजितसिंग** याचे ताब्यांत होता; व इ० स० १८४९ त ब्रिटिश सरकारानें **पंजाब** प्रांत खालसा केला त्या वेळीं तो इंग्लिशांचे ताब्यांत आला. कांहीं दिवस तो **लार्ड लारेन्स** याचे हवालीं केलेला होता. पुढें त्यानें तो महाराणी साहेब **व्हिक्टोरिया** यांचेकडे पाठवून दिला. त्या वेळीं त्याचें वजन १८६ १/१६ कारात होतें. हें जें त्याचें वजन कमी झालें होतें तें निरनिराळ्या वेळीं त्याचे तुकडे काढल्यामुळें झालें होतें; व बहुधा **शाहा रूख**, **शाहाझमान** किंवा **शाहासुजा** यांचे कारकीर्दींत त्यांना पैशाची टंचाई पडल्यामुळें आपली गरज भागविण्याकरितां त्यांनीं तो कापला असावा.

इ० स० १८५१ त **इंग्लंडामध्यें** जें प्रचंड प्रदर्शन झालें त्यांत हा हिरा ठेविलेला होता. इ० स० १८५२ त **वूरसंगर** नांवाच्या **आमस्टरडाम** येथील प्रसिद्ध कारागिरास तो पुनः कापण्याचें काम सांगितलें. तें काम ३८ दिवस चाललें होतें, व तो कापण्यास ८०००० रुपये खर्च आला. हल्लीं या हिऱ्याचें वजन १०६ १/१६ कारात आहे.—**डा० बाल.**

समाप्त.

PRINTED AT THE "INDIRA' PRESS POONA.